

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 1 (12)

2014
КИЇВ

НАУКОВА СЕРІЯ — ЗАСНОВАНА У 2010 р.

ВИДАЄТЬСЯ РАЗ НА ПІВРОКУ

Колекції
НАУКОВИХ ФОНДІВ
ІНСТИТУТУ
АРХЕОЛОГІЇ
НАН УКРАЇНИ

РЕЗУЛЬТАТИ
ДОСЛІДЖЕНЬ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Наукова серія з проблем археології та давньої історії

Серія присвячена публікаціям досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців та скіфів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела. Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Серия посвящена публикациям исследований по археологии и древней истории Украины. Освещаются вопросы социально-экономического развития и культурных связей населения Украины в каменном и медно-бронзовом веках, страницы по истории киммерийцев и скифов, материальная и духовная культура античных греков в Северном Причерноморье, этногенез и ранняя история славян, развитие древнерусских городов и сел, материальной культуры средневековья и нового времени. Издаются новые археологические материалы, разведки по истории археологии и архивные источники. Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

A series is devoted to publications of investigations on archaeology and ancient history of Ukraine. Questions of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, pages of Cimmerian and Scythian history, material and spiritual culture of antique Greeks in Northern Black Sea Coast, ethnogenesis and early history of Slavs, development of the Ancient Russian cities and villages, material culture of Medieval and Modern periods are under observing. New archeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published. This series is intended for archeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in ancient history of Ukraine.

Засновник та видавець
Інститут археології
Національної академії наук
України

Свідоцтво
про реєстрацію ЗМІ
КВ № 17659-6509Р
від 29.03.2011

Адреса редакції:
Україна, 04210, Київ 210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: gorbanenko@gmail.com

Затверджено до друку
Вченою радою
Інституту археології
НАН України
06.02.2014, протокол № 2.

Усі матеріали рецензовано

Літературний редактор:
Н.В. Хамайко
Рисунки:
авторські
Комп'ютерна верстка:
С.А. Горбаненко

Усі права застережено.
Передрук можливий
зі згоди редакції
та авторів статей

ISSN 2227-4952

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

СКОРИЙ С. А.
(головний редактор)
доктор історичних наук, професор
ГОРБАНЕНКО С. А.
(відповідальний секретар)
кандидат історичних наук
ІВАКІН Г. Ю.
член-кореспондент НАН України
КРИЖИЦЬКИЙ С. Д.
член-кореспондент НАН України
МОЦЯ О. П.
член-кореспондент НАН України
ЗАЛІЗНЯК Л. Л.
доктор історичних наук, професор
КОЗАК Д. Н.
доктор історичних наук, професор
ОТРОЩЕНКО В. В.
доктор історичних наук, професор
КУЛАКОВСЬКА Л. В.
кандидат історичних наук
ПОТЄХІНА І. Д.
кандидат історичних наук
САМОЙЛОВА Т. Л.
кандидат історичних наук
СОН Н. О.
кандидат історичних наук

© Інститут археології НАН України, 2014

Підписано до друку 16.02.2014. Формат 60 × 84/8.
Гарн. Century Schoolbook. Папір офс. Друк офс. Ум.-друк.
арк. 23,25. Обл.-вид. арк. 27,5. Тираж 300 екз. Зам. №

Тираж віддруковано ТОВ «Майдан»,
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59.
Тел.: (057) 700-37-30

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

З М І С Т

Передмова

СТАТТІ

Котова Н.С. Неолитические материалы нижнего слоя поселения Бузьки в Черкасской области

Фиалко Е.Е. Могилаи вооруженных женщин Рогачикского курганного поля

Шевченко Т.М. Реконструкція малоазійського зображення Матері богів з Ольвії

Сон Н.А., Буйских А.В. *Tegula romana* из поселения Козырка близ Ольвии (к вопросу о римской строительной традиции в Северо-Западном Причерноморье)

Готун І.А., Сухонос А.М. Культові предмети з поселення Ходосівка-Рославське

Мельник О.О. Цвинтар старокиївської церкви в ім'я Живоначальної Трійці

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Бурдо Н.Б. Антропоморфні фігурки трипільського поселення Небелівка

Білинський О.О. Керамічний комплекс скіфського часу з Мар'янівського поселення на Сеймі

Буйских А.В. Амфоры конца VII — первой половины V в. до н. э. из Борисфена

Шейко І.М. Малоазійські світильники та їх імітації з Ольвії

C O N T E N T S

---

5 Introduction

ARTICLES

---

7 *Kotova N.S.* Neolithic Materials from the Lower Layer at Buzky Settlement in Cherkasy Oblast

25 *Fialko E.E.* Tombs of armed Women from Rogachyk Kurgan Area

40 *Shevchenko T.M.* Reconstruction of Mother of the Gods Depiction from Olbia

48 *Son N.O., Buiskykh A.V.* *Tegula romana* from Kozyrka Settlement near Olbia (Considering the Roman Building Tradition in the Black Sea north-west Region)

55 *Gotun I.A., Sukhonos A.M.* Cult Items from Khodosivka-Roslavske Settlement

68 *Melnyk O.O.* Cemetery of Starokyivska Church of the Holy Trinity

PUBLICATIONS of ARCHAEOLOGICAL MATERIALS

---

79 *Burdo N.B.* Antropomorphous Figurines from Trypillia Culture Site Nebelivka

84 *Bilynskiy O.O.* Ceramic Assemblage of Scythian Time from Maryanivka Settlement at the Seim

88 *Buiskykh A.V.* Amphorae of the Early 7th — the Late 5th Centuries BC from Borysthenes

101 *Sheiko I.M.* Asia Minor Lamps and their Imitations from Olbia

Хамайко Н.В. Коллекция находок из раскопок
М.К. Каргера 1948 г. на усадьбе Киевского истори-
ческого музея

Капустін К.М. Знахідки післямонгольського часу
з Городська (за матеріалами розкопок 1947 р.)

**АРХЕОЛОГІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

Ступак Д.В., Хлопачев Г.А. Оброблений бивень зі
стоянки Оболюння

Фоменко В.М., Бурдо Н.Б., Спіцина Л.А. Багатошарова пам'ятка Ташлик II

Капустин К.Н., Чубур А.А. Археологические памятники Брянщины (по материалам разведок В.И. Довженка 1954 г.)

*Шелехань О.В., Козак О.Д. Дослідження 2012 р.
на городищі біля с. Дерешова у Середньому По-
дністров'ї*

Карашевич І.В. Матеріали розвідок середньовічного та нового часу в Одеській та Миколаївській областях у 2010 р.

АРХЕОМЕТРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Денисова А.А. О некоторых особенностях керамики с «расчесами» из Михайловки I

Пашкевич Г.О. Палеоетноботанічні дослідження поселень біля с. Рашків

Горбаненко С.А. Палеоетноботанічні матеріали з
НФ ІА НАН України зі слов'янських пам'яток

РЕЦЕНЗІЇ

Комар А.В., Хамайко Н.В. Рец.: Андрощук Ф.,
Зоценко В. Скандинавские древности Юга Руси:
Каталог

Наші автори

Список скорочень

Khamaiko N.V. Collection of Finds from the Excavations by M.K. Karger in 1948 at the Area of Kyiv Historical Museum

Kapustin K.M. Post-Mongolian Times Objects from Horodsk (based on the Materials from the Excavations in 1947)

**ARCHAEOLOGICAL
RESEARCHES**

Stupak D.V., Khlopachev G.A. Processed Tusk from Obolonnaya Site

Fomenko V.M., Burdo N.B., Spitsyna L.A. Tashlyk II Stratified Site

Kapustin K.M., Chubur A.A. Archaeological Sites of Bryansk Region (based on the Research by V.I. Dovzhenok in 1954)

Shelekhan O., Kosak O. Research at Hill-fort near Dereshova in the Dnister River Middle Region in 2012

Karashevych I.V. Mediaeval Period Materials from the Archaeological Exploration in Odessa and Mykolaiv Oblasts in 2010

ARCHAEOMETRIC STUDIES

Denysova A.O. About some Peculiarities of «Scratched Raw» Ceramics from Mykhailivka I

Pashkevych G.O. Palaeoethnobotanical Research at the Settlements near the Village of Rashkiv

Gorbanenko S.A. Palaeoethnobotanical Materials
from Scientific Funds of the IA NAS of Ukraine from
Slavic Sites

BOOK REVIEW

Komar O.V., Khamaiko N.V. Review: Androshchuk F., Zotsenko V. Scandinavian Antiquities in Southern Rus: Catalogue

198 Our authors

200 List of abbreviations

ПЕРЕДМОВА

Археологічні колекції — окрема спеціальна категорія наукових матеріалів. Від самого початку виникнення інтересу до вивчення старовини саме вони, археологічні старожитності, стали головною атрактивною складовою досліджень. Задля поповнення музейних фондів організовувалися експедиції, найбільш цікаві знахідки стимулювали вивчення життя і побуту давніх людей, а накопичення археологічних матеріалів спонукало розвиток теоретичних засад археологічної науки: основ типологізації, хронології та побудови історичних реконструкцій.

Час первинного накопичення колекцій минув, музейні фонди наповнилися, і навіть, подекуди переповнилися. Тепер, як правило, музейні установи беруть на зберігання виключно експозиційні матеріали, що категорично порушує науковий принцип комплексності археологічних контекстів.

Археологія відносно молода наука, яка ще продовжує формувати свою методичку і методологію знання. Тільки на сьогоднішньому етапі, з розширенням можливостей археометрії: розвитком статистичних методів, природничих та техніко-технологічних досліджень, прийомів археологічного моделювання, стало зрозуміло, наскільки важливим є накопичення і вивчення не тільки унікальних індивідуальних знахідок, але й масового матеріалу.

Наукові фонди Інституту археології НАН України, найбільше вітчизняне археологічне зібрання з максимально широкими географічними та хронологічними межами, завжди формували колекції, як цілісні комплекси матеріалів розкопок і продовжують це робити сьогодні.

Якісна публікація і, як наслідок, введення до наукового обігу археологічних матеріалів — основа пам'яткознавства. Колекції Наукових фондів, як і будь-якого зібрання, значно повніші і містять набагато більше інформації, ніж те, що стало відомо науковій спільноті. Метою виходу цієї серії є саме введення до наукового обігу інформації про наявні тут археологічні матеріали. Це і перші публікації нових колекцій, і якісно нові републікації та раніше неопубліковані знахідки з уже давно відомих пам'яток.

Збірка «Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Результати досліджень» є третім виданням серії АДІУ, яке присвячено дослідженням археологічних матеріалів, що зберігаються тут. До неї потрапили статті як безпосередніх авторів та учасників розкопок, так і дослідників, які звернулися до матеріалів колекцій, сформованих археологами, котрі вже пішли з життя. Останніх варто згадати окремо.

Публікація матеріалів — це дуже важливий, однак лише завершальний етап кропіткої роботи багатьох людей, визначальну роль у якій відіграють польові дослідження. Не всі археологи змогли повноцінно опублікувати результати своїх розкопок, тож це — своєрідна данина пам'яті вченим, які своєю роботою заклали

основу публікацій. На сторінках збірки фігурують знахідки з розкопок В.К. Гончарова та М.Ю. Брайчевського 1947 р. на «Малому» Городському городищі, М.К. Каргера 1948 р. на садибі Десятинної церкви у Києві, Л.М. Славіна 1940-х — початку 1970-х рр. в Ольвії та А.В. Буракова 1950-х — 1960-х рр. на поселенні ольвійської хори Козирка-1, Д.Я. Телегіна 1957—1958 рр. поблизу затопленого нині с. Бузьки, О.Ф. Лагодовської та О.Г. Шапошникової на Михайлівському поселенні у 1952—1963 рр., О.Г. Шапошникової на багатопаровій пам'ятці Ташлик II у 1966—1988 рр., В.В. Лапіна на о. Березань у 1960—1980 рр., 1970-х рр. І.І. Артеменка на Мар'янівському поселенні, а також розвідок В.Й. Довженка в Стародубському р-ні Брянської обл. у 1954 р.

Як і колекції Наукових фондів, наш збірник надзвичайно репрезентативний щодо хронології та географії згаданих тут матеріалів. Дослідження охоплюють колекції знахідок від палеоліту до нового часу та від Чорноморського узбережжя до Брянського Полісся. Новим у збірці стало введення рубрик, і серед них — рецензій на публікацію матеріалів Наукових фондів Інституту археології.

Автори нашого видання — не лише співробітники Наукових фондів та відділів Інституту археології, але й інших наукових закладів, у тому числі й закордонних. Висловлюємо щирі подяки дослідникам, які взяли участь у формуванні цього збірника. Це і зовсім юні археологи-початківці, і досвідчені вчені з авторитетним ім'ям, чийі досягнення відомі на міжнародному рівні. Сподіваємося, що це видання закладе ще одну цеглинку у формування джерелознавчої бази археологічних досліджень України.

*Н.О. СОН,
Н.В. ХАМАЙКО*

УДК: 903.4(477.46)''634''

Н. С. Котова

НЕОЛИТИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ НИЖНЕГО СЛОЯ ПОСЕЛЕНИЯ БУЗЬКИ В ЧЕРКАССКОЙ ОБЛАСТИ

Статья посвящена материалам первого периода Киево-Черкасской культуры Днепро-Донецкой культурно-исторической области из нижнего слоя поселения Бузьки в Черкасской области.

Ключевые слова: неолит, Киево-Черкасская культура, лесостепное Поднепровье, керамика, орудия труда.

Поселение раскопано Д.Я. Телегиным в 1957—1958 гг. на левом берегу р. Днепр в одном километре от затопленного ныне водохранилищем с. Бузьки Чернобаевского (ранее Ирклиевского) района Черкасской обл. [Телегин, 1968]. Материалы этого памятника являются одними из наиболее важных для характеристики неолита лесостепного Поднепровья и широко привлекаются различными авторами [Телегин, 1968; Даниленко, 1969; Телегин, Титова, 1998; Котова, 2002 и др.]. Во многом это обусловлено многочисленностью находок и их выразительностью. Однако и более чем через 45 лет после раскопок коллекция поселения полностью не была введена в научный оборот. Данное обстоятельство во многом обусловило неоднозначную его интерпретацию. Предлагаемая работа призвана заполнить этот пробел и предложить полную публикацию материалов нижнего слоя памятника, а также анализ его хронологического положения и культурной атрибуции.

Кратко остановимся на существующих интерпретациях неолитических материалов памятника. Д.Я. Телегин и Е.Н. Титова считают, что неолитическое поселение существовало с конца первого и на протяжении всего второго периода киево-черкасской культуры, входящей в днепродонецкую этнокультурную общность [Телегин, Титова, 1998, с. 108]. Исследователи датируют

его около конца V — первой половины IV тыс. до н. э. (некалиброванные даты). На поселении они выделили два типа посуды: остродонный горшок с небольшим слегка отогнутым срезом, плавно переходящим в округлые несколько опущенные плечики, и плоскодонный горшок с малым днищем, часто гофрированным, слегка утолщенным изнутри венчиком [Телегин, Титова, 1998, с. 108]. Часть керамики считается инокультурной: посуда с ямочно-ребристым орнаментом и посуда с примесью графита. Последняя соотносится ими с керамикой буго-днестровской культуры. Энеолитические материалы памятника отнесены к среднестоговской культуре и Триполью ВП [Телегин, Титова, 1998, с. 108]. Разделяя керамику на хронологические группы, кремневый комплекс Бузьков исследователи рассматривали как единый.

В.Н. Даниленко рассматривал Бузьки как эталонный памятник шестой фазы днепродонецкой культуры, характеризующей время ее упадка [Даниленко, 1969, с. 191]. В этот период восстановилось влияние буго-днестровской культуры на развитие местного населения Среднего Поднепровья, что нашло отражение в керамике. В ее наборе преобладают две основные формы посуды: плоскодонные ребристые сосуды с высоким воронковидным низом и остродонные горшки S-видного профиля. Эти формы, а также размочаленную растительную примесь, примесь графита и проглаженный орнамент В.Н. Даниленко расценивал как влияние буго-днестровских традиций. Под этим же влиянием, по его мнению, изменилась и экономическая основа существования населения, оставившего памятники типа Бузьков. В его хозяйстве большую роль стало играть земледелие. В.Н. Даниленко предположил, что имела

© Н.С. КОТОВА, 2014

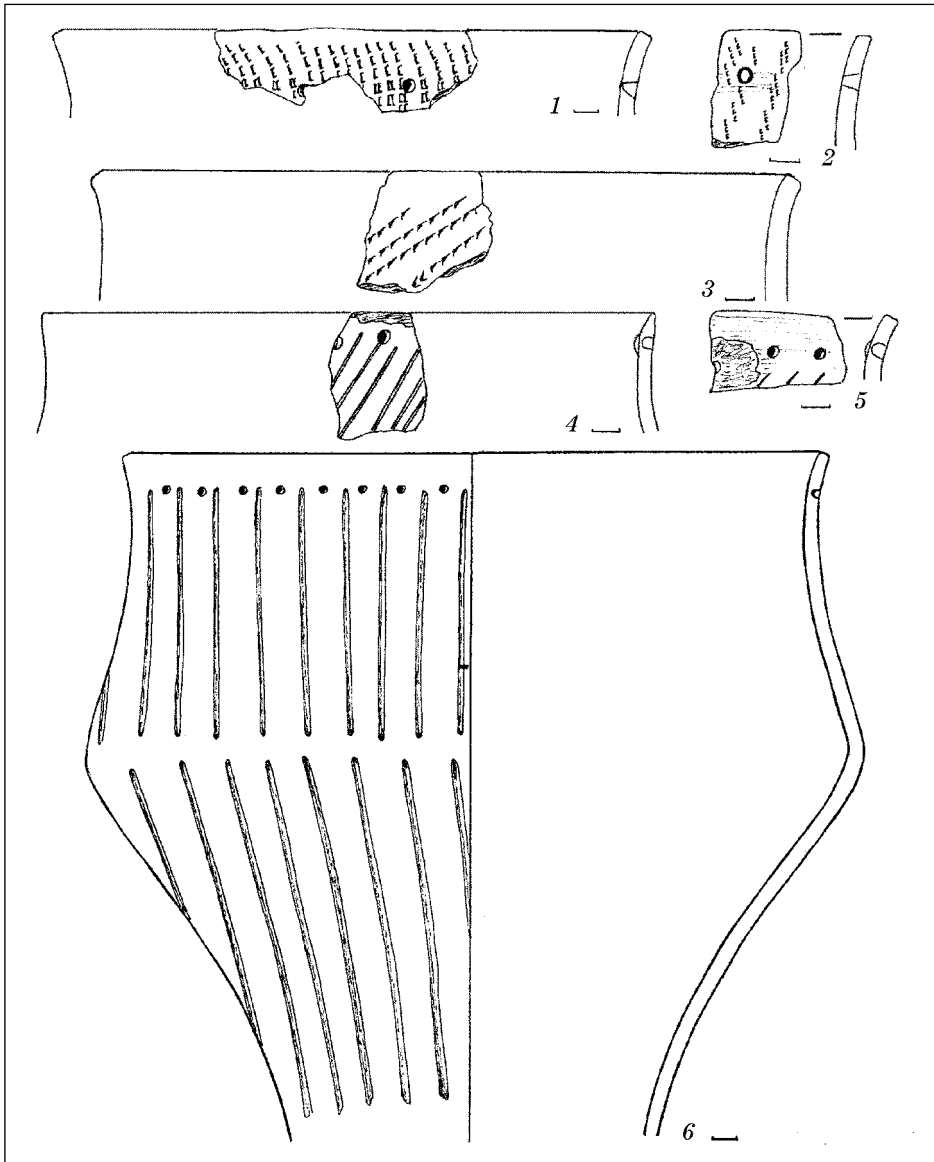

Рис. 1. Материалы первого периода Киево-Черкасской культуры

место инфильтрация буго-днестровского населения в Среднее Поднепровье [1969, с. 192].

Свою интерпретацию стратиграфии памятника предложил и автор, в том числе, отнеся энеолитический слой к трипольской культуре [Котова, 2002]. К этой точке зрения присоединился также В.А. Манько, рассмотревший кремневый комплекс памятника и выделивший из него двусторонне обработанные наконечники стрел, как относящиеся к энеолитическому слою [Манько, 2006, с. 97]. Остальные изделия он связал с древнейшей днепро-донецкой керамикой памятника, считая, что их набор соответствует кремневым комплексам буго-днестровской культуры.

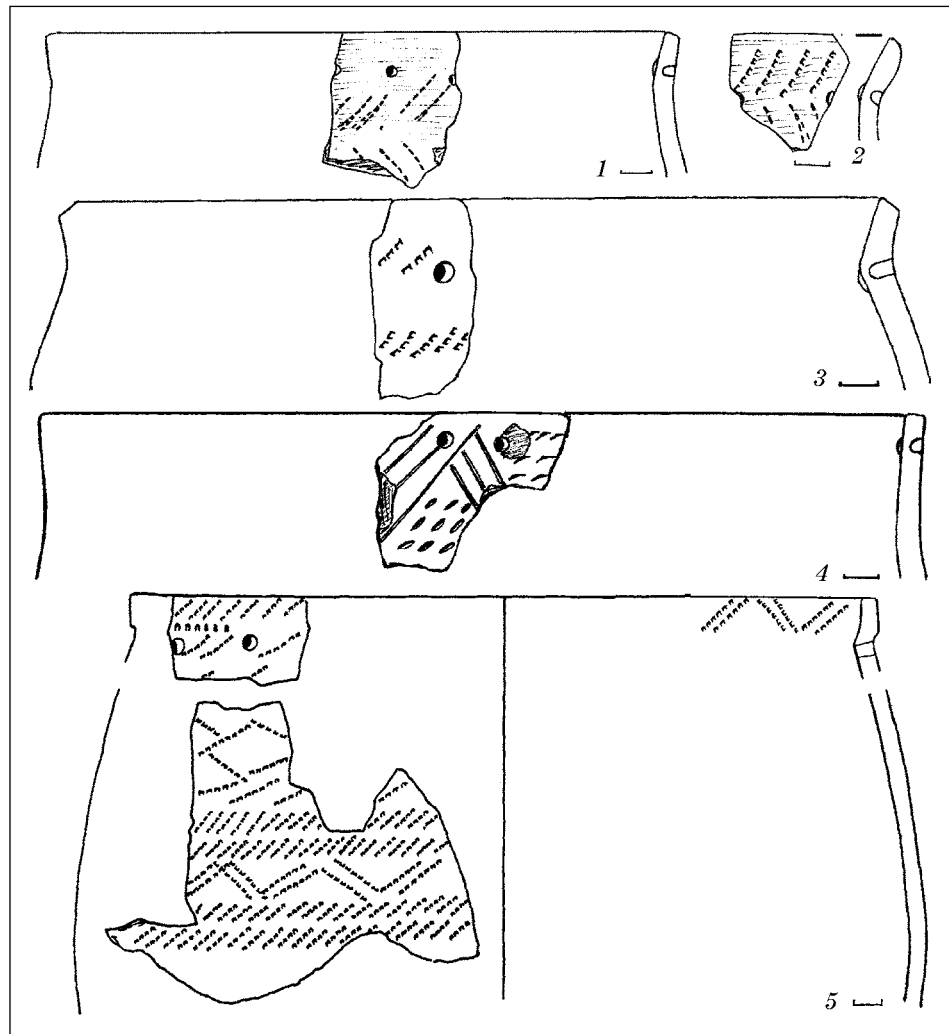
Памятник находился в обширной пойме Днестра и был с трех сторон окружен пересыхавшими руслами р. Ирклийки и впадавшего в нее безымянного ручейка. Он располагался на песчаном возвышении площадью около 2 га и высотой над уровнем луга примерно 1—2 м. Здесь вскрыто около 800 м².

Прослежены следующие почвенные отложения [Телегин, Драчук, 1959].

1. Пахотный слой мощностью 10—15 см.
2. Черный гумусированный песок с золистыми вкраплениями мощностью около 35 см.
3. Желто-бурый песок мощностью около 40 см.
4. Светлый песок, который начинался с глубины около 90—110 см.

Мощность культурных отложений в среднем равнялась 60—80 см. Анализ материала и условий его залегания показал существование, как минимум, четырех культурных слоев. Верхний слой включал материалы эпохи бронзы и более молодых эпох, найденные в пахотном слое современной почвы на глубине около 0—20 см. Второй культурный слой содержал трипольскую керамику и посуду культуры ямочно-гребенчатой керамики в верхней части черного гумусированного песка на глубине 20—40 см, реже — около 0—20 см от поверхности. Третий слой представлен материалами второго перио-

Рис. 2. Материалы первого периода Киево-Черкасской культуры

да черкасского варианта киево-черкасской культуры, залегающими в средней и нижней части черного гумусированного песка. Материалам этих слов посвящена отдельная статья [Котова, 2012].

Четвертый, нижний, слой залегал на глубине от 40—60 или 60—80 см в верхней части желто-бурого песка и включал материалы периода 1б черкасского варианта киево-черкасской культуры.

К нему относятся отдельные кострища, разбросанные на площади поселения (в кв. 164 на гл. 70 см, в кв. 3 и 93 на гл. 60 см). Вокруг и непосредственно в них найдена керамика с большой примесью растительных остатков. После расчистки слоя раковин третьего слоя на гл. 90 см появилось черное пятно ямы овальной формы (80 × 40 см), вероятно, также относящееся к нижнему слою.

КЕРАМИКА

Судя по числу венчиков, в коллекции сохранились фрагменты приблизительно 58 сосудов. Они изготовлены из глины с примесью песка и большим количеством растительных волокон,

при выгорании которых на поверхности образовались четкие и глубокие следы. Незначительное число сосудов имело примесь графита и графита в сочетании с растительными волокнами (рис. 7, 7—12).

Коллекция включает остродонную и плоскодонную посуду. Как было упомянуто выше, В.Н. Даниленко, Д.Я. Телегин и Е.Н. Титова пишут о двух типах неолитических сосудов на поселении. Однако подробное изучение керамики показало ее большее разнообразие. Выделены следующие группы сосудов: горшки, банки, чаши и миски. Горшками названы профилированные сосуды, у которых высота превышает диаметр венчика. К банкам отнесены непрофилированные сосуды, у которых высота превышает диаметр венчика. В группу мисок включена посуда, у которой диаметр венчика превышает высоту в два и более раз. К чашам причислены сосуды, диаметр которых близок их высоте.

Выделены несколько вариантов оформления венчика сосудов.

1. Сужающийся кверху скругленный венчик.
2. Прямо срезанный венчик.

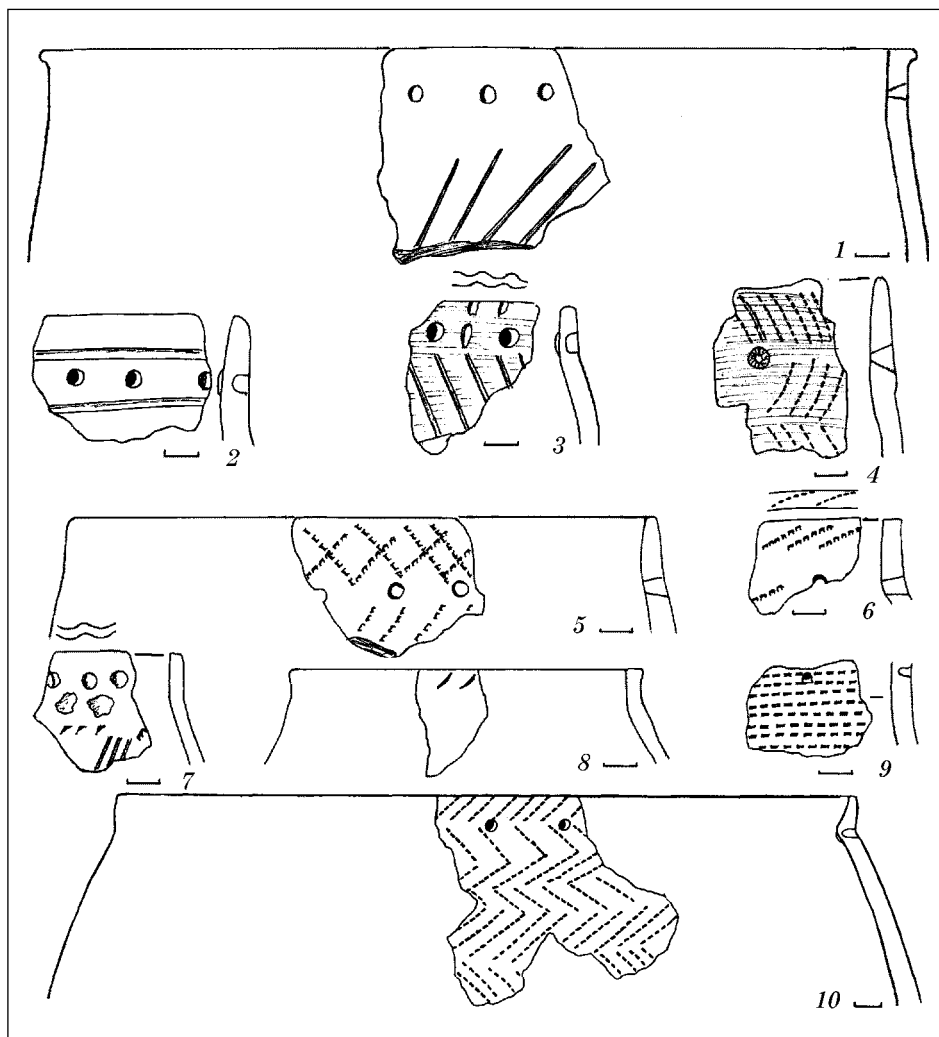

Рис. 3. Материалы первого периода Киево-Черкасской культуры

3. Косо срезанный внутрь венчик.

4. Косо срезанный наружу венчик.

По дополнительному оформлению венчика выделены пять вариантов.

1. Венчики без дополнительных изменений.

2. Венчики с выступами наружу и внутрь.

3. Венчики с выступом внутрь.

4. Венчики с выступом наружу.

При анализе посуды учитывалось присутствие или отсутствие воротничка на горле сосуда. Воротничком названо утолщение с внешней стороны горла сосуда, которое заканчивается уступом.

Используя предложенную выше типологию, среди керамики нижнего слоя выделены 35 горшков, 8 банок и 6 чаш. Венчики 7 сосудов сильно фрагментированы, и по ним не возможно определить их форму.

Горшки разделены на три большие группы по направлению отгиба горла.

1. Горшки с отогнутым наружу горлом.

2. Горшки с вертикальным горлом.

3. Горшки с наклоненным внутрь горлом.

Также горшки были разделены на группы по плавности и резкости отгиба горла.

1. С резким переходом от горла к плечу. Под резким переходом понимается такой отгиб

горла, когда его линия образует угол с линией плечика.

2. С плавным переходом от горла к плечу. Под плавным переходом понимается перегиб, который имеет округлую, а не угловую форму.

По конфигурации горла выделены следующие варианты:

1. Прямое горло без изменений его формы.

2. Горло с желобком изнутри сосуда. Желобок располагается в средней части горла.

3. Горло с желобком на внешней стороне.

В результате на поселении выделены следующие типы горшков (табл. 1).

Среди 35 горшков 11 имеют отогнутое наружу горло. У шести из них был S-видный профиль (тип 3, рис. 1). Найдено четыре горшка 1 типа с прямым резко отогнутым наружу горлом (рис. 2, 1—4). Один горшок имел невысокое, слабо желобчатое изнутри горло, резко переходящее в плечико. С внешней стороны горла сделан небольшой воротничок (тип 2, рис. 2, 5).

Вертикально расположенное горло отмечено у 14 горшков. Прямое вертикальное горло резко переходящее в плечико было у 7 горшков (тип 4, рис. 3, 1—8). В одном случае на довольно высоком вертикальном горле был сделан воротничок

Рис. 4. Материалы первого периода Киево-Черкасской культуры

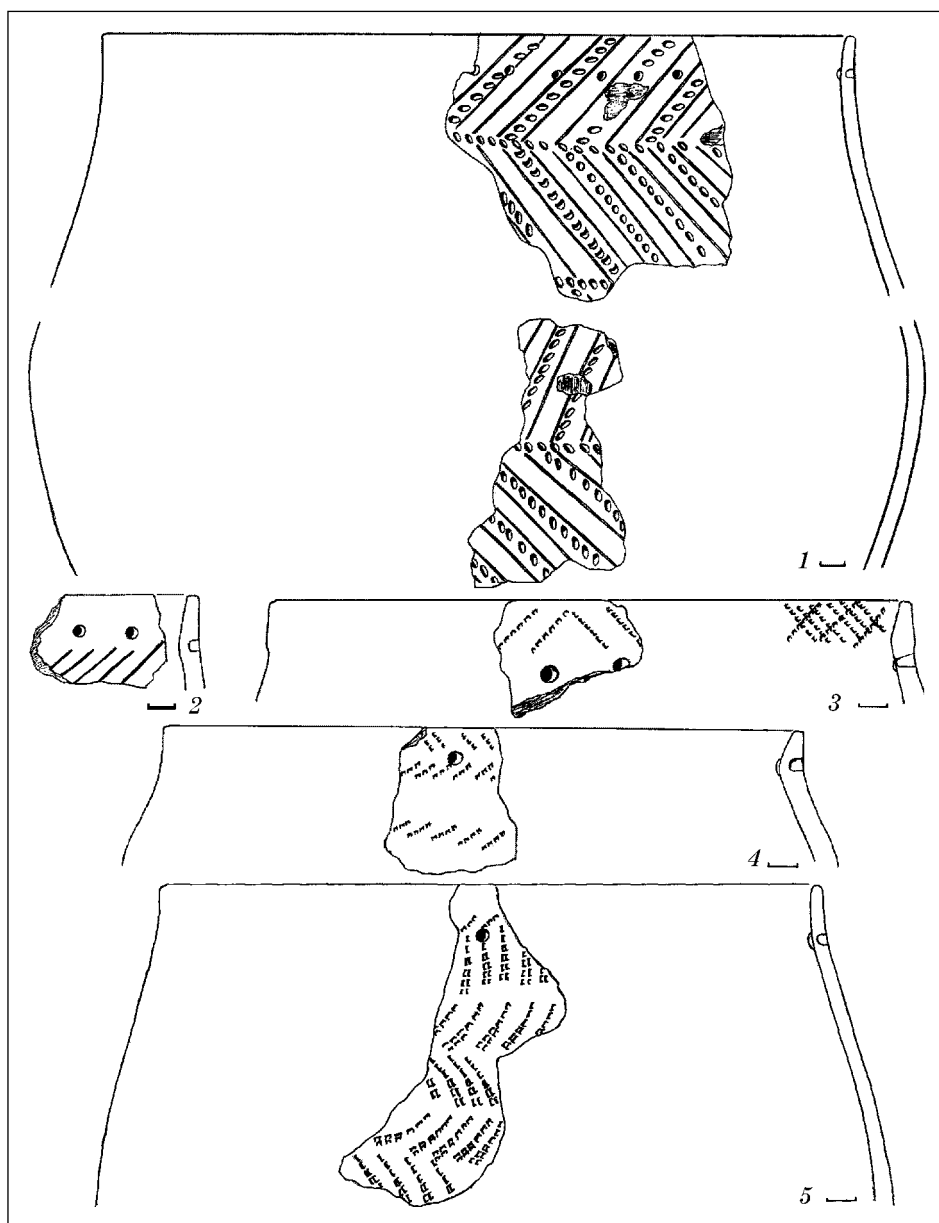

Таблица 1. Типы горшков

Всего, ед. / %	С отогнутым наружу горлом, типы			С вертикальным горлом, типы						С наклоненным внутрь горлом, типы		
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
37 / 100	4 / 11	1 / 3	6 / 16	7 / 19	1 / 3	1 / 3	2 / 5	2 / 5	2 / 5	3 / 8	1 / 3	7 / 19

(тип 5, рис. 3, 4). Лишь один горшок имел вертикальное, невысокое и желобчатое изнутри горло, резко переходящее в плечико (тип 6, рис. 3, 10).

Вертикальное прямое горло, плавно переходящее в плечико, характерно для двух горшков

(тип 7, рис. 4, 4, 5). Два подобных сосуда имели воротничок (тип 8, рис. 4, 3; 8, 1). У двух горшков вертикально расположенное горло было вогнуто и плавно переходило в плечико (тип 9, рис. 4, 1, 2).

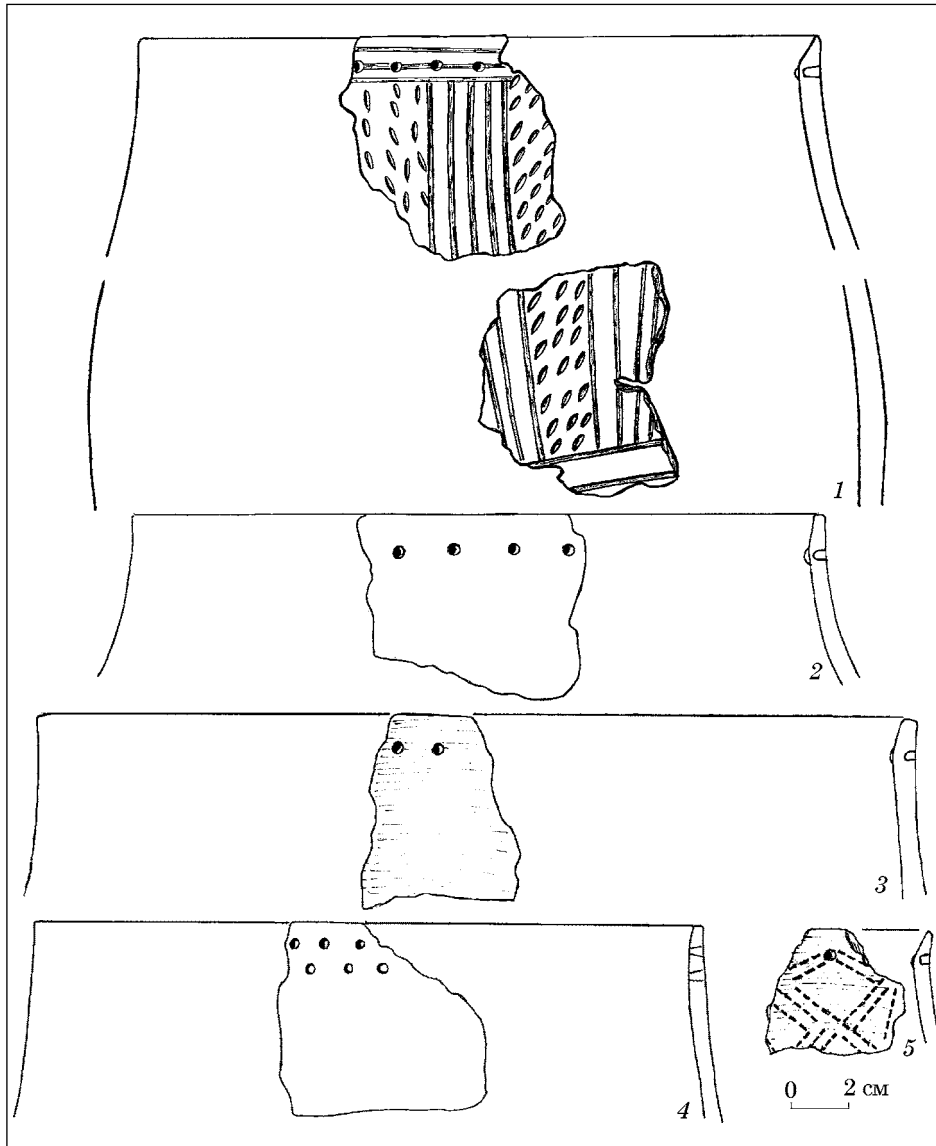

Рис. 5. Материалы первого периода Киево-Черкасской культуры

Таблица 2. Распределение сосудов с различной формой венчика

					Всего, ед. / %
9 / 16	32 / 56	8 / 14	5 / 9	3 / 5	57 / 100

Склоненное внутрь горло, плавно переходящее в плечико, зафиксировано у 10 горшков. У 7 из них оно было вогнутым (тип 12, рис. 5; 6, 2, 3). У 3 горшков горло было прямым (тип 10, рис. 7, 1—3). Резко переходящее в плечико горло 1 горшка имело желобок с внутренней стороны (тип 11, рис. 6, 1).

Коллекция включает фрагменты семи закрытых банок (рис. 8, 2; 9). У пяти из них венчик был слегка отогнут наружу (рис. 9, 3—6).

Восемь венчиков можно рассматривать как фрагменты чаш (рис. 10). Шесть из них прина-

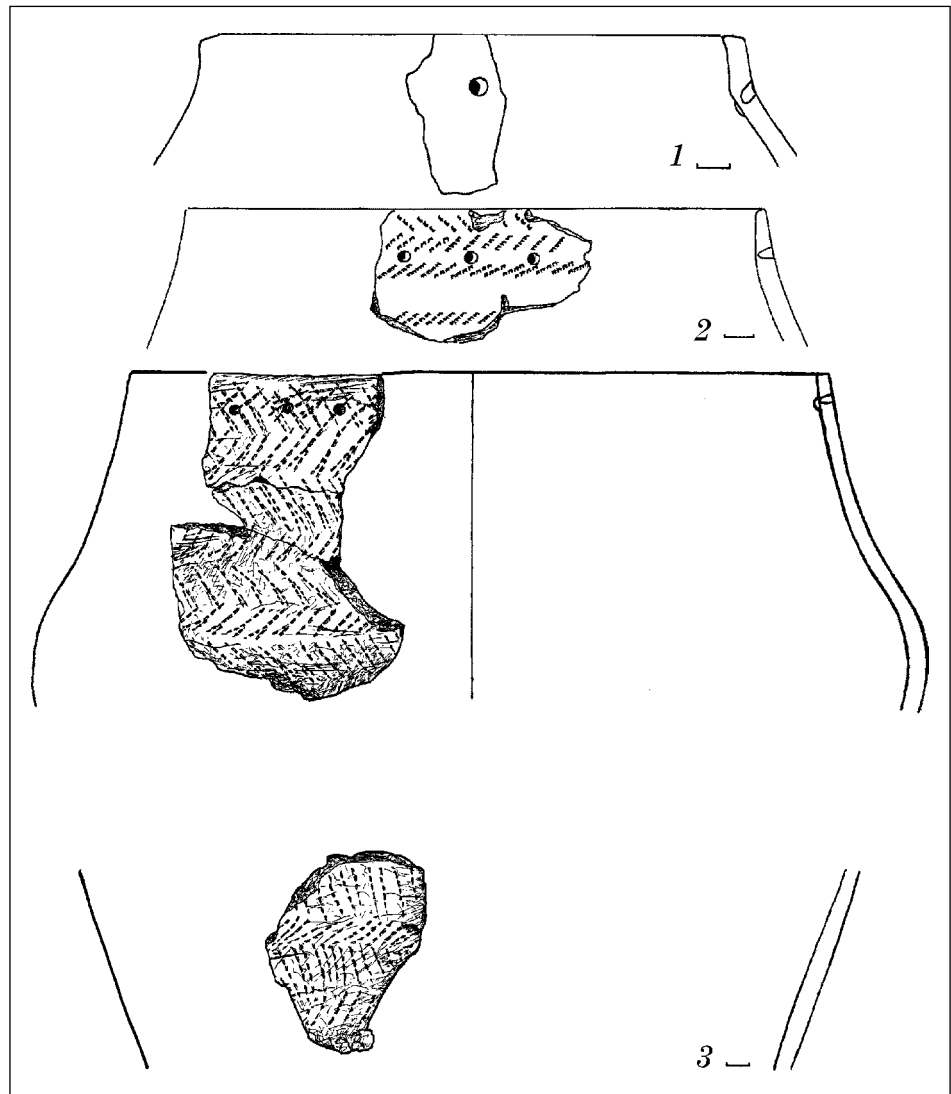
длежат к открытым чашам с непрофилированным (рис. 10, 1, 2) и профилированным верхом (рис. 10, 3—6). Две чаши были прямостенными. Одна из них имела ребро и слегка отогнутый наружу венчик (рис. 10, 7), вторая — слегка профилированный верх (рис. 10, 8).

В коллекции преобладают сосуды с прямо срезанным венчиком, который иногда имеет скругленные углы (табл. 2; рис. 1, 1—3, 5, 6 и др.). Приблизительно равное количество керамики имеет косо срезанный внутрь (рис. 1, 4; 5, 1, 5; 7, 9; 8, 2; 9, 4, 6; 10, 2) или овальный венчик (рис. 3, 4, 5; 4, 5; 6, 2; 7, 8, 10; 10, 4; 11, 15). Редки сосуды с косо срезанным наружу венчиком (рис. 2, 2, 3; 3, 2) и венчиком сложной формы с косым срезом внутрь и прямым срезом сверху (рис. 4, 3; 5, 3; 9, 5; 10, 3, 6).

В коллекции преобладают сосуды с венчиком неизменной формы, однако 20 % керамики имели усложненную форму венчика, который был утолщен с внешней (рис. 3, 1, 8; 7, 1) или внутренней стороны (рис. 6, 1), или изменен легким отгибом наружу (рис. 8, 2; 9, 3—6; 10, 7).

Рис. 6. Материалы первого периода Киево-Черкасской культуры

Орнаментация украшала большинство сосудов. Возможно, неорнаментированным был один сосуд, от которого сохранился маленький фрагмент венчика (рис. 7, 10). Семь сосудов украшены лишь линией ямок под венчиком (рис. 6, 2—4; 9, 1; 10, 1, 7). В целом такие ямки располагались под венчиком у 46 из 51 наиболее полно сохранившихся сосудов. У одного сосуда было две линии ямок (рис. 5, 4).

Большая часть керамики нижнего слоя (53 %, табл. 3) орнаментирована гребенчатыми оттисками различной длины. Оттиски короткого штампа (3—5 зубцов) и штампа средней длины, иногда нанесенные в «шагающей» манере, образовывали горизонтальные, диагональные и вертикальные ряды, а также их сочетания (рис. 1, 2; 2, 3; 7, 2). Иногда они размещались в виде «ёлочки» (рис. 2, 1, 2; 3, 4; 4, 5; 9, 4, 5), часто сочетавшейся с горизонтальными рядами (рис. 4, 4; 6, 2, 3; 10, 3) и зигзагом (рис. 9, 6). Реже средние оттиски размещались в виде зигзага (рис. 4, 3; 10, 8), ромба (рис. 5, 5). Известно сочетание «сетки» и горизонтальных рядов или «ёлочки» (рис. 3, 5). Иногда средние и короткие гребенчатые отпечатки образовывали

сложные композиции, включавшие горизонтальные ряды, разделенные зигзагами (рис. 2, 5).

Длинные отпечатки гребенчатого штампа (8 и более зубцов) наносились в виде горизонтальных линий (рис. 3, 9) или «ёлочки» (рис. 9, 3). Встречаются сочетания оттисков различной длины (рис. 2, 5; 4, 5; 10, 2) и оттиски, нанесенные в «шагающей» манере (рис. 1, 1 и др.).

Девять сосудов украшены прочерченными линиями (рис. 1, 4—6; 3, 1—3; 4, 2), которые размещались горизонтально, вертикально, в виде «дерева» (рис. 7, 1), зигзага (рис. 11, 9), «сетки» (рис. 11, 15), угловых и сложных композиций (рис. 11, 1—5).

Один горшок орнаментирован горизонтальными рядами насечек (рис. 3, 8). Другой горшок украшен оттисками так называемой «когтистой лапки» (подокруглое вдавление, на дне которого находятся несколько более глубоких точек, рис. 7, 3). На поверхности третьего горшка размещались диагональные линии треугольных наколов (рис. 1, 3). В орнаментации реконструированного сосуда подтреугольные наколы образовывали горизонтальные линии, разделен-

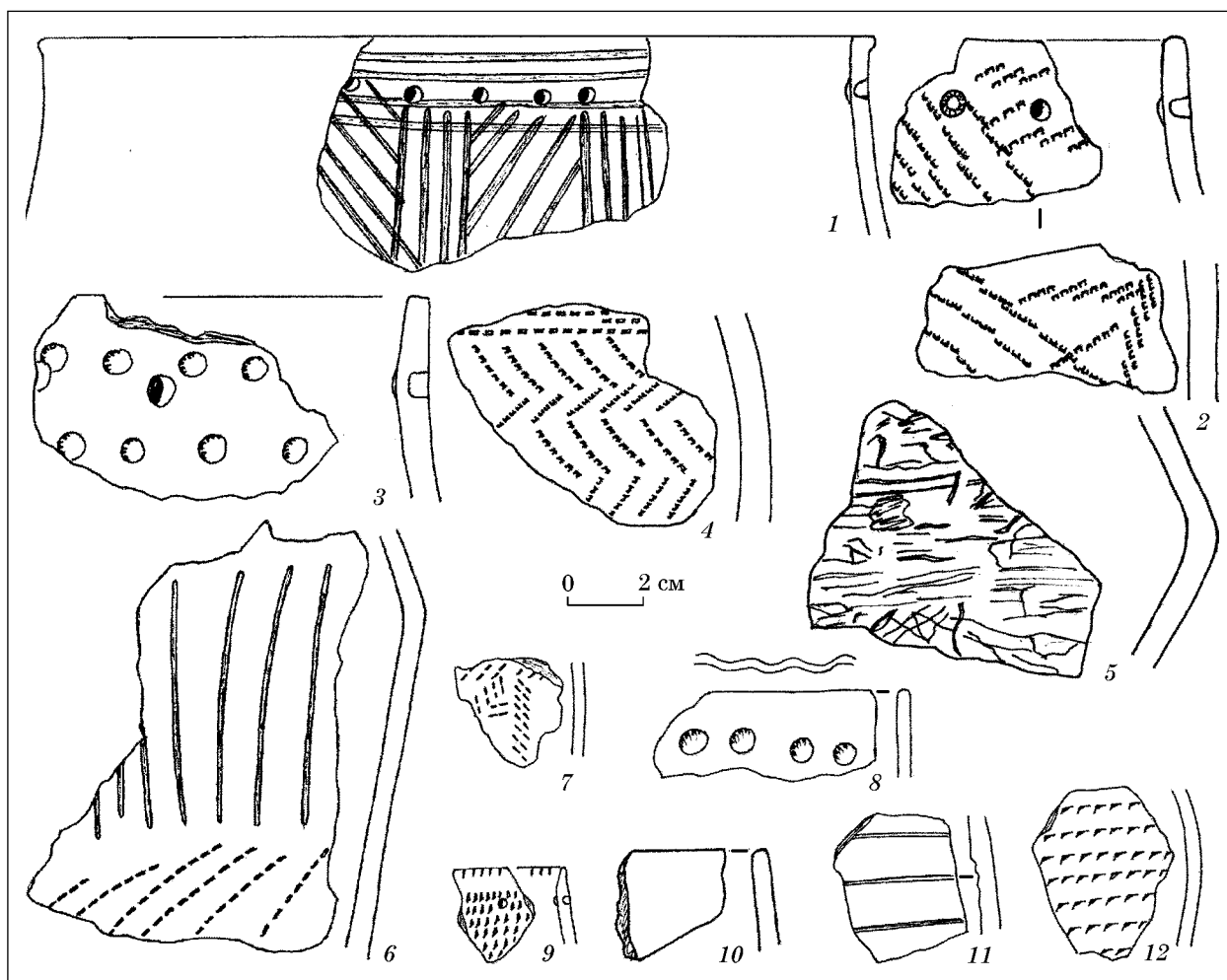

Рис. 7. Материалы первого периода Киево-Черкасской культуры

Таблица 3. Распределение элементов орнамента

Элементы орнамента	Сосуды, ед. / %
Ямки под венчиком в сочетании с другими элементами орнамента	40 / 78
Только ямки под венчиком	7 / 14
Гребенчатые оттиски	26 / 51
Прочерченные линии	9 / 18
Насечки	1 / 2
Наколы	2 / 4
«Когтистая лапка»	1 / 2
Гребенчатые оттиски и прочерченные линии	2 / 4
Прочерченные линии и наколы	4 / 8
Орнамент изнутри	5 / 10
Орнамент по срезу венчика	1 / 2
Гофрированный венчик	3 / 6
Всего	51

ные группами вертикальных линий (рис. 8, 1). Наколами украшены также фрагмент венчика и стенки, не вошедшие в подсчеты и имеющие в глине примесь графита (рис. 7, 9, 12).

В орнаментации шести сосудов использованы два элемента орнамента. Четыре из них

украшены сочетанием прочерченных линий и наколов, образующих сложные композиции (рис. 2, 4; 3, 7; 4, 1; 5, 1). Сочетание линий с наколами было и на фрагментах сосудов (рис. 11, 6). Орнамент одной из чаш состоял из горизонтальных рядов и ёлочка, выполненных гребенчатыми оттисками, которые были разделены двойной волнистой линией (рис. 10, 6). Банка со слегка отогнутым венчиком украшена в верхней части «ёлочкой» из гребенчатых оттисков средней длины, ниже располагался паркетный орнамент, выполненный прочерченными линиями (рис. 8, 2). Сочетание прочерченных линий с гребенчатыми оттисками встречено и на фрагментах стенок сосудов (рис. 11, 10, 11, 14). Одна из стенок сосуда украшена сочетанием гребенчатых оттисков с вдавлением «когтистой лапки» (рис. 11, 13).

Три сосуда имеют гофрированный венчик (рис. 3, 3, 7; 8, 1). Подобное оформление венчика и у одного плохо сохранившегося сосуда (рис. 7, 8).

Один сосуд орнаментирован по венчику вдавлениями гребенчатого штампа (рис. 3, 6). Изнутри венчик орнаментирован только у пяти сосудов (рис. 2, 5; 4, 3; 8, 2; 9, 4, 6).

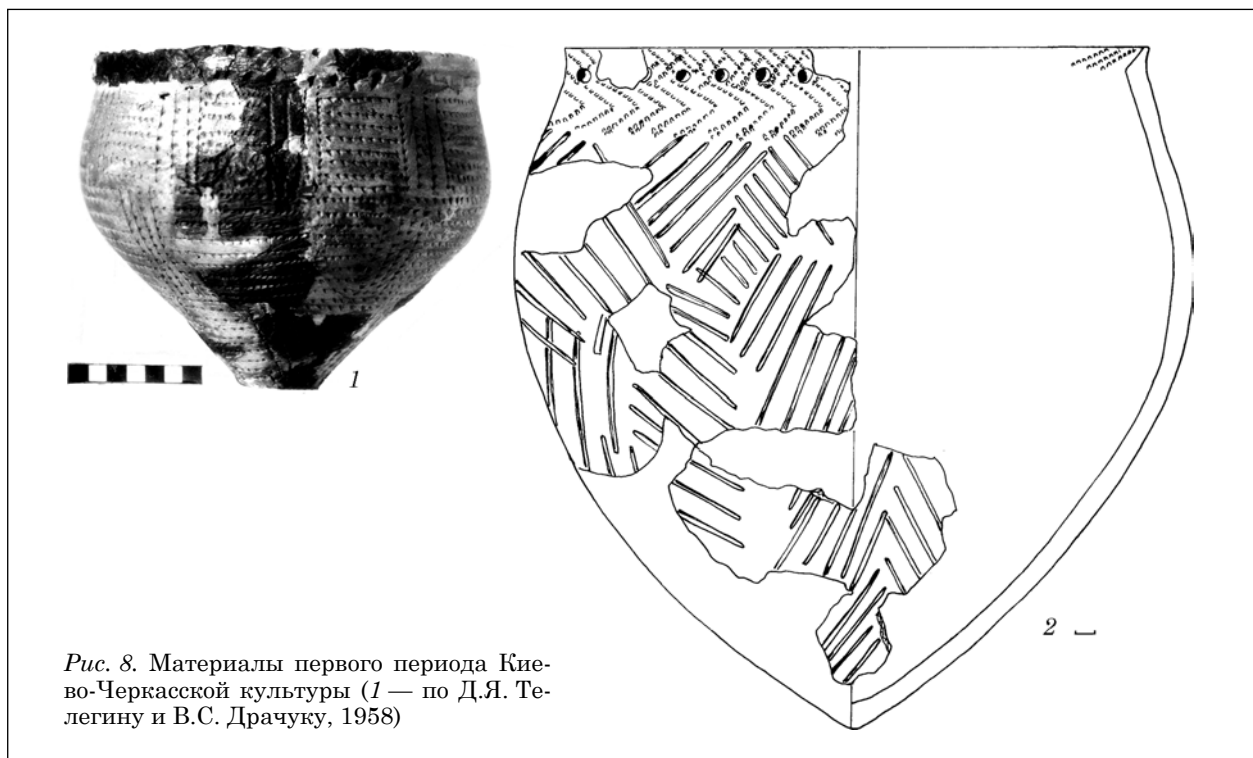

Рис. 8. Материалы первого периода Киево-Черкасской культуры (1 — по Д.Я. Телегину и В.С. Драчуку, 1958)

Таблица 4. Ширина пластин без ретуши и их фрагментов, мм

Пластины	0,7	0,8	0,9	1	1,1	1,2	1,3	1,4	1,5	1,6	1,7	2	Всего
Целые	2	1	—	—	2	1	1	—	1	—	—	—	8
Сечения	—	—	2	1	1	—	2	—	—	—	—	—	6
Проксимальные	3	—	1	1	—	4	3	—	—	1	1	1	15
Дистальные	1	1	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	6

КАМЕННЫЕ И КОСТЯНЫЕ ИЗДЕЛИЯ

С этим слоем связаны два фрагментированных каменных утюжка, происходивших с глубины 70 см в кв. 24 (рис. 12, 24) и с глубины 60—70 см в кв. 131. Последний имеет прочерченный орнамент (рис. 12, 23).

К нижнему слою с определенной долей уверенности можно отнести 113 кремневых изделий. Среди них шесть нуклеусов: призматический (рис. 13, 1), три подконических (рис. 13, 2, 3), уплощенный (рис. 13, 7) и многоплощадочный (рис. 13, 10). К этому слою относятся продольный и поперечный сколы с нуклеусов. Найдены также 8 нуклевидных обломков и 10 обломков кремня. Один из них со следами использования.

В коллекции 35 пластин и их фрагментов без ретуши. Среди них со следами использования 1 целая пластина. Два сечения, шесть дистальных и восемь проксимальных фрагментов. Отдельные изделия имеют участки корки: одна целая пластина, два дистальных и три проксимальных фрагмента. Ширина пластин и их фрагментов приведена в табл. 4.

К нижнему слою относятся 18 отщепов. Из них 2 первичные, 9 имеют участки корки. Восемь отщепов со следами использования.

Среди орудий наиболее многочисленны скребки. Они представлены 19 целыми изделиями, из которых лишь 4 сделаны на пластинах (рис. 12, 10—13), остальные изготовлены из отщепов (рис. 12, 14—22). Шесть фрагментов скребков также были сделаны на отщепах.

На пластинах сделаны 5 перфораторов (рис. 12, 6—9). К этому же слою относится вкладыш кукрекского типа (рис. 12, 5) и костяная проколка из кв. 14 (рис. 13, 12). Найдены также 5 фрагментов орудий, 4 отщепа и 4 пластины с ретушью (рис. 13, 5, 6, 8, 9).

С нижним слоем можно связать асимметричную трапецию, фрагмент трапеции, фрагмент косого острия на пластине и двусторонне обработанный наконечник (рис. 14, 1—4). Последний найден в кв. 61 на глубине 40 см вместе с керамикой периода 16. Однако в первом штыке (0—20 см) в этом квадрате была многочисленная керамика второго периода киево-черкасской культуры. Учитывая песчаный грунт, нельзя исключать попадание маленького наконечника на 20 см ниже этой керамики.

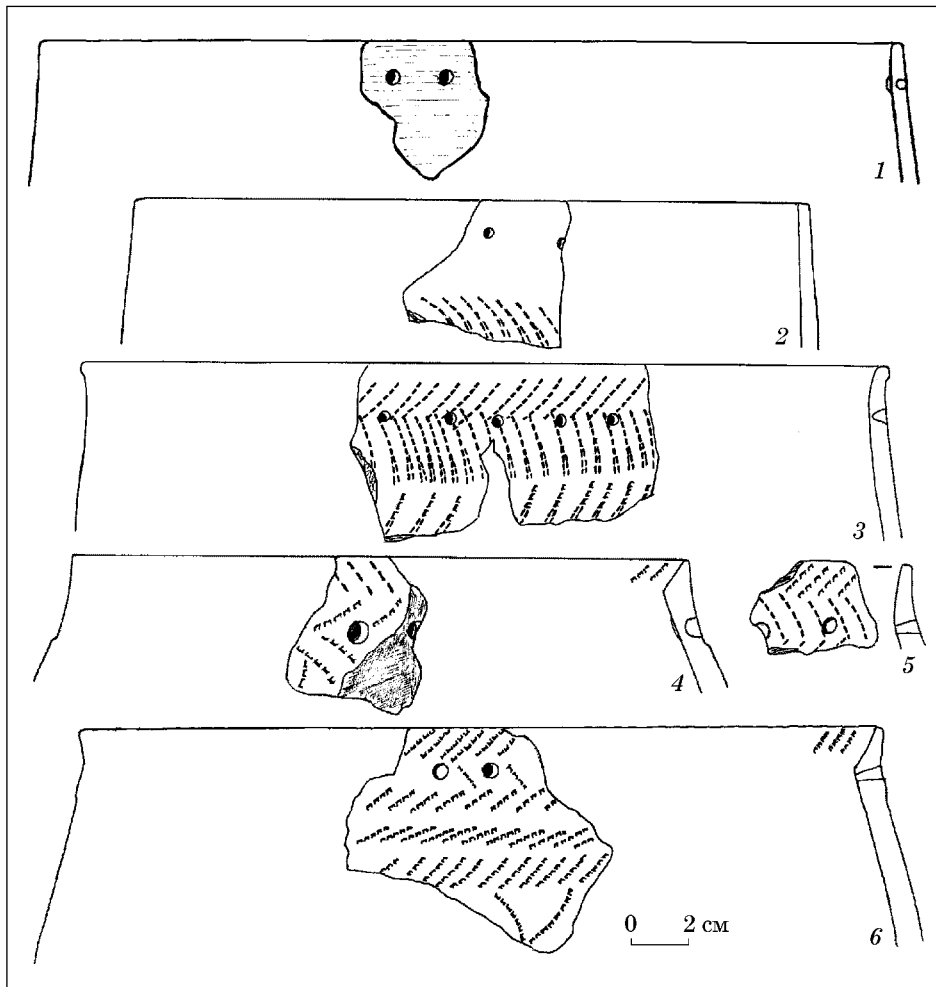

Рис. 9. Материалы первого периода Киево-Черкасской культуры

ХРОНОЛОГИЯ И КУЛЬТУРНАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ МАТЕРИАЛОВ НИЖНЕГО СЛОЯ

Аналогии керамике этого слоя известны в нижних слоях Успенки, Молюхова Бугра, Богдановки, Туровой Горы, Деревянского 1 могильника и других памятниках, которые относятся к периоду 16 черкасского варианта киево-черкасской культуры [Котова, 2002]. Эти поселения, расположенные на юге лесостепного Поднепровья, имеют во многом синкретичный облик материальной культуры и, в первую очередь, керамики. Типично днепро-донецкими чертами ее являются: примесь песка со значительным количеством растительных волокон, при выгорании которых на поверхности образовались четкие и глубокие следы; орнаментация короткими гребенчатыми штампами, образующими горизонтальные, диагональные и вертикальные ряды оттисков; остродонная форма сосудов; профилированные и непрофилированные чаши, банки, горшки с довольно высоким плавно профилированным горлом. Общими были и такие элементы орнамента как широкие прочерченные линии, овальные наколы, насечки, «когтистая лапка». Керамика памятников периода 16 отражает влияние

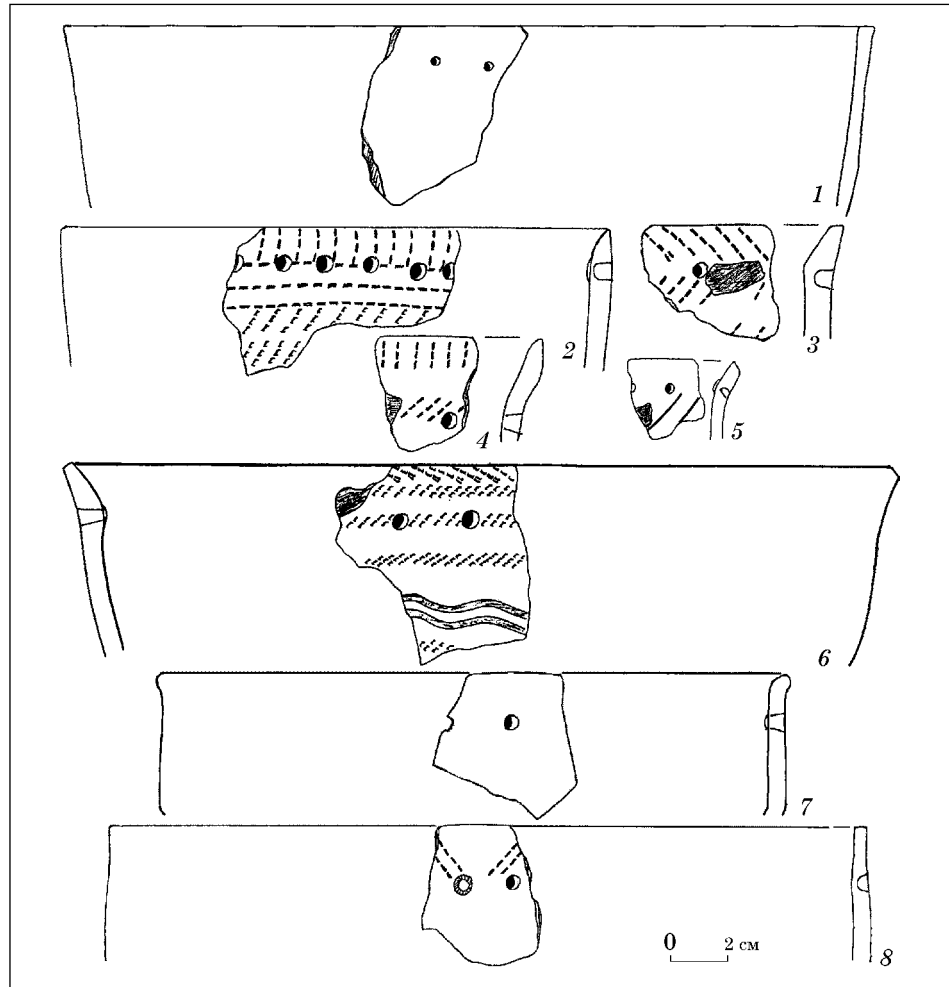
традиций азово-днепровской культуры в виде воротничков или косо срезанных внутрь венчиков, орнамент из сложных ленточных композиций и гребенчатого зигзага.

Эти памятники сменяют поселения периода 1а (Малоперещеино и Дубовое, Полтавская обл.), малочисленная посуда которых во многом копирует керамику ранней сурской культуры. Она представлена прямостенными банками с большой примесью растительных остатков в глине, но без черт азово-днепровского влияния. Их посуда украшена наколами и насечками [Котова, 2002, рис. 90, 1—6].

Материалы нижнего слоя Бузьков наиболее полно отражают керамические традиции периода 16, сложившиеся под интенсивным влиянием соседних культур. Следует согласиться с Д.Я. Телегиным и Е.Н. Титовой, которые рассматривали в качестве инокультурной посуду с примесью графита в глине [1998]. Возможно, она является импортной. Подобная керамика известна во втором неолитическом слое Базькова Острова [Котова, 2002], поселениях Пугач и Гард на Южном Буге [Товкайло, 2005], относящихся ко второму периоду Буго-Днестровской культуры по моей периодизации.

В них же находят аналогии отдельные орнаментальные композиции: овальные наколы между

Рис. 10. Материалы первого периода Киево-Черкасской культуры

прочерченными линиями (рис. 4, 1) [Котова, 2002, рис. 55, 7; Товкайло, 2005, рис. 47, 6; 59, 14]; прочерченная орнаментация в виде горизонтальных, вертикальных и диагональных линий (рис. 3, 3; 4, 2; 11, 7) [Товкайло, 2005, рис. 53, 14; 54, 13]; прочерченные линии в виде сетки (рис. 11, 6, 10) [Котова, 2002, рис. 43, 1], угловых композиций (рис. 11, 2, 3, 9) [Товкайло, 2005, рис. 46, 5; 49, 2; 53, 15], «деревя» (рис. 7, 1) [Товкайло, 2005, рис. 64, 14]. В поздней буго-днестровской керамике есть параллели и для ромбических композиций, которые в Бузьках выполнены гребенчатыми оттисками, в Новорозановке — прочерченными линиями (рис. 5, 5) [Товкайло, 2005, рис. 59, 3]. В памятниках обеих культур единичны близкие орнаментальные композиции из горизонтальных рядов гребенчатых оттисков, разделенных прочерченными линиями (рис. 24, 6) [Котова, 2002, рис. 57, 1; Товкайло, 2005, рис. 46, 8].

Следует согласиться с мнением В.Н. Даниленко о существовании общего типа сосудов у буго-днестровского и днепро-донецкого населения — плоскодонных горшков с высоким воронковидным низом, широким верхом и резким или сглаженным перегибом тулова (рис. 1, 6) [Товкайло, 2005, рис. 51, 7, 8]. Он и орнаментирован в типичной буго-днестровской манере вертикальными прочерченными линиями,

хотя имеет характерную для днепро-донецких традиций линию ямок под венчиком.

Аналогии в памятниках второго периода буго-днестровской культуры находит и прямостенная чаша с ребром (рис. 10, 7) [Котова, 2002, рис. 43, 6], а также другие формы реберчатых сосудов (рис. 7, 5, 6) [Товкайло, 2005, рис. 47, 15; 50, 14, 16].

Сосуды, украшенные лишь линией ямок под венчиком (рис. 5, 2, 3), близки горшкам первого периода буго-днестровской культуры с поселения Печера [Котова, 2002, рис. 49, 6] и Гард 1 [Товкайло, 2012]. Для второго периода этой культуры подобная керамика пока не известна. Однако остальные параллели сближают материалы нижнего слоя Бузьков с памятниками именно второго периода. С ними близок и кремневый комплекс Бузьков [Манько, 2006, с. 97, 98]. При этом он отличается от более раннего киево-черкасского, наиболее полно представленного в коллекции Малоперещепинской стоянки [Гаскевич, Гавриленко, 2000]. В древнейшем памятнике черкасского варианта киево-черкасской культуры не известны ассиметричные трапеции, представленные в нижнем слое Бузьков. Более многочисленными в Малоперещепинской стоянке являются кукрекские вкладыши, пластинки с притупленным краем, резцы.

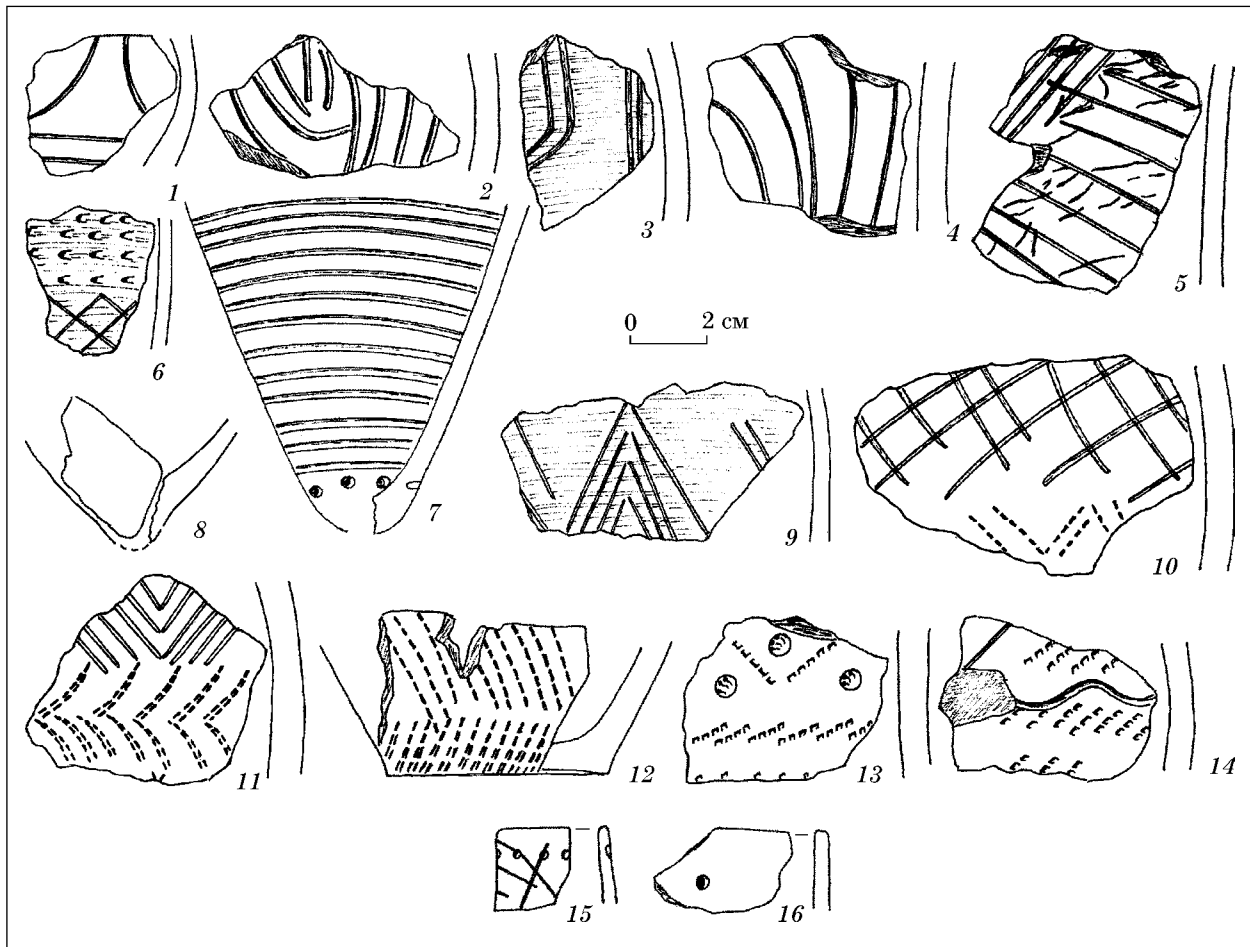

Рис. 11. Материалы первого периода Киево-Черкасской культуры

Материалы Бузьков помогают проследить не только буго-днепровское влияние на днепродонецкие традиции, но и обратное воздействие, которое фиксируется слабо и отражается на отдельных горшках, не определяя «лицо» поздней буго-днепровской культуры. Для киево-черкасской керамики этого времени были типичны ямки под венчиком. Подобная орнаментация единична в памятниках второго периода буго-днепровской культуры и, вероятно, появилась под влиянием днепродонецких традиций [Товкайло, 2005, рис. 46, 5; 49, 7]. Этим же влиянием можно объяснить появление остродонных сосудов, украшенных вертикальными рядами гребчатых оттисков [Котова, 2002, рис. 57, 4].

Рассмотренные материалы дают хорошую синхронизацию нижнего слоя Бузьков с памятниками второго периода буго-днепровской культуры. Однако, судя по имеющимся немногочисленным датам, последние существовали продолжительное время: приблизительно с 5950 до 5300 л. до н. э. [Котова, 2002]. Позднее они были вытеснены и ассимилированы трипольским населением (период А трипольской культуры), чье появление фиксируется уже около 5300 л. до н. э. (памятники типа Сабатиновка 2 [Котова, 2006, табл. 15]).

Керамика нижнего слоя Бузьков находит аналогии в наиболее и наиболее южных памятниках

(Миколина Брояка, Гард 3, Пугач 2), располагающихся на севере степной зоны и имеющих яркие следы влияния традиций азово-днепровской культуры (посуда с воротничковым венчиком и гребенчатым орнаментом, двусторонне обработанные наконечники, трапеции со струганной спинкой, шлифованные каменные орудия). Более древние и северные буго-днепровские памятники второго периода не имеют керамики с азово-днепровскими чертами. Для нижнего слоя Бузьков также характерна посуда с воротничками, среди находок на поверхности была трапеция со струганной спинкой. Возможно, часть двусторонне обработанных наконечников могли быть связаны с этим слоем. Именно эти общие признаки, позволяют синхронизировать памятники периода 16 азово-днепровской, периода 16 киево-черкасской и поздние поселения второго периода буго-днепровской культур.

Под азово-днепровским влиянием в черкаском Поднепровье также появились сосуды с косо срезанным внутрь венчиком. Вместе с воротничками это оформление венчика господствует в азово-днепровской керамике. В то же время оно единично в посуде второго периода буго-днепровской [Котова, 2002, рис. 57, 3; Товкайло, 2005, рис. 55, 17; 56, 10] и немногочисленно в днепродонецкой посуде. В орнаментации

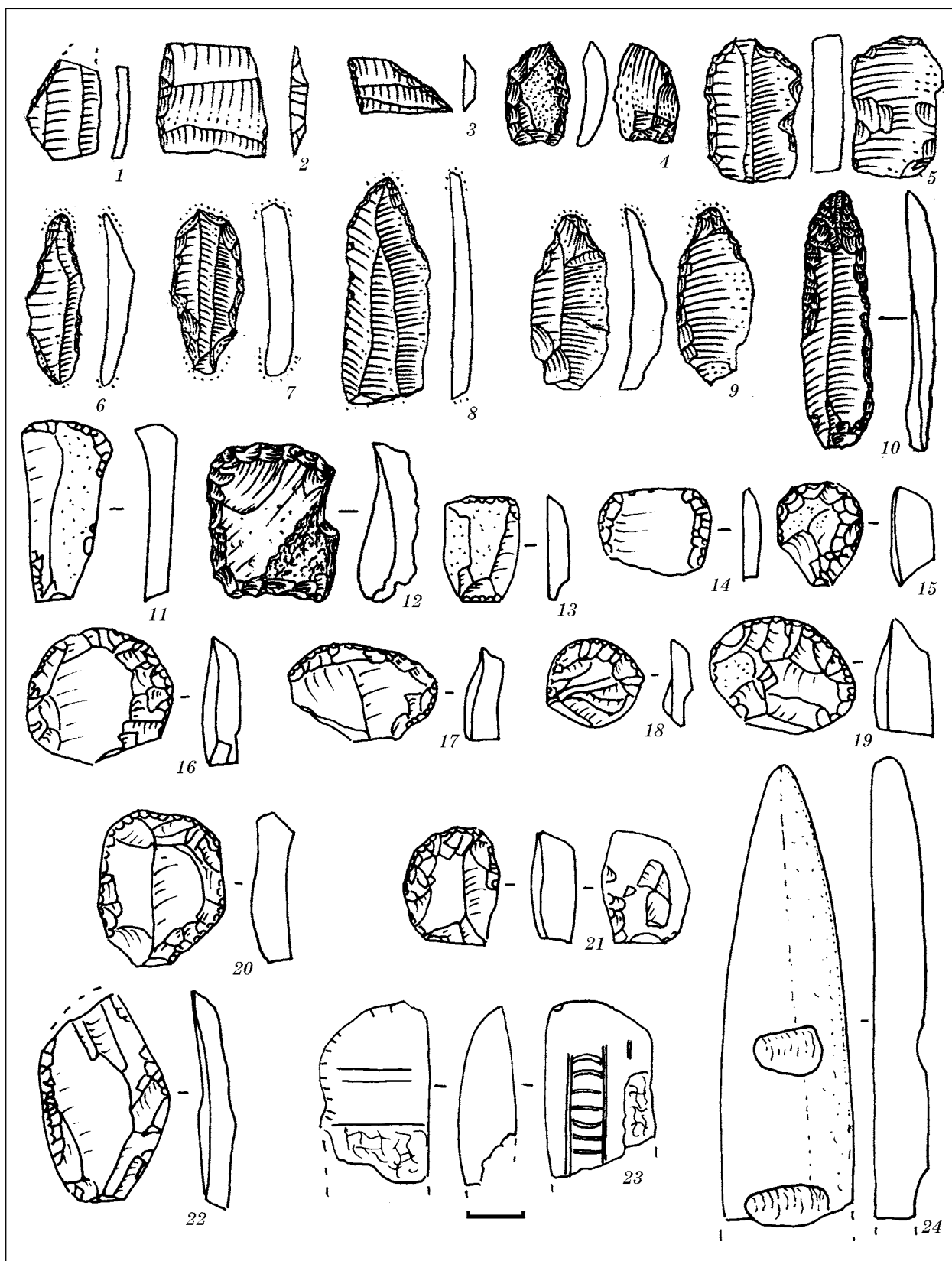

Рис. 12. Материалы первого периода Киево-Черкасской культуры (1—10, 12 — по В.О. Манько, 2006)

азово-днепровской чертой являются отпечатки «шагающей» гребенки, гребенчатый зигзаг, орнамент внутренней стороны венчика.

Необходимо указать, что Д.Я. Телегин и Е.Н. Титова типологически выделили в Бузьках

группу керамики, которая относилась к концу раннего периода киево-черкасской культуры, то есть предшествовала памятникам Надпорожья, включаемым В.Н. Даниленко и автором в азово-днепровскую культуру или во второй этап

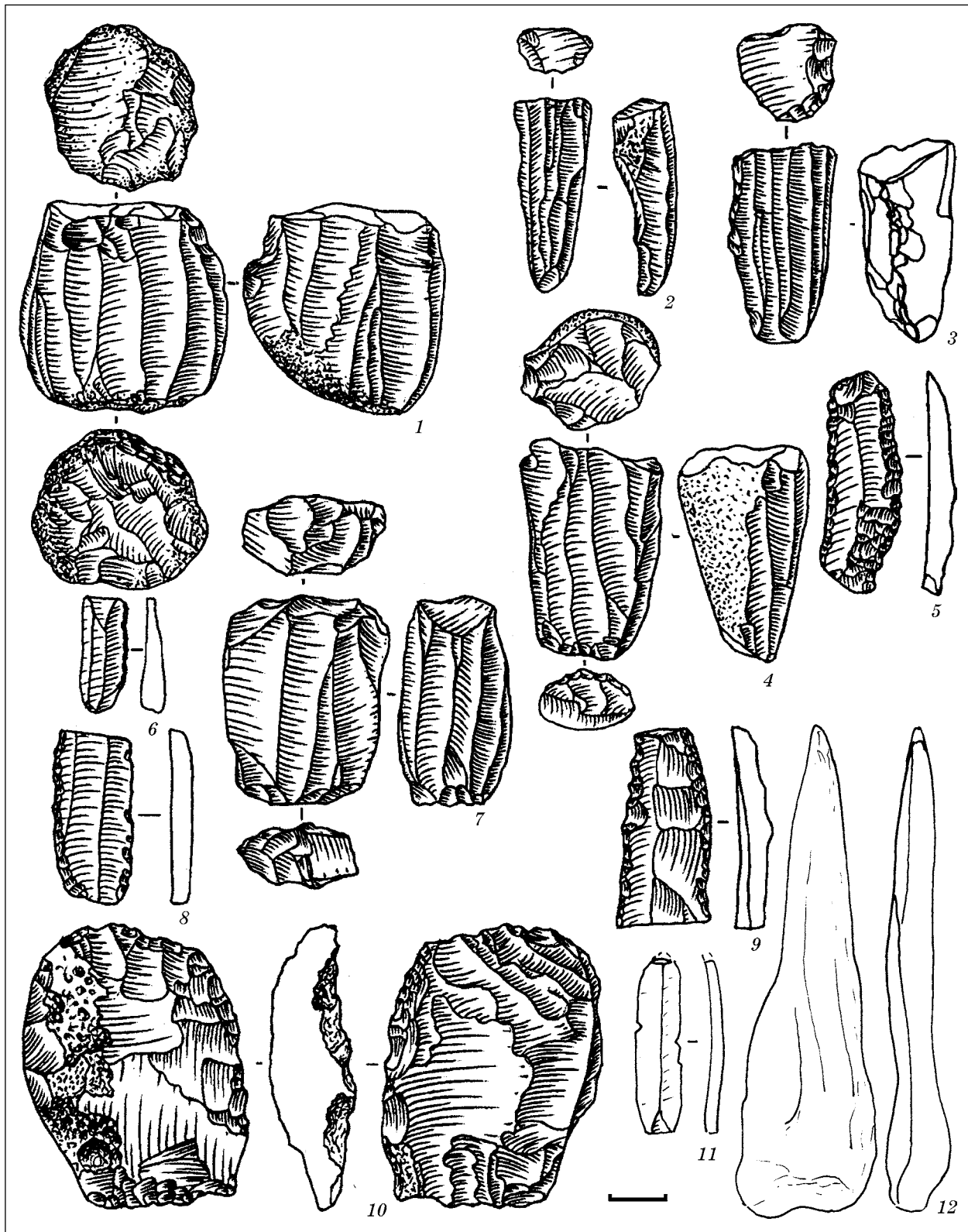

Рис. 13. Материалы первого периода Киево-Черкасской культуры (1—10 — по В.О. Манько, 2006)

надпорожско-приазовской культуры по терминологии Д.Я. Телегина и Е.Н. Титовой [1998]. В определенной степени это предположение пересекается с мнением В.Н. Даниленко, который считал комплекс Бузьков однородным и в целом более древним по сравнению с азово-днепровс-

кой культурой [1969, с. 192]. К сожалению, фрагменты керамики, о которых пишут Д.Я. Телегин и Е.Н. Титова, не приведены на рисунках в их книгах, поэтому невозможно представить какую именно посуду имеют в виду авторы. Также они пишут о древнейшей керамике с мажущейся

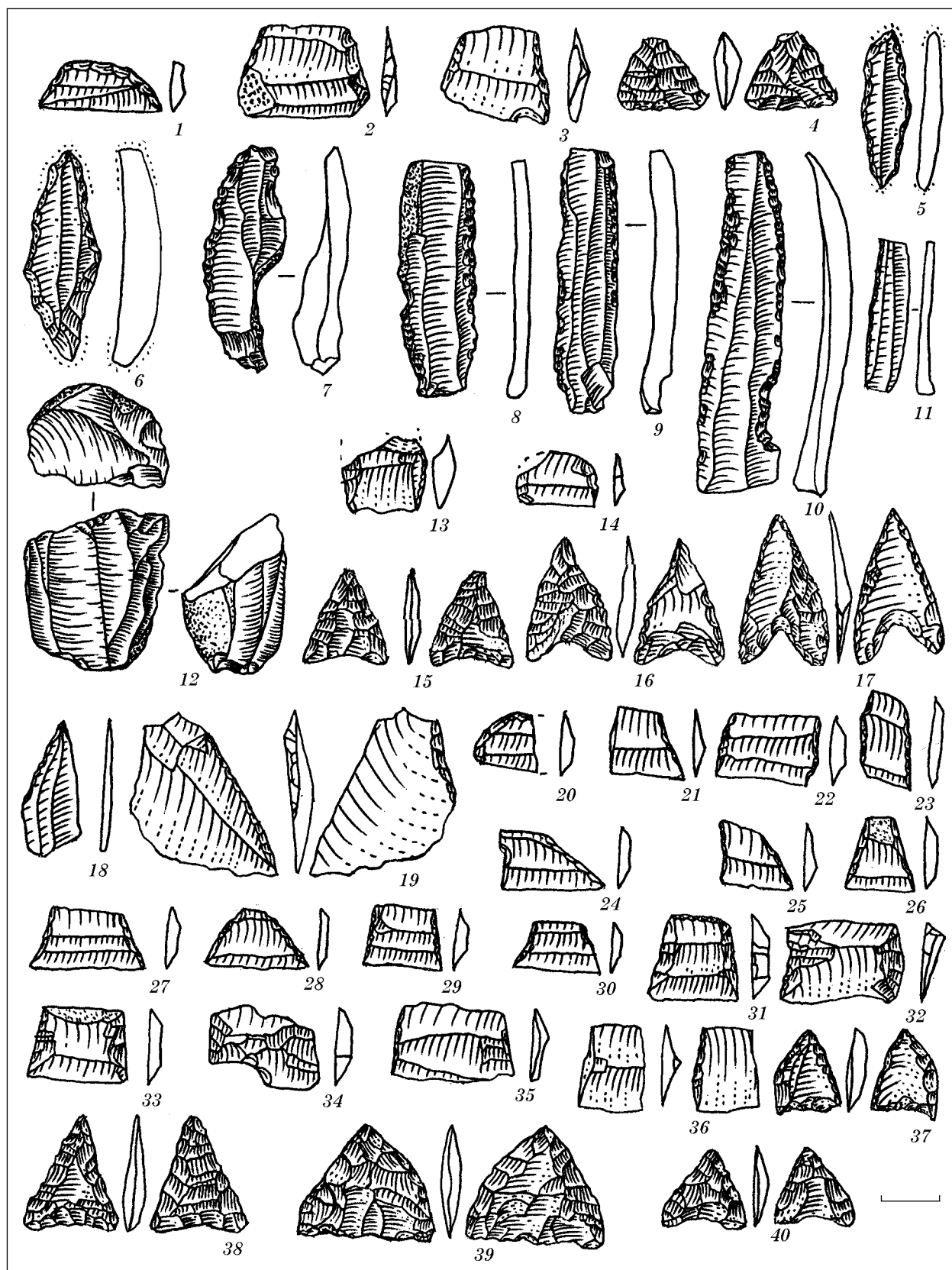

Рис. 14. Кремневые изделия (по В.О. Манько, 2006)

поверхностью, в примеси которой сочетается растительность, раковина и кровавик [Телегин, Титова, 1990, с. 108]. При изучении коллекции мне не удалось найти эту посуду.

Обращаясь к точке зрения В.Н. Даниленко, подчеркну, что изучение памятника показало присутствие двух хронологически различных днепро-донецких комплексов, при этом древ-

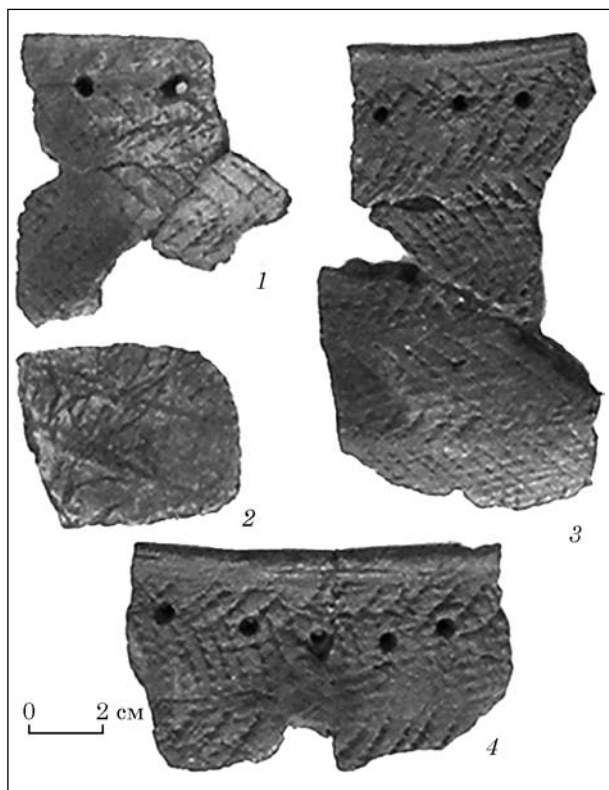

Рис. 15. Керамика первого периода из четвертого слоя (1, 2) и второго периода Киево-Черкасской культуры из третьего слоя (3, 4)

нейший из них, найденный в нижнем слое, является однородным и включает керамику с чертами влияния традиций периода 16 азово-днепровской культуры, что уже неоднократно указывалось [Котова, 1990; 1994; 2002]. В связи с этим, нельзя согласиться с мнением о более древнем возрасте Бузьков по сравнению с памятниками азово-днепровской культуры.

Население южной части лесостепного Поднепровья являлось также северным соседом носителей сурской культуры, которые обитали в степи на протяжении всего неолитического периода, в том числе одновременно с азово-днепровским населением [Котова, 2002]. По мнению В.Н. Даниленко, формирование комплекса Бузьков было вызвано значительным буго-днестровским влиянием, которое также затронуло и степное Поднепровье, обусловив на этом этапе большое сходство буго-днестровской, днепро-днецкой и сурской керамики [1969, с. 192].

Действительно, керамика нижнего слоя Бузьков многими своими чертами близка посуде третьего периода сурской культуры. Это сходство прослеживается в использовании остродонных сосудов с примесью песка и растительности, прочерченной и прочерченно-накопчатой орнаментации, появившейся под буго-днестровским влиянием. В первую очередь, близки композиции с использованием лент, где пространство между прочерченными линиями заполнено наколками [Котова, 2002, рис. 10, 1, 2; 83, 3, 11],

а также плоские днища, орнаментированные прочерченными линиями [Котова, 2002, рис. 9, 1; Товкайло, 2005, рис. 65, 19—21]. Общим является и присутствие, видимо, импортной буго-днестровской посуды с примесью графита, найденной в нижнем слое Бузьков и сурском слое Стрильчей Скелі [Котова, 2002, с. 15].

В этот период у обеих культур под азово-днепровским влиянием появляются сосуды с косо срезанным внутрь или воротничковым венчиком, а также орнамент в виде гребенчатого зигзага. Судить о существовании непосредственных контактов между днепро-днецким и сурским населением можно по распространению на сурских памятниках сосудов, орнаментированных насечками [Котова, 2002, рис. 12, 7], короткими гребенчатыми отпечатками с узким отпечатком, отличающимся от широкого азово-днепровского. Как сурское влияние можно расценивать немногочисленные сосуды с гофрированным венчиком из нижнего слоя Бузьков. Они были широко распространены в сурской культуре и появились у киево-черкасского населения лишь на этапе 16.

Однако влияниями сурской, азово-днепровской и буго-днестровской культур нельзя объяснить распространение линии ямок под венчиком сосудов, широко использовавшихся в орнаментации населением в конце развитого и позднем неолите лесостепного Поднепровья, включая Орельско-Самарское междуречье. Древнейшим такой орнамент является в лесостепных памятниках среднедонской неолитической культуры. Миграцию населения с территории лесостепного Подонья В.И. Неприна фиксирует по появлению жилищ с утрамбованным полом и орнаментации керамики треугольными строчечными наколками, образующими геометрические композиции [Неприна, Зализняк, Кротова, 1986, с. 179]. Видимо, миграция населения из Среднего Подонья шла именно по югу лесостепной зоны. Нижний слой Бузьков фиксирует начало проникновения и контактов местного неолитического населения с носителями среднедонской культуры, когда сохраняется местная технология изготовления керамики с использованием большой примеси растительных остатков, а не песка, как это типично для среднедонской культуры, и единичен орнамент из подтреугольных наколов, характерных для мигрантов.

Таким образом, комплекс нижнего слоя Бузьков сформировался в тот исторический момент, когда существовало воздействие трех инокультурных групп на население юга днепровской лесостепи: среднедонского, азово-днепровского (период 16) и позднейшего буго-днестровского. Этот период не был продолжительным и, вероятнее всего, был связан с аридизацией климата, начавшейся около 5350 л. до н. э. и продолжавшейся приблизительно до 5200 л. до н. э. Эта аридизация вызвала кризисную ситуацию на юге степной зоны и спровоцировала значи-

тельные культурные изменения в степи и лесостепи Восточной Европы.

В Северном Причерноморье наиболее сильно эта аридизация должна была проявиться в более континентальном районе Нижнего Дона. Здесь она вызвала миграцию нижнедонского населения в современные лесостепные районы Северского Донца и Среднего Дона. Эта миграция, видимо, была растянута во времени, и в нее были также вовлечены отдельные группы населения Подонцовья. Результатом явилось формирование воронежско-донской культуры мариупольской культурно-исторической области. В ее керамике вкладом традиций донецкой культуры была примесь растительности, песка в сочетании с растительностью, остродонная и круглодонная форма сосудов, гребенчатый зигзаг, гребенчатая «ёлочка», типичные для керамики воронежско-донской культуры. Лишь отдельные воронежско-донские горшки имеют примесь раковины в глине, плоское дно, ленточные орнаментальные композиции и прерывчатый зигзаг, характерные для нижнедонской культуры.

Можно предположить, что появление южных мигрантов в Среднем Подонье вызвало относительное перенаселение, и часть носителей местной среднедонской культуры была вынуждена мигрировать в западном направлении по средней и северной частям современной лесостепи в левобережную Украину.

С началом этой аридизации связана и миграция степного населения азово-днепровской культуры (конец периода 16) и третьего периода сурской культуры, которые были вынуждены покинуть южные районы степного Приазовья. Именно их влияние наиболее полно фиксируется в материалах нижнего слоя Бузьков. Конец периода 16 азово-днепровской культуры датируется около 5300 л. до н. э. [Котова, 2002, с. 25].

Вероятно, аридизация подтолкнула к расселению на восток по правобережной украинской лесостепи носителей ранней трипольской культуры, которые около 5300—5200 л. до н. э. достигли Южного Побужья положили конец существованию там памятников буго-днепровской культуры. Часть буго-днепровского населения была ассимилирована пришельцами, а часть вытеснена в правобережное лесостепное Поднепровье, где позднее также ассимилирована местным киево-черкасским населением. По мнению В.А. Манько, вытеснение буго-днепровского населения трипольцами произошло ранее — в третьей четверти VI тыс. до н. э., и мигранты приняли участие в генезисе киево-черкасской культуры [Манько, 2006, с. 98]. Столь раннюю дату он предположил на основании датировки керамики из нижнего слоя Бузьков [Манько, 2006, с. 17]. К сожалению, анализ дат, сделанных по керамике в киевской лаборатории, показывает недоработки методики, и не позволяет в настоящее время их использовать для определения возраста памятников.

На более позднее время миграции буго-днепровского населения в Поднепровье и формирование памятников типа Бузьков указывают две другие радиоуглеродные даты, сделанные по кости. Первая из них датирует материалы периода 16 киево-черкасской культуры из нижнего слоя Моллохова Бугра, практически не имеющие черт влияния азово-днепровской и позднейшей буго-днепровской культур, 6340 ± 80 BP или 5332 ± 83 г. до н. э. (Ki-7996). Вторая дата получена для п. 42 в Деревинском 1 могильнике, в тризне которого был сосуд второго периода киево-черкасской культуры — 6220 ± 60 BP или 5151 ± 82 г. до н. э. (OxA-6159) [Котова, 2002, рис. 97, 1]. К сожалению, при публикации дат для деревинских погребений в табл. 5 [Котова, Ковалюх, 2002, с. 100] была сделана ошибка, и даты Деревинского могильника отнесены к первому периоду киево-черкасской культуры, хотя в тексте книги [Котова, 2002, с. 33] они правильно рассмотрены в рамках второго периода.

Таким образом, опираясь на датировку аридизации климата и конца периода 16 азово-днепровской культуры, а также время появления трипольцев на Южном Буге и конца буго-днепровской культуры, учитывая единичные радиоуглеродные даты для памятников киево-черкасской культуры, время существования нижнего слоя Бузьков можно определить около 5200—5100 л. до н. э.

Даниленко В.Н. Неолит Украины. — Киев, 1969. — 257 с.

Гаскевич Д.Л., Гавриленко І.Д. До походження дніпро-донецького неоліту лісостепового Подніпров'я // Археологія. — 2000. — № 1 — С. 81—92.

Котова Н.С. К проблеме контактов азово-днепровской и днепро-донецкой культур // Каменный век на территории Украины. — Киев, 1990. — С. 39—47.

Котова Н.С. Мариупольская культурно-историческая область (Днепро-Донское междуречье) // Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України. — Луцьк, 1994. — Вип. 1. — С. 1—143.

Котова Н.С. Неолитизация Украины. — Луганск, 2002. — 267 с.

Котова Н.С. Ранний энеолит Степного Поднепровья и Приазовья. — Луганск, 2006. — 328 с.

Котова Н.С. Энеолитические и поздненеолитические материалы поселения Бузьки в лесостепном Поднепровье // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Джерела та дослідження. — К., 2012. — С. 5—12 (АДІУ. — Вип. 8).

Лаврушин Ю.А., Спиридонова Е.А., Сулержицкий Л.Д. Геолого-палеологические события севера аридной зоны в последние 10 тыс. лет // Проблемы древней истории Северного Прикаспия. — Самара, 1998. — С. 40—65.

Манько В.О. Неоліт південно-східної України. — К., 2006. — 278 с. (Кам'яна доба України. — Вип. 9).

Непріна В.І., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века левобережной Украины. — Киев, 1986. — 226 с.

Санжаров С.Н., Бритюк А.А., Котова Н.С., Черных Е.А. Поселения неолита — ранней бронзы Северского Донца. — Луганск, 2000. — 128 с.

Синюк А.Т. Население бассейна Дона в эпоху неолита. — Воронеж, 1986. — 178 с.

Телегин Д.Я. Дніпро-донецька культура: до історії населення епохи неоліту — раннього металу півдня Східної Європи. — К., 1968. — 258 с.

Телегин Д.Я., Драчук В.С. Исследование неолитических стоянок на Черкашине (отчет о работе неолитического отряда Кременчугской первобытно-скифской экспедиции в 1959 году) // НА ИА НАНУ. — 1959/1а. — № 3199.

Телегин Д.Я., Нечитайло А.Л., Потехина И.Д., Панченко Ю.В. Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона. — Луганск, 2001. — 152 с.

Телегин Д.Я., Титова Е.Н. Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита. — Киев, 1998. — 143 с.

Товкайло М.Т. Неоліт степового Побужжя. — К., 2005. — 160 с. (Кам'яна доба України. — Вип. 6).

Товкайло М.Т. Ранньонеолітичний горизонт поселення Гард і проблема неолітизації Північно-Західного Надчорномор'я та Побужжя // Кам'яна доба України. — 2010. — Вип. 13. — С. 208—228.

Н. С. Котова

НЕОЛІТИЧНІ МАТЕРІАЛИ НИЖНЬОГО ШАРУ ПОСЕЛЕННЯ БУЗЬКИ В ЧЕРКАСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Багатошарове поселення Бузьки було розкопане Д.Я. Телегіним у 1957—1958 рр. на лівому березі Дніпра. Воно було розташоване поруч з с. Бузьки Чернобайського р-ну Черкаської обл. Тепер селище затоплене Кременчугським водосховищем. Його матеріали є найбільш важливими для характеристики неоліту лісостепу Придніпров'я. Однак до теперішнього часу колекція поселення не була повністю опублікована. Метою даної статті є повна публікація археологічних матеріалів, аналіз стратиграфії, хронології та культурне визначення нижнього шару.

Верхній шар включає матеріали епохи бронзи і яму раннього залізного віку, які знайдено в сучасному ґрунті (0—20 см). Другий шар було простежено у верхній частині чорного супіску (20—40 см). Він представлений матеріалами трипільської культури (періоди VI і VI—II), а також культурою ямково-гребінцевої кераміки (біля 4350—4100 р. до н. е.). Третій шар демонструє матеріали другого періоду черкаського варіанту киево-черкаської культури (4600—4400 р. до н. е.), які були виявлені в середніх і нижніх частинах чорного супіску.

Нижній шар з матеріалами періоду 1б черкаського варіанту киево-черкаської культури знайдено у верхній частині жовто-коричневого піску на глибині близько 40—60 та 60—80 см. Окремі вогнища і фрагменти 58 посудин були пов'язані з цим шаром. Кераміка була зроблена з глини з домішками піску і органічних домішок. Залишки спалених рослин можна простежити на поверхні посудини. Кілька горщиків мали домішки графіту. Основна частина кераміки була прикрашена відбитками гребінки і прокресленими лініями.

Формування комплексу нижнього шару Бузьків було пов'язано з часом посушливості клімату близько 5350—5200 р. до н. е., що зумовила міграції з степу

на південь сучасної лісостепової зони (де розташоване поселення Бузьки) та з Заходу і Сходу всередині лісостепової зони. В результаті цього традиції пізньої буго-дністровської, сурської, середньодонської та періоду 1б азово-дніпровської культур знайшли відображення в кераміці поселення Бузьки. Нижній шар Бузьків можна датувати близько 5200—5100 р. до н. е.

Ключові слова: неоліт, киево-черкаська культура, лісостепове Подніпров'я, кераміка, знаряддя праці.

N. S. Kotova

NEOLITHIC MATERIALS FROM THE LOWER LAYER AT BUZKY SETTLEMENT IN CHERKASY OBLAST

The multilayer site Buzky was excavated by D.Ya. Telegin in 1957—1958 on the left bank of the Dniro River. It was situated near Buzky village of Chornobai Region in Cherkasy Oblast. Today it is flooded by Kremenchuk reservoir. Its materials are the most important for the characteristics of the Neolithic in the forest-steppe Dniro River region. However, the collection of this site have not been completely published before. The aim of this article is the full publication of archaeological materials, analyses of stratigraphy, chronology and cultural definition of the lowest layer.

The upper layer in the modern soil included the Bronze Age materials and a pit of the Early Iron Age which were found in the modern soil (0—20 cm). The second layer was traced in the upper part of black sandy loam (20—40 cm) and is presented by the materials of Trypillya culture (periods BI and BI—II) and of Pit-Comb Ceramic culture (about 4350—4100 cal BC). The third layer presents materials of the second period of Cherkasy variant of the Kyiv-Cherkasy culture (4600—4400 cal BC) which were discovered in the middle and low parts of the black sandy loam.

The lowest layer with materials of the period 1b of Cherkasy variant of Kyiv-Cherkasy culture occurred in the upper part of yellow-brown sand in the depth about 40—60 cm or 60—80 cm. Separate fire places and fragments from 58 vessels were related with the fourth layer. Pottery was made of clay with sand and organic admixture. Traces of burnt plants are visible on pots surfaces. A few vessels contained the admixture of graphite. Most of pottery was decorated with comb imprints and incised lines.

The lowest layer assemblage creation at Buzky was related with time of climate aridity in about 5350—5200 cal BC, which caused some migrations from the Steppe to the south of modern forest-steppe zone where Buzky site is located and from the West and East within the forest-steppe zone. As a result, the traditions of late Bug-Dniester culture, Surska, Middle Don and 1b period of Asov-Dnieper cultures were reflected in the pottery of Buzky settlement. The lowest layer at Buzki can be dated back to 5200—5100 cal BC approximately.

Keywords: Neolithic, Kyiv-Cherkasy culture, forest-steppe Dniro River basin, pottery, flint tools.

Одержано 15.08.2013

Е. Е. Ф и а л к о

МОГИЛЫ ВООРУЖЕННЫХ ЖЕНЩИН РОГАЧИКСКОГО КУРГАННОГО ПОЛЯ

В статье анализируются погребальные комплексы скифских амазонок Рогачикского курганного поля — одного из наибольших сосредоточений курганов Днепро-Молочанского междуречья.

К л ю ч е в ы е с л о в а: амазонки, скифы, курганы, погребальный обряд, Днепро-Молочанское междуречье.

На протяжении трех полевых сезонов, с 13-летним перерывом, две экспедиции ИА НАН Украины исследовали Рогачикское курганное поле — одно из наибольших сосредоточений курганов Днепро-Молочанского междуречья (рис. 1). Множество могильных пятен и 62 насыпи растянулись на 6 км между крайними в этой группе курганами Верхний Рогачик (раскопки Н.И. Веселовского 1914 г.) и Вишнева Могила (раскопки Ю.В. Болтрика 1976 г.) [ОАК, 1918, с. 133—136; Болтрик и др., 1978]. Ранее могильник относился к Мелитопольскому уезду Таврической губернии, по современному административно-территориальному делению курганы размещались на землях двух областей — Херсонской (Верхне-Рогачикский р-н) и Запорожской (Каменко-Днепровский р-н).

В течение 1976—1977 гг. силами Запорожской экспедиции¹ исследованы курганы (№ 1—21) в юго-восточной части могильника, на территории Запорожской области, к западу и юго-западу от с. Гюновка. В 1990 г. Краснознаменная экспедиция² раскопала курганы

(№ I—XXVIII)³ в северо-западной его части на землях Верхне-Рогачикского р-на Херсонской обл. Из всего массива раскопано 50 насыпей⁴, 43 из которых возведены в скифское время. В представленном исследовании рассматриваются три кургана, в которых открыты захоронения скифских воительниц.

КУРГАН 21

Расположен чуть в стороне от средней части курганной цепочки. Насыпь высотой 1,9 м, диаметром 40 м распахивалась. Под насыпью открыто четыре скифских могилы и кольцевой ров (рис. 2). В западной части ровика оставлена перемычка шириной 3,5 м, здесь же отмечены обломки амфор от тризны. Участок рва с вероятной восточной перемычкой не исследован, поскольку перекрыт дорогой. Диаметр рва 34,5 м, ширина 1,5 м, глубина 1,5 м.

Погребение 1 находилось в 9,0 м к югу от центра. Погребальное сооружение представляло собой катакомбу (рис. 3, 1). **Входная яма** прямоугольной в плане формы, ориентирована по линии ЗСЗ—ВЮВ, размерами 1,0 × 0,75 м, глубиной 3,15 м от 0. На дне входной ямы в юго-восточном углу оставлена ступенька шириной 0,25 м. **Камера** расположена параллельно входной яме. Вход в камеру подпрямоугольной формы размерами 0,4 × 0,9 м находился под северной стенкой. Камера в форме неправильного овала размерами 2,05 × 0,75 м. Высота свода 0,5 м, пол камеры ниже дна входной ямы на 0,15 м.

3. Поскольку номера курганам в этой части могильника присвоены без учета предыдущих исследований, во избежание путаницы они обозначены римскими цифрами.

4. Общее количество исследованных курганов с учетом кургана Верхний Рогачик (раскопки 1914 г.).

1. В 1976 г. Запорожской экспедицией руководил В.В. Отрощенко [Болтрик, Отрощенко, Савовский, 1977, с. 269—270], в 1977 г. — Ю.В. Болтрик [Болтрик и др., 1978, с. 272—273]. Выражаю искреннюю благодарность этим исследователям за предоставленную возможность публикации материалов их раскопок.

2. Начальник экспедиции — Г.Л. Евдокимов [Евдокимов и др., 1991].

© Е.Е. ФИАЛКО, 2014

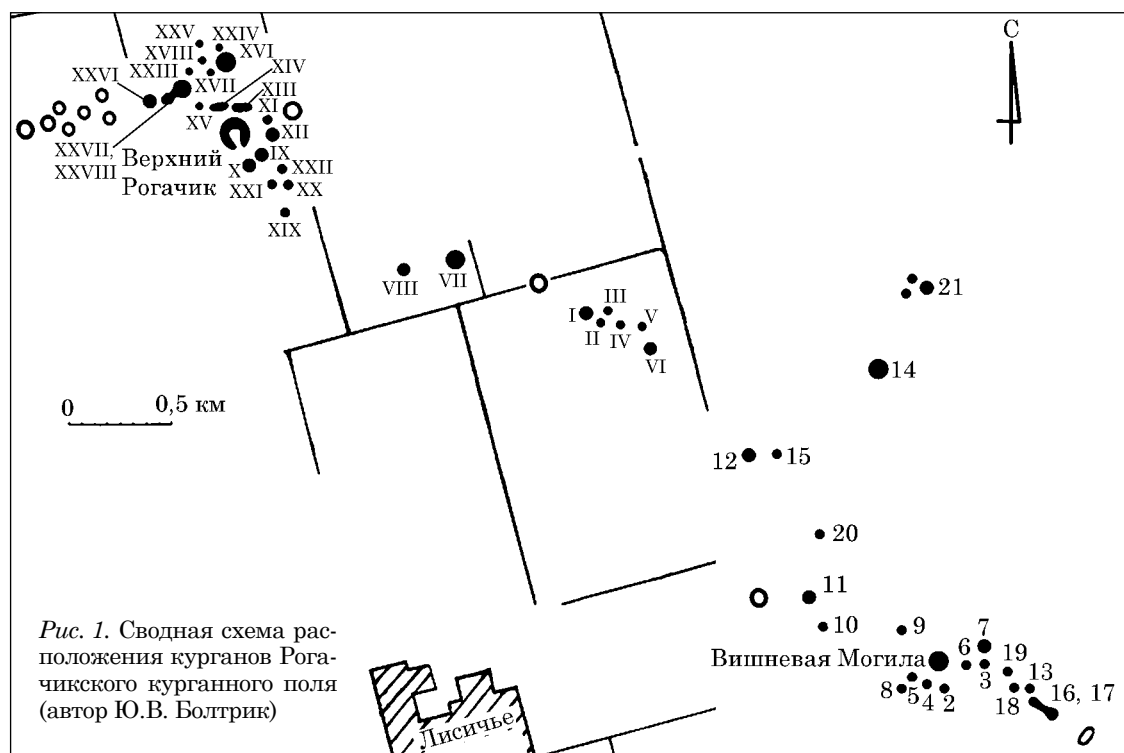

Рис. 1. Сводная схема расположения курганов Рогачикского курганного поля (автор Ю.В. Болтрик)

Женщина 30—35 лет¹ лежала вытянуто на спине, головой на ЗСЗ. Под ее головой зафиксирована подушка с наполнением из трав. На лбу сохранилась лента довольно грубой ткани, на ногах — остатки высокой кожаной обуви. Слева от погребенной (от локтя до середины бедра) лежал колчан со стрелами (1—3) и ворваркой-застежкой (4). За головой стояло деревянное блюдо (5) с остатками мясной напугтвенной пищи.

Описание находок

1. Колчан кожаный.

Представлял собой обтянутый кожей деревянный каркас, состоявший из двух продольных планок и распирающих их двух или более поперечных. В нижней части внутри сохранились остатки войлока, предохранявшего кожу колчана от проколов наконечниками стрел. В верхней части застегивался ремешком с бронзовой ворваркой на конце. Длина приibl. 52 см, ширина приibl. 12 см.

2. Наконечники стрел бронзовые — 39 экз. (сохранилось 36 экз.).

Представлены семью типами (рис. 3, 2):

а) трехгранные с ложком на 2/8 длины, выступающей втулкой и опущенными гранями — 16 экз. Длина — 4,0 см;

б) трехгранные, втулка составляет 1/2 длины, концы граней опущены — 2 экз. Длина — 3,7 см;

в) трехгранные с ложком почти на всю длину наконечника, и выступающей втулкой — 3 экз. Длина — 2,7 см;

г) небольшие трехгранные с чуть выделенной втулкой, концы граней опущены — 7 экз. Длина — 2,7 см;

д) трехлопастные, втулка составляет 1/2 длины, концы лопастей опущены — 4 экз. Длина — 3,4 см;

е) трехгранные с опущенными или прямыми гранями — 3 экз. Длина — 2,2 см;

ж) трехлопастный с выступающей втулкой и ложком на 2/3 длины наконечника — 1 экз. Длина — 2,1 см.

Древки стрел у оперения окрашены в красный цвет на длину около 6,0 см, диаметр — 0,2 см.

3. Наконечники стрел деревянные — 2 экз. (рис. 3, 3)

Круглые в сечении, чуть сплюснуты. В основании треугольные подрезы, образующие выступающие грани. Длина — 3,5 см, диаметр — 0,6—0,3 см.

4. Ворварка бронзовая (рис. 3, 4)

Усеченно-конической формы. Высота — 0,5 см, диаметр — 1,3 см, диаметр отверстия — 0,7 см.

5. Блюдо деревянное.

Овальной формы с горизонтальным бортиком. Размеры — 40,0 × 23,0 × 0,5 см. Не сохранилось.

Погребение 2 находилась в 5,0 м к северу от центра кургана. Совершено в катакомбе с двумя входами (рис. 4). *Входная яма 1* прямоугольной в плане формы с закругленными углами, ориентирована длинной осью по линии В—З, размерами 2,15 × 1,05 м, дно на глубине 4,8 м от поверхности. В нижней части яма расширялась и принимала квадратную форму, размерами 1,6 × 1,6 м. На глубине 3,1 м от поверхности под ее восточной стенкой оставлена ступенька

1. Здесь и далее антропологические определения к. и. н. С.И. Круц.

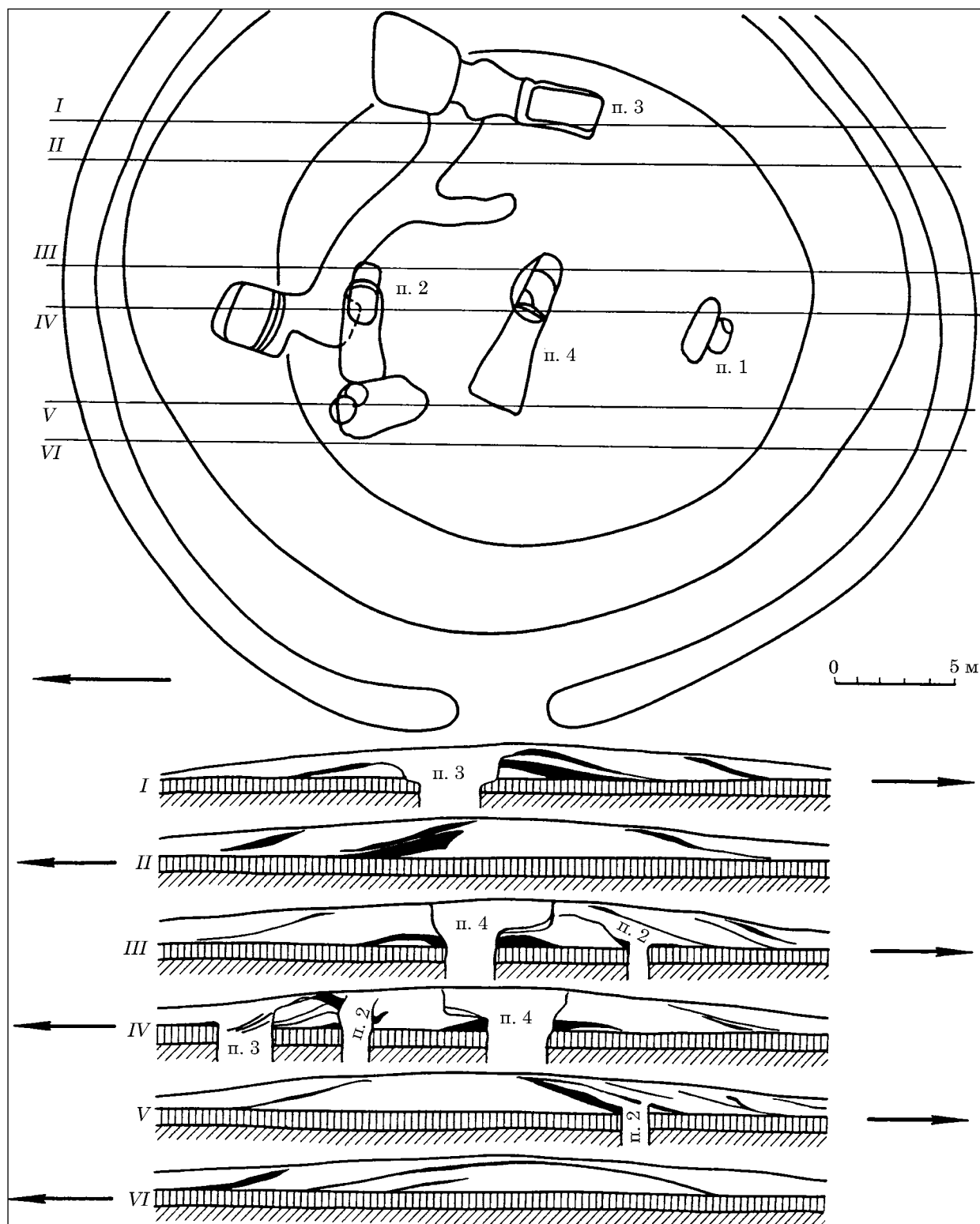

Рис. 2. Курган 21. Общий план кургана и профили бровок

шириной 0,65 м. Западная часть заполнения ямы нарушена действиями грабителей.

Дно входной ямы понижалось к входу в дромос, расположенному под западной стенкой, до глубины 5,1 м от поверхности. Вход в дромос прямоугольной формы с закругленными углами. Высота его — 1,15 м, ширина — 1,5 м. Дуговидный дромос шел в ЗЮЗ направлении, пони-

жаясь до глубины 5,3 м и расширяясь до 1,7 м. Длина дромоса — 2,2 м под северной стенкой и 1,8 м под южной стенкой. Перед камерой дромос сужается, образуя у входа два материковых выступа (уцелел выступ в северной части). Ширина входа в камеру — 1,2 м, высота — 1,2 м.

Камера располагалась перпендикулярно дромосу. В плане представляла собой неправильный

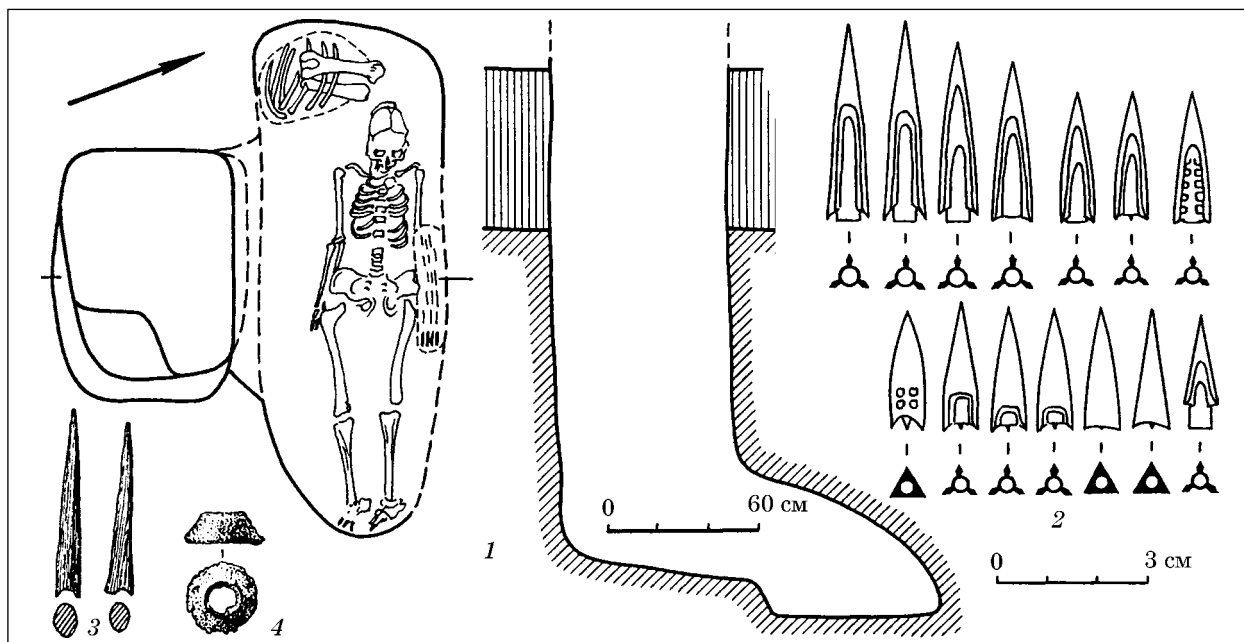

Рис. 3. Курган 21, погребение 1: 1 — план и разрез; 2, 3 — наконечники стрел; 4 — ворварка (2, 4 — бронза; 3 — дерево)

многоугольник, северо-восточный угол которого прямой, часть западной стенки округлена, южная стенка со срезанными углами. Камера вытянута по линии ССЗ—ЮЮВ, ее размеры $3,4 \times 2,5$ м, высота свода — 1,8 м; пол на глубине 5,8 м от уровня погребенного чернозема (соответственно на 0,4 м ниже пола дромоса). Входная яма 2 находилась в 7,5 м к СЗ от центра. Представляла собой круглый в плане лаз, который шел наклонно вниз и пробивал свод камеры над ее северо-восточной частью. Диаметр ямы — 1,1 м. Вход перекрывал заслон, состоявший из мелких деревянных плашек и камыша, со временем завалившийся в камеру.

В камере обнаружены остатки трех погребенных (рис. 5, А).

Скелет 1. Точное положение установить не удалось, т.к. кости сдвинуты и перемешаны. Череп находился в СЗ части камеры у западной стенки (не исключено, что это его первоначальное положение); остальные кости (позвонки, бедренные, локтевые, берцовые кости, части таза, нижняя челюсть и др.) с нарушением анатомического порядка лежали в южной части камеры.

К северу от южного скопления находился железный нож с костяной рукояткой (1), западнее его находился костяной стержень и насадки веретена (2), еще западнее — 14 наконечников стрел (3), обращенных остриями на ССЗ.

Скелет 2 лежал в центре камеры вытянуто на спине головой на СЗ и принадлежал ребенку 3—4 лет. На голове и за ней обнаружены две бронзовые серьги (4). В области таза щитковый золотой перстень (5) и разложившиеся стеклянные бусы.

Скелет 3 находился в северной части камеры, (возможно, она была расширена для него) и принадлежал девушке лет 16. Погребенная лежала вытянуто на спине, головой на ЮЗ. Ее со-

провождал значительный набор инвентаря. Все пальцы рук, кроме больших, украшали золотые щитковые перстни (6). У локтя правой руки и плеча находилось 8 литиков (3 рассыпались) (7), под левым плечом лежало бронзовое зеркало с деревянной ручкой (8). Запястья, локти, шея и грудь обильно украшены бусами (9—14), на голове или груди находилось украшение из пронизей и золотых бутоновидных подвесок (15—16). У верхней челюсти лежал фаянсовый скарабей (17), к югу от правой руки — кусок смолы (18). У головы обнаружены: обломки серебряной гривны (19), пара серебряных височных колец с бусами (20), пара золотых серег с бусами (21). Под погребенной прослежена органическая подстилка. В заполнении, у скелета, найдены керамическое и свинцовое пряслица (22—23).

Описание находок

1. Нож железный с костяной ручкой. Сохранился в трех фрагментах (рис. 5, Г).

Клинок треугольный в сечении, с горбатой спинкой.

Ручка двухсоставная, восьмигранная в сечении, с пятью железными заклепками. Длина клинка — 8,5 см, ширина — 1,9 см. Длина ручки сохранившаяся — 5,4 см, ширина — 1,7 см, толщина — 1,2 см.

2. Веретено костяное сложносоставное (рис. 5, Б).

Состоит из нескольких деталей:

а) круглый в сечении стержень (в трех фрагментах); один конец украшен двумя концентрическими канавками.

Длина — 16,5 см, диаметр — 0,6 см;

б) навершие фигурное, выточено в форме шахматной пешки, с глухим отверстием, за-

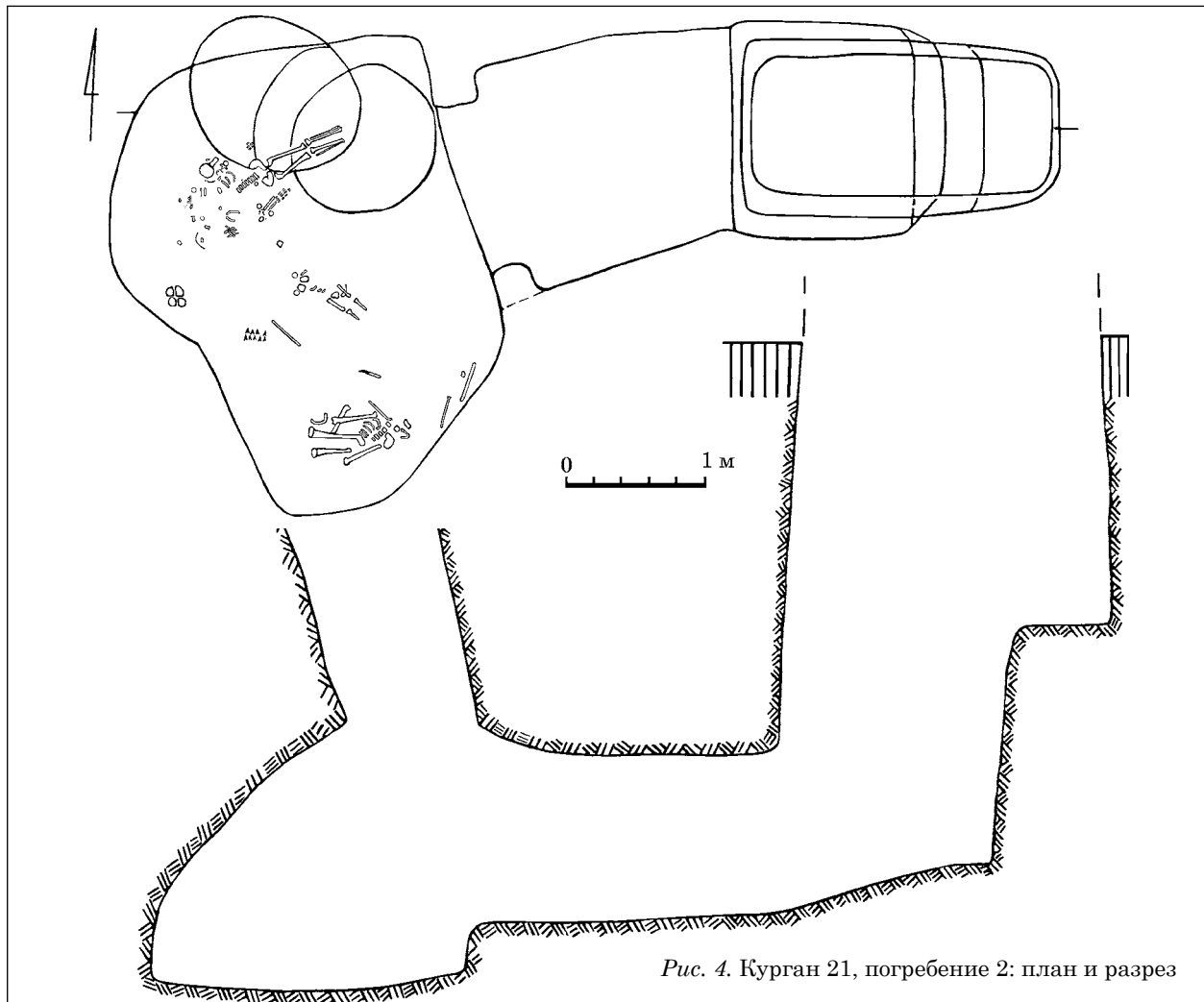

Рис. 4. Курган 21, погребение 2: план и разрез

вершается шариком с рельефным пояском под ним.

Длина — 3,5 см, диаметр — 1,3 см, диаметр шарика — 0,6 см; диаметр втулки — 0,6 см;

в) насадка цилиндрической формы, украшена врезным орнаментом в виде двух концентрических поясков с остатками красной краски.

Длина — 1,6 см, диаметр — 1,3—1,1 см, диаметр отверстия — 0,7 см;

г) насадка в форме усеченного конуса; у основания два горизонтальных пояска и орнамент из двойных кружков с точкой внутри над ними.

Высота — 2,1 см, диаметр — 1,7—1,3 см, диаметр отверстия — 0,7 см.

3. Наконечники стрел бронзовые — 14 экз. (рис. 5, В)

Трехгранные со скрытой втулкой и треугольной выемкой в основании грани.

Длина — 3,0 см, ширина — 0,8 см. Сильно корродированы.

4. Серьги бронзовые — 2 экз.¹

1. Учитывая ограниченный объем статьи и то обстоятельство, что большая часть ниже описанных находок из этого и остальных погребений кургана опубликованы в специальной статье [Болтрик, Фіалко, 2007], считаю нецелесообразным приводить здесь их иллюстрации.

Кольцевидные, из круглой в сечении проволоки с сомкнутыми концами.

Диаметр — 2,8, проволоки — 0,2 см.

Одна из них — с железной подвеской (рассыпалась); вторая — с костяной трапециевидной подвеской размерами 1,7 × 1,2 × 0,4 см.

5. Перстень щитковый золотой.

Из листового золота, в виде круглого плоского щитка с дужками с заходящими друг за друга концами. Диаметр щитка — 1,4 см, диаметр — 1,5 см.

6. Перстни щитковые золотые — 8 экз.

Из листового золота, в виде круглого плоского щитка с дужками с заходящими друг за друга концами. Диаметр кольца — от 1,2 до 1,6 см, диаметр щитка от 1,3 до 1,5 см, толщина 0,1 см.

7. Литики — 8 экз.

Из них 3 целых, 2 плохой сохранности, 3 рассыпались. Все овальной формы из прозрачного бесцветного с желтизной стекла.

а) с изображением разъяренного быка с опущенной головой. Размеры — 2,4 × 2,0 см, высота — 1,0 см;

б) с изображением женской головы в профиль с собранными на макушке волосами и ожерельем на шее. Размеры — 3,0 × 2,5 см;

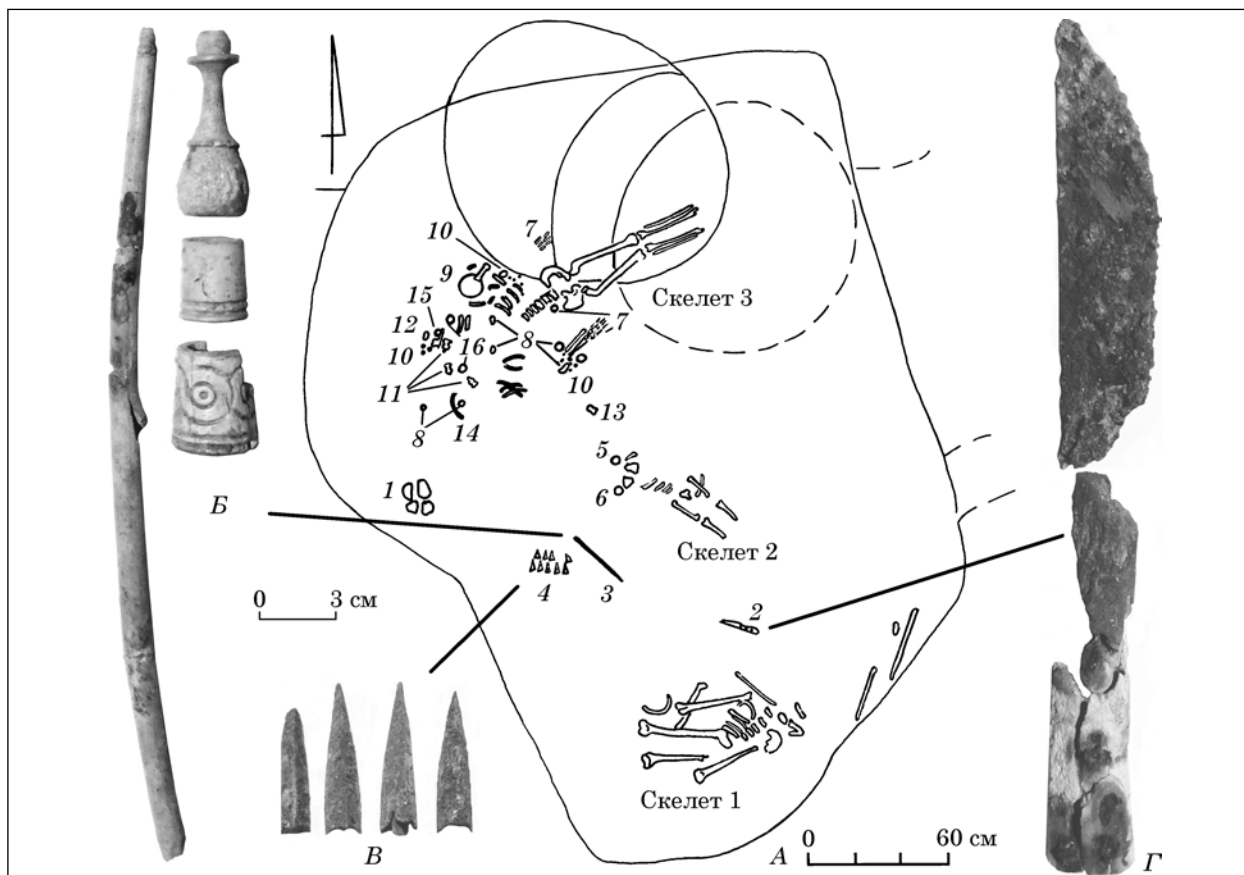

Рис. 5. Курган 21, погребение 2: план камеры (А: 1 — череп; 2 — нож железный; 3 — веретено костяное; 4 — наконечники стрел бронзовые; 5, 6 — серьги бронзовые; 7 — перстни золотые; 8 — литики стеклянные; 9 — зеркало бронзовое; 10 — бусины стеклянные; 11 — подвески золотые; 12 — скарабей фаянсовый; 13 — кусок смолы; 14 — гривна серебряная; 15 — серьга серебряная; 16 — серьги золотые.) и вещи, связанные с захоронением амазонки (Б — детали веретена костяные; В — наконечники стрел бронзовые; Г — нож железный с костяной рукояткой)

в) с изображением путника, ведущего в поводу осла, нагруженного объемистой поклажей. Размеры $3,0 \times 2,5$ см;

г) сохранил форму, но поверхность с изображением выкрошилась. Размеры — $3,6 \times 3,0$ см, высота — 1,1 см;

д) два экземпляра фрагментированы. Размеры — $3,6 \times 2,0$ см и $3,2 \times 2,5$ см.

8. Зеркало бронзовое с боковой ручкой.

Диск слегка вогнут. Деревянная рукоятка крепилась двумя железными заклепками (не сохранилась). Диаметр — 13,0 см, длина ручки — 12,0 см. Металл сильно окислен.

9. Украшения левого запястья:

а) круглые глазчатые бусины из черного непрозрачного стекла с оранжевыми глазками с черным ободком и темным пятном в середине — 2 экз. Рассыпались;

б) кольцевидные бусины из непрозрачного стекла бледно-голубого (3 экз.) и желтоватого (1 экз.) цвета. Диаметр — 0,6 см, высота — 0,3 см — 4 экз.;

в) подвеска из зуба животного. Размеры — $2,0 \times 0,7$ см.

10. Украшения правого локтя:

а) рассыпавшаяся бусина из голубого непрозрачного стекла, форма и размер не восстанавливаются;

б) цилиндрическая глазчатая бусина из бирюзового непрозрачного стекла с желтыми вставками в белые глазки. Размеры — $1,2 \times 1,3$ см — 2 экз.;

в) мелкие кольцевидные глазчатые бусины из синего непрозрачного стекла с выкрошившимися вставками. Диаметр — 0,5–0,6 см, высота — 0,3 см — 2 экз.

г) кольцевидные бусины из прозрачного желтоватого стекла. Диаметр — 0,5 см, высота — 0,3 см — 2 экз.

11. Украшения правого запястья:

а) подвеска из зуба животного. Размеры — $1,8 \times 1,2$ см;

б) шаровидная глазчатая бусина из бирюзового непрозрачного стекла со светлыми глазками. Диаметр — 1,1 см;

в) кольцевидные бусины из бирюзового (1 экз.) и белого (2 экз.) непрозрачного стекла. Диаметр — 0,5 см, высота — 0,3 см.

12. Украшения левого локтя:

кольцевидные бусины из голубого (5 экз.) и желтого (1 экз.) непрозрачного стекла. Диаметр — 0,5 см, высота — 0,2–0,3 см — 6 экз.

13. Украшения у пояса — 3 экз.

Кольцевидные бусины из бирюзового непрозрачного стекла. Диаметр — 0,5–0,6 см, высота — 0,3 см.

14. Бусы:

а) клык животного, обломан. Размеры — $1,6 \times 0,8$ см;

б) кольцевидная глазчатая бусина из синего непрозрачного стекла с синей серединкой в белых глазках. Диаметр — 0,6 см, высота — 0,4 см — 1,0 см;

в) кольцевидные бусины из белого прозрачного стекла. Диаметр — 0,5 см, высота — 0,3 см — 21 экз.

15. Пронизи золотые — 17 экз. и один обреза. Свёрнуты из ребристого листа. Длина — 1,4 см, диаметр — 0,2 см.

16. Подвески золотые в виде бутона — 11 экз. Спаяны из двух штампованных половинок, орнаментированных косыми насечками. Длина — 2,1 см, ширина — 0,8 см.

17. Фаянсовый скарабей.

Фигурка жука со сложнорасчлененной головой, сплошь покрытой бороздками спинкой и выделенными лапками помещена на плоский овальный щиток с гладкой обратной стороной и восемью круглыми отверстиями. Выполнен из плотной мелкозернистой шероховатой массы бирюзового цвета без стекловидного покрытия. Размеры его — $3,4 \times 2,3 \times 1,3$ см.

18. Кусок смолы.

Бесформенный, размерами — $2,9 \times 2,7 \times 0,8$ см.

19. Гривна серебряная фрагментированная.

Из круглой в сечении проволоки. Сильно окислена. Диаметр не восстанавливается. Диаметр проволоки — 0,4 см.

20. Серьги кольцевидные серебряные — 2 экз.

Из круглой в сечении проволоки; на каждую нанизано по бусине в виде кувшинчика из темного непрозрачного стекла. Сильно корродированы (не сохранились).

Диаметр прикл. 2,5 см, диаметр проволоки — 0,15 см; размеры подвесок — $1,5 \times 1,2$ см.

21. Серьги золотые — 2 экз.

В виде кольца из круглой в сечении проволоки с чуть заходящими друг за друга концами. Диаметр — 3,0 см, диаметр проволоки — 0,15 см.

На одной нанизано 5 округлых бусин:

- глазчатая синяя с белыми вкраплениями, длина — 1,2 см, диаметр — 1,0 см;
- коричнево-красная, диаметр — 0,95 см;
- глазчатая черная с белыми вставками с семью черными точками, диаметр прикл. 1,3 см; рассыпалась;
- коричневая, диаметр — 0,6 см;
- янтарная подвеска длиной 1,2 см.

22. Пряслице керамическое.

Биконической формы, темное. Высота — 2,2 см, диаметр — 2,6 см, диаметр отверстия — 0,7 м.

23. Пряслице свинцовое.

Конической формы, с граненой поверхностью. Высота — 0,9 см, диаметр — 1,7 см, диаметр отверстия — 0,4 см.

Погребение 3 находилось в 6,75 м к востоку от центра. Представляло собой сложное погребальное сооружение с двумя входными ямами

(рис. 2). *Входная яма 1* прямоугольной формы, ориентирована по линии С—Ю с небольшим отклонением к востоку. Размеры ее — $2,6 \times 1,6$ м, глубина 6,3 м от уровня погребенного чернозема. На глубине 3,0 м от поверхности под восточной стенкой и вдоль нее находилась ступенька шириной 0,3 м. У дна яма приобретала размеры $3,2 \times 1,7$ м; дно полого понижалось ко входу в дромос. Вход в дромос прямоугольной формы со слегка закругленными верхними углами, высотой — 1,6 м, шириной — 1,6 м. Длина *дромоса* — 2,35 м, высота у камеры — 1,8 м. Пол дромоса сохранял угол наклона, заданного дном входной ямы. Перед входом был устроен «тамбур» длиной 0,6 м. Ширина входа в камеру — 1,5 м.

Камера подтрапециевидной формы размерами $3,5 \times 3,3$ м, пол на глубине 7,2 м. Ориентирована сторонами по сторонам света. Свод камеры наполовину обвалился, судя по сохранившейся части, он достигал высоты 2,3 м.

Входная яма 2 находилась в 9,0 м к северу от центра и была частично разрушена грабительским ходом. Яма прямоугольной в плане с закругленными углами, ориентирована по линии В—З с небольшим отклонением к югу. Размеры — $2,5 \times 1,25$ м, глубина — 5,75 м от поверхности. Книзу северная и южная стенки расширялись, увеличивая таким образом у дна размеры ямы до $2,2 \times 2,8$ м. Под южной стенкой устроен вход в дромос высотой 1,3 м, шириной 1,55 м. За входом небольшая *камера* с плоским потолком, размерами — $2,0 \times 1,6$ м, высотой 1,2 м. В восточной стенке этой камеры начинался овальный в сечении *дромос*, высотой 0,8—0,9 м, шириной 1,2—1,3 м, длиной 8,2 м, шедший в юго-восточном направлении. Он входил в западную часть дромоса и часть большой камеры могилы 3. В 3,5 м от начала дромоса находился *тупиковый ход*, шедший в южном направлении, длиной 3,4 м, забитый плотной глиной. У ответвления имелась ступенька высотой 0,1 м. В дромосе были найдены кости человека, фрагменты керамического лутерия (1), железная ворварка (2), а также мелкие обломки железных предметов и кости барана.

Могильное сооружение ограблено. На полу в центре большой камеры обрывки золотой цепочки с бусинами (3), медная втулка с остатками дерева, отдельные мелкие кости человека; в дромосе от 1-й входной ямы лежали кости молодого барана. В заполнении были найдены три щитковых золотых перстня (4), три бронзовых перстня (5), кусок графита (6), костяное пряслице (7), бронзовая обойма (8) и алебастровый диск (9).

Описание находок

1. Блюдо керамическое фрагментированное.

Массивное, низкое, на широком низком кольцевом поддоне с оттянутым наружу бортиком с округлым краем. Ручка массивная в виде утолщения бортика с четырьмя вдавлениями для пальцев, посредине ручки идет валик, украшенный косыми насечками, имитирующими верев-

ку. Диаметр — 32,0 см, высота — 7,2 см, ширина венчика — 3,4 см, толщина венчика — 1,8 см. Ручка размерами — 12,5 × 2,4 см. Диаметр поддона — 12,5 см, ширина — 2,4 см, высота — 1,5 см.

2. Ворварка железная.

Полусферической формы. Диаметр — 1,8 см; высота — 0,8 см, диаметр отверстия — 0,5 см.

3. Фрагменты цепочки золотой с бусинами.

4. Перстни щитковые золотые — 3 экз.

Из листового золота, в виде круглого плоского щитка с дужками с заходящими друг за друга концами. Диаметр щитка — 2,3 см, диаметр перстня — 1,8 см.

5. Перстни щитковые бронзовые — 3 экз.

С овальным щитком и сужающимися к концам дужками (обломаны). Сильно корродированы. Диаметр — 2,0 см, утолщение размерами — 1,0 × 1,5; 0,8 × 1,4; 1,4 × 2,0 см.

6. Кусок графитного сланца.

Серого цвета. Размеры — 7,0 × 5,0 × 1,5 см.

7. Пряслице костяное.

Бочонковидное. Диаметр — 1,8 см, высота — 0,9 см, диаметр отверстия — 0,7 см.

8. Обойма бронзовая.

Цилиндрической формы, свернута из тонкого листа внахлест, с двумя железными заклепками. Диаметр — 2,5 см, высота — 2,3 см, толщина — 0,1 см.

9. Диск алебастровый.

С небольшим цилиндрическим выступом у отверстия в центре. Украшен процарапанным растительным орнаментом. Диаметр — 7,0 см, толщина — 1,4 см, диаметр выступа — 2,5 см, ширина выступа — 0,5 см, диаметр отверстия — 1,3 см.

Погребение 4 (основное). Находилось в центре кургана (рис. 2). *Входная яма*, разрушенная грабительской воронкой, трапециевидной в плане формы, ориентирована по линии В—З. На дне две поперечных ступеньки — первая шириной 0,65 м, высотой 0,48 м, вторая — шириной 1,20 м, высотой 0,35 м. Собственно небольшой участок дна ямы (шириной 0,5 м) находился на глубине 4,95 м, а от второй ступеньки дно понижалось в сторону камеры. Прямоугольной формы с закругленными углами вход в камеру, был устроен под западной стенкой. Высота его — 1,15 м, ширина — 1,44 м. *Камера* в плане трапециевидная, вытянутая в широтном направлении, размерами 3,9 × 2,15 м. Пол полого понижался до средней части камеры и достигал глубины 5,25 м. В своде высотой 1,25 м вырублена конусовидная выемка со следами орудия (с шириной рабочего края 0,04 м). Размеры конуса — высота 0,8 м, диаметр 0,7 м. Могилу ограбили в древности.

В заполнении найдены фрагменты: ножа (1), наконечника дротика (2); бронзовые наконечники стрел (3).

Описание находок

1. Фрагмент ножа с костяной ручкой.

Клинок треугольный в сечении, с горбатой спинкой. Длина — 6,5 см, ширина — 1,8 см.

Ручка цельная с двумя железными заклепками. Длина — 5,0 см.

2. Фрагменты наконечника дротика — 7 экз.

Сильно корродирован. Сохранился на длину 7,0 см, втулка длиной 15,0 см.

3. Наконечники стрел бронзовые — 33 экз.

Представлены тремя типами:

а) трехлопастный с короткой втулкой и концами лопастей, доходящими до ее края; длина — 2,8 см — 1 экз.;

б) трехгранные со скрытой втулкой, коротким П-образным ложком и выступающими концами граней; длина — 2,5—3,0 см — 18 экз.;

в) трехгранные со скрытой втулкой, едва намеченным П-образным ложком и треугольными выемками у основания граней; длина — 2,0—2,5 см — 13 см;

г) трехгранный с выступающей втулкой и П-образным ложком на 1/2 длины наконечника; длина — 3,1 см — 1 экз.

КУРГАН V

Под полностью распаханной насыпью выявлены два скифских погребения и сплошной кольцевой ров, трапециевидный в сечении (рис. 6, 1). Диаметр рва 10,5 м, ширина — до 1,2 м, глубина — 0,7 м. В восточной и западной его частях обнаружены необработанные известняковые плиты и остатки тризны. В насыпи¹ кургана найдены два камня (1) и фрагмент амфоры (2).

Описание находок

1. Камни округлые — 2 экз. (рис. 6, 2).

Неправильной формы, с трещинами (из-за пребывания в огне). Размеры — 5,2 × 4,0 и 5,4 × 5,0 см, высота соответственно — 3,9 и 5,1 см. Служили для обогрева.

2. Фрагмент нижней части амфоры красноглиняной (рис. 6, 3).

Глина светло-оранжевого цвета, с большим количеством мелких белых частиц. Сохранившаяся высота — 18,7 см, диаметр подошвы — 5,0 см, толщина стенки — 1,1 см, диаметр ямки — 1,7 см.

Погребение 1 находилось в 1,6 м к северу от центра кургана. Совершено в яме с подбоем (рис. 6, 5). Прямоугольная в плане *входная яма*, размерами 2,4 × 0,8 м, ориентирована по линии В—З, дно на глубине 3,1 м. Овальный в плане подбой, размерами 2,9 × 1,0 м, устроен под южной стенкой входной ямы, параллельно ей. Высота свода 0,8 м. Уровень пола подбоя соответствует глубине дна входной ямы (3,1 м).

Погребенная лежала на спине с согнутыми в коленях ногами, распавшимися ромбом. Руки, слегка согнутые в локтях, положены вдоль тела.

1. Точное место находки в документации не обозначено.

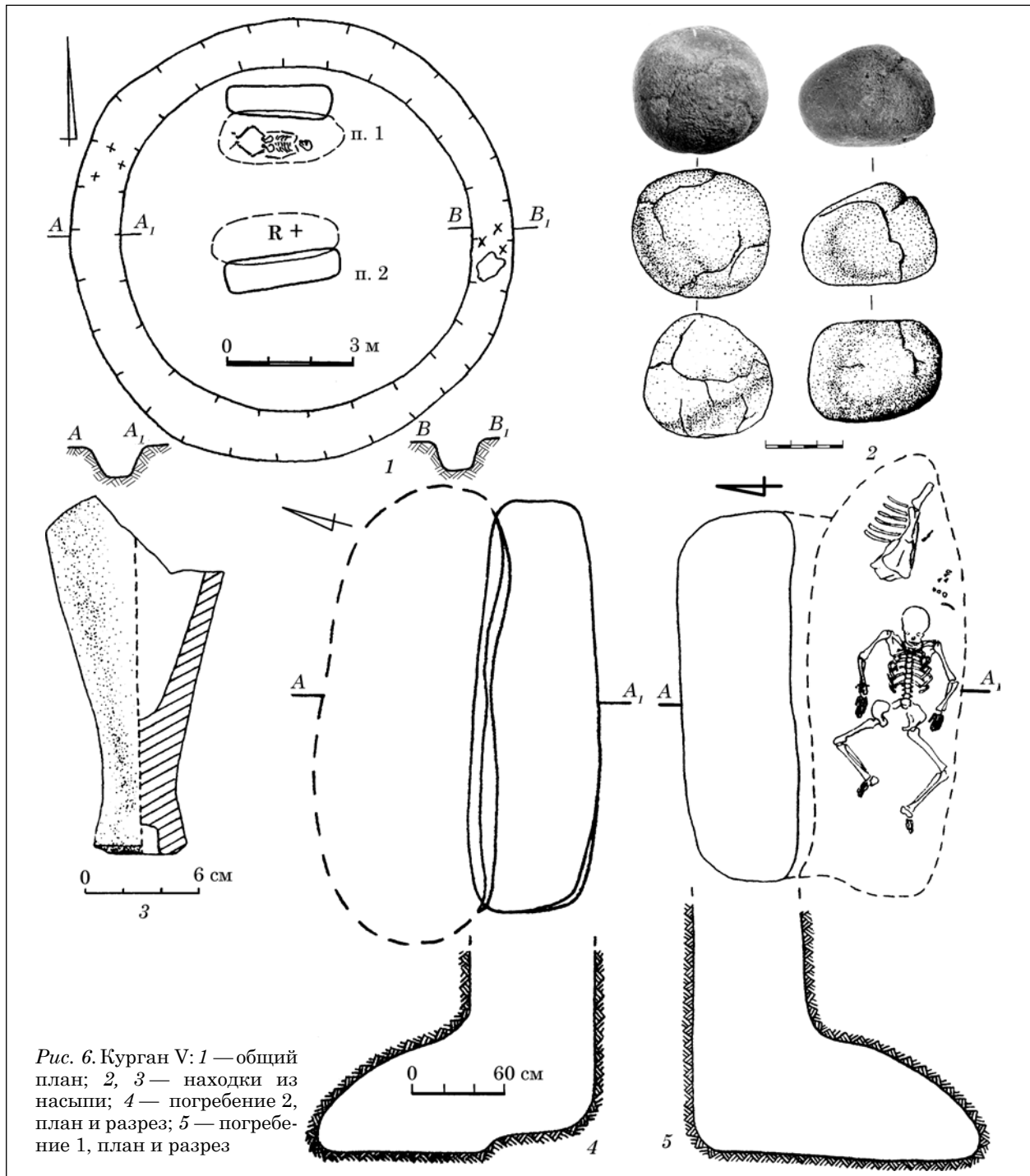

Рис. 6. Курган V: 1 — общий план; 2, 3 — находки из насыпи; 4 — погребение 2, план и разрез; 5 — погребение 1, план и разрез

За головой, под восточной стенкой подбоя, находились остатки напутственной пищи — передняя часть туши коровы и нож (1). Слева за черепом, ближе к южной стенке, обнаружено скопление предметов: три пряслица (2—3) и наконечники стрел (4). Руки погребенной украшали браслеты: левую — два бронзовых (5); правую — набранный из бусин (6); шею — ожерелье из бусин (7).

Описание находок

1. Нож железный с костяной ручкой, фрагментированный (рис. 7, 1).

Клинок треугольный в сечении, с горбатой спинкой. Рукоятка двухсоставная, восьмигранная в сечении, с тремя железными заклепками в верхней части для крепления лезвия. Нижняя часть обломана. Размеры: клинок — длина (с черенком) — 8,2 см, ширина — 2,0 см; ручка — длина — 2,8 см, ширина — 1,8 см.

2. Пряслице глиняное (рис. 7, 5).

Биконической формы со сквозным отверстием в центре. Сделано из плохо отмученной глины, черного цвета. Поверхность грубая, плохо заглаженная. Высота — 2,5 см, максимальный диаметр — 2,9 см, диаметр отверстия — 0,4—0,5 см.

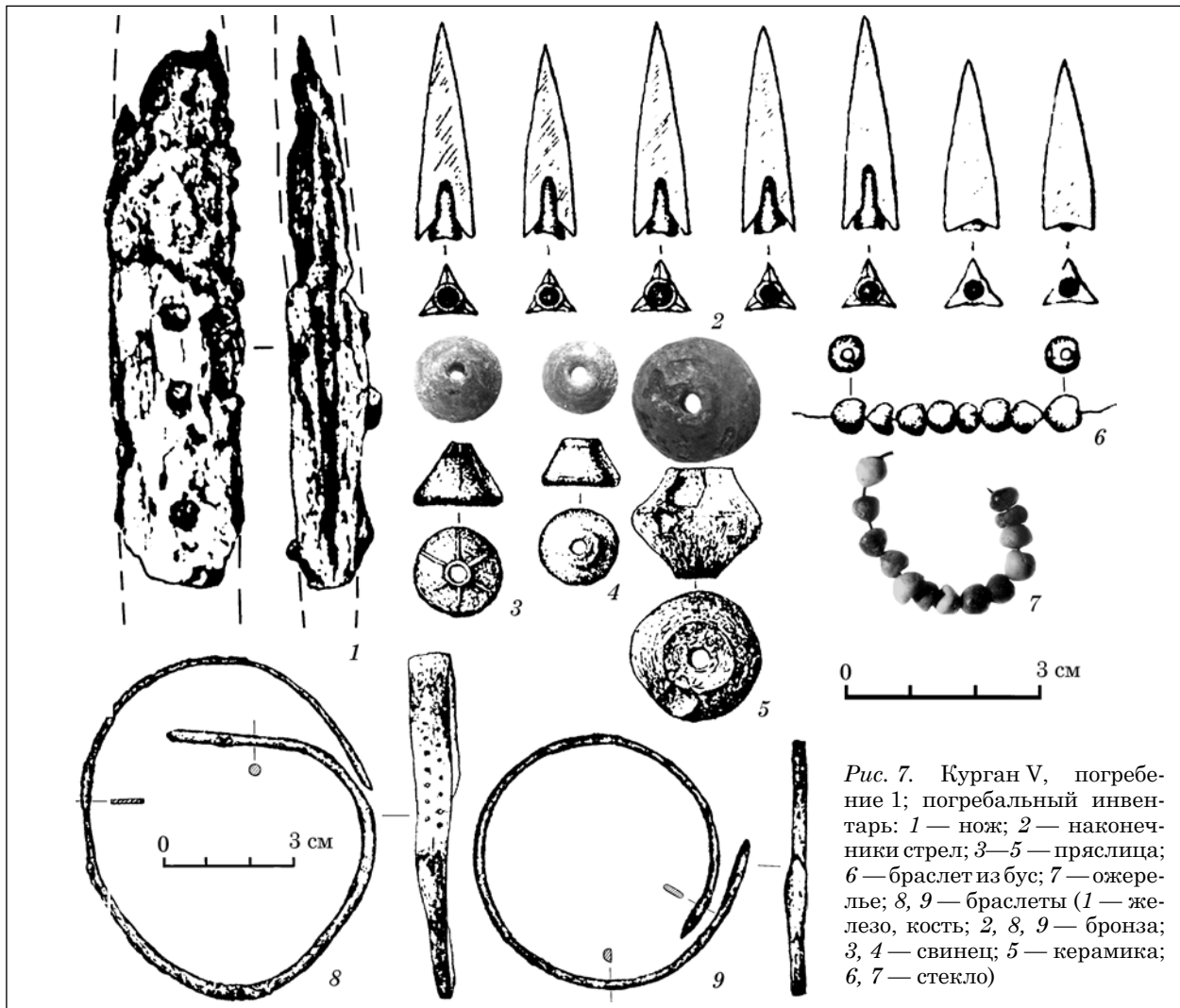

Рис. 7. Курган V, погребение 1; погребальный инвентарь: 1 — нож; 2 — наконечники стрел; 3—5 — пряслица; 6 — браслет из бус; 7 — ожерелье; 8, 9 — браслеты (1 — железо, кость; 2, 8, 9 — бронза; 3, 4 — свинец; 5 — керамика; 6, 7 — стекло)

3. Пряслица свинцовые — 2 экз. (рис. 7, 3—4).

а) в форме усеченного конуса, шестигранное; высота — 1,4 см, диаметр — 2,1 см, диаметр отверстия — 0,4 см;

б) в форме усеченного конуса с валиком в верхней части; высота — 1,1 см, диаметр — 1,7 см, диаметр отверстия — 0,4 см.

4. Наконечники стрел бронзовые — 10 экз. (рис. 7, 2).

Трехгранные двух типов:

а) с короткой втулкой и концами граней, доходящими до ее края. Длина — 3,4 см — 6 экз.;

б) со скрытой втулкой и едва заметной выемкой в основании граней. Длина — 2,7—2,8 см — 4 экз.

5. Браслеты бронзовые фрагментированные — 2 экз. (рис. 7, 8, 9).

а) в виде кольца с заходящими концами, свернутого из круглого в сечении прута, часть которого расклепана в виде узкой пластины. Один конец браслета заострен, имеет фигурный вырез. Внешняя поверхность украшена двумя продольными рядами пуансонного орнамента в виде двойных кружков.

Размеры браслета — 8,0 × 6,5 см, ширина 0,9 см, толщина — 0,1 см, диаметр прута — 0,3 см;

б) в виде кольца с заходящими концами, свернутого из овальной в сечении проволоки. Оба конца расплющены и имеют листовидную форму. Диаметр браслета — 6,0 см, диаметр проволоки — 0,2 × 0,3 см.

6. Бусины стеклянные от браслета — 8 экз. (рис. 7, 6).

Округлой формы; синего цвета диаметром 0,5 см — 5 экз.; бирюзового цвета диаметром 0,5—0,6 см — 3 экз.

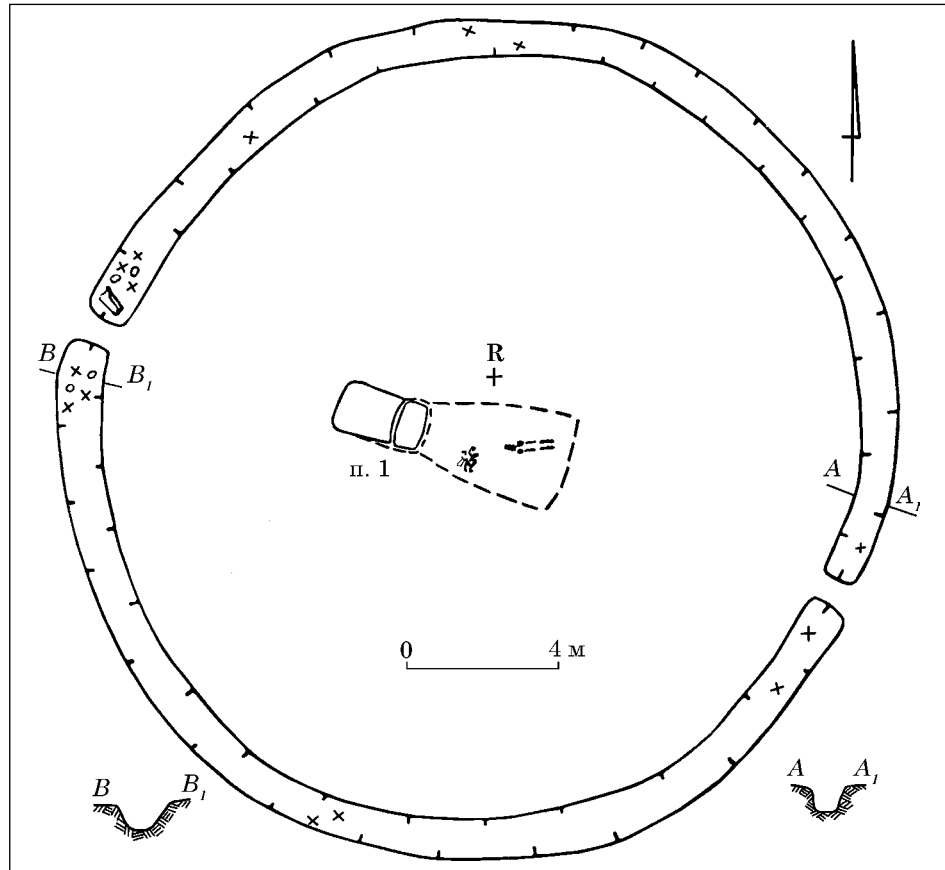
7. Бусины стеклянные от ожерелья — 13 экз. (рис. 7, 7).

а) округлые; диаметр — 0,4—0,55 см, высота — 0,3—0,5 см; синего цвета — 6 экз.; бирюзового — 4 экз.; желтого — 1 экз.;

б) кольцевидные; диаметр — 0,5 см, высота — 0,3 см; синего и черного цвета — 2 экз.

Погребение 2 (основное) находилось в центре кургана (рис. 6, 4). Совершено в яме с подбоем. Прямоугольная в плане *входная яма*, размерами 2,6 × 0,8 м, ориентирована по линии ВСВ—ЗЮЗ, дно на глубине 2,6 м. Овальный в плане *подбой*, размерами 2,9 × 1,0 м, устроен под северной стен-

Рис. 8. Курган XIX. Общий план

кой входной ямы, параллельно ей. Высота свода — 0,8 м. Пол подбоя находился на глубине 2,7 м.

Погребение полностью ограблено в древности. Находки отсутствуют.

КУРГАН XIX

Насыпь полностью распахана. В кургане выявлена скифская катакомба, окруженная рвом с двумя перемычками в ЗСЗ и ВЮВ частях (рис. 8). Диаметр трапециевидного в сечении рва — 22,0 м, ширина — до 1,0 м, глубина — до 0,7 м. Ширина перемычек — 0,5—0,6 м. Возле западной перемычки выявлен большой необработанный камень и остатки тризны — кости животного и амфорный бой¹.

Погребение 1 находилось в центре кургана. Совершено в катакомбе (рис. 9, 1). Прямоугольная в плане *входная яма*, размерами 2,3 × 1,4 м, ориентирована по линии ЗСЗ—ВЮВ. Восточная стенка нависала над входом в камеру. Дно входной ямы на глубине 3,7 м. Трапециевидная в плане *камера*, размерами 3,6 × 1,6—2,6 м, расположена на одной оси с входной ямой. Расширялась к задней стенке. Свод камеры оформлен в виде двухскатной крыши кибитки — с коньком, который имитирует глубокий продольный желоб в центре, и выступающими за пределы стенок концами в виде углублений

в месте перехода стенок в свод. Высота свода — 1,6 м. Дно камеры на глубине 4,2 м.

Могила ограблена в древности через входную яму. Не потревоженной осталась нижняя часть скелета погребенной, лежавшей вытянуто на спине головой на запад. Не перемещенной осталась нижняя челюсть, черепная крышка лежала на этом же уровне, но под южной стенкой. Ближе к южной стенке (за головой погребенной) находилась непутственная пища — передняя часть туши коровы и нож (1). Рядом с ними лежал стержень веретена (2). У кисти левой руки стоял канфар (3), у кисти правой руки лежал наконечник стрелы (4). Возле правой ступни — подтоки копий (5).

Описание находок

1. Ручка ножа костяная (рис. 9, 3).

Цельная, восьмигранная в сечении, с прорезью в верхней части и двумя железными заклепками для крепления железного клинка. Клинок, треугольный в сечении, обломан у основания ручки, не сохранился. Длина ручки — 10,0 см, ширина — 1,5 см, толщина — 1,0 см.

2. Стержень веретена костяной (рис. 9, 6).

Круглый в сечении, к концам сужается. Длина — 19,9 см, диаметр 0,8—0,5 см.

3. Канфар чернолаковый (рис. 9, 2).

С оттянутым наружу венчиком, вертикальными ручками с выступами в верхней части, и туловом на высоком профилированном кольцевом поддоне. Лак густой, с графитным блеском,

1. В тексте отчета не содержится какая-либо информация об этих находках; нет их и в фондах ИА НАН Украины.

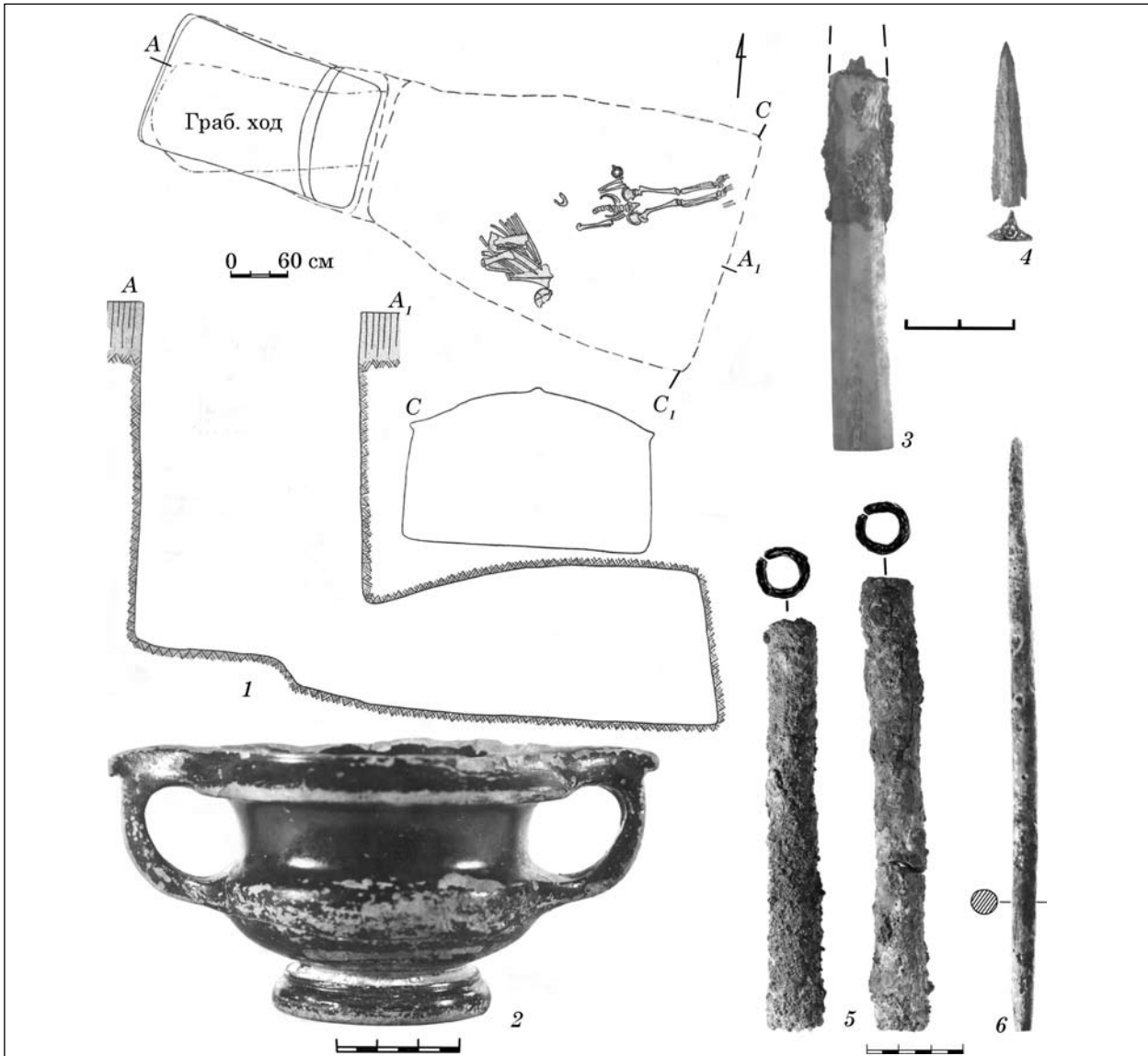

Рис. 9. Курган XIX, погребение 1: 1 — план и разрез (1 — череп; 2 — кости животных; 3 — нож; 4 — стержень веретена; 5 — канфар; 6 — наконечник стрелы; 7 — подтоки копий); 2 — канфар чернолаковый; 3 — нож железный с костяной рукоятью; 4 — наконечник стрелы бронзовый; 5 — подтоки железные; 6 — стержень веретена костяной

местами сильно облупился. Венчик со сколами. Внутри на дне едва прослеживается кольцо палочного орнамента. Общая высота — 7,1 см, высота поддона — 1,3 см, диаметр венчика — 8,8 см, диаметр выступа — 10,0 см, диаметр тулова — 8,7 см, диаметр поддона — 5,6 см.

4. Наконечник стрелы бронзовый — 1 экз. (рис. 9, 4).

Трехлопастный, с короткой выступающей втулкой и ложком на 3/4 длины наконечника. На одной из лопастей, в верхней части ложка — рельефная метка в виде косога креста. Сильно корродирован. Длина — 4,3 см.

5. Подтоки копий железные — 2 экз. (рис. 9, 5).

Цилиндрической формы. Большой экземпляр сохранился в двух фрагментах. На меньшем хорошо видны отпечатки ткани от чехла. Длина 14,1 и 13,0 см, диаметр соответственно 1,6 и 1,7—1,5 см.

* * *

Таким образом, в выборку вошли четыре могилы вооруженных скифских женщин из Рогаичковского могильника. Две из них не потревожены, две подверглись частичному ограблению. Лишь одна из четырех могил является основной (и единственной) в кургане (курган XIX). Насыпь его полностью распахана (очевидно, и первоначально она была относительно невысокой). С учетом кольцевого ровика (диаметр 22,0 м при ширине около 1,0 м), диаметр насыпи составлял около 21,0 м. С этой могилой связана и довольно скромная тризна, оставленная во рву близ западной перемычки. Остальные могилы (курган 21 погребения 1 и 2 и курган V погребение 1) одновременны основным в курганах и принадлежат, очевидно, сопровождающим лицам (вероятно, охранникам).

Погребальные сооружения представлены камерными конструкциями. В двух случаях (курганы 21/1 и V/1) это подбойные могилы I типа (по В. Ольховскому), где камера примыкает к длинной стенке входной ямы [Ольховский, 1991, табл. 2], датирующиеся, как правило, V — началом IV в. до н. э. [Болтрик, 1986, с. 22—23]. Еще две катакомбы (курганы XIX/1 и 21/2) представлены, по сути, разными по степени сложности вариантами II типа (по В. Ольховскому), дата которых укладывается в рамки IV в. до н. э. [Болтрик, 1986, с. 23]. Ориентация сооружений — З—В, в трех случаях с некоторым отклонением.

Относительно конструктивных особенностей могильных сооружений можно отметить два фактически единичных эпизода. В одном случае (погребение 2 кургана 21) вход в камеру из дромоса перекрывал заслон, состоявший из деревянных плашек и камыша (или циновки), со временем завалившийся в камеру. Различные варианты подобных деталей из дерева (в том числе из частей разобранных повозок), растительных циновок, камня, иногда комбинированные — нередко фиксируются в скифских могилах [Ольховский, 1991, с. 95], при этом материал заслона скорее является региональным признаком. Еще в одном случае (курган XIX/1) свод камеры оформлен в виде двухскатной крыши кибитки (?), «конек» которой имитирует глубокий продольный желоб в центре. В погребении вооруженной женщины такой элемент оформления отмечен впервые. Интересно, что в другом погребении этого же могильника (основном № 4 кургана 21) в своде зафиксирована вырубленная в центре конусовидная выемка, имитирующая, очевидно, шатровую конструкцию типа юрты. Подобные элементы интерьера погребальных камер фиксируются крайне редко в силу того, что в большинстве случаев вырубленный в грунте свод камер разрушен обвалами или грабительскими воронками.

Три могилы воительниц одиночные. Единственное исключение составляет групповое захоронение трех лиц в погребении 2 кургана 21 двух женщин и ребенка 3—4-х лет. В массиве могил скифских амазонок известны случаи захоронения с детьми разного возраста — от младенческого до подросткового [Фиалко, 1991, с. 10]. Ситуация в Рогачике близка той, что отмечена в грунтовом могильнике Скельки, где в могиле 13 тоже похоронено три человека. Кроме останков женщины и младенца, здесь в могиле находился костяк мужчины, погребенного гораздо раньше и перемещенного в процессе позднейших похорон [Попандопуло, 2011, с. 35, рис. 13, 1]. Думается, в этом случае правомернее говорить о парном захоронении женщины с младенцем, совершенном как подзахоронение в могилу родственника (мужа?). В нашем случае молодая женщина с ребенком тоже подзахоронены позднее через дополнительный вход, однако, не к мужчине, а к вооруженной женщине, которая здесь очевидно исполняла роль вооруженного охранника. Иных

групповых захоронений амазонок пока не известно. Возрастные определения есть лишь в одном случае (погребение 1 кургана 21) — женщине 30—35 лет. Именно такой возраст отмечается как преобладающий для погребенных воительниц.

Все погребения выполнены *по обряду* ингумации. В двух случаях женщины лежали вытянуто на спине, с вытянутыми конечностями; при этом наблюдается (как и в могильнике в целом) их западная ориентация, в одном случае с небольшим отклонением, что, вероятно, объясняется разным временем года, в которое происходили захоронения. В одном случае (погребение 2 кургана 21) поза и ориентация достоверно не восстанавливаются. Из ряда выпадает погребение 1 кургана № V, где женщина иначе ориентирована — головой на восток; отлична и ее поза — на спине с согнутыми в коленях ногами, распавшимися ромбом. Такая ориентация не характерна для скифских могильников, тем не менее, в массиве погребений амазонок ориентированные головой на восток составляют около 20 % от общего числа [Фиалко, 1991, с. 11; 2010, с. 181]. Подобная поза относится к разряду исключительных. Здесь можно упомянуть лишь четыре близких случая: погребение 1 кургана № 33 Чертомлыкского могильника, где ноги девочки-подростка как будто лежали ромбом, и три могилы (№ 45, 50, 39) Скелянского могильника, в которых ноги женщин в различной степени согнуты в коленях, но уложены на бок. И только в одной могиле (№ 36) этого могильника женщина лежала на правом боку с согнутыми в коленях ногами. Подобные позы не характерны для скифского погребального обряда. Исключительны они и для вооруженных женщин. Тем не менее, в могильнике Скельки такая поза погребенных отмечена еще в двух случаях — могиле 38 (женщина лежала на правом боку, головой на ЗЮЗ) и могиле № 13 (младенец лежал скорченно на правом боку, головой на запад). З.Х. Попандопуло отмечает, что скифские погребальные комплексы, где тела умерших положены на бок или на спину с согнутыми в коленях ногами, локализованы в могильнике довольно компактно и входят в одну группу VII. Каждая из девяти выделенных в могильнике групп, по мнению исследовательницы, объединена «родственными или иными связями» [Попандопуло, 2011, с. 15, 17]. Не исключено, что отмеченный признак может выступать маркером некоей субэтнической группы населения [Фиалко, 2013]. В этой связи уместно вспомнить, что положение костяка «скорченно на спине» распространено у греков Боспора и сопредельных территорий [Сударев, 2004; 2005, с. 15—17; Сударев, Жуков, Бакунова, 2008, с. 226].

Среди сохранившихся элементов обустройства погребального ложа можно упомянуть лишь набитую травой подушку в погребении 1 кургана № 21. Такие детали известны и в других синхронных комплексах скифских амазонок [Фиалко, 1991, с. 11; 2010, с. 182; 2012, с. 222].

Ассортимент *напутственного инвентаря* вооруженных женщин Рогачикского курганного поля довольно скромнен. Остатки мясной пищи отмечены в трех могилах. В погребении 1 кургана 21 она лежала на деревянном блюде с бортиком. Похожие блюда найдены в кургане 5/2 у с. Булгаково и кургане 2 у с. Зеленое [Гребенников, 2008, рис. 45,3; Фиалко, 2012, рис. 4,3; 14]. В двух случаях (курганы V/1, XIX/1) мясо положили вместе с ножом. В одном случае (погребение 2 кургана 21) найденный нож скорее соотносится с колчаном.

В вещевом сопровождении амазонок Рогачикского курганного поля практически отсутствуют античные импорты и предметы из драгоценных металлов. Единственным исключением служит основная могила кургана XIX, где обнаружен чернолаковый канфар с приземистым туловом — глубокий, на невысоком профилированном кольцевом поддоне, резко делящийся на небольшое округлое тулово и довольно высокое, почти цилиндрическое, горло с широким отогнутым наружу нависающим венчиком; покрытый густым, блестящим черным лаком, местами облупившимся. Этот тип канфаров широко бытовал в Греции и Причерноморье, представляя массовую продукцию аттических мастерских. Аналогичные экземпляры, найденные на Афинской агоре, датируются 350—325 гг. до н. э. [Sparkes, Talcott, 1970, № 699—701]. В Олинфе такие канфары с приземистым корпусом, с соотношением высоты к диаметру устья 1 : 1,25, отнесены к первой — началу второй четверти IV в. до н. э. [Robinson, 1950, p. 274]. Близкие сосуды найдены в Аполлонии (тип 3 по Т. Иванову), где их дата определена третьей четвертью IV в. до н. э. [Иванов, 1963, с. 194, табл. 104, № 460]; в ольвийском некрополе позднеклассического периода [Козуб, 1974, с. 50, рис. 10, 6]. Известны такие канфары и среди находок Елизаветовского городища и могильника третьей четверти IV в. до н. э. [Брашинский, 1980, с. 61, 133; табл. 16, 200—201; 36, 7]. Близкие соответствия есть и в скифских погребениях IV в. до н. э. [Фиалко, 2006]. В рогачикской серии канфаров этот экземпляр наиболее ранний [Болтрик, Фиалко, 2010, с. 296—297].

Орудия труда представляют типичные для женских наборов веретена, детали которых отмечены в трех могилах. В курганах XIX и 21/2 — по костяному стержню, в последнем случае в комплекте с костяными наконечником и двумя насадками. В кургане V/1 от веретена сохранились керамическое и свинцовое пряслица, стержень, вероятно, был деревянным и потому не сохранился.

Об остатках одежды можно говорить лишь в одном случае — в погребении 1 кургана 21 отмечены головная повязка из грубой ткани и следы высоких кожаных сапожек. Головные уборы (правда, кожаные и не всегда ясного фасона) отмечались ранее в двух погребальных комплексах амазонок (в кургане 13 близ г. Орджоникидзе и кургане 6 у с. Марьевка), кожаные скифики с тиснением известны только у

воительницы из кургана у с. Зеленое [Фиалко, 2010а; 2012а; Фиалко, 2011а, с. 33].

Украшения — съемные элементы костюма, представляющие собственно женскую группу инвентаря, обнаружены только в одном комплексе — кургане V/1. В гарнитур входили: два бронзовых браслета с заходящими концами, браслет и ожерелье из однотонных стеклянных бусин (соответственно 8 и 13 экз.). Аналогичные украшения хорошо известны в погребениях скифских женщин [Болтрик, Фиалко, 2007, рис. 5, 4—5; 9, 10; Фиалко, 2012а, рис. 6, 9].

Оружие, представляющее мужскую группу инвентаря, присутствует во всех рассматриваемых могилах. Главным образом это колчанные наборы стрел (от 1 до 41 экз. в наборе). В погребении 2 кургана 21 и погребении 1 кургана V сохранились соответственно 14 и 10 стрел с бронзовыми трехгранными наконечниками. В погребении 1 кургана 21 у левого бедра женщины лежал кожаный колчан с деревянным каркасом со стрелами внутри: 39 с бронзовыми наконечниками (преимущественно трехгранными) и двумя деревянными. Древки их в верхней части маркированы красными поясками. В кургане XIX/1 сохранился один бронзовый трехлопастный наконечник стрелы, но в этом комплексе, судя по найденным железным подтокам, было и два копья. Таким образом, здесь встречены образцы наиболее характерного для скифских воительниц вооружения [Фиалко, 2011].

В итоге исследования можно отметить следующее. Обзор погребальных сооружений и обряда вооруженных женщин Рогачикского курганного поля демонстрирует полное соответствие их нормам ритуальной практики населения этого региона в скифское время. Размеры погребальных сооружений и состав вещевого набора, в котором совершенно отсутствуют предметы престижного характера, свидетельствуют, что женщины-воительницы представляли рядовое население и служили, очевидно, в составе отряда охраны.

Из 72 скифских могил с человеческими захоронениями¹, раскопанных в Рогачикском могильнике, лишь четыре приходится на долю амазонок. Этот показатель намного ниже, чем в ряде других исследованных могильников — к примеру, Чертомлыкском (10), Скельки (11), Мамай Гора (12). Думается, это обусловлено, с одной стороны, сильной разграбленностью комплексов, с другой стороны, незначительным процентом антропологических определений.

Не останавливаясь специально на детальном анализе категорий вещей, найденных в могилах, подробно описанных выше и проанализированных в уже упоминавшихся работах, замечу, что это ординарный и, в общем, однотипный материал, время бытования которого, как и могильных сооружений, определяется в пределах IV в. до н. э.

1. Здесь не учтены отдельные конские могилы.

Болтрик Ю.В. О хронологии камерных погребальных сооружений Степной Скифии // Культура и хозяйство раннеклассовых обществ. — М., 1986. — С. 22—23.

Болтрик Ю.В., Болдин Я.И., Никитенко М.М., Савовский И.П. Исследования курганных могильников в Запорожской области // АО 1977. — М., 1978. — С. 272—273.

Болтрик Ю.В., Отрощенко В.В., Савовский И.П. Исследование Рогачикского курганного поля // АО 1976. — М., 1977. — С. 269—270.

Болтрик Ю.В., Фіалко Е.Е. Украшения из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. — 2007. — Вип. XIV. — С. 51—93.

Болтрик Ю.В., Фіалко Е.Е. Посуда из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля // Stratum plus. — 2010. — № 3. — С. 289—323.

Брашинский И.Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону в V—III вв. до н. э. — Л., 1980. — 268 с.

Гребенников Ю.С. Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX—III вв. до н. э.). — Николаев, 2008. — 192 с.

Евдокимов Г.Л., Генинг В.В., Куприй Н.М., Солтыс О.Б. Отчет о раскопках курганов Краснознаменской экспедицией в зоне строительства ОС Херсонской обл. в 1990 г. // НА ІА НАНУ. — № 1990/12.

Иванов Т. Антична керамика от некрополя на Аполония // Аполония. Разкопките в некрополя на Аполония през 1947—1949 г. — София, 1963. — С. 65—273.

Козуб Ю.І. Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е. — К., 1974. — 181 с.

ОАК за 1913—1915 гг. — Пг., 1918.

Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.). — М., 1991. — 256 с.

Попандопуло З.Х. Скифский грунтовый могильник Скельки. — Запорожье, 2011. — 116 с.

Сударев Н.И. Погребения с элементами скорченности костяка в некрополях Боспора VI—II вв. до н. э. // ДБ. — 2004. — № 7. — С. 40—48.

Сударев Н.И. Грунтовые некрополи Боспорских городов VI—II вв. до н. э. как исторический источник: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — М., 2005. — 24 с.

Сударев Н.И., Жуков В.А., Бакунова Т.Н. Исследования Восточно-Боспорской археологической экспедиции ИА РАН и Фонда «Археология» на Таманском полуострове в 2009 г. (Предварительные данные) // СΥΜΒΟΛΑ 1. Античный мир Северного Причерноморья. Новейшие находки и открытия. — 2008. — С. 224—227.

Фіалко Е.Е. Погребения женщин с оружием у скифов // Курганы степной Скифии. — К., 1991. — С. 4—18.

Фіалко Е.Е. Посуда с лаковым покрытием в погребальном обряде скифов // Древности скифской эпохи. — М., 2006. — С. 351—387.

Фіалко Е.Е. Погребения амазонок Чертомлыкского курганного поля // Боспорские исследования. — 2010. — Вып. XXIII. — С. 166—190.

Фіалко О.Є. Поховання скіфської «амазонки» над Великим Лугом // Археологічні студії. — Чернівці, 2010а. — Вип. 4. — С. 39—48.

Фіалко О.Є. Озброєння скіфських амазонок // Maris-terium. Археологічні студії. — 2011. — № 45. — С. 39—45.

Фіалко Е.Е. Амазонки Причерноморских степей // Восточноевропейские древности скифской эпохи. — Воронеж, 2011а. — С. 23—37.

Фіалко Е.Е. Скифский курган с античными импортами у с. Зеленое // Боспорские исследования. — 2012. — Вып. XXVI. — С. 218—254.

Фіалко О.Є. Костюмні гарнітури скіфських амазонок // Наук. зап. Серія: історичні науки. — Кіровоград, 2012а. — Вип. 16. — С. 21—33.

Фіалко Е.Е. Серия погребений амазонок из Нижнего Поднепровья // Stratum plus. — 2013. — № 3. — С. 203—222.

Robinson D.M. Excavations at Olynthus. — Baltimore, 1950. — V. XIII. — 279 p.

Sparkes B.A., Talcott L. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries BC // The Athenian Agora. — Princeton, 1970. — V. XII. — 472 p.

О. Є. Ф і а л к о

МОГИЛИ ОЗБРОЄНИХ ЖІНОК РОГАЧИЦЬКОГО КУРГАННОГО ПОЛЯ

Рогачицьке курганне поле — одне з найбільших скупчень курганів Дніпро-Молочанського межириччя. У 50 розкопаних тут курганах насипах відкрито 72 скіфських могили, чотири з яких належать амазонкам.

Характер підкурганних споруд та поховального обряду озброєних жінок цього могильника демонструють їх повну відповідність нормам ритуальної практики скіфського населення цього регіону. Розміри поховальних споруд і склад речового супроводу свідчать, що жінки-войовниці представляли рядове населення та служили, ймовірно, у складі загону охоронців.

Поховальні комплекси, що розглядались, датуються у межах IV ст. до н. е.

К л ю ч о в і с л о в а : амазонки, скіфи, кургани, поховальний обряд, Дніпро-Молочанське межириччя.

О. Ye. F i a l k o

TOMBS OF ARMED WOMEN FROM ROGACHYK KURGAN AREA

Rogachyk kurgan area is one of the greatest concentrations of barrows in the Dnipro-Molochansk interfluvium. 72 Scythian graves were excavated in the 50 barrows. Four of these graves belonged to the Amazons.

The character of constructions and burial rites for the armed women of this burial mound demonstrate full compliance with the standards of ritual practice of the Scythian people of the region. The size and composition of the burial structures and the assortment of the ware set evidence that female warriors represented ordinary people and were obviously in the squad of guards.

The burial assemblages discussed are dated within the 4th c. BC.

K e y w o r d s : Amazons, Scythians, kurgan, burial rites, Dnipro-Molochansk interfluvium.

Одержано 18.04.2013

Т. М. Шевченко

РЕКОНСТРУКЦІЯ МАЛОАЗІЙСЬКОГО ЗОБРАЖЕННЯ МАТЕРІ БОГІВ З ОЛЬВІЇ

Статтю присвячено аналізу трьох елліністичних теракотових фігурок із зображенням Матері богів на троні, встановленню часу, місця та послідовності їх виготовлення, визначенню звичних і нових для Ольвії елементів іконографії.

Ключові слова: елліністичний період, Ольвія, античні теракоти, культ Матері богів (Кібели).

Розглядаються фрагменти теракот з розкопок Л.М. Славіна, що були виготовлені в одній майстерні, а можливо й у одній формі. Вони зображали Матір богів сидячи на троні з ногами, поставленими на левеня. Фото і прорисовку фрагментів однієї фігурки публіковано в працях А.С. Русяєвої [Русяєва, 1972, рис. 2; 1979; рис. 50], фрагменти іншої — у попередній збірці статей Наукових фондів [Шевченко, 2012, с. 75—76; рис. 1]. Повернутися до їх розгляду змушують не лише спільні характеристики глини, незвичної для Ольвії, не лише точна схожість віцілих деталей зображення, а й їх взаємодоповнюваність. Звернення уваги на особливості зображення і технології виготовлення дозволить докладніше проаналізувати малоазійські впливи в ольвійській коропластиці, неодноразово згадувані в літературі.

Перша статуетка збереглася у трьох фрагментах (рис. 1, а). Знайдено їх в одному контексті 1959 р. (бічні фрагменти з інв. № О-59/70, фрагмент із зображенням голови № О-59/69). Оскільки публікувалися лише зображення теракоти, тут пропонується зупинитися також на її характеристичі. Висота віцілої лівої бічної частини 14,1 см, правої — 12,0 см, верхньої частини — 8,1 см. Глина оранжевого, хоча дещо більш тьмяного, кольору, зі значною кількістю дрібних домішок слюди і більш грубих — кварцу. Можна відзначити також те, що поверхня вкрита дуже дрібними пора-

ми, що робить її шершавою. Також на зламі одного з фрагментів видно прошарок глини сірого кольору. Фрагменти неможливо з'єднати, однак зважаючи на характеристики глини, особливості зображення цього типу, не викликає сумніву те, що вони належали одній теракоті. Звичайно, це врахувала А.С. Русяєва, публікуючи зображення фрагментів [Русяєва, 1979, рис. 51]. Більш точно було б зберегти відстань між зображеннями двох бічних частин трону, однак для ілюстрації одного з багатьох землеробських культів Ольвії, які автор розглядала на різних етапах її розвитку, цього було достатньо.

Фрагменти містять зображення голови богині в характерному для елліністичних зображень Матері богів головному уборі *corona muralis*. Трьома виступами на короні позначено вежі оборонного муру. В проміжках між виступами збереглися сліди червоної фарби. Головний убір покритий гіматієм, що важкими складками спадає на ліве плече богині. Волосся жінки, розділене по центру і підібране з боків, накриває вуха, залишаючи видимими лише круглі сережки, а під ними довгими грубими закрученими пасмами звисає до грудей. З-під пасма видно ледь-віцілілі чітко пророблені складки хітона. Добре збереглося зображення обличчя, що додає перспектив для датування фігурки.

Лівий бічний фрагмент містить зображення правої руки богині, що тримає фіалу і лежить на високому підлокітті трону. Бокові частини теракоти не так рельєфно, але були пророблені. Зокрема, видно край гіматія, що покриває підлокіття. На правій руці він показаний більш рельєфним виступом. Вручну доліплено було фіалу, від якої віцілів лише сегмент і великий палець, зроблений дуже схематично і розташований вздовж вінця посудини. Кисть із фіалою нависає над вертикаллю трону.

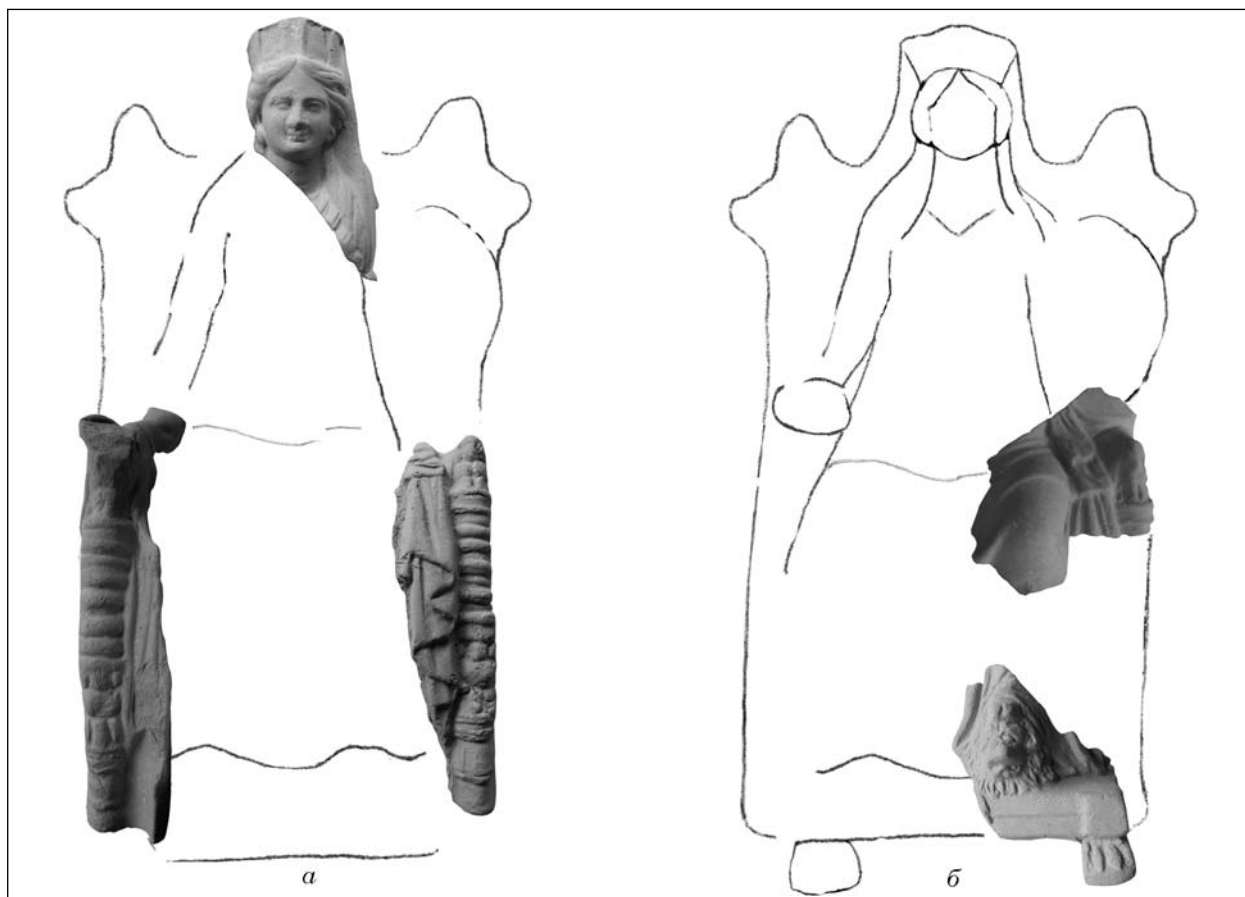
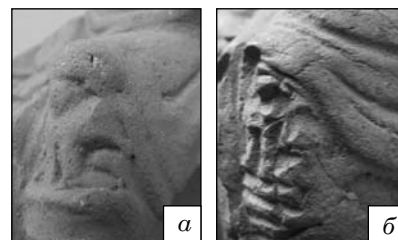

Рис. 1. Привізні фігурки Матері богів: *а* — фрагменти з інв. № О-59/69 і О-59/70; *б* — фрагменти з інв. № О-59/1930

Найцікавішим є оздоблення фронтальної частини трону. Воно виконане округлими горизонтальними виступами, вгорі і внизу об'єднаними по два. Посередині, ближче до нижньої частини трону, орнамент порушує вставка з одним круглим виступом по центру, з трьома вертикальними над ним і трьома внизу. Цей орнаментальний мотив більш чітко проглядається на правій боковій частині трону. Чіткіше і тонше тут показано горизонтальні виступи, в окремих місцях підкреслені гострим інструментом по сирій глині після виготовлення у формі. Така ж орнаментальна вставка, але більш детально пророблена, увінчує підлокіття. Ця частина трону повністю відкрита, адже ліва рука богині була піднята, традиційно тримаючи тімпан.

Абсолютно ідентичне зображення містить верхній фрагмент іншої теракоти, з інв. № О-59/1930 (рис. 1, *б*). Це зображення набагато чіткіше. Горизонтальні виступи виразніші і тонші. Складки гіматія, що звисає вздовж декорованого фронту, теж рельєфніші. Та найцікавіше придивитись до верхньої частини декору. На цьому фрагменті добре видно, що він являє собою не розетту і не стилізоване левеня, а сфінкса (рис. 2, *а*). Центральний круглий виступ — це голова, над ним два виступи — підняті крила, двома меншими виступами під головою показано грудку, під якою горизонтальними смугами — пе-

Рис. 2. Зображення сфінкса на підлокітті трону Матері богів, збільшені деталі фігурок: *а* — привізної; *б* — місцевої

редні лапи. Задні лапи, зігнуті в колінах, можна розрізнити на верхніх зображеннях на боковій частині теракоти. Таким чином, лицьова сторона трону Матері богів на обох фігурках прикрашена зображеннями сфінксів сидячи.

Усі особливості деталей розглянутих зображень підводять до остаточного висновку, що дві теракоти було виготовлено в одній формі. За чіткістю зображення, можна з'ясувати питання щодо послідовності їх тиражування. Спочатку було відтиснуто фігурку, показану на рис. 1, *б*, а потім — на рис. 1, *а*. Тому зображення на фрагментах з інв. № О-59/70 вже має дещо більш розмиті обриси.

Такі висновки дозволяють повніше реконструювати цей тип зображення, ніж це вдається зробити за відрізненими фрагментами кожної з теракот окремо. Тобто можна з великою вірогідністю припустити, що обидві теракоти містили однакове зображення такого важливого атрибуту богині як *corona muralis*, відрізненого на фрагментах О-59/69—

70, і не менш важливого атрибуту — левеняти під ногою, який зберігся на фрагментах О-59/1930. Результатом їх поєднання, а також порівнянь з традиційними зображеннями Матері богів цього періоду, стала реконструкція, представлена на рис. 3, а (див. вклейку). В її основу покладено графічне зображення, що містить риси аналогічних фігурок, розгляд яких пропонується далі.

Стилістичні характеристики теракот дозволяють з великою вірогідністю припускати, що зображення було створено в одному з античних центрів Малої Азії. Форма і чіткість передачі деталей, особливо зачіски, круглих увігнутих сережок, фігурно викладених складок краю гіматія дуже нагадує зразки з Міріни і Аміса III—II ст. до н. е. [Higgs, 1967, pl. 53, B, C, E; Besque, 1971, pl. 103, a, c, e; 106, a, h]. Однак, за описами глини в каталогах теракот характеристики глини аналізованих теракот, відрізняються від зразків малоазійських центрів [Higgs, 1967, p. 122; Burr Thompson, 1963, p. 13—14]. Наявність дуже великих частинок піску білого кольору вказує на те, що матеріал походить із Західного Причорномор'я. Подібний склад глини близької фігурки Матері богів, знайденої в Гордіоні (Фрігія), змусив автора її публікації кілька разів в окремих розділах зупинитися на розгляді місця виготовлення теракоти [Bald Romano, 1995, № 60, p. 27, 80]. За його припущенням, вона була привезена з Причорномор'я, а зважаючи на доступну йому публікацію теракот з Каллатіса [Canarache, 1969], можливо й з цього античного центру виготовлення. Глина теракот з Аполлонії Понтійської теж вирізняється своїми крупними вкрапленнями вапняку. Їх чітко було видно навіть на фото, представленими автором розкопок святилища, розташованого біля цього поліса (публікація без кольорових фото: [Панайотова, 2013]). Таким чином, можна припустити, що в Ольвію розглянуті теракоти потрапили з одного із західнопричорноморських античних центрів. Втім, є всі підстави вважати, що форма або зразок для їх виготовлення походить із Малої Азії.

Ці фрагменти цінні тим, що належать до двох рідкісних для елліністичного періоду Північного Причорномор'я фігурок. Не менш важливо те, що вони імпортовані з Малої Азії в той період, коли зображення Матері богів дедалі масовіше виготовлялися в місцевих майстернях. Близьким до ольвійської традиції є зображення певних особливостей одягу богині та виліплених вручну фіалі і великого пальця правої руки. Незвичним для усталених місцевих зображень є розташування левеняти під ногою богині та його зображення з вишкіреною мордою, а також характерне оздоблення фронтонів бокових частин трону. Щодо особливостей зображення тварини, то практично на всіх зразках з Ольвії, незалежно від розташування лева на колінах чи в ногах, його морда більше нагадує домашню тваринку. Оскалений лев з висолопленим язиком мав апотропеїчне значення. Розглянуте зображення знаходить свої аналоги знов-таки в Малій Азії: в Трої і

Смірні [Burr Thompson, 1963, p. 78; Besque, 1971, pl. 255, c; № D1311]. І нарешті, що стосується зображення сфінксів у декорі трону, то воно просто унікальне для зображень Матері богів в Ольвії. Можна вважати, що саме ці риси були привабливі для ольвійських шанувальників богині, які вирішили придбати такі привізні фігурки.

За стилістичними характеристиками можна розглянути питання про час виготовлення теракот. Зображення обличчя богині на вцілому фрагменті однієї з теракот властиве ранньоелліністичній традиції. Про це свідчать наступні риси: округлі щоки, найбільш повні у верхній частині; трикутний високий лоб, обрамлений хвилястим волоссям; достатньо глибоко і широко посаджені очі, з ледь опущеними зовнішніми кутиками. Еталонними для елліністичної коропластики вважаються оригінальні танагрські зображення, де очі не такі помітні, не підкреслені, показані гармонійно з іншими частинами обличчя [Burr Thompson, 1963, c. 23]. Губи, що в теракоті зменшувалися впродовж III ст. до н. е., доволі непогано пророблені пластично, товсті, що вказує на наближеність до початку III ст. до н. е. [Burr Thompson, 1963, p. 29]. Кутики губ підкреслені невеликими заглибленнями, в чому майстер намагався наслідувати техніку великої скульптури.

Обличчя дещо схоже на зображення Деметри, або за іншою версією, фемінізованого Діоніса [Bilde, 2007, fig. 1, 1], у вигляді півфігури III ст. до н. е., знайденої того ж року в Ольвії розкопками Е.І. Леви [Леви, 1964, с. 13, рис. 8; Леви, Славин, 1970, с. 41, № 22, табл. 13, 2]. Теракота місцевого виготовлення, і в порівнянні з аналізованим зображенням Матері богів, відображає подальший розвиток елліністичної коропластики, впродовж якого відбувалося увиразнення рис обличчя, прагнення надати їм ще більшої індивідуальності. Щоки Деметри видовжені і більш опуклі біля вилиць, очі більш розкриті, а повіки на них ще не важкі, але показані чіткіше, губи більш пухлі і майже розімкнені. Тож наше зображення стоїть десь на початку цього процесу розвитку. Дуже подібна передача нахилу голови відносно шиї і самої шиї на обох фігурках. Як і на аналізованому зображенні, голова півфігури ледь нахилена до правого плеча, а шия майже непомітно зсунута до лівого. На її поверхні ледь відчутно показані «кільця Венери». Це знов-таки запозичення зі скульптурної традиції, яка походить з IV ст. до н. е. В теракоті в більш пізній період вони забуваються. На обох зображеннях ця деталь зроблена м'яко але чітко, як зморшки на тілі. Так само передані обриси передпліччя правої руки, що вціліло на одному з фрагментів Матері богів.

Близька техніка зображення очей та губ, важливих для датування, на ще одному зображенні Матері богів, знайденому на теменосі [Леви, 1970, с. 43, № 2, табл. 16, 2]. Статуетка місцевого виготовлення, кінця IV — початку III ст. до н. е. Риси обличчя нашого зображення, у порівнянні виглядають більш м'яко. Зу-

мовлено це скоріш характером поверхні і самої глини статуетки з теменоса, а також тим, що вона, вочевидь, недовго перебувала у вжитку.

Зважаючи на усі перелічені стилістичні і технологічні особливості, можна припустити, що дата виготовлення розглянутого зображення лежить ближче до межі IV і III ст. до н. е. Це підтверджує також знахідка на тій же ділянці бронзової монети (інв. № О-59/68, фонд. № КП І-12/44; Инвентарная ..., 1959), реверс якої містить зображення лука в горіті [Карышковский, 2003, с. 97—99, табл. XIII—XVC]. Зрозуміло, що між датою створення зображення в одному з центрів Малої Азії, датою виготовлення цих статуеток в Західному Причорномор'ї та часом їх використання в культурі Матері богів у Ольвії був певний проміжок.

Тут необхідно вказати, що споживачі цієї продукції і шанувальники богині були сусідами. Фрагменти обох фігурок знайдено на ділянці Е6—7 житлових приміщень агори (рис. 4). Вони мешкали в будинках Е-1 і Е-10, розташованих вздовж Головної вулиці [Инвентарная ..., 1959; Славін, 1963, с. 76—78, 86—88, рис. 1; 1964, с. 197—214, рис. 1; 1975, с. 34, 6—11]. Через плутанину в літерних позначках у щоденниках і планах до звіту за 1959 р., у попередній статті я неправильно картографувала одну з цих теракот у будинку Е-7 [Шевченко, 2012а], насправді вона походить з будинку Е-10. Не зважаючи на те, що святилища в цьому житлі не раз обговорювалися в літературі, самі знахідки з нього аналізувалися вибірково [Славін, 1968, с. 123; 1975, с. 7—9. Русяева, 1972, с. 39—41; 1979, с. 56—58, 110; 2005, с. 185—187 з літ.; Белецкий, 1975, с. 92—97; Леви, 1985, с. 31—32; Яковенко, 1996, с. 198—199]. Власником будинку Е-10 був Агрома, жрець полісного культу і кількох домашніх святилищ на честь різних богів, представник відомого в полісі роду [Русяева, 2005, с. 187]. Очевидно, він мав вплив на релігійні уподобання тогочасної громадянської общини Ольвії. І якщо вплив особистості в цьому випадку археологічно підтвердити складно, то вплив знайденої в його домі теракоти на виготовлене в Ольвії аналогічне зображення очевидний.

Йдеться про місцеве зображення Матері богів, виготовлене на зразок теракот, знайдених у будинках біля агори (рис. 3, б; див. вклейку). Воно походить з ботроса біля святилища Гермеса і Афродіти на Західному теменосі (інв. № О-75/АГД/112). Оскільки знахідка вціліла майже повністю і її докладно проаналізувала і опублікувала автор розкопок А.С. Русяева, теракота стала однією з найвідоміших в Ольвії. Зображення найчастіше згадувалося в літературі і його розгляду присвячено не одну сторінку [Русяева, 1979, с. 106, рис. 51; 1982, с. 83, рис. 33; Культура ..., 1983, кат. № 176; Древнейший ..., 2006, с. 154, рис. 158, з літ.]. Втім, повернутися до її розгляду змушує і знайдення аналогів, і нова інтерпретація зображення атрибутів богині на ній.

В одній із книг А.С. Русяева звернула увагу на схожість між цією і однією з фрагментованих

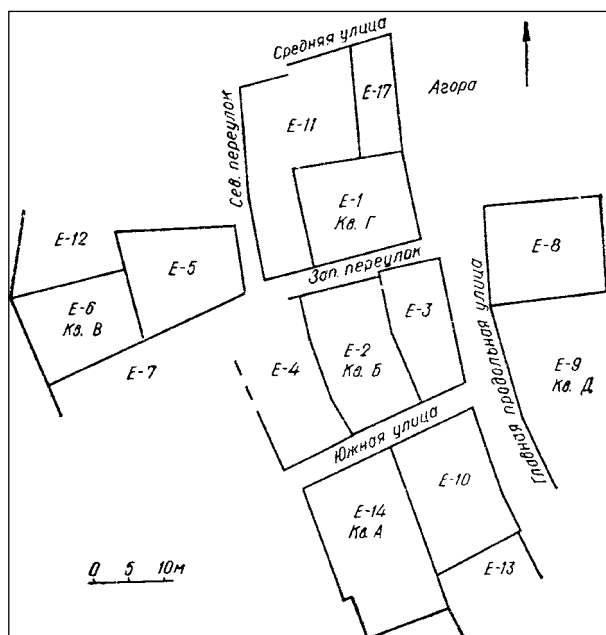

Рис. 4. План кварталів біля агори, за Л.М. Славіним

привізних статуеток. Це видно з того, що фото цих теракот розташовано поряд [Русяева, 1979, рис. 51]. Схожість полягає у манері декорування фронту трону богині, передачі складок гіматія тощо. Однак, стилістично воно достатньо віддалене від розглядуваних фрагментів двох теракот. Воно пізніше, хоч і наслідує більш ранній тип. Фігурку датовано першою половиною III ст. до н. е. [Русяева, 1982, с. 83], хоча вказувалося, що майстер був знайомий зі зразками мистецтва другої половини IV ст. до н. е. [Древнейший ..., 2006, с. 154].

Тут теж декорована фронтальна частина бочковин трону, підніжжя має аналогічну будову і теж спочиває на ніжках, стилізованих під левові лапи. Тут так само, як на подібних малоазійських статуетках, що розглядатимуться далі, показані складки одягу (край гіматія спускається нижче колін, хітона — показаний густими вертикальними складками), виставлена права нога на високій підшві сандалії. Однак, левеня вже розташоване на колінах, а гіматій накриває не лише головний убір, а й фігурні виступи спинки трону.

Вцілілі зображення голів однієї з двох аналогічних привізних фігурок і ольвійської дозволяють детальніше проаналізувати датування і встановити послідовність у виготовленні теракот. Розглянуті вище особливості зображення Матері богів на імпортованих фігурках дають змогу датувати їх кінцем IV — початком III ст. до н. е. Обличчя ж ольвійської богині за технікою і стилістикою виглядає дещо пізнішим. Про це свідчить низка таких ознак. Риси обличчя богині дуже різкі. Форма лиця видовжена, майже трикутна. Профіль ще зберігає пряму лінію, аж до кінчика носа, в верхній частині і певну зібраність у нижній. Очі дуже великі, поставлені широко. Очні впадини зай-

мають півобличчя. Обидві повіки акцентовані, що властиво для пізньої традиції. Форма очей майже кругла, вони відкриті навіть в кутиках, що властиво для теракот, починаючи з II ст. до н. е. [Burr Thompson, 1963, p. 29]. Повіки і губи показані різними гострими виступами. Губи вже не мають вигнутої форми, вони розділені, що властиво знов-таки для II ст. до н. е. [Burr Thompson, 1963, p. 30]. На більш ранню дату вказує розташування рота не так близько до носа, як це звично для теракот II ст. до н. е. Ніс доволі довгий і тонкий, що відповідає моді пізнішій, ніж період високих стандартів ранньоелліністичного стилю [Higgings, 1967, p. 99; Burr Thompson, 1963, p. 29]. До більш ранньої дати схиляє також трикутна форма лоба. Шия показана плавними лініями. В цьому майстер дотримувався класичної для малої та великої скульптури традиції.

Звична для елліністичних зображень Матері богів зачіска трактована своєрідно. Пасма на голові і завитки на волоссі, спущеному на плечі, передані глибокими рівними горизонтальними лініями. Дещо плавнішими рисками показана зачіска Матері богів на ольвійській фігурці, датованій кінцем IV — III ст. до н. е. На неувважність до деталей цих двох зображень вже вказувалося [Русяева, 1979, с. 106, рис. 49, 3; 53, 2]. Для порівняння, в Трої така техніка зображення волосся використовувалась у I ст. до н. е. [Burr Thompson, 1963, № 28, 266, 271, 272]. Одне з них теж зображає Матір богів [Ibid., № 28]. На ньому богиня в хітоні, край якого на шії, як і в ольвійському зображенні, показаний товстим бордюром, а пальці лівої руки так само розділені прямими паралельно прокресленими лініями. Однак, ціла низка інших перелічених ознак схиляє до думки, що виготовлення теракоти слід відносити ближче до III ст. до н. е.

Про це свідчить також одяг богині. Хітон з рукавами на ґудзиках в Греції носили до того, як в пізнішому еллінізмі в моду увійшли тонкі хітони [Burr Thompson, 1963, p. 34—35]. На ольвійській фігурці ґудзики виглядають як великі диски. Рукав короткий, так само як на аналогічній привізній теракоті, розглянутій вище. Тож можна відносити певну грубість у зображенні не до хронологічного індикатора, а до недбалості виконавця чи місцевих смаків. Таким чином, є підстави схилятися до верхньої межі запропонованого датування [Русяева, 1982, с. 83], а саме, середини III ст. до н. е.

До речі, зображення окремих деталей одягу на фігурці з теменоса, можливо, відрізнялося від того, як це реконструйовано на реставрованих деталях. Зокрема, розглянувши аналогічні теракоти [Vermaseren, 1987, № 52], можна припустити, що пеплос під грудьми був підпезаний пояском. Така деталь була традиційною для зображень Матері богів елліністичного періоду. Цей пояс з одного боку міг бути

непокритий гіматієм, який в нашому випадку спускається по ліву сторону торсу до пояса. Також неточно реконструйовано складки ліворуч від правої ноги. Вони не зображались напрямленими до виставленої вперед ноги, хоча це можливо здається логічним. Як видно на аналогах, драпіровки передавались рівними до самої землі або загорненими в бік протилежний до витягнутої ноги. На аналізованому зразку, де складки пеплоса показані доволі грубо, вони вочевидь, йшли прямо до краю гіматія, виділеного рівним горизонтальним виступом.

Помітна відмінність у техніці передачі складок гіматія в нижній і верхній частинах ольвійської фігурки. У зображенні гіматія, накинутого на коліна, ще дещо помітна плавність у драпіровках. Також його край біля правого підлокіття переданий мальовничими хвилями. Вцілілі частини малоазійських теракот містять точно таке саме зображення. Тоді як складки звислого зі спинки трону гіматія, як і нижній край пеплоса, показані просто паралельними ровиками, а край хітона біля шії — грубим трикутним валиком. Складається враження, що як патріцію використали саме нижню частину привізної теракоти. На верхній майстер проявляв власну творчість, звичайно ж в дусі його часу. Теракота, знайдена на Західному теменосі була не єдиною реплікою аналізованого типу зображень. Фрагмент ще однієї фігурки, виготовленої в тій самій формі знайдено на ділянці нижнього міста. Він містить зображення правого кута спинки трону богині, один з виступів якого покритий гіматієм. За характеристикою глини, поданою в публікації, можна зробити висновок, що ця теракота теж була виготовлена вже в Ольвії [Bilde, 2010, P-42, p. 448, pl. 331].

Тобто запозичений в Малій Азії і привезений із Західного Причорномор'я тип через кілька десятиліть, а можливо й півстоліття перероблявся, зважаючи на смаки і потреби місцевих шанувальників Матері богів. Найсуттєвішою зміною видається зображення левеняти не в ногах, а на колінах богині.

Зважаючи і на те, що найчастіше левеня в ногах Матері богів зображали в Малій Азії, і на стилістику зображення походження реконструйованого типу слід шукати саме в цьому регіоні. Найближчою, хоча й пізнішою, є фігурка знайдена в Гордіоні (Фрігія) [Bald Romano, 1995, № 60, p. 27, 80, pl. 60]. Гіматій тут, як і на ольвійській місцевій теракоті, покриває спинку трону. Не виключено, що так само гіматій був розстелений і на розглянутих привізних статуетках, знайдених в Ольвії. До цих теракот близька за часом фігурка з Каллатіса IV—III ст. до н. е. [Vermaseren, 1989, № 422, p. 125, pl. CI], де на гладкій поверхні фронтальної частини трону в низькому рельєфі вгорі розташовані зображення, що нагадують сфінксів. Показова для реконструкції нашого зображення ще одна

теракота з Гордіона [Vermaseren, 1987, № 52, pl. VIII—IX; Bald Romano, 1995, № 52, с. 24—25]. Сфінкси тут представлені окремими фігурками, дуже подібне також підніжжя трону, утворене товстим поперечним брусом (профільованим у випадку наших теракот), покладеним на левові лапи з чітко проробленими фалангами.

Коропласту, який за привізним зразком виготовляв фігурку в Ольвії, знайдену на західному теменосі, були відомі зображення сфінксів в іконографії Матері богів. Вже на імпортованих теракотах ці атрибути ледь упізнавані. Після того, як він виготовив нову форму, а тоді вже фігурку, рельєфний орнамент на фронтальній частині трону зовсім втратив свій вигляд. Тоді майстер врізними лініями накреслив обриси сфінксів на підлокітті під лівою рукою богині. Особливо це видно на зображенні верхнього сфінкса (рис. 3, б; див. вклейку). Тут виправлення по сирій глині робилися по вже майже гладкій поверхні, що зовсім втратила вигляд внаслідок тиражування.

Декор підлокіть дещо відрізняється від оригінального. В орнаменті використано по три зображення сфінксів на кожній стороні замість двох, як на малоазійській теракоті. Або патрицею слугувала ще якась фігурка, аналогічна розглянутій, або майстер і в цій частині зробив певні вдосконалення зображення. Сліди численних виправлень і допрацювань після виготовлення у формі саме на ділянці декорованих бокових панелей трону дають змогу схилитися до другого висновку. Хоча ще один незначний фрагмент імпортованої фігурки, знайдений в Ольвії, в окремих деталях дещо схожий на місцеву фігурку [Bilde, 2010, P-36, р. 448, pl. 330]. Він містить зображення правого кута підніжжя трону, утвореного поперечним брусом і стилізованою лівовою лапою, і носок лівої ноги богині. При чому фаланги ніби перегиснені двома горизонтальними лініями, а нога стоїть безпосередньо на підніжжі, а не на голові лева, як і на місцевому зображенні. Втім, зважаючи на фрагментарність, неможливо надійно атрибутувати цей фрагмент.

Імпортована фігурка була трішки більша, ніж місцева. Це видно за віцілою висотою підлокіть. Висота правого більша на 1 см, лівого — на 0,2 см. Технічні моменти тиражування теракот не раз докладно розглядалися [Винницькая, 1959; Higgings, 1967, р. 2—5; Ильина Т., 2008, гл. 3]. Кожна наступна статуетка, виготовлена в новій формі, знятій з привізної патриці, розмірами була дещо меншою від оригіналу. При чому виготовлена матриця не завжди точно відповідала оригіналу, адже її доробляли відповідно до місцевих смаків. Наш випадок відповідає такій ситуації, вже перелічувалися ознаки, що відрізняють привезений оригінал від ольвійської теракоти.

Тож не зважаючи на те, що сфінкси на теракотових зображеннях Матері богів в Ольвії досі

Рис. 5. Деталь декору меблів на статуетці з Міріни, за С. Беск

не обговорювалися в літературі, ольвійські короласти були знайомі з цими атрибутами богині. На прикладі розглянутих фрагментованих фігурок очевидно, що майстри орієнтувалися на малоазійську елліністичну традицію. Втім, в Ольвії в архаїчний період вже побутували зображення сфінксів біля богині. Йдеться про кришки алебастрових ваз, знайдених в некрополі. На них богиня, що сидить на троні, оточена зображеннями коней, левів, мавп, а також сфінксів. В цих знахідках теж вбачають подібність до малоазійських зразків [Фармаковский, 1914, с. 18—23; Русяева, 1979, с. 101—102]. Крила сфінксів так само загнуті вгору. Основа ще однієї вази стоїть на ніжках у вигляді сфінксів, хоча їх зображено в іншій манері [Фармаковский, 1914, табл. III, VIII; рис. 8].

Вдалося знайти аналоги і розкішному оздобленню трону з фігурками сфінксів (рис. 5). Так само, як на теракотах з Ольвії, прикрашено ложа симпозиастів на теракоті з Міріни другої половини II ст. до н. е. [Higgings, 1967, pl. 54A; Besques, 1994, № 90] і на ольвійському мармуровому рельєфі III ст. до н. е., присвяченому колегією ситонів [Van Straten, 1995, № 108; Русяева, 2005, с. 202—203]. На жаль, важко атрибутувати незначний фрагмент ніжки трону, знайдений в Ольвії на ділянці НГС, оскільки на фото в публікації подано його бокову, а не фронтальну частину. Втім, характеристики глини близькі до аналізованих фрагментів теракот: вона доброї якості, хоча з грубими домішками вапняку, яскравого кольору [Bilde, 2010, № P-45, р. 448, pl. 331]. Причини використання образу сфінкса в оздобленні культових «меблів» і в культурі Матері богів можуть стати предметом обговорення окремої статті. Зважаючи на обмеженість обсягу публікації можна лише вказати, що сфінкс біля цієї богині позначає прояв хтонічного аспекту її

культу. В конкретних сюжетах він ніби ілюструє події чи образи, які нагадують про або відбуваються у потойбічному світі.

Таким чином, зображення Матері богів на розглянутих теракотах вирізняється наявністю виразних апотропеїчних символів біля богині: лева з вишкіреною мордою і сфінксів у декорі трону. Ця охорона стосується уявлень про світ померлих. Богиня ж, зберігаючи спокій на обличчі, тримає звичні тімпан і фіалу, продовжуючи показувати своїм шанувальникам, як слід її вшановувати. Гучні звуки тімпану і нестримні танці, що асоціювалися з такою музикою, також нагадують про містеріальні культури. Фіала, зважаючи на особливості її форми, використовувалася для узливань на честь богині. Дві статуетки з такими зображеннями, виготовлені в одній формі, скоріш за все, були привезені з Західного Причорномор'я в кінці IV — на початку III ст. до н. е. За їхнім зразком в Ольвії у першій половині III ст. до н. е. було виготовлено нову форму, а в ній теракоти, що дійшла до нас, із внесенням певних корективів. А саме, за місцевим смаком, змінено риси обличчя, а також розташування зображення левеняти. Тепер лев з вишкіреною мордою під ногами богині перетворився на мирну домашню тварину, що сидить на її колінах. Автор нового образу поділяв необхідність участі сфінксів у цьому сюжеті, тож їх зображення на троні, хоч майже стерті після виготовлення форми, він виділив, прокресливши лініями по сирій глині. Ці технічні моменти дають зрозуміти, що для шанувальників Матері богів в Ольвії особливості культу малоазійських античних центрів були близькими. Йдеться про уявлення про зв'язок богині з поховальним культом і потойбічним світом. Втім, ці уявлення коригувалися відповідно до тогочасної ситуації в культовому житті поліса, а також окремих релігійних об'єднань і родин. В елліністичний період продовжувало діяти полісне святилище на честь Матері богів, відбувалися містерії в межах певного кола учасників, а також богиня вшановувалася в багатьох домашніх святилищах. Більш гуманний образ богині з левеням на колінах найбільш масово тиражувався в цей час. Такою є розглянута фігурка місцевого виготовлення, знайдена в ботросі. Перед тим вона очевидно була принесена до святилища в дар богині, скоріш за все простим мешканцем поліса. Більш дорогі імпортовані теракоти зберігалися в домашніх святилищах заможних мешканців району агори. Богиня саме в такому образі зацікавила цих шанувальників через відповідні релігійні уявлення, які вони поділяли. Можна припустити, що хтось із мешканців цих сусідніх будинків займався виготовленням теракотів або був знайомий з короцластом, який за зразком їхніх привізних вотивів, очевидно через кілька десятиліть, розробив власне зображення Матері богів.

Белецкий А.А. Греческие надписи Ольвии из раскопок 1950—1967 гг. // *Ольвия*. — К., 1975. — С. 92—117.

Винницкая Г.Г. Технологические основы производства теракотов в Ольвии // *КСИИМК*. — 1959. — № 39. — С. 35—44.

Древнейший теменос Ольвии Понтийской // МАИЭТ. — Supplementum. — Симферополь, 2006. — Вып. 2. — 504 с.

Ильина Т.А. Проблемы исследования античной короцластики Боспора: опыт комплексного анализа материалов святилища на Майской горе близ Фанагории: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — М., 2008. — 22 с.

Ильина Ю.И. Изображение сфинкса на хиосских кубках // *Боспор и Северное Причерноморье в античную эпоху*. — СПб., 2008. — С. 30—36.

Инвентарная опись Ольвийской экспедиции // НА ІА НАНУ. — № 1959/11.

Карышковский П.О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н. э. — IV в. н. э.). — Одеса, 2003. — 684 с.

Культура и искусство Причерноморья в античную эпоху. Каталог. Выставка из собраний музеев Болгарии, Румынии и Советского Союза. — М., 1983.

Леви Е.И. Итоги раскопок ольвийского теменоса и агоры (1951—1960) // *Ольвия*. Теменос и агора. — М., 1964. — С. 5—26.

Леви Е.И. Описание теракотов теменоса // *САИ*. — 1970. — Вып. Г1—11, ч. I. — С. 42—49.

Леви Е.И., Славин Л.М. Описание теракотов ольвийской агоры // *САИ*. — 1970. — Вып. Г1—11, ч. I. — С. 38—42.

Леви Е.И. Ольвия. Город эпохи эллинизма. — Л., 1985. — 152 с.

Панайотова К.М. О культе Деметры и Персифоны в Аполлонии Понтийской // *Боспорский феномен*. Греки и варвары на евразийском перекрестке: Материалы междунар. науч. конф. — СПб., 2013. — С. 561—567.

Русяева А.С. Культ Кібели в Ольвії // *Археологія*. — 1972. — № 7. — С. 35—45.

Русяева А.С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — Киев, 1979. — 173 с.

Русяева А.С. Античные теракоты Северо-Западного Причерноморья (VI—I вв. до н. э.). — Киев, 1982. — 166 с.

Русяева А.С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху. — Киев, 2005. — 558 с.

Славин Л.М. Раскопки западной стороны агоры. Участок Е6 и Е7. Дневник. Тетрадь первая // НА ІА НАНУ. — № 1959/11.

Славин Л.М. Західна сторона ольвійської агори // *Археологія*. — 1963. — Т. XV. — С. 71—94.

Славин Л.М. Раскопки западной части ольвийской агоры (1956—1960 гг.) // *Ольвия*. Теменос и агора. — М., 1964. — С. 189—224.

Славин Л.М. Ольвийская экспедиция 1965 и 1966 гг. // *Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг.* — Киев, 1968. — С. 121—126.

Славин Л.М. Кварталы в районе ольвийской агоры (раскопки 1961—1970 гг.) // *Ольвия*. — Киев, 1975. — С. 5—50.

Шевченко Т.М. Матір богів з левеням в ольвійській теракоті елліністичного періоду // *Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України*. Джерела та дослідження. — К., 2012. — С. 74—82 (АДІУ. — Вып. 8).

Шевченко Т.М. Ольвійське домашнє святилище на честь Матері богів // *Боспорские чтения: Сб. материалов конф.* — Керчь, 2012а. — Вып. XIII. — С. 463—468.

Фармаковский Б.А. Архаический период в России // МАР. — 1914. — С. 15—78.

Яковенко В.И. Культовые помещения в домах западной части ольвийской агоры // Мир Ольвии: Материалы юбилей. чт., посвящ. 90-летию со дня рожд. проф. Л.М. Славина. — Киев, 1996. — С. 198—200.

Bald Romano I. The Terracotta Figurines and Related Vessels. — Philadelphia, 1995. — 100 p. (The Gordion Special Studies. II. University Museum Monograph. — 83).

Besques S. Catalogue raisonné des figurines et reliefs grecs en terre cuite grecs, étrusques e romains. — III. Époques hellénistique et romaine. Grèce et Asie Mineure. — Paris, 1971. — Vol. I. — 409 s.

Besques S. Figurines et reliefs grecs en terre cuite. — Paris, 1994. — 110 s.

Bilde P.G. Nothing to do with Demeter? A Group of Bust Phymiateria from Olbia, Sector NGS // БФ. — 2007. — Ч. II. — С. 119—126.

Bilde P.G. Terracottas // The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th century BC to the 4th century AD. — Aarhus, 2010. — P. 439—464 (Black Sea Studies. — 13).

Burr Thompson D. Troy. The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period. — Troy. Excavations conducted by the University of Cincinnati. 1932—1938. — Princeton, 1963. — 160 p. (Supplementary Monograph. — 3).
Canarache V. Masken und Tanagra-Figuren aus Werkstätten von Callatis-Mangalia. — Konstanz, 1969. — 192 S.

Collignon M. Mythologie figure de la Grèce. — Paris, 1883. — 360 p.

Van Straten F.T. Hiera Kala. Images of Animal Sacrifice in Archaic and Classical Greece. — Leiden; New York; Köln, 1995. — 374 p.

Vermaseren M.J. CCCA. V. Aegyptus, Africa, Hispania, Gallia et Britannia. — Leiden, 1986. — 226 p.

Vermaseren M.J. CCCA. I. Asia Minor. — Leiden; New York; København; Köln, 1987. — 350 p.

Vermaseren M.J. CCCA. VI. Germania, Ratia, Noricum, Pannonia, Dalmatia, Macedonia, Thracia, Moesia, Dacia, Regnum Bospori, Colchis, Scythia et Sarmatia. — Leiden; New York; København; Köln, 1989. — 220 p.

Winter F. Die Typen der figürlichen Terrakotten. — Berlin; Stuttgart, 1903. — T. I—II. — 272 S.

Т. М. Шевченко

РЕКОНСТРУКЦІЯ МАЛОАЗІЙСЬКОГО ІЗОБРАЖЕННЯ МАТЕРІ БОГІВ ІЗ ОЛЬВІЇ

В статті встановлюється зв'язок між трьома терракотами, зображуваними Матір богів на троні. Фрагменти двох з них изготовлені в Западному Причорномор'ї в одній формі, привезені з північно-західної частини Малої Азії, третій — в Ольвії за прикладом цих фігурок. Перші датуються кінцем IV — початком III в. до н. е., останній — приблизно середина III в. до н. е. Сліпок, зроблений за привізною терракотою, був переделаний відповідно до місцевих смаків і представленнями. В той час як на первинному зображенні львенок розташований під ногами, на ольвійському екземплярі — на колінах богини.

Встановлено, що на всіх статуэтках в декорі підлохотників трона поміщалося зображення сфінксів. Цей мотив в терракотовому зображенні

Матері богів відомий в Малій Азії і Західному Причорномор'ї. Аналогічний орнамент широко використовувався на статуэтках з Мірини. Також в північно-західній частині Малої Азії знаходять свої паралелі оформлення інших деталей і особливості зображення львенка.

Привізні статуетки відрізняються від місцевих наявністю апотропеїчних символів: льва з оскаленою мордою і сфінкса. Це наближає їх до хтонічних представлень в культі Матері богів. Імпортні статуетки знайдені в сусідніх домах району агори, належачих зажиточним громадянам, один з яких був важливим лицем в релігійному житті поліса. Очевидно, хто-то з них або їх нащадки були знайомі з коропластиком або коропластом, оскільки його фігурка послужила зразком для виготовлення місцевої продукції.

Ключові слова: елліністичний період, Ольвія, античні терракоти, культ Матері богів (Кібели).

T. M. Shevchenko

RECONSTRUCTION OF MOTHER OF THE GODS DEPICTION FROM OLBIA

In the article, the relation between three terracottas depicting the Mother of the gods on the throne is determined. Fragments of two of them were made in one of the West Pontic centres in a single mould which was apparently imported from the north-western part of Asia Minor, the third one was made in Olbia based on the example of these figurines. The former ones are dated by the end of the 4th c. BC and the beginning of the 3rd c. BC, while the latter is dated approximately by the middle of the 3rd c. BC. Cast made by the imported terracotta was altered according to the local tastes and religious beliefs. While the lion cub on original depiction is located under the foot, it appears on the lap of the goddess on the Olbian example.

It is ascertained that all the statuettes contained the depictions of sphinxes on the throne decoration. This motive in terracotta depictions of the Mother of the gods is known in Asia Minor and the west coast of the Black Sea. Analogous ornament was widely used on statuettes from Myrina. Parallels in design of other details and peculiarities of lion depiction also find their parallels in the north-western part of Asia Minor. Sphinxes sitting on both sides of the Mother of the gods are known on the statuette made in the mould from Pergamon.

Imported statuettes derive from the local ones with the apotropeic symbols: a lion with showed tongue and a sphinx. This motif approaches them to chthonic ideas in cult of the Mother of the gods. Statuettes from Asia Minor were found at the neighbouring houses in the area near agora belonging to the wealthy citizens one of whom was an important person in the polis' religious life. Apparently, some of them or their adherents were acquainted with coroplastics or a coroplast because his figurine became an example for making the local products.

Key words: the Hellenistic period, Olbia, Ancient Greek terracottas, cult of the Mother of the gods (Cybele).

Одержано 10.09.2013

Н. А. Сон, А. В. Буйских

**TEGULA ROMANA ИЗ ПОСЕЛЕНИЯ
КОЗЫРКА БЛИЗ ОЛЬВИИ
(к вопросу о римской строительной традиции
в Северо-Западном Причерноморье)**

Статья представляет собой публикацию и интерпретацию уникального декоративного кирпича из раскопок А.В. Буракова на поселении ольвийской хоры Козырка-1.

К л ю ч е в ы е с л о в а: обожженный кирпич, розетка, декор, кладка, римское влияние, Северо-Западное Причерноморье.

В 1954—1961 и 1965—1967 гг. Анатолий Виссарионович Бураков проводил археологические исследования укрепленного поселения ольвийской хоры Козырка-1 [Бураков, 1976]. Памятник, площадью 4,9 га, находится в 12 км к северу от Ольвии и представляет собой высокое треугольное естественное плато правого коренного берега Бугского лимана, окруженное глубокими балками, [Крыжицкий, Буйских, Отрешко, 1990, № 43, с. 88—89]. В Козырке, помимо оборонительных сооружений, валов и рвов, исследован квартал жилых домов [Крыжицкий, Бураков, 1975, с. 192 сл.]. В нескольких домах были обнаружены гипсовые рельефные расписные карнизы и штукатурка с полихромной росписью. Их предметное изучение и реконструкция позволили А.В. Буракову высказать предположение, что эти карнизы имеют близкие аналогии в сооружениях римской провинции Паннония [Бураков, 1976а, с. 53 сл.].

Археологический комплекс Козырки-1 в целом введен в научный оборот автором раскопок [Бураков, 1976, с. 64 сл.] и во многом, вплоть до настоящего времени, является эталонным для памятников хоры Ольвии первых веков н. э. Однако обширный комплекс материальной культуры содержит ряд интересных памятников, не вошедших в публикацию, но, безусловно, заслуживающих внимания и современной интерпретации. Среди них — фрагмент обожженного, покрытого

светлым ангобом, кирпича, размерами 15 × 16 см, толщиной 3,5—3,7 см (Научные фонды ИА НАНУ: № Коз.-56/404). С трех сторон частично сохранились первоначально сформованные боковые края кирпича длиной 5,5; 6,0—6,5 и 6,0 см, на одном из которых просматриваются слабые следы красной краски (рис. 1; см. вклейку). По ангобированной лицевой стороне нанесен рисунок в виде шести-лепестковой розетки. Для этого по заглаженной поверхности циркулем была размечена и острым концом прочерчена окружность, диаметром 15 см, в центре которой хорошо виден процарапанный след от ножки циркуля. Лепестки также обозначены врезными линиями, проведенными циркулем по полуокружностям того же радиуса. Обращает внимание практически точный геометрический расчет рисунка. Розетка покрыта темной красной краской (охрой), этой же краской нанесены крупные неровные точки между лепестками. Вероятнее всего, розетка была размечена по обломанному примерно пополам обычному прямоугольному кирпичу, который затем был дополнительно оббит по уже прочерченной окружности для придания ему округлой формы. Причем, речь идет не о вторичном использовании вышедшего из употребления поврежденного керамического изделия уже с другими целями, как это часто наблюдается в процессе раскопок античных памятников. Скорее всего, декор был прочерчен и расписан если не сразу после производства кирпича, то при возведении здания. Таким образом, кирпич с красной розеткой наверняка имел свое функциональное назначение и, наиболее вероятно, предназначался для декора стены в интерьере или по внешнему фасаду сооружения.

Аналогичный козырскому орнамент, в виде шестилепестковой розетки, также прочерченный циркулем, но на мраморной облицовочной

Рис. 2. Кирпич с красной полосой. АМ ИА НАНУ, АМ 1210/5357

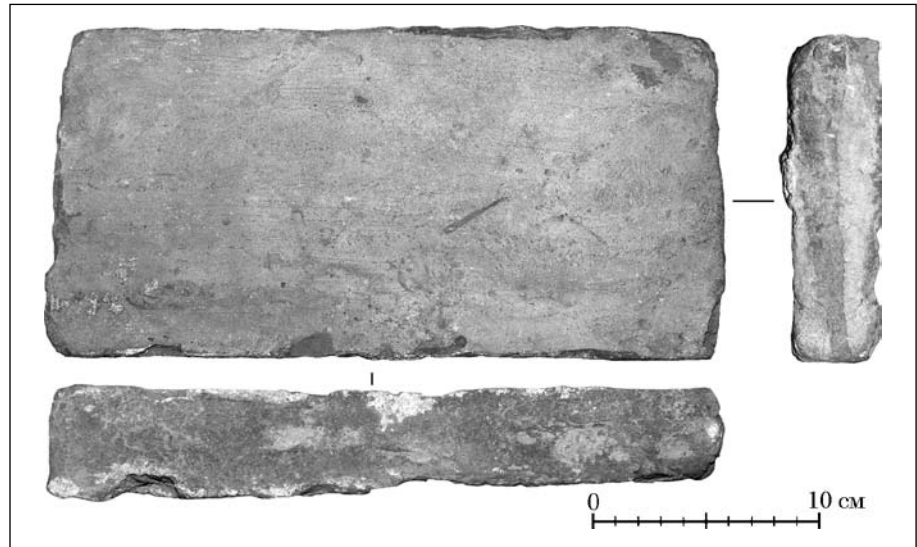
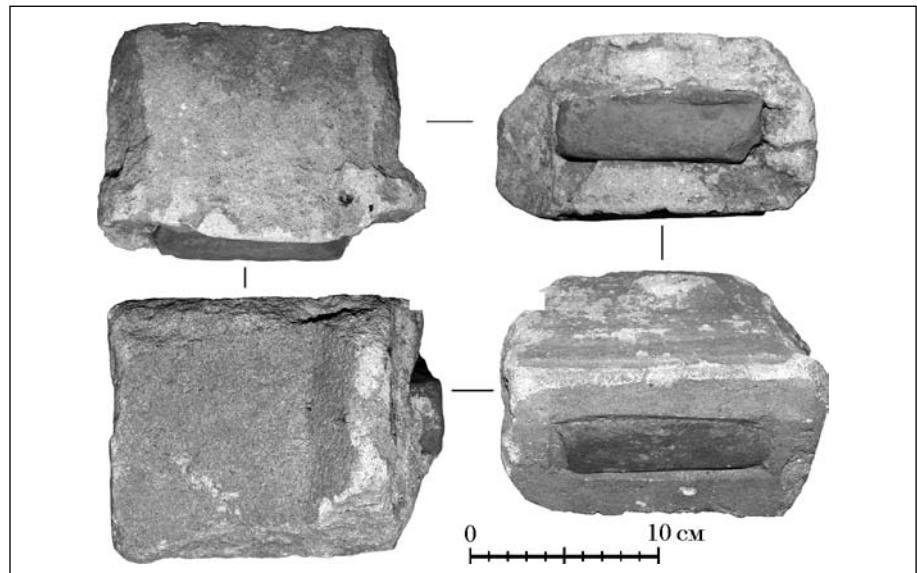

Рис. 3. Кирпич с красной полосой и известковой облицовкой. АМ ИА НАНУ, АМ 1210/5358

плитке встречен в Пантикапее, где обломки облицовочных плиток различных форм (круглых, прямоугольных, вогнутых) из белого, красного, пестрого мрамора найдены в большом количестве [Блаватский, 1957, с. 72, рис. 30, 4]. Не исключено, что козырский декоративный кирпич мог имитировать дорогостоящие мраморные облицовочные плитки, которые использовали для декорирования парадных зданий и помещений.

Для того, чтобы понять, какое место занимал этот кирпич в системе декора козырских сооружений, следует привлечь еще два кирпича, происходящие из раскопок того же памятника и в настоящее время находящиеся в экспозиции Археологического музея ИА НАН Украины. Первый — это обожженный кирпич прямоугольной в плане формы, длиной 27,7 см, шириной 14 см, толщиной 4—4,5 см (рис. 2). Размеры кирпича, несмотря на потери при сушке, свидетельствуют, что он был сформован с использованием римского стандарта линейных мер — фута в 29,6 см. До обжига кирпич был покрыт жидким светло-желтым

ангобом, что позволяет отнести его к продукции той же мастерской, из которой вышел и кирпич с розеттой. По длинной узкой стороне (ложку) кирпич окрашен темной красной охрой, тонкая неровная полоса той же охры проведена по правой боковой стороне (тычку). Поэтому кирпич, на котором была прочерчена розетта, скорее всего, был идентичен этому по декору длинной узкой фасадной части. Второй — также обожженный кирпич, квадратной в плане формы, фракционного стандарта в $12,5 \times 12$ см (полкирпича), той же толщины, был обернут в цемяночную «рубашку» так, что открытыми остались только две узкие противоположные стороны, одна из которых полностью покрыта такой же темно-красной охрой (рис. 3). Следовательно, можно предположить, что фрагмент кирпича с розеттой был не поврежденным, а таким же готовым фракционным изделием.

Согласно Витрувию, необожженные кирпичи имели квадратный или прямоугольный план (полкирпичи), расчет стороны которых исходил из величины греческого фута [Vitr. II, III, 1—4].

Таку форму получили и обожженные кирпичи повсеместно по всей Империи. О значительном разнообразии в керамических строительных материалах свидетельствуют, в частности, прослеженные размеры кирпичей из Виндобоны (Паннония) — 20×20 ; 25×26 ; 27×27 ; 42×28 ; 30×30 см, толщиной в среднем до 5,0 см [Neumann, 1967, S. 31; 1973, S. 119—121]. Близкие по размерам квадратные и прямоугольные кирпичи изготавливались в Нове, одном из центров римского лимеса на Нижнем Дунае. Их размеры составляли $29 \times 27 \times 4,0$; $31 \times 30 \times 4,5$; $32 \times 29 \times 4,0$; $28 \times 12 \times 4,0$ см [Medeksza, 1979, p. 32—33]. Очевидно, что, кроме квадратных в плане кирпичей, практически повсеместно производились и половинные (фракционные). Кирпичи нескольких стандартных размеров, квадратной и прямоугольной в плане формы, размерами $27—35 \times 27—35 \times 3—6$ см и $27—32 \times 12—16,5 \times 3—4,5$ см, изготовленные из аналогичной по визуальным характеристикам светлой желтовато-коричневой или красноватой глины, иногда с розовым или зеленоватым отливом, постоянно встречаются при раскопках строительных комплексов Ольвии первых веков н. э. [Брашинский, 1966, с. 44; Ветштейн, 1975, с. 179—180]. Некоторые из них, как и козырские, имели покрытые красной краской ложки [Крапивина, 1993, с. 92—93]. В соседней к западу от Ольвии Тире в слоях и объектах первых веков н. э. кирпичи именно прямоугольной формы ($19—34 \times 13,5—15,5 \times 3,7—4,2$ см), иногда со следами светлого ангоба, найдены в большом количестве [Фурманская, 1966, с. 36; Карышковский, Клейман, 1985, с. 106]. Следует отметить чрезвычайно интересный фрагмент прямоугольного кирпича из Тире (Научные фонды ИА НАНУ: № Б-Д-53/1125) (рис. 4) с прочерченным по лицевой стороне, до обжига, рисунком кормовой части корабля [Максимов, 1955, с. 81—83]. Скорее всего, этот кирпич, как и козырский, предназначался для использования в декоративных целях — украшения фасадной части кладки. Кирпичи квадратной и прямоугольной формы хорошо известны также и в других

местах дислокации контингентов римских войск, в Херсонесе [Борисова, 1966, с. 49; Кадеев, 1970, с. 104—105; Кичмар, 1989, с. 2; Антонова, Зубарь, 2003, с. 53—54, 57—58, 61—62] и Хараксе [Борисова, 1966, с. 51]. На территории Боспора обожженные кирпичи изредка встречаются в слоях первых веков н. э. [Зеест, 1966, с. 60—61]. Несмотря на то, что кирпичи, использовавшиеся в строительстве укреплений на территории ближайших к Ольвии римских провинций, всюду имели разные размеры и разную форму (в зависимости от сферы их применения), все же проследить определенные стандарты можно. В их основе, судя по размерам, находился римский фут.

Следует отметить, что целые кирпичи и их фрагменты в массовом количестве постоянно фиксировались во время раскопок Козырки-1 (рис. 5). Только при расчистке подвала в помещении 1 было обнаружено 50 целых кирпичей, 180 «половинок», 182 обломка кирпичей, 810 кусков известки с отпечатками выпавших из раствора кирпичей [Бураков, 1954/96, с. 10, табл. III—IV, XII]. Более того, их находки в помещениях, как правило, сопровождалась находками фрагментов расписной штукатурки и карнизов на известковой основе [Бураков, 1976, с. 27—28]. В помещении 2 был обнаружен сплошной завал кирпича [Бураков, 1954/96, с. 18]. Здесь же были выявлены и крупные блоки регулярной кирпичной кладки на известковом растворе (до 10 рядов), в одном случае окрашенные по фасаду красной краской (темновиншевой, согласно автору) [Бураков, 1962, с. 59, рис. 11; 1976, с. 29, рис. 16, с. 30]. То, что удалось проследить небольшую толщину отдельных кирпичных блоков до 15—17 см, позволило сделать заключение об их использовании в качестве облицовки [Крыжицкий, Бураков, 1975, с. 214]. Это важное наблюдение также позволяет сделать вывод о точном соблюдении при строительных работах типично римской строительной техники. Другое дело, что она не была выдержана полностью. Обычно такая система кладки заключалась в наличии двух регулярных кирпичных фасадов

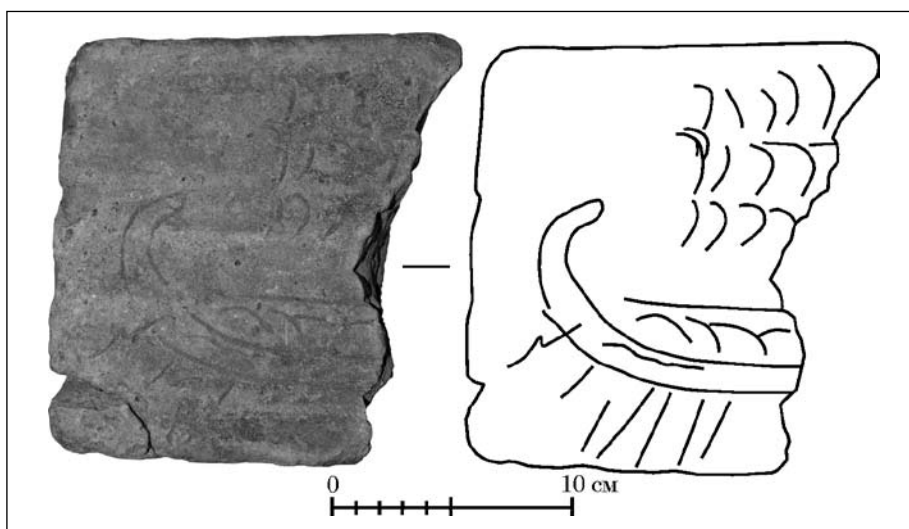

Рис. 4. Кирпич с прочерченным рисунком кормовой части корабля, НФ ИА НАНУ, Б-Д-53/1125

Рис. 5. Поселение Козырка-1. Разборка керамики в полевых условиях. 1954 г. На заднем плане — выложенные «кладки» из кирпичей, обнаруженных в помещении 1. Фото А.В. Буракова [Бураков, 1954/96, табл. XII]

и внутренней забутовки известковым раствором. Тем не менее, не случайно в практике использования обожженного кирпича на известковом растворе и расписных карнизов при строительстве в Козырке, как полагал автор раскопок, безусловно, сказалось проявление «римской провинциальной культуры» [Бураков, 1976, с. 135].

Кладки из обожженного кирпича на известковом растворе типичны для римской строительной техники (т. н. римский бетон или *opus caementicium*), являясь ярким символом ее технических возможностей и достижений. Появление *opus caementicium* относится к позднему республиканскому времени, а расцвет и широчайшее применение — к раннеимператорскому [Wright, 2005, p. 181]. Поэтому в провинциях Римской империи каменные и кирпичные кладки с использованием римского бетона традиционно связываются со строительной деятельностью подразделений римских военных гарнизонов [Бондарь 2013, с. 30 и сл.].

Возможно, козырский кирпич с розеттой предназначался для декора стены в кладке типа *opus incertum*, при которой фасадная кладка состояла из подогнанных, иррегулярных по форме, разномерных каменных плиток или кирпичей, сложенных на известковом растворе, облицовывавших монолитную (из этого же раствора) стену [Lamprecht, 1987, Abb. 15, b—c; Adam, 1994, p. 127—128; Wright, 2005, p. 191]. Такой прием широко применялся в строительной практике римлян еще в позднереспубликанское время, преимущественно до середины I в. н. э. Нельзя исключать, что это могла быть и кладка типа *opus reticulatum*, когда фасад выкладывался из ровных небольших квадратной формы идентичных плиток, поставленных острыми вершинами вверх в стандартные ячейки известковой сетки [Lamprecht, 1987, Abb. 15, d; Adam, 1994, p. 129—134; Wright, 2005, p. 191—192, fig. 213]. Этот технический прием был характерен для строительной практики с I в. н. э. и использовался в более позднее время, в основном после конца II в. н. э. Именно для кладок *opus reticulatum* применялись в качестве декора фасадов разноцветные каменные вставки.

Интересно, что два других козырских кирпича использовались в кладках типа *opus testaceum* — регулярных постелистых кладках, выведенных

на фасад ложками, чередующихся с равными или почти равными им по толщине прослойками раствора. Эта техника кладки стала широко применяться в строительстве с середины I в. н. э., став общеупотребимой и практически стандартной [Adam, 1994, p. 145—150]. Параллельно ей развивалась еще одна система фасадной кладки — *opus mixtum*, состоявшая в чередовании нескольких рядов кирпичной кладки с рядами бутовой [Adam, 1994, p. 137—144; Wright, 2005, p. 193]. Обе эти системы предполагали массовое стандартизированное производство обожженных кирпичей и черепицы, которая также часто использовалась в качестве строительного материала в кладках. Монолитные фрагменты от кладки типа *opus testaceum* и были, как представляется, обнаружены А.В. Бураковым в Козырке. Они использовались при возведении внутреннего помещения дома № 1, в котором были совершены погребения младенцев в сосудах [Бураков, 1976, с. 30], в один слой, без внутренней заливки раствором. При этом сами обжигательные печи открыты не были, однако это не означает, что на этом памятнике они отсутствовали, и керамический строительный материал приходилось транспортировать из Ольвии. Как правило, печи для пережигания известняка, то есть, изготовления извести, и обжига кирпичей повсеместно устраивались в непосредственной близости от стройплощадки.

Следует также обратить внимание на использование охры в кирпичах, применявшихся в козырских кладках разных типов. В этом плане интересны мнения исследователей относительно функций окрашенных охрой ложков в регулярной кирпичной кладке. Ж.-П. Адам, в частности, склонялся к традиционной точке зрения о передаче определенного декора, выполненного из одного материала, который состоял в чередовании кирпичей разной цветовой гаммы. Она достигалась за счет обжига кирпичей при разной температуре. Считается также, что полихромия в кирпичных кладках использовалась преимущественно при строительстве на территории собственно Апеннинского полуострова, чрезвычайно редко выходя за его пределы [Adam, 1994, p. 148—149]. При этом кирпич с розеттой занимает отдельное место в системе декоративного решения козырско-

го сооружения. Аналогии такому исполнению отсутствуют — деталь индивидуальна, однако сам тип украшения фасада стены керамической розеттой, хотя и редок, но все же известен. В частности, в Помпеях известна украшавшая фасад дома крупная рельефная полихромная розетта, в которой схематичные лепестки в виде геометрических фигур — квадратов, треугольников и ромбов были изготовлены из терракоты, лавы и туфа [Adam, 1994, fig. 351]. Нельзя не заметить, что автор раскопок Козырского поселения также полагал, что кирпичи в однорядных двухлицевых кладках красились в декоративных целях, что еще более подчеркивалось белым цветом слоя известкового раствора, с которым они чередовались [Бураков, 1976, с. 28—30].

Существует еще одна оригинальная точка зрения, состоящая не в декоративной, а в функциональной трактовке выкрашенных красной охрой поверхностей кирпичей. Это — наблюдение П.Л. Туччи, согласно которому красная краска присутствует не только на фасадных частях кирпичей, но и на внутренних, т. е. тычках. Роспись краской тычков исключает декор фасадов. Поэтому П.Л. Туччи предложил считать покрытие ложков по фасадам и тычков своеобразным маркером, которым строители, с одной стороны, определяли подгонку блоков. Как правило, в этом случае речь шла о крашеных плоскостях каменных кладок. С другой стороны, строители, маркируя боковые плоскости каменных, а также кирпичных кладок, отмечали, таким образом, ежедневное окончание работ и объем выполненных за день работ [Tucci, 2011, p. 605 ff.]. Такая техника покрытия тесаного камня и кирпичей наблюдается во многих общественных сооружениях Рима, начиная с I в. н. э., однако наибольший расцвет она приобрела во II — начале III вв. [Tucci, 2011, p. 608]. Кроме того, П.Л. Туччи, обработав значительный материал по строительной технике Римской империи, обратил внимание, что практика использования крашеных охрой поверхностей каменных и кирпичных кладок, внешних и внутренних, в целом не характерна для строительной практики за пределами Рима [Tucci, 2011, p. 603], как и упоминавшийся выше декор из разноцветных кирпичей.

Не удивительно поэтому, что отмеченные наблюдения делают козырские кирпичи, равно, как и сооружения, которым они принадлежали, в известной степени уникальными. Они дают возможность высказать еще одно предположение относительно использования красного цвета в фасадных кирпичных кладках. В ситуации применительно к Козырке, декоративный момент действительно мог играть определенную роль. Но этот декор мог быть еще и имитацией той натуральной цветовой гаммы, в которой обожженный кирпич изготавливался в Риме и Италии — преимущественно красного

цвета, в отличие от изделий из местной, очень светлой глины. В частности, в Нове кирпичи имели, по мнению исследователя, вишневый цвет, который достигался за счет добавки мелких примесей толченой строительной керамики в тесто [Medeksza, 1979, p. 38]. Не исключено, что отмеченная независимо друг от друга разными исследователями на разных памятниках цветовая гамма охры (темно-красная или вишневая) не случайна и еще раз подтверждает перенос строительной традиции на памятники Нижнего Побужья из Нижней Мезии. С другой стороны, наличие полосы охры на боковой стороне козырского кирпича действительно может быть маркером работы строителя — т. е. репликой того самого строительного приема, который за пределами Рима фиксируется едва ли не впервые в историографии. Поэтому в случае с козырскими домами, речь идет о копировании римской строительной традиции, в точности соблюдавшейся на далекой периферии влияния императорского Рима.

Прослеженные особенности римской строительной традиции на территории ольвийской хоры позволяют еще раз вернуться к дискуссионному вопросу о степени римских влияний (романизации) ближайших к границам Римской империи территорий. Существует наблюдение, что отсутствие в Северном Причерноморье таких сложных в инженерном отношении сооружений, как акведуки, мосты, форумы с культовыми постройками, инсулы в несколько этажей, свидетельствует лишь о частичном использовании римских строительных традиций [Крыжицкий 1989, с. 47 сл.]. С другой стороны, значительно расширившаяся в последнее десятилетие сравнительная база данных позволяет говорить об использовании в новом строительстве типично римских планировочных схем (Танаис, Илурат) и целого ряда сооружений, выполненных в римской строительной технике и характерных для застройки постоянных военных лагерей повсеместно на территории римского лимеса (Херсонес) [Буйских 2008, с. 226]. Использование той же техники при застройке укрепленного поселения Козырка-1, входившего в середине II — середине III вв., как считается, в систему укреплений, окружавших Ольвию, свидетельствует о его связи с дислоцированным в ней римским гарнизоном. Существует также мнение о том, что в Козырке могли проживать ветераны римского военного гарнизона из Ольвии [Буйских, 1991, с. 59—62, 136]. Присутствие же в Ольвии ветеранов римской армии уже подтверждено данными эпиграфических источников [Иванчик, Крапивина, 2007, с. 66—83]. Рассмотренные особенности применения римской строительной техники в Козырке не противоречат этому заключению, наполняя тему римского военного присутствия в Северо-Западном Причерноморье новым содержанием.

Антонова И.А., Зубарь В.М. Некоторые итоги археологических исследований римской цитадели Херсонеса // ХСб. — 2003. — Вып. XII. — С. 31—69.

Блаватский В.Д. Строительное дело Пантикапея по данным раскопок 1945—1949 и 1952—1953 гг. // МИА. — 1957. — № 56. — С. 5—95.

Бондарь Р.Д. Строительное дело нижнедунайского лимеса (провинции Нижняя и Верхняя Мезии, Дакия) в I — середине III вв. н. э. — Одесса, 2013. — 107 с.

Борисова В.В. Херсонес // Керамическое производство и античные керамические строительные материалы. — САИ. — М., 1966. — Вып. Г 1—20. — С. 45—50.

Борисова В.В. Харакс // Керамическое производство и античные керамические строительные материалы. — САИ. — М., 1966. — Вып. Г 1—20. — С. 50—51.

Брашинский И.Б. Ольвия // Керамическое производство и античные керамические строительные материалы. — САИ. — М., 1966. — Вып. Г 1—20. — С. 36—45.

Буйських А.В. Пространственное развитие Херсонеса Таврического в античную эпоху. — Симферополь, 2008. — 424 с. (МАИЭТ. — Supplementum. — Вып. 5).

Буйських С.Б. Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры). — Киев, 1991. — 160 с.

Бураков А.В. Отчет о раскопках городища у с. Козырка в 1954 г. // НА ИА НАНУ. — 1954/96.

Бураков А.В. Городище біля с. Козирки поблизу Ольвії // АП. — 1962. — Т. XI. — С. 49—96.

Бураков А.В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры. — Киев, 1976. — 162 с.

Бураков А.В. Известково-гипсовые карнизы и фрески Козырского городища // Культура античного мира. — М., 1976а. — С. 53—62.

Ветштейн Р.И. Местная керамика Ольвии первых веков нашей эры // Ольвия. — Киев, 1975. — С. 164—191.

Зеест И.Б. Боспор // Керамическое производство и античные керамические строительные материалы. — САИ. — М., 1966. — Вып. Г 1—20. — С. 51—61.

Иванчик А.И., Крапивина В.В. Римский военный диплом 157 г., выданный матросу Флавиева Мезийского флота // Древности Северного Причерноморья в античное время. — Симферополь, 2007. — С. 66—83.

Кадеев В.И. Очерки истории экономики Херсонеса в I—IV веках н. э. — Харьков, 1970. — 164 с.

Кичмар Е.К. Строительная керамика из раскопок Западного некрополя Херсонеса // Зубарь В.М., Шевченко А.В., Липавский С.А. Западный некрополь Херсонеса Таврического (материалы раскопок 1983—1985 гг.). Отдельные категории материальной культуры. — Препр. — Киев, 1989. — Вып. III. — С. 1—2.

Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура I—IV вв. н. э. — Киев, 1993. — 184 с.

Крижицкий С.Д. Римські традиції в містобудуванні та архітектурі античних міст Північно-Західного Причорномор'я // Археологія. — 1989. — № 1. — С. 47—56.

Крижицкий С.Д., Бураков А.В. Опыт реконструкции жилых домов поселения ольвийской периферии первых веков нашей эры у с. Козырки // Ольвия. — Киев, 1975. — С. 192—219.

Крижицкий С.Д., Буйських С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). — Киев, 1990. — 132 с.

Максимов Е.В. Новый памятник первых веков н. э. в Тире // КСИА АН УССР. — 1955. — Вып. 5. — С. 80—83.

Фурманская А.И. Тира // Керамическое производство и античные керамические строительные мате-

риалы. — САИ. — М., 1966. — Вып. Г 1—20. — С. 35—36.

Adam J.-P. Roman Building. Materials and Techniques. — Bloomington; Indianapolis, 1994. — 360 p.

Lamprecht H.-O. Opus caementitium: Bautechnik der Römer. 3. Aufl. — Düsseldorf, 1987. — 264 S.

Medeksza S. Ceramika budowlana // Novae — sektor zachodni 1974. — Poznań, 1979. — Т. II. — Р. 29—52.

Neumann A. Forschungen in Vindobona 1948 bis 1967. I. Teil. Lager und Lagerterritorium. — Wien, 1967. — 125 S. (Der römische Limes in Österreich. — Hft. XXIII).

Neumann A. Ziegel aus Vindobona. — Wien, 1973. — 130 S. (Der römische Limes in Österreich. — Hft. XXVII).

Tucci P.L. Red-Painted Stones in Roman Architecture // AJA. — 2011. — Vol. 115, Nr. 4. — Р. 589—610.

Wright G.R.H. Ancient Building Technology. — Leiden; Boston, 2005. — Vol. 2. — 316 p.

Н. О. Сон, А. В. Буйських

TEGULA ROMANA З ПОСЕЛЕННЯ КОЗИРКА БІЛЯ ОЛЬВІЇ (до питання про римську будівельну традицію у Північно- Західному Причорномор'ї)

Статтю присвячено публікації та інтерпретації унікальної обпаленої цеглини з поселення ольвійської хори Козирка-1. Ангобована лицьова сторона цеглини прикрашена циркульним візним орнаментом у вигляді шестипелюсткової розети, вкритої темно-червоною фарбою (охрою), цією ж фарбою нанесено великі нерівні крапки між пелюстками. У даному випадку мова не йде про вторинне використання (за іншим призначенням) пошкодженого керамічного виробу, що часто спостерігається під час розкопок античних пам'яток. Форми та розміри решти козирських обпалених цеглин, вузькі боки яких пофарбовано темно-червоною охрою, дозволяють припустити, що фрагмент цеглини з розетою був не пошкоджений, а таким же готовим фракційним виробом. Швидше за все, декор був прокреслений і розписаний при зведенні будівлі. Цегла з червоною розетою мала своє функціональне призначення, найімовірніше для декору стіни в інтер'єрі або зовнішнього фасаду споруди.

Масова кількість цілих або фрагментованих цеглин постійно фіксувалася під час розкопок Козирки-1. Їх місцезнаходження в приміщеннях супроводжувалися знахідками фрагментів розписної штукатурки та карнизів на вапняній основі. Там же було виявлено суцільний завал цегли та великі блоки регулярної цегляної кладки на вапняному розчині, в одному випадку пофарбовані по фасаду темно-червоною фарбою. Використання окремих цегляних блоків у якості облицювання дозволяє зробити висновок про дотримання у будівництві типово римської будівельної техніки. Незважаючи на те, що цеглини, якими користувалися під час будівництва укріплень на території найближчих до Ольвії римських провінцій, а також з розкопок античних центрів Північного Причорномор'я, усюди мали різні розміри і різну форму (залежно від сфери їх застосування), все ж простежуються певні стандарти, в основі яких, судячи за розмірами, знаходився римський фут.

У статті також розглянуто типові для римської будівельної техніки кладки з обпаленої цегли на

вапняному розчині, де використовувалися (або могли використовуватися) козирська цегла і цегла з розетою, призначена для декору стін. Звернено увагу на використання охри при виготовленні цегли з козирських кладок різних типів. Цегла з розетою займає окреме місце в декоративному оздобленні козирської споруди. Аналогії такому виконанню відсутні — деталь індивідуальна, однак сам тип прикраси фасаду стіни керамічною розетою, хоча й рідкісний, але все ж відомий. Не виключено, що відмічена незалежно один від одного різними дослідниками на різних пам'ятках кольорова гамма охри (темно-червона або вишнева) не випадкова і ще раз підтверджує перенесення будівельної традиції на пам'ятки Нижнього Побужжя з Нижньої Мезії. Тому у випадку з козирськими будинками можна говорити про копіювання римської будівельної традиції, якої пунктуально дотримувалися на далекій периферії впливу імператорського Риму.

Відстежені особливості римської будівельної традиції на ольвійській хорі дозволяють ще раз повернутися до дискусійного питання про ступінь римських впливів (романізації) на територіях, розташованих найближче до кордонів Римської імперії. Порівняльна база даних, що значно розширилася за останнє десятиріччя, дозволяє говорити про використання у новому будівництві типово римських планувальних схем і наявність цілого ряду споруд, виконаних у римській будівельній техніці і характерних для забудови постійних військових таборів на всій території римського лімесу. Використання тієї ж техніки при забудові укріпленого поселення Козирка-1, яке, як вважається, входило з середини II до середини III ст. до системи укріплень, що оточували Ольвію, свідчить про його зв'язок з дислокованим в ній римським гарнізоном. Існує також думка про те, що в Козирці могли проживати ветерани римського військового гарнізону з Ольвії, наявність яких у свою чергу, підтверджена даними ольвійських епіграфічних джерел. Розглянуті особливості використання римської будівельної техніки в Козирці не суперечать цьому висновку, наповнюючи тему римської військової присутності в Північно-Західному Причорномор'ї новим змістом.

Ключові слова: обпалена цегла, розета, декор, кладка, римський вплив, Північно-Західне Причорномор'я.

N. O. Son, A. V. Buiskikh

TEGULA ROMANA FROM KOZYRKA SETTLEMENT NEAR OLBIA (Considering the Roman building tradition in the Black Sea north-west region)

The article is devoted to the publication and interpretation of a unique burnt brick from Kozyrka-1 settlement at Olbian chora. Engobed facial side of the brick is decorated by circular incised ornament in the form of six-petal rosette covered by dark red paint (ochre); big irregular dots between the petals are made by this paint as well. In this occasion, the point is that the defective ceramic product was reused, though with different purpose, which is frequently recorded during the excavations at the Ancient Greek sites. The form and size of other burnt bricks from Kozyrka with narrow sides

painted with dark red ochre allow the authors to assume that a fragment of a brick with rosette was not defected, but was a fractional product. It is likely that the decoration was incised and painted during the erecting of the building. The brick with a red rosette had its functional purpose, most probably for wall decoration in the interior or for facade decoration of a building.

Large number of untouched or fragmented bricks was continuously recorded during the excavations at Kozyrka-1. Their localization in the rooms was accompanied by the finds of fragments of painted plaster and lime-based eaves. A solid brick hill and large blocks of masonry made of bricks and lime mortar, with facade painted with dark red paint in one case, were found at the same place. Usage of separate brick blocks for facing allow making an assumption that typical Roman building technique was used in building. Despite the fact that bricks used during the erecting of fortifications on the territory of the nearest to Olbia Roman provinces, as well as bricks from ancient centres on the north coast of the Black Sea, were of various sizes and shapes (not depending from the sphere of their usage), some standards can be still traced. Judging from the sizes, such standards were based on the Roman foot.

Also discussed in the article are typical for the Roman building technique brickworks made of burnt bricks with lime mortar in which bricks from Kozyrka and brick with a rosette intended for the wall decoration were (or could be) used. The attention is paid to the usage of ochre in production of bricks from various types brickworks at Kozyrka. A brick with ochre plays a special role in decorative adornment of a structure from Kozyrka. There are no analogies of such performance, the detail is individual; however, the very type of facade wall decoration with a ceramic rosette is known, though rarely. It is not excluded that colour spectrum of ochre (dark red or cherry-coloured) which was noted by scholars independently at different sites is not accidental and confirms once more the transition of building traditions of Lower Moesia into the sites of the Buh River lower region. Consequently, in case of houses at Kozyrka it is possible to speak of copying the Roman building tradition which was accurately followed at the far periphery of the Imperial Rome's influence.

Traced peculiarities of building traditions at Olbian chora allow the authors to turn again to the disputable issues of the level of Roman influences (Romanization) on the territories situated nearest to the Roman Empire borders. Comparative database which has significantly widened during the last decade allow speaking of usage of typical Roman planning schemes in new building and of presence of series of structures made in Roman building technique and common for building up of permanent military camps on the whole territory of Roman limes. Usage of the same technique in the building up of Kozyrka-1 fortified settlement which is considered to be a part of fortifications surrounding Olbia since the mid 2nd c. to the mid 3rd c. testifies to its connection with the Roman garrison located there. There is also a point of view that veterans of the Roman military garrison in Olbia could live in Kozyrka, and their presence in its turn is testified by the data from Olbian epigraphic sources. The discussed peculiarities of Roman building technique usage at Kozyrka does not contradict to this assumption inflating the issue of Roman military presence in the Black Sea north-west area with a new content.

К е у в о р д с: burnt brick, rosette, decoration, brickwork, Roman influence, Black Sea north-west region.

Одержано 25.11.2013

І. А. Готун, А. М. Сухонос

КУЛЬТОВІ ПРЕДМЕТИ З ПОСЕЛЕННЯ ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ

Публікацію присвячено предметам християнського та язичницьких культів, виявленим у ході розкопок селища давньоруської та монгольсько-литовської доби в ур. Рославське біля с. Ходосівка у південних передмістях Києва. Охарактеризовано пов'язані із православ'ям речі особистого благочестя та знахідки, ототожнені з амулетами дохристиянської ритуально-магічної сфери. У результаті визначено роль і місце цих матеріалів у вивченні життєвої моделі мешканців середньовічних селищних структур.

К л ю ч о в і с л о в а: середньовічне селище, передмістя Києва, обряди і вірування, натільні хрестиків, підвіски-амулети.

У розділі слов'яно-руської та середньовічної археології Науківих фондів Інституту археології НАН України (колекції № 1331, 1346, 1355, 1420, 1454 з розкопок 2007—2011 рр.) зберігаються фрагменти гончарного і ліпного посуду, побутовий інвентар і знаряддя ремесел та промислів, прикраси і елементи костюма, предмети озброєння і деталі воїнського обладунку та спорядження коня, культові речі, крем'яні знаряддя, отримані Північною постійнодіючою археологічною експедицією ІА НАН України в ході досліджень селища Ходосівка-Рославське (датується давньоруським та монгольсько-литовським часом і містить також артефакти доби неоліту, палеометалів та окремі знахідки I тис.) у складі Ходосівського археологічного комплексу у південних передмістях Києва [Готун та ін., 2009а; 2009б; 2010б; 2011; 2012а; 2012б; Готун, Казимір, 2009].

Під час публікації результатів розкопок селища вже відзначалось, що середньовічний горизонт означеної пам'ятки датується рубежем XI—XII — XIV ст.; поселення привертає увагу високим рівнем розвитку матеріальної та простежених за деякими знахідками елементів духов-

ної культури мешканців; частину з них традиційна історіографія вважала притаманними лише міському населенню. Це і предмети озброєння та спорядження воїна і бойового коня, і прикраси, у тому числі коштовні, і досить велика кількість, як для незначної розкритої площі, до того ж — на невеликому дюнному селищі, уламків скляних браслетів. Керамічний комплекс пам'ятки включає фрагменти з одно- та двобічною поливою різних відтінків, значну кількість уламків з окремими її смугами, краплями та бризками. Хоч знахідки полив'яного посуду відомі на селищах півдня Русі, статистика цієї кераміки з поселення Ходосівка-Рославське значно більша порівняно з даними розкопок інших пунктів. Окремий аргумент важливості вивчення цієї пам'ятки — специфіка її шару з розвалами посудин, половинками горщиків тощо, що вказує на збереженість нашарувань та на обставини потрапляння до них означених знахідок. При різноманітних напрямках економічної діяльності мешканців, селище, здавалось би, вкладається у тип поселень з багатоструктурним високорозвиненим господарством і, відповідно, високим рівнем добробуту населення, виділений у результаті останніх масштабних досліджень селищ Південної Русі. Але це було простежено відносно крупних сіл, тому фіксація подібного стосовно незначної за площею дюнної пам'ятки стала дещо несподіваною [Готун, 2008; Готун, Казимір, 2010]. Окремої уваги заслуговує виявлений на поселенні осередок обробки бурштину і виготовлення з нього виробів. Досліджено виробничу споруду цього призначення, у її заповненні та у навколишньому культурному шарі зібрано понад 320 заготовок вставок, намистин і хрестиків, готових прикрас, шматків сировини та відходів виробництва, виявлено відповідні інструменти і пристосування [Готун та ін., 2010а].

Отриманим за вказані п'ять років знахідкам крім інформаційних повідомлень про результати сезону присвячено кілька спеціальних публікацій, де розглянуто ті чи інші категорії матеріальної культури мешканців пам'ятки [Готун та ін., 2013а; 2013б; Гунь, 2011; Сорокун, 2011 та ін.]. В означеній статті аналізуються простежені у ході розкопок селища матеріальні залишки духовної культури населення, а саме предмети, пов'язані з особистим благочестям християн та пережитками язичницьких вірувань.

Запропоноване Й. Хейзингою визначення середньовічної доби «Життя було проникнуте релігією до такого ступеню, що виникала постійна загроза зникнення відстані між земним і духовним. І якщо, з одного боку, в святі миттєвості все у повсякденному житті присвячується вищому, — з іншого боку, священне постійно тоне у повсякденному через неминуче змішування з буденністю [Хейзинга, 1988, с. 170] стало хрестоматійним і неодноразово наводилось фахівцями для характеристики духовної сфери у означений період [Моця, Ричка, 1996, с. 3; Історія ..., 2001, с. 768]. Специфічною рисою релігійної свідомості східних слов'ян, як це переконливо доведено дослідниками, стало поєднання і навіть взаємопроникнення постулатів ортодоксального християнства і місцевих язичницьких традицій, що привело до синкретизму означених релігій і яскравого прояву цього явища як у народній, так і в елітарній культурі. Означене добре відображає широко практикований у слов'янському середовищі підхід «Бога люби, але й чорта не гніви» [Зеленин, 1991, с. 411; Моця, Ричка, 1996, с. 133; Історія ..., 2001, с. 787]. У літературі феномен синкретизму традиційно називають двовір'ям, хоч застосування цього терміну викликає заперечення з боку дослідників [Хамайко, 2007]. Риси вказаного синкретизму можна простежити за поєднанням у нашаруваннях багатьох давньоруських міст і сільських поселень християнських предметів особистого благочестя і язичницьких амулетів-оберегів. Серед останніх — ікла кабана, ведмеда, пазурі хижаків, кістки бобра, белемніти [Моця, 1990а, с. 127; 1990б, с. 47—49; Моця, Ричка, 1996, с. 141]. За усталеною думкою, традиційна народна культура з її чуттєвим, напівязичницьким світосприйняттям володіла колосальною творчою потенцією, здатною істотно трансформувати і переосмислити елементи християнського віровчення. Зазвичай уявлення про народні вірування, зокрема й у релігійній сфері, пов'язують із селянськими масами. Дослідники наголошували, що це загалом справедливо, однак подібні погляди були характерними і для значної частини жителів міст на Русі, маючи прибічників навіть у аристократичному середовищі [Моця, Ричка, 1996, с. 135]. А наступництво релігійних вірувань, як переконливо доведено фахівцями, — цілком природне і закономірне явище розвитку кожного суспільства, і було б дивним, якби Русь виділялась у цьому плані [Толочко, 1987, с. 58 і след.; 1996, с. 261 і наст.].

Конкретні прояви означеного явища притаманні і мешканцям середньовічного селища в ур. Рославське біля Ходосівки. І цікава у даному контексті означена пам'ятка тим, що з одного боку — це незначне за площею поселення на дюні у широкій заплаві правого берега Дніпра з досить широким спектром економічної діяльності населення, а з іншого — вона містилась неподалік Києва і ймовірно входила до інфраструктури стольного граду, а культурні нашарування селища містять названі вище знахідки, що у традиційній історіографії вважаються нетиповими для рядового пункту. Суттєво, що крім престижних речей на пам'ятці простежені також сліди виробництва, нехарактерних для основної маси сільських осередків; яскравим прикладом останнього слугує згадана обробка бурштину.

Результати розкопок поселення дозволяють стверджувати, що панівною ідеологією у середовищі його мешканців було християнство, причому, відповідних артефактів з цієї пам'ятки походить більше, ніж із деяких інших селищ з набагато ширшою розкритою площею. У той же час, поруч із пов'язаними з православ'ям речами виявлено знахідки, які традиційно асоціюють із язичницькими культами, причому у цьому відношенні варто наголосити як на датуванні пам'ятки — з моменту хрещення Русі пройшов уже досить тривалий час, так і на її розташуванні неподалік столиці та біля одного з релігійних осередків округи Києва — Гнилецьких печер. Зупинимось на характеристиках отриманих у ході розкопок матеріалів.

Безсумнівно пов'язаними з християнством були натільні хрестики — металеві та кам'яні, а бурштинові навіть виготовлялись мешканцями селища. До цієї категорії також варто віднести ще деякі знахідки. Охарактеризуємо їх докладніше.

Металевих хрестиків протягом вказаних п'яти сезонів виявлено три.

Один із них — рівнокінцевий, однобічний, литий, з розширеними кінцями, із втраченою верхньою частиною, з рельєфними лініями-бордюрами по периметру, з трьома випуклими дисками на розширених кінцях перекладин, з ромбом у середохресті та круглою випуклістю у його центрі. Ширина виробу — 25 мм, товщина — 1,5 мм, у висоту він зберігся на 19,5 мм (рис. 1, 1). Знахідка відноситься до, як вважалося, рідкісних у Середньому Подніпров'ї і нечисленних на рештці території Русі та у Скандинавії і Прибалтиці т. зв. хрестів «скандинавського» типу, варіанти І, ІІ, що датуються ХІ ст. (рис. 1, 2, 3). Їх фіксували переважно у басейні верхнього Дніпра, навколо Новгород, в Тимерьово, Пскові та ін. Побутування виробів, за спостереженням фахівців, вкладається в одне століття, хоч відомі окремі випадки їх фіксації стосовно другої половини Х ст. — першої половини ХІІ ст., іноді — навіть і ХІІІ ст. Хрестики виготовлені із бронзи або срібла і всі без винятку виконані у техніці лиття. Їх розміри коливаються у межах 2—6 см у довжину (разом з вушком) та

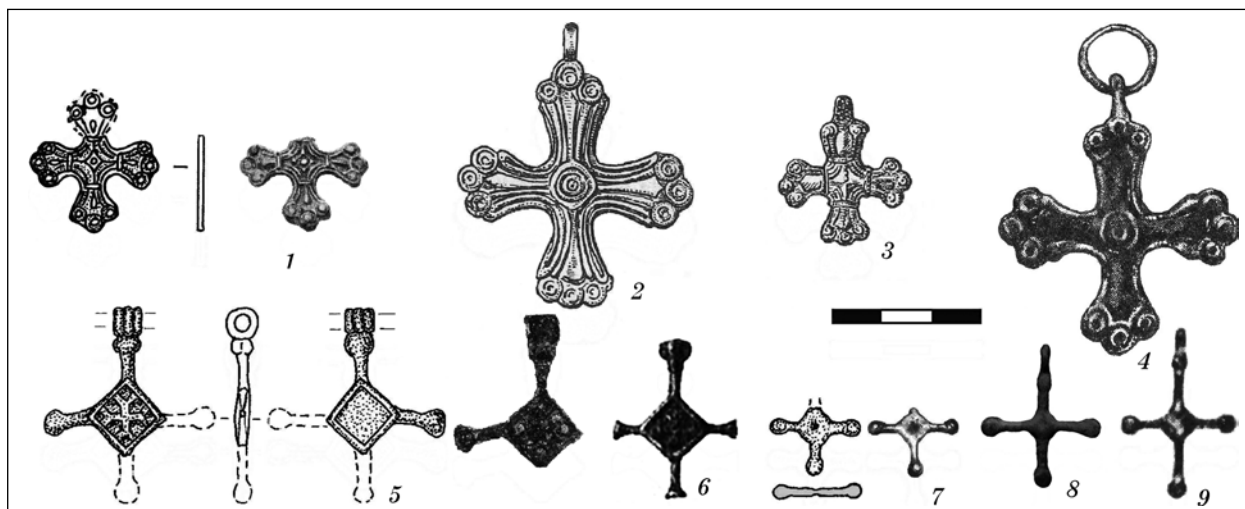

Рис. 1. Хрестик «скандинавського» типу з поселення Ходосівка-Рославське (1), варіанти I і II хрестиків «скандинавського» типу на давньоруських землях за М.В. Фехнер та Н.Г. Недошвіною (2, 3), хрестик «скандинавського» типу з Пліснеська за О.П. Моцею, В.М. Ричкою (4), хрестики з мальтійським хрестом у середохресті з селища Ходосівка-Рославське (5) та з Новгорода за М.В. Седовою (6), хрестики з ромбом у середохресті з поселення Ходосівка-Рославське (7) і хрестики з ромбічним середохрестям з Шестовиці за Л.Ф. Ситою (8) і Чорнівки за І.П. Возним (9)

1,6—5,4 см в ширину [Журжалина, 1961, с. 128, рис. 1, 10; Фехнер, 1968, с. 210—214, рис. 1; Археология ..., 1997, с. 173, 349, табл. 103, 12, 14; Колпакова, 2007, с. 7]. Від варіанта I наведеної типології ходосівський виріб відрізняється одинарними, а не потрійними рельєфними лініями по периметру, ромбом, а не колом в середохресті і наявністю перехватів на вершинах ромбу у місці переходу середохрестя у промені; від варіанта II — ромбом з випуклою крапкою в центрі на противагу випуклому ромбу з вираженою центральною частиною. Віднесена до 2—її половини XI ст. практично повна аналогія знахідці із селища Ходосівка-Рославське, також з відсутньою верхньою частиною, опублікована серед матеріалів давньоруського періоду з селища Хотязі 2 у Підмоскові [Алексеев, 2004, с. 180, 189, рис. 3, 7]. Схожий хрестик більшого розміру походив з давнього Пліснеська [Моця, Ричка, 1996, с. 27]; його відрізняє від описаного круг, а не ромб у центрі навколо краплі псевдозерні, що наближає знахідку до згаданого варіанта I (рис. 1, 4). За результатами досліджень останнього десятиліття встановлено, що насправді в Києві ширше використовували такі вироби, про що свідчать матеріали із поховань південно-східної частини київського дитинця і території Михайлівського Золотоверхого монастиря, здійснених до будівництва собору [Боровський, Калюк, 1993, с. 9, 10, рис. 5; Ивакин, 2005, с. 288, 289, 299, 300, рис. 8, 21; 9, 21]. А знахідка у «місті Ярослава» ливарної форми для воскових моделей таких хрестиків вказує на їх місцеве виробництво [Мовчан та ін., 2003, с. 192, 194, рис. 1, 1; Мовчан, 2005, с. 106, 112, рис. 2, 2]. Цікаво, що при оздобленні цих виробів переважно з одного боку, з Вишгорода походила знахідка із зображенням і на звороті [Шовкопляс, 2000, с. 182, 183, рис. 1, 5].

Наступний хрестик — свинцевий (?), фрагментований, у нього вціліло ромбічне 11 ×

11 мм середохрестя з бічним ромбічного перетину променем довжиною 10 мм, товщиною 2,5 мм, з кулястим, діаметром 6 мм потовщенням на кінці та аналогічним верхнім променем, який переходить у трубчасте кільце, діаметром 6 мм, прикрашене потрійним рельєфним валиком; середохрестя утримує мальтійський хрест (рис. 1, 5). На звороті виріб має рельєфний бортик (від форми?). Подібний вилитий у двобічній формі олов'яно-свинцевий хрестик з потовщеними кінцями і ромбічним розширенням у центрі із зображенням мальтійського хреста (рис. 1, 6) за новгородськими матеріалами датується рубежем XIII—XIV ст. [Седова, 1981, с. 51, 54, рис. 16, 15].

Ще один хрестик — срібний (?), позолочений, рівнокінцевий, без верхньої частини, з круглими в перетині променями діаметром 1,5 мм з кулястими, діаметром 3 мм, потовщеннями на кінцях та ромбом із заглибленням у середохресті зберігся у висоту на 14 мм при ширині 18 мм (рис. 1, 7). Виріб умовно можна віднести до хрестів з ромбічним середохрестям без зображення, віддалені аналогії яким побутували у XII—XIII ст. [Археология ..., 1997, с. 349, табл. 103]. Подібний виріб походить з посаду Шестовицького городища (рис. 1, 8). Він описаний як чотирикінцевий, рівносторонній, з потовщеннями-кульками на всіх кінцях, розмірами 3,0 × 2,4 × 0,6 см [Сита, 2011, с. 243, 247, рис. 2, 1]. На жаль, знахідка виявлена не у закритому комплексі, а у шарі кінця XI — початку XIII ст., а запропонована у публікації паралель з новгородськими хрестиками з ромбічним розширенням у середохресті, що з'являються в останній чверті XI ст., не зовсім вдала з огляду на те, що зафіксовані серед новгородських матеріалів ромбосерединні вироби мали інший вигляд. Хрестик, дещо схожий на

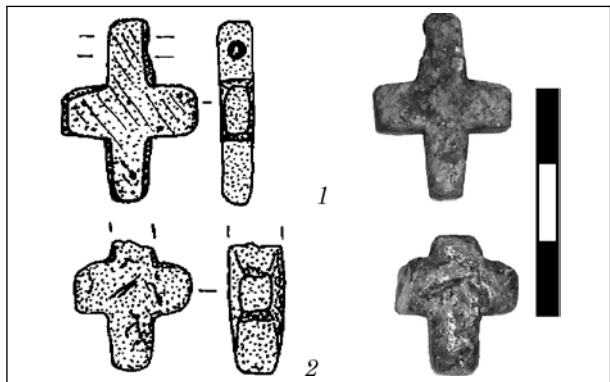

Рис. 2. Кам'яні хрестики із селища Ходосівка-Рославське

ходосівський, із більш видовженими кінцями та дещо інакше сформованим середохрестям (рис. 1, 9) виявлений на городищі Чорнівка на Буковині [Возний, 1998, с. 114, 115, фото 99], а з певними відмінностями виконання середохрестя і потовщень на кінцях — на поселенні Григорівка [Петрашенко, 2005, прил. 8] та в будівлі першої половини XIII ст. у Твері [Персов и др., 2011, с. 158, 159, рис. 4, 7]. Віддалена аналогія з білоногового сплаву зберігається у фондах НІКЗ «Чигирин», але контекст знахідки невідомий, оскільки виріб передано на зберігання Службою безпеки України в числі вилучених цінностей [Дерев'яно, 2011, с. 191, рис. 2, 6].

Кам'яні хрестики у колекції з Рославського репрезентовані двома екземплярами.

Один із них — коричневого кольору, з нешлифованою поверхнею, висотою 23,5 мм, шириною 17 мм, товщиною 5 мм, з отвором діаметром 2 мм у верхньому промені (рис. 2, 1).

Забарвлення іншого — сіре, його поверхня також нешлифована, верхній промінь частково втрачений; у висоту знахідка відрізнялася на 17 мм при ширині 15 мм і товщині 7 мм (рис. 2, 2).

Традиційна література називає ці чотирикінцеві кам'яні хрестики «корсунчиками» і відзначає їх побутування на давньоруських землях починаючи з X ст. [Археология ..., 1997, с. 173, 349, табл. 103, 1, 2]. За останніми даними, вироби не довозили з Корсуня, а масово виготовляли із декоративних порід на спеціалізованих поселеннях Овруцького кряжу і їх хронологія не обмежується X ст. [Павленко, 2008, с. 249, 250, рис. 4].

Бурштинові хрестики репрезентовані цілим виробом з культурного шару та чотирма уламками з майстерні, зіпсованими, очевидно, у процесі виготовлення.

Виявлений у шарі — нешлифований, розмірами 20 × 17 мм, з прямокутними (5 × 7 мм) кінцями довжиною 10 (верхній) і 5 мм (бічні та нижній), з відколом на нижньому промені і отвором діаметром 1 мм у верхньому (рис. 3, 1). Вигляд знахідки та її метричні характеристики наближають виріб до хрестиків із попередньої групи.

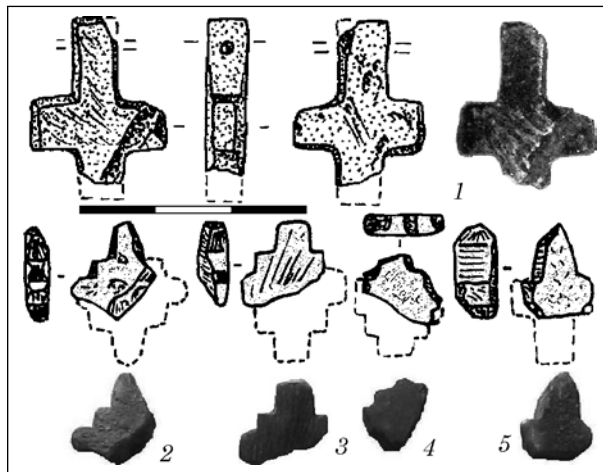

Рис. 3. Хрестик (1) і зламані заготовки хрестиків (2—5) із бурштину з досліджуваної пам'ятки

Уламки сукцинітових хрестиків репрезентовані частинами сплюснених виробів з квадратом у середохресті розмірами 4,5—7 × 8—12 × 2—3 мм, 4—10 × 12 × 2—4 мм та 10 × 6 × 2 мм (рис. 3, 2—4) і фрагментом простого зі звуженими кінцями, один із яких відколотий під середохрестям, розмірами 10 × 3—8 × 5—6 мм (рис. 3, 5). Бурштинові хрестики з квадратним щитом у центрі досить поширені на давньоруських пам'ятках, це головна південноруська форма, простежена в Колодяжині, Галичі, Городищі (Ізяславлі), Бересті і виявлена також у Новгороді, Старій Руссі, на Рюриковому городищі та інших пунктах. Показові знахідки з різних ділянок київського Подолу [Івакін, Козубовський, 1993, с. 126, 127, рис. 15; Брайчевська та ін., 1993, с. 225, рис. 7, 1], з побудованої не раніше другої половини XII ст. споруди у Старій Рязані [Даркевич, Борисевич, 1995, с. 160, 258, табл. 30, 6] тощо. Відмінність пов'язаних з майстернею ходосівських виробів від знайденого у шарі за її межами дозволяє висловити думку щодо можливості виготовлення останнього в іншому місці. Втім, це лише припущення і даних для беззастережних висновків недостатньо. Суттєво, що хрестики як з прямокутними виступами у місці сходження лопатей, так і з рівноширокими лопатями часто співіснували у межах однієї пам'ятки, хоч хронологія другої групи дещо ширша: при побутуванні перших у рамках XII—XIII ст. вона сягає XII—XIV ст. [Родина, 1998, с. 197, 199, 200, рис., 9, 15, 16]. Прикладом може слугувати рівноширокий хрестик, пов'язаний з давньоруським горизонтом багатопарового поселення Кошівка-8, який дослідники датують другою половиною XI — першою половиною XIII ст. [Матеріали ..., 2012, с. 77, 320, рис. 190].

Разом з описаними виробами варто розглядати знахідку, яка, найімовірніше, була оголів'ям енколпіона.

Виготовлене з бронзи (?) у формі біконічної намистини з прикрашеними насічками вали-

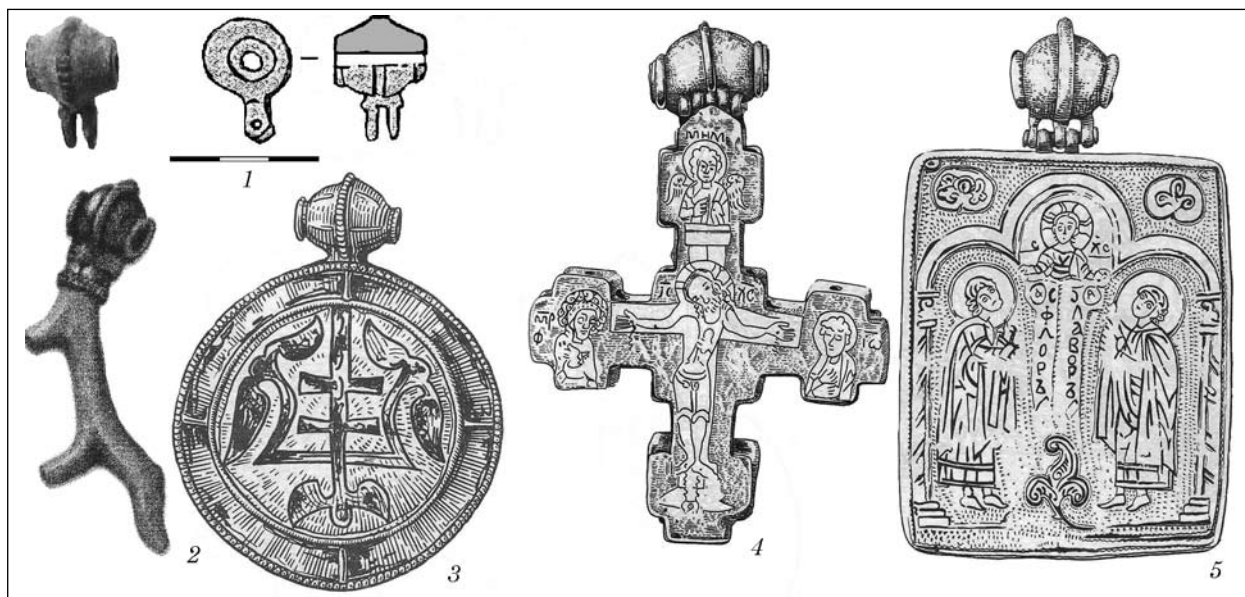

Рис. 4. Оголів'я енколпіона (?), поселення Ходосівка-Рославське (1); коралова гілка в оправі, Новгород, за М.В. Седовою (2); медальйон барм, старорязанський скарб, за Т.І. Макаровою (3); мощевик домонгольського часу, Оружейна палата, новгородський мощевик XII ст., Благовіщенський собор Московського Кремля, за Т.В. Ніколаєвою (4, 5)

ками на ребрі та основах і подвійним вушком шарніра-тримача стулок. Висота виробу становить 24 мм, діаметр ребра — 16—17, основ — 9, отвору — 5, довжина вушка — 10, діаметр отвору вушка — 2 мм (рис. 4, 1).

Подібні пристосування мали різні категорії витворів давньоруських ювелірів. Як приклади можна навести оправу коралової гілки (рис. 4, 2) з новгородських шарів кінця XII ст. [Седова, 1981, с. 184, вкл. после с. 180, рис. 80, 7], медальйони домонгольського часу барм зі старорязанського скарбу (рис. 4, 3) та інших комплексів, у т. ч. вивчених на території Києва [Толочко, 1980, с. 40, 41; Макарова, 1986, с. 101, 103, 104, 108—110, рис. 49—51, 53—55; Археологія ..., 1997, с. 296, табл. 50 та ін.], іконки-мощевики XII ст. з Новгорода (рис. 4, 5), енколпіони домонгольського часу з Оружейної палати Московського Кремля (рис. 4, 4), XII ст. з городища Лоск у Білорусі та ін. [Археологія ..., 1997, с. 171, 345, табл. 99, 2, 6, 7; Ляўко, Дучыц, 1993, с. 666, 667]. У той же час, оправу коралової гілки та медальйони барм не мали вушок; крім того, при всій унікальності хрестів-релікваріїв, їх наявність у нашаруваннях селища біля Ходосівки здається більш імовірною порівняно з названими прикрасами, та й кількісно серед витворів давніх майстрів вони переважали. Відтак, означену знахідку варто розглядати в числі релігійних предметів.

За формою і розмірами найбільш подібні до описаного оголів'я мали енколпіони, що за Г.Ф. Корзухіною та А.А. Песковою відносяться до II-ї групи — «з високим рельєфом і вільною компоновкою зображень», а саме — до датованих XII—XIII ст. «Розп'яття і три святих у медальйонах — Богоматір Одигітрія і три святих в медальйонах» (із заокругленими кінцями, ве-

ликі та середні), в числі яких — виріб не пізніше першої третини XIII ст. з розкопок історичного ядра Володимира на Клязьмі [Корзухіна, Пескова, 2003, с. 60—63, табл. 24, II.1.1/13]. Схоже оформлення верхньої частини у відлітного не раніше другої половини XII ст., скоріше — у кінці століття енколпіона з цієї ж групи із сюжетом «[Розп'яття] — Богоматір Оранта з Немовлям і святи у трьох медальйонах» (із заокругленими кінцями, середній) з Києва [Корзухіна, Пескова, 2003, с. 83, табл. 34, II.1.4/1] та у виробу з IV-ї групи «черневі (інкрустовані)», у числі яких — хрест «Розп'яття з предстоячими і св. Георгій — Хрест і чотири святих» (із заокругленими кінцями, середні) із поховання XII ст. у садибі Трубецького в Києві [Корзухіна, Пескова, 2003, с. 143, табл. 83, IV.2.2/4]. Оголів'я, подібне ходосівській знахідці мали також енколпіони, віднесені до VII-ї групи — «з дрібними щільно скомпонованими рельєфними зображеннями», а саме — до датованих першою чвертю — першою половиною XIII ст. виробів «Богоматір з долонями перед грудьми, святи Козьма і Дем'ян, Петро і Василій — Розп'яття, предстоячі Богоматір та Іоанн Богослов, святителі Миколай і Григорій» (із заокругленими кінцями та дзеркальними слов'янськими написами зі зверненням «Святая Богородица, помогай») з розкопок Києва та Великого Новгорода, «Богоматір з долонями перед грудьми (покоління) і чотири євангелісти — Розп'яття з предстоячими Богоматір'ю та Іоанном Богословом і два архангели» (із заокругленими кінцями і короткими заглибленими написами) з Княжої Гори, а також до датованого XIII ст. виробу «Архангел Сихайл і чотири медальйони зі святими — Розп'яття з предстоячими і архангелами» (із заокругленими кінцями) з Переясла-

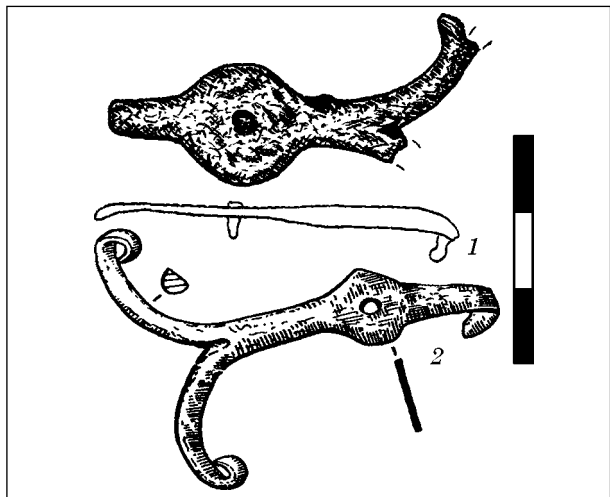

Рис. 5. Залізний виріб з Ходосівки (1) та верхня деталь від лампадки (?) зі Старої Рязані за В.П. Даркевичем і Г.В. Борисевичем (2)

ва [Корзухина, Пескова, 2003, с. 193—199, 214, 219, 220, табл. 117, 128, 141, 146, VII.1.1/11, VII.1.1/48, VII.1.1/52, VII.2.1/15, VII.4.1/15].

Загалом стосовно таких знахідок у нашаруваннях сільських поселень фахівці відзначали, що набір «статусних» предметів, складений речами особистого благочестя зі складною символікою, цілим хрестом-складнем і фрагментами енкалпціонів, елементами озброєння і кінського спорядження, печаткою, книжковою застібкою, стилем для письма, уламком срібної прикраси із зерню поповнює серію речових комплексів, які можуть бути ідентифіковані як свідчення присутності соціальної еліти на селі і наявності у складі таких пунктів дворів знаті [Макаров, Гайдуков, 2013, с. 194]. Варто наголосити, що наведене ототожнення Ходосівської знахідки — лише варіант її функціональної ідентифікації і при всій його логічності належність предмета іншому виробу остаточно не виключена.

Крім описаних знахідок минулого сезону на селищі виявлено черговий металевий хрестик. До того ж, частина виробів такого призначення могла бути виготовленою з менш стійкої сировини, наприклад, з кипарису, шкіри і, відповідно, не вціліти в умовах сухого культурного шару. Відтак, означена група артефактів, очевидно, була дещо більшою.

Разом з цією категорією знахідок варто розглядати і зафіксовану у 2012 р. книжкову застібку, адже загальновідомо, що у середньовіччі часи на сільському поселенні могла перебувати література найвірогідніше духовного змісту.

Зрештою, зібрані на селищі численні фрагменти амфор також можуть маркувати доставку вина для причастя і олії для лампад, хоч про функціонування на пам'ятці певної культової споруди на даному етапі досліджень говорити рано, та й побутове використання означеної тари, її вторинне застосування також не виключене.

На завершення характеристики означеної групи знахідок варто зупинитись ще на одному виробі з досліджуваного поселення. Під час опису залізних накладок та пластин з пам'ятки, призначення яких залишається остаточно нез'ясованим, було згадано уламок предмета із заповнення об'єкта 24 (рис. 5, 1). Знахідка має округлу пласку середню частину зі штифтом у центрі, від якої у протилежні боки відходять вузькі пластини. Одна з них зламана поруч з центральним розширенням, інша — роздвоєна; її половина не вціліла [Готун та ін., 2013б, с. 190, 199, рис. 5, 8]. Схожий за своїми зовнішніми обрисами виріб (рис. 5, 2) опублікований серед матеріалів розкопок Старої Рязані. Авторами присвяченої пам'ятці монографії він ототожнений з верхньою деталлю від лампадки (?) [Даркевич, Борисевич, 1995, с. 198, 301, рис. 5, 8]. Оскільки означена ідентифікація не справляє враження остаточної і авторами наведеної роботи також подається під питанням, вона не наводилася при публікації ходосівської знахідки, але в контексті цієї роботи як віднесену деякими авторами до культових виробів знахідку варто згадати.

Наведені приклади свідчать про безсумнівне панування православ'я у свідомості мешканців селища. Зрештою, це й не дивно з огляду на його хронологію та розташування у передмістях столиці. У той же час, з поселення походить низка знахідок, пов'язаних із ритуально-магічними діями, які суперечили християнському віровченню. Не розглядаючи традиційні для цієї сфери крем'яні знаряддя, оскільки навіть у заповнення середньовічних об'єктів вони могли потрапити разом з навколишнім культурним шаром, що містить матеріали доби первісності [Готун та ін., 2012в, с. 245, 246], зупинимось на деяких інших знахідках.

До язичницьких амулетів віднесено три кістяні підвіски, оскільки просвердлені кістки будь-яких тварин, за спостереженнями фахівців, завжди трактуються як особисті обереги [Сергеева, 2011, с. 119, 229, табл. 58, 8, 9, 11, 12; 2012, с. 142, рис. 20, 10—12].

Одна із них, виготовлена із ікла лисиці¹, довжиною 25 мм при товщині 7 мм, мала отвір діаметром 2 мм (рис. 6, 1).

Загальновідомо, що підвіски з ікол та кігтів хижаків широко використовувались як амулети [Археология ..., 1982, с. 267, 290, табл. LXXVII, 1, 7; 1997, с. 157, 339, табл. 93, 17, 31; Рыбаков, 1988, с. 547; Моця, 1987, с. 28; Артеменко, Моця, 1989, с. 157; Боровський, 1992, с. 126—128; Історія ..., 2001, с. 790]. Частина виявлених під час розкопок знахідок мала отвори для підвішування, інші носили в мішечках. За спостереженнями О.П. Моці, вони наявні у 16 похованнях шести давньоруських могильни-

1. Тут і далі визначення виду ссавців виконане О.П. Журавльовим.

ків, причому один з кігтів знайдено не на глибокій периферії, а у могилі Київського некрополя [Моця, 1990а, с. 127, 128; 1993, с. 97, 98]. Кабанячі, ведмежі й вовчі ікла та кігті і загалом ікла та кігті хижаків у слов'ян та їх сусідів слугували оберегами від зурочення, мали відлякувати видимих і невидимих ворогів, у тому числі нечисту силу, оскільки вважалося, що поперше — ці частини тіла замінюють цілого звіра, по-друге — це місця найвищої концентрації життєвої енергії, які зберігають останню навіть при відділенні від організму. У той час, як ведмедя асоціювали з хитрим і сильним господарем лісу, вовка — з хоробрим воїном, кабан був символом моці, жорстокості, люті й живучості, тобто ці звірі відображали чоловічі якості, ікла лисиці, як обереги, більш притаманні жінкам. Амулети з ікол лисиці в числі підвісок із зубів та кігтів інших видів походили, зокрема, з Животинного городища [Винников, 2011, с. 91, рис. 3, 9, 10], а загалом виробили з зубів та кігтів хижаків згадувались стосовно низки давньоруських комплексів та пам'яток слов'ян I тис. Показові матеріали Мотовилівської Слобідки [Археологічна ..., 2002, с. 112, рис. 23, 1, 2], ходосівського селища в ур. «Козаків яр» [Південноруське ..., 1997, с. 18, рис. 4, 16], Волинцевого [Довженко, 1952, с. 264, табл. III, 19], Городного [Колода, 2003, с. 130, 131, рис. 3, 11], Черкасового [Ляўко, 1993, с. 642], Ніцахи [Сухобоков, 1992, с. 92, 93, 148, рис. 17, 7, 54, 25; 2012, с. 241, 338, 367, рис. 130, фото 16], Києва [Сергеева, 2011, с. 118, 119, 229, табл. 58, 2, 10, 13—17], Старої Рязані [Даркевич, Борисевич, 1995, с. 146, 182, 184, 219, 234, 276, 281, 336, табл. 6, 7; 48, 1; 53, 2; 108, 8], Ростова Великого [Леонтьев, 1998, с. 139, 141, рис. 5, 2, 3], Дорогобужа [Прищепа, Нікольченко, 1996, с. 87, 227, рис. 93, 8; Прищепа, 2011, с. 188, 192, рис. 167, 12], Воїнської Греблі [Сергеева, 2012, с. 142], Сніпорода [Моргунов, 2012, с. 169, рис. 115Б, 6, стр. 7 вклейки], городищ Монастирище [Макаренко, 1925, табл. V, 1], Вал [Кучінко, 1996, с. 51, 149, рис. 8, 3], Семилуцького [Пряхин, Цыбин, 1996, с. 33, 35, 41, 51, 56, 62, рис. 8, 10, 11; 13, 9; 19, 10], Животинного [Винников, 2011, с. 91, рис. 3, 1—3, 5, 7, 8], Рябцевого [Коваленко, Шинаков, 1997, с. 92, рис. 4, 6], пам'яток Надпоріжжя [Козловський, 1992, с. 70, 71, рис. 36, 8—11], Подоння [Винников, 1995, рис. 24, 20, 21, 23; Івашов, Тропин, 2003, с. 7, 17, рис. 3, 9], вододілу Дону і Оки [Григорьев, 2005, с. 121, 122, рис. 48, 5, 6], Пооччя [Судаков, Буланкин, 2005, с. 271, 278, рис. 5, 13—15], Підмосков'я [Тавлинцева, 1996, с. 50, 58, рис. 7, 7; Алексеев, 2004, с. 181, 185, рис. 8, 14] та ін. Варто додати, що крім використання кігтів звірів відомі також випадки застосування кігтів хижих птахів. Прикладом слугують матеріали Хорошевського городища [Шрамко, 1991, с. 57, 59, рис. 6, 35]. Амулети з ікол іноді входили до комплексу шумлячих привісок [Шинаков, 1998, с. 308, 309,

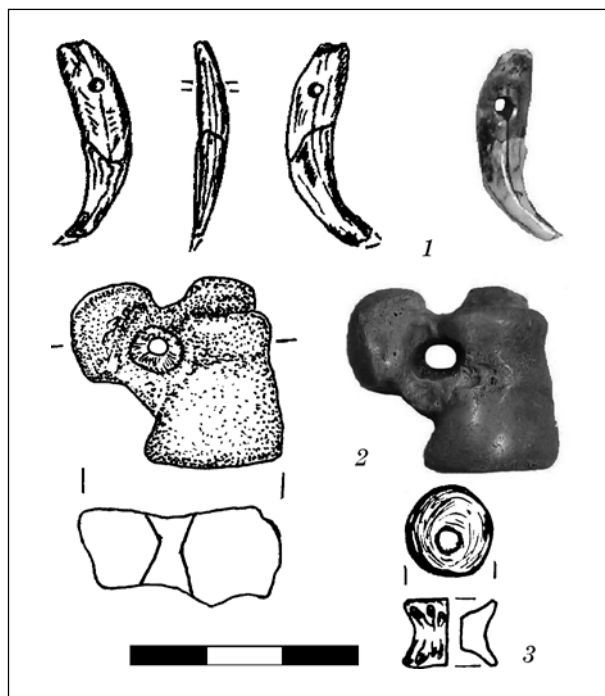

Рис. 6. Підвіска з ікла лисиці (1), просвердлені таранна кістка бобра (2) та хребець щуки (3) з поселення в ур. Рославське біля Ходосівки

рис. 1, 19а). Обереги із просвердлених зубів і кісток простежені також серед неслов'янського населення суміжних територій [Аксенов, 2010, с. 14, 16, рис. 2, 14; Андреев, Терехова, 2011, с. 106, 107, рис. 3, 17; Город ..., 1988, с. 233, 234], зафіксовані на пам'ятках доби первісності та палеометалів.

Очевидно, разом з описаною підвіскою варто розглядати і виявлені на селищі ікла кабана, відділені від кістяка. Але без отворів чи заглиблень на поверхні для обв'язування беззастережне віднесення їх до ритуально-магічної сфери було б недостатньо доведеним. Відповідно, вони враховані лише у складі остеологічної колекції.

До означеної категорії знахідок також належить просвердлена таранна кістка бобра (рис. 6, 2).

Бобрам у віруваннях багатьох народів відводилося особливе місце. Крім цінності та престижності їх хутра і високих смакових якостей м'яса вважалося, що це — колишні люди, що ховаються від переслідувань, відтак — розуміють людську мову. Місцями їх асоціювали з водяними, а відношення цих тварин до підводного, тобто загробного світу водночас символізувало зв'язок із вищими сферами. Бобровий струмінь застосовували не лише у народній медицині, а й для зняття порчі. Крім того, бобер у фольклорі — візирець спокою, терпіння, миролюбності, пильності; зведення ним гребель і хаток асоціювалось з творчістю, працьовитістю, наполегливістю, дбайливістю, заповзятливістю, старанністю, підприємливістю.

Загалом підвіски з кісток бобра також неодинокі на слов'яно-руських пам'ятках; вони виявлені, наприклад, на Хорошевському і Животинному городищах [Шрамко, 1991, с. 57, 59, рис. 6, 34; Винников, 2011, с. 91, рис. 3, 9, 10], в Курську [Горбунов, 2011, с. 60, 69, рис. 6, 1, 2], Ростові Великому [Леонтьев, 1998, с. 139, 141, 148, 150, 151, рис. 5, 6; 14, 10] і Старій Рязані [Даркевич, Борисевич, 1995, с. 219, 335, табл. 107, 2], на могильнику Хотязі в Підмоскові [Алексеев, 2004, с. 181, 185, 186, рис. 8, 13], де знахідка віднесена до числа хронологічно ранніх предметів давньоруського часу та ін. Відомі випадки використання таких амулетів неслов'янським населенням, виготовлення намиста з просвердлених кісток бобра, наявності у виробках не одного, а двох отворів [Археология ..., 1997, с. 157, 339, табл. 93, 29; Андреев, Терехова, 2011, с. 106, 107, рис. 3, 13—15]. Серед символів язичницького світогляду просвердлена кістка бобра згадана у числі матеріалів Седнівського могильника, а до інвентарю Шестовицького входила виліплена з глини лапа цієї тварини [Моця, 1987, с. 28; 1990а, с. 128; 1990б, с. 47, 48].

Наступна знахідка цього призначення — просвердлений хребець шуки¹ (рис. 6, 3).

При важливому місці, яке посідала у міфології риба загалом (це класифікатор нижньої зони при тричленному вертикальному поділі всесвіту, риба — чиста, оскільки пов'язана з водною стихією, на трьох рибах тримається земля, риба слугує їздовою твариною різноманітним міфологічним персонажам, її ікра символізує плодючість тощо), у обрядах і віруваннях слов'ян та їх сусідів, де ссавці, плазуни, птахи представлені конкретними видами, риби, як правило, на видовому рівні не виділяються. Чи не єдиний виняток — щука, що й не дивно. За спостереженнями дослідників, це — найкрупніший чи один із самих крупних хижаків багатьох водойм, саме «хазяїн води» і символ чарівництва та надприродної допомоги. Її черево, що поглинає героя — уособлення іншого світу, в образі цієї риби часто виступає водяний, у казках з нею пов'язані мотиви перевертництва, а її пістряве забарвлення виступає показником неординарних властивостей. Щука — учасник замовлянь на багато випадків, у тому числі для «загризання» грижі, забезпечення успіху при риболовлі тощо. Зрештою, гострі зуби представників цього виду, як і хижаків із числа ссавців, також слугували запобіжним засобом від духів та чаклунів [Грысык, 1992, с. 56—61].

Включення хребців риб до складу намиста, браслетів, використання їх як підвісок відоме з часів палеоліту і має дуже широкі територіальні рамки. Як приклад подібного стосовно слов'яно-руського населення можна навести матеріали Животинного городища, звідки походив хребець

осетрової риби з отвором, Тверського Кремля, де просвердленим знайдено хребець сома [Сычевская, 2001, с. 181]. Вони, на думку дослідників, могли слугувати амулетами [Винников, 2011, с. 91, 92, рис. 3, 19]; аналогічно трактовані і окремі хребці риб у складі різночасових, у тому числі і середньовічних, поховальних комплексів [Кубарев, Кубарев, 2009, с. 159]. Цікаво, що в середньовічному Гродно, де простежено надзвичайно високий відсоток оброблених кісток риб, передусім — хребців з отворами, означене стосується сома, щуки і лосося. На думку дослідників, так створювали підвіски, амулети, деталі іграшок [Ляшкевич, 2004].

У числі амулетів варто згадати і виявлені під час розкопок ростри *белемнітів*.

Загалом ці знахідки не несуть ознак обробки чи використання (рис. 7, 1, 2), але один виявлений на селищі поперечно розколотий екземпляр має сліди просвердлювання отвору діаметром 4 мм у місці зламу (рис. 7, 3).

На думку дослідників, знаряддя кам'яної доби та белемніти також слугували оберегами; їх знахідки, особливо — в поховальних комплексах непоодинокі [Седова, 1957, с. 166, 167; Моця, 1990б, с. 49; 1993, с. 99; Археология ..., 1997, с. 153]. У багатьох народів Європи й Азії ростри белемнітів з огляду на їх зовнішній вигляд називали «чортовими пальцями», вважали втіленням ознак сутностей блискавки і грому з частиною виключних властивостей цих сутностей, ототожнювали з вістрями стріл бога-громовержця, а тому шанували як вірний запобіжний засіб проти грози та пожежі і для цього тримали у помешканні чи при собі. Їх також використовували як обереги від нечистої сили, порчі, ворожіння, поранень, застосовували у народній медицині та ветеринарії. Показово, що в одній із київських споруд XII—XIII ст. на території «міста Ярослава» ростру белемніта різьбленням було надано рис людського пальця [Мовчан та ін., 2003, с. 193], а у Поволжі і в наші часи ці речі дбайливо зберігають і передають у спадок [Ложкина, 2005].

Відлякувати своїм звучанням злих духів, за одностайною думкою дослідників, були покликані *привіски-бубонці*, досить поширені в середньовіччі у слов'ян, а особливо — у їх північно-східних сусідів.

Зафіксований на поселенні частково пошкоджений внизу виріб характеризується лінійним прорізом і потрійним рельєфним пояском. Діаметр знахідки становив 19 мм, товщина стінок — 0,5 мм, її пласке кругле суцільне вушко діаметром 7 мм мало отвір діаметром 2 мм (рис. 7, 4). За даними дослідників, такі бубонці найчисленніші, вони зафіксовані у похованнях та поселенських шарах останньої чверті XI — другої половини XIII ст., хоч період їх найбільшого розповсюдження припадав на XII ст. [Мальм, Фехнер, 1967, с. 137; Седова, 1981, с. 156, 157, рис. 62, 6; Лесман, 1990, с. 60, 61].

1. Визначення Є.Ю. Яніш.

Данину певним віруванням дослідники вбачають і в особливостях деяких прикрас, елементів костюму, семантиці орнаментациї певних побутових предметів. Це і ототожнена з солярною символікою кругла форма низки виробів, і пов'язані з родючістю рослинні мотиви у їх оздобленні, і функції оберегів у булавок, фібул і додатково — у їх вістер. Ці речі зустрічались при розкопках селища, але в детальній їх характеристиці немає потреби з огляду на вторинність магічної суті і первинність використання за призначенням, оскільки вони не виступають суто культовими речами, а лише маркують певні ознаки ідеології їх власників.

Відомо, що світогляд середньовічної людності при деяких обставинах передбачав сакралізацію суто побутових речей, таких як гостроконечники, ножі, замки і ключі тощо. Вони на пам'ятці наявні, більше того — частина з них утворює досить представницькі серії. Але і в цьому випадку, при пріоритетності їх застосування за призначенням і відсутності даних щодо використання у магічно-ритуальній сфері, залишається лише констатувати факт їх фіксації у заповненні низки об'єктів та у навколишньому шарі.

Окремо варто згадати ритуальні предмети із органічних матеріалів, про існування яких відомо за поодинокими знахідками із синхронних пунктів та за вивченням народної культури пізніших часів. Ймовірно, досліджувана пам'ятка не стояла в цьому відношенні осторонь загальних тенденцій і подібне їй мешканці практикували також. Але за браком відповідних даних, про це можна говорити також виключно гіпотетично.

Проведені протягом останньої чверті минулого століття масштабні дослідження південноруського села переконливо показали, що сільська людність на Русі користувалась і християнськими символами віри, і язичницькими амулетами-оберегами; аграрний спосіб життя більшості населення з відсутністю дистанції між нею і природним середовищем певною мірою впливав на світогляд тогочасного люду і у подальші періоди середньовічної епохи [Село ..., 2003, с. 202—207]. Поеднання вказаних знахідок властиве багатьом селищам, тому, здавалось би, ходосівські матеріали лише додають нові деталі до простеженого раніше явища. Але при цьому привертає увагу одне цікаве спостереження. На поселенні Ліскове сумарна відкрита площа склала 13 385 м²; тут зібрано п'ять хрестиків (по одному — з мармуру, шиферу, полив'яної кераміки, два — з бронзи), енколпійон, кам'яні уламок сокири та тесло [Південноруське ..., 1997, с. 81, 82; Шекун, Веремейчик, 1999, с. 9, 23, 25, 31, 39, 42, 65, 66]. Виявлена деталь хороса поки що не враховується, оскільки подібні знахідки частина дослідників ідентифікує як побутові, відтак вказане ототожнення ще потребує уточнення.

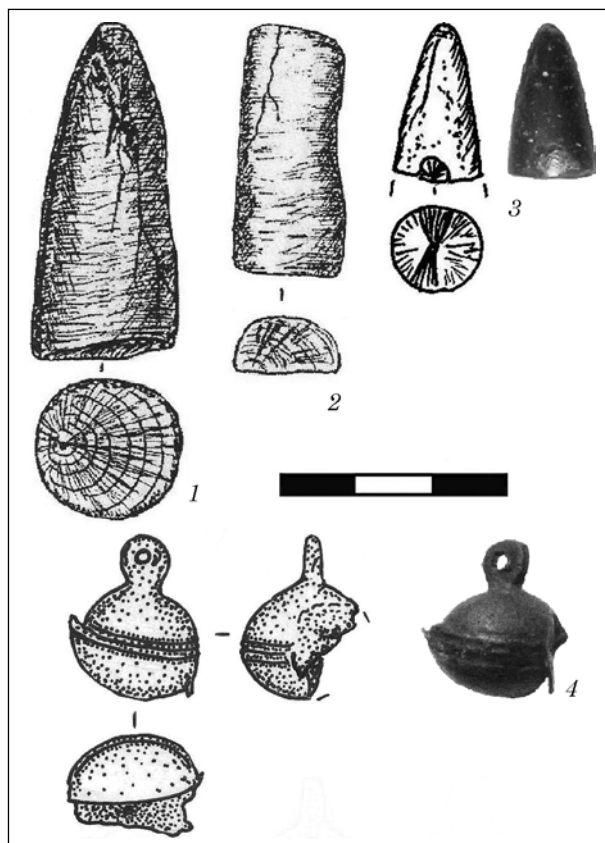

Рис. 7. Фрагментовані белемніти без слідів обробки чи використання (1, 2), уламок белемніта з частиною отвору (3) та бронзовий бубонець (4) з поселення Ходосівка-Рославське

При цьому, пам'ятка входить до початкового ядра Чернігівського князівства, а пізніше — доменіальних володінь чернігівських князів, де, за повідомленням літопису, знаходилась їх «вся жизнь» [Шекун, Веремейчик, 1999, с. 3], а дані, отримані на цьому поселенні — з вираженою ділянкою проживання соціальної верхівки, серією престижних речей у культурному шарі та заповненні об'єктів — за влучним висловом авторів її розкопок і узагальнювальної публікації, демонструють практично невичерпні можливості археологічних джерел при вивченні південноруського села [Шекун, Веремейчик, 1999, с. 66]. Загалом же мікрорегіон означеної «всей жизни» у плані охоплення пам'яток дослідженнями вивчений чи не найкраще: на 7 поселеннях відкрита площа перевершила 1000 м², ще на 4 вона становить від 101 до 1000 м², а сумарний обсяг розкопок у мікрорегіоні складає понад 26000 м² [Веремейчик, 1994, с. 3]. У результаті виявлено 8 екземплярів кам'яних сокир і тесел та крем'яних «перунових» стріл — пережитків язичництва, 3 енколпійони, 10 хрестиків, шиферна іконка; з трьох пам'яток походять елементи церковного начиння [Веремейчик, 1992, с. 50—52; 1994, с. 14]. Не менш показова картина і з селищем Автунічі, де понад 26000 м² відкрито тільки у межах житлової та господарської забудови.

Пам'ятка ще довго залишатиметься еталоном неординарності південноруського села, але культові знахідки на ній — белемніт у одному з курганів, крем'яне тесло в одній зі споруд, стулки двох малих енколпіїв, ажурна кругла прорізна підвіска із вписаним хрестиком і кілька хрестиків-тільників, серед яких — виготовлений із стулки морської мушлі. У той же час, знахідки з Ходосівки-Рославського походять з площі, яка ледве перевершила 1000 м². Автори даної публікації далекі від спокуси пояснити це явище якоюсь особливою ретельністю польових робіт, мотивуючи останню вивченням шару пам'ятки переважно дрібним інвентарем. Насправді, з дотриманням методичних норм було все гаразд і на описаних вище пунктах. Не може також слугувати аргументом у даному питанні і хронологія пам'яток. Хоч життя на Рославському, на відміну від означених селищ і продовжується після навали Батия, це не був час відчутного піднесення у розвитку православ'я, а співіснування всіх цих пунктів у XII ст. маркує період, коли християнство не стверджувалось, а вже панувало у державних інституціях і в свідомості населення. Крім того, статистика фіксації, наприклад, тих самих бубонців, котрі були у першу чергу побутовими і лише в другу — культовими, у даному випадку досить промовиста: на Лісковому їх зібрано десять [Південноруське ..., 1997, с. 81], у межиріччі Дніпра і пониззя Десни та на селищі Автуніччя нараховується також значна кількість проти одного такого виробу з Рославського. Все-таки у даному випадку мабуть варто вести мову про певну особливість досліджуваної пам'ятки, яка проявляється не лише у кількох культових речах, число яких на одиницю площі перевершує показники інших пам'яток. Подібне можна простежити за багатьма категоріями матеріалу. І це не лише свідчення неординарності охарактеризованого селища, хоч означене явище і має місце. Передусім, вказане наочно демонструє, що продовження розкопок середньовічних селищ приносить нові суттєві дані для розуміння цього соціально-економічного феномену.

Аксенов В.С. Исследования катакомбного могильника у с. Верхний Салтов // АДУ 2009. — К.; Луцьк, 2010. — С. 12—16.

Алексеев А.В. Группа памятников древнерусского времени у деревни Хотяжи // Археология Подмосковья: Материалы науч. семинара. — М., 2004. — С. 177—192.

Андреев С.И., Терехова Н.В. Комплекс украшений Давыдовского городища // Археология Подмосковья: Материалы науч. семинара. — М., 2011. — Вып. 7. — С. 103—108.

Артеменко И.И., Моця А.П. Боги созданы людьми. — Киев, 1989. — 174 с.

Археология с древнейших времен до средневековья в 20 томах: Древняя Русь. Быт и культура / Д.А. Бельская, Г.К. Вагнер, Е.В. Воробьева и др. — М., 1997. — 368 с.

Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 томах: Восточные славяне в VI—XIII вв. / В.В. Седов. — М., 1982. — 328 с.

Археологічна карта Київщини. Фастівський район / І.А. Готун, С.Д. Лисенко, О.В. Петраускас, Р.Г. Шипкін. — К., 2002. — 247 с.

Боровський Я.С., Калюк О.П. Дослідження Київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 3—42.

Боровський Я.С. Світгляд давніх киян. — К., 1992. — 176 с.

Брайчевська О.А., Михайлов П.С., Сагайдак М.А. Дослідження ділянки Подолу по вул. Спаскій у 1988—1989 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 217—237.

Веремейчик Е.М. Находки культовых предметов на древнерусских селищах Черниговской земли // 1000 років Чернігівській єпархії: Тези доп. церковно-іст. конф. — Чернігів, 1992. — С. 50—52.

Веремейчик О.М. Сільські поселення IX — першої половини XIII ст. в межиріччі нижньої течії Десни і Дніпра: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1994. — 17 с.

Винников А.З. Костяные амулеты со славянского Животинного городища VIII — начала XI века // Вестн. ВГУ. — Серия: История. Политология. Социология. — 2011. — № 1. — С. 87—94.

Винников А.З. Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII — начало XI века). — Воронеж, 1995. — 168 с.

Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII—XIII ст. — Чернівці, 1998. — 153 с.

Горбунов Д.Н. Косторезное дело населения древнего Курска // Уч. зап.: электрон. науч. журн. КГУ. — 2011. — № 3 (19). — Т. 2. — С. 57—71. — Режим доступа: <http://elibrary.ru/contents.asp?issueid=1004053>

Город Болгар: Очерки ремесленной деятельности / И.Н. Васильева, И.А. Закирова, А.Г. Петренко и др. — М., 1988. — 280 с.

Готун І.А. Неординарність давньоруського села на прикладі селища Ходосівка-Рославське // Археологія. — 2008. — № 3. — С. 25—34.

Готун І.А., Казимір О.М. Розвідкові роботи навколо Ходосівки // АДУ 2006—2007 рр. — К., 2009. — С. 82—83.

Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. Нове давньоруське селище поблизу Ходосівки // АДУ 2006—2007 рр. — К., 2009а. — С. 84—86.

Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. Продовження робіт на селищі Ходосівка-Рославське на Київщині // АДУ 2008. — К., 2009б. — С. 40—46.

Готун І.А., Казимір О.М. Ходосівський археологічний комплекс: вивчення, охорона, експериментальне моделювання // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — К., 2010. — С. 100—108 (АДІУ. — Вип. 1).

Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. Майстерня з обробки бурштину на давньоруському селищі Ходосівка-Рославське // Археологія. — 2010а. — № 1. — С. 112—126.

Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. Третій сезон дослідження селища Ходосівка-Рославське // АДУ 2009. — Київ; Луцьк, 2010б. — С. 91—95.

Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. Розкопки селища Ходосівка-Рославське // АДУ 2010. — Київ; Полтава, 2011. — С. 88—90.

Готун І.А., Переверзев С.В., Сухонос А.М. та ін. Розвідки в околицях селища Ходосівка-Рославське // АДУ 2011. — К., 2012а. — С. 244.

Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М., Гунь М.О. Розкопки селища Ходосівка-Рославське // АДУ 2011. — К., 2012б. — С. 247—249.

- Готун І.А., Сорокун А.А., Сухонос А.М. Ходосівка-Рославське — нова пам'ятка доби первісності // АДУ 2011. — К., 2012в. — С. 245—246.
- Готун І.А., Грицик Ю.О., Казимир О.М., Сухонос А.М. Господарство і побут жителів селища Ходосівка-Рославське у південних Київських передмістях // Археологія. — 2013а. — № 4. — С. 85—102.
- Готун І.А., Сухонос А.М., Казимир О.М. Реконструкція життєвого укладу мешканців селища Ходосівка-Рославське за особливостями залізних виробів // Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництва. — К., 2013б. — С. 185—200 (АДІУ. — Вип. 10).
- Григорьев А.В. Славянское население водораздела Оки и Дона в конце I — начале II тыс. н. э. — Тула, 2005. — 207 с.
- Гунь М. Керамічний комплекс давньоруського поселення Ходосівка-Рославське (за матеріалами досліджень 2010 р.) // Дні науки історичного факультету: Матеріали IV Міжнар. наук. конф. молодих учених, присвяч. 20-річчю Незалежності України: у 6-х част. — К., 2011. — Ч. 6, вип. IV. — С. 5—7.
- Грысык Н.Е. Шука в верованиях, обрядах и фольклоре русских // Из культурного наследия народов Восточной Европы: Сб. Музея антропологии и этнографии. — С-Пб., 1992. — Т. XLV. — С. 56—61.
- Даркевич В.П., Борисевич Г.В. Древняя столица Рязанской земли XI—XIII вв. — М., 1995. — 448 с.
- Дерев'янюк Н.В. Прикраси X—XV століть із нових надходжень у фонди НКЗ «Чигирин» // Музейні читання: Матеріали наук. конф. «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки» (15—17 листоп. 2010 р., Музей істор. кошт. України, Київ). — К., 2011. — С. 186—192.
- Довженко В.Й. Розкопки біля с. Волинцевого, Сумської області // АП. — 1952. — Т. III. — С. 251—270.
- Журжалина Н.П. Древнерусские привески-амулеты и их датировка // СА. — 1961. — № 2. — С. 122—140.
- Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. — М., 1991. — 511 с.
- Ивакин Г.Ю. Погребения X — первой половины XI в. из раскопок Михайловского Златоверхого монастыря (1997—1999 г.) // Русь в IX—XIV веках: взаимодействие Севера и Юга. — М., 2005. — С. 287—303.
- Ивакин Г.Ю., Козубовський Г.А. Дослідження південної частини Подолу в 1984—1985 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 104—133.
- Ивашов М.В., Тропин Н.А. Древнерусское селище X — первой половины XIII вв. у д. Замятини на р. Дон // Куликово поле: Исторический ландшафт. Природа. Археология. История. — Т. 2: Археология. История, этнография, искусствоведение. — Тула, 2003. — С. 5—30.
- Історія української культури у п'яти томах. — Т. 1: Історія культури давнього населення України / Ю.С. Асєєв, В.Д. Баран, І.А. Баранов та ін. — К., 2001. — 1136 с.
- Коваленко В.П., Шинаков Є.О. Літописний Стародуб (до питання про локалізацію) // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. — Чернівці, 1997. — С. 89—101.
- Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст. — К., 1992. — 184 с.
- Колода В.В. Работы на средневековых памятниках в с. Гордое // АБУ 2001—2002 рр. — К., 2003. — Вип. 5. — С. 129—131.
- Колпакова Ю.В. Христианские древности населения Пскова и Псковской земли конца X — XVIII вв. (предметы личного благочестия): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — М., 2007. — 21 с.
- Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI—XIII вв. — СПб., 2003. — 432 с.
- Кубарев Г.В., Кубарев В.Д. Поясные сумочки в костюме древних тюрок Алтая // Сибирский сборник 1. Погребальный обряд народов Сибири и сопредельных территорий (Материалы VII Сибирских чтений, 23—24 окт. 2007). — СПб., 2009. — Кн. 1. — С. 155—161.
- Кучинко М.М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. — Луцьк, 1996. — 208 с.
- Леонтьев А.Е. Ростов эпохи Ярослава Мудрого (по материалам археологических исследований) // Историческая археология: Традиции и перспективы. К 80-летию со дня рожд. Д. А. Авдусина. — М., 1998. — С. 135—153.
- Лесман Ю.М. Хронология ювелирных изделий Новгорода (X—XIV вв.) // Материалы по археологии Новгорода 1988. — М., 1990. — С. 29—98.
- Ложкина Е.В. «Чертовы пальцы» («вумурт чинь») в народном целительстве удмуртов // Фольклор и постфольклор: структура, типология, семиотика: Вестник школы—2005. — Режим доступу: <http://www.ruthenia.ru/folklore/lozhkina1.htm>.
- Ляўко В.М. Чаркасова // Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. — Мінск, 1993. — С. 642.
- Ляўко В.М., Дучыц Л.У. Энкаліпён // Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. — Мінск, 1993. — С. 666.
- Ляшкевич Э.А. Рыболовство в средневековом Гродно (по материалам раскопок Старого замка) // ГАЗ. — № 19. — Мінск, 2004. — С. 191—203.
- Макаренко М. Городище Монастирище // Зап. Укр. наук. тов-ва ... історичної секції ВУАН. Наук. зб. за рік 1924. — К., 1925. — Т. XIX. — С. 3—23.
- Макаров Н.А., Гайдуков П.Г. Печать князя Михалки Юрьевича из Суздальского ополья // Слов'яни і Русь: археологія та історія. Зб. праць на пошану дійсного члена НАН України П.П. Толочка з нагоди його 75-річчя. — К., 2013. — С. 190—195.
- Макарова Т.И. Черное дело Древней Руси. — М., 1986. — 156 с.
- Мальм В.А., Фехнер М.В. Привески-бубенчики // Очерки по истории русской деревни X—XIII веков. — М., 1967. — С. 132—148 (Тр. ГИМ. — Вып. 43).
- Матеріали Фастовської археологічної експедиції. — Вип. 1. Многоослойное поселение Кошевка-8 / С.Д. Лысенко, Е.И. Шкляревский, М.В. Квитницкий, Д.К. Черновол. — Киев; Фастов, 2012. — 332 с.
- Мовчан І.І., Боровський Я.С., Писаренко Ю.Г. та ін. Дослідження в Києві по Рильському провулку // АБУ 2001—2002 рр. — К., 2003. — Вип. 5. — С. 191—194.
- Мовчан І.І. Локальні оборонні споруди верхнього Києва X—XI ст. // Наук. зап. з укр. історії. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — С. 105—115.
- Моргунов Ю.Ю. Летописный город Снепород и его округа. X—XIII вв. — СПб., 2012. — 252 с.
- Моця А.П. Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. (по данным погребальных памятников). — Киев, 1987. — 168 с.
- Моця А.П. Некоторые сведения о распространении христианства на Юге Руси по данным погребального обряда // Обряды и верования древнего населения Украины. — Киев, 1990а. — С. 114—133.
- Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв. — Киев, 1990б. — 156 с.

- Моця О.П. Населення південноруських земель IX—XIII ст. (за матеріалами некрополів). — К., 1993. — 160 с.
- Моця О.П., Ричка В.М. Київська Русь: від язичництва до християнства: Навч. посіб. для учнів старших класів і студентів. — К., 1996. — 224 с.
- Павленко С.В. Исследования древнерусских специализированных поселений по обработке пироксилитового сланца (на примере поселения Прибытки-1) // Сельская Русь в IX—XVI веках. — М., 2008. — С. 241—252.
- Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). — Киев, 2005. — 264 с.
- Персов Н.Е., Сарачева Т.Г., Солдатенкова В.В. Археологические свидетельства обработки цветных и драгоценных металлов на тверском Затьмачье в эпоху Средневековья // Археология Подмосквья: Материалы науч. семинара. — М., 2004. — Вып. 7. — С. 155—167.
- Південноруське село IX—XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури): Навч. посіб. / О.П. Моця, В.П. Коваленко, В.О. Петрашенко та ін. — К., 1997. — 180 с.
- Прищепя Б.А. Дорогобуж на Горині у X—XIII ст. — Рівне, 2011. — 250 с.
- Прищепя Б.А., Нікольченко Ю.М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі: до історії населення Західної Волині в X—XIII століттях. — Рівне, 1996. — 248 с.
- Пряхин А.Д., Цыбин М.В. Древнерусское Семилукское городище (материалы раскопок 1987—1993 г.) // На Юго-Востоке Древней Руси: Историко-археологические исследования. — Воронеж, 1996. — С. 29—62.
- Родина М.Е. Янтарные украшения из археологических коллекций Владимиро-Суздальского музея-заповедника // Историческая археология: Традиции и перспективы. К 80-летию со дня рожд. Д. А. Авдусина. — М., 1998. — С. 196—201.
- Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. — М., 1988. — 784 с.
- Седова М.В. Амулет из древнего Новгорода // СА. — 1957. — № 4. — С. 166—167.
- Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XIII вв.). — М., 1981. — 196 с.
- Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / С.О. Біляева, О.М. Веремейчик, Г.О. Вознесенська та ін. — К., 2003. — 232 с.
- Сергеева М.С. Вироби з кістки та рогу з Воїнської Греблі // Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Джерела та дослідження. — К., 2012. — С. 133—145 (АДІУ. — Вип. 8).
- Сергеева М.С. Косторізна справа у Стародавньому Києві. — К., 2011. — 256 с.
- Сита Л.Ф. Хрестики з розкопок у Шестовиці із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років: Матеріали міжнар. наук. конф. — Луцьк, 2011 — С. 242—248.
- Сорокун А. Неолітичні знахідки багатопарового поселення Рославське (за матеріалами досліджень 2010 р.) // Дні науки історичного факультету: Матеріали IV Міжнар. наук. конф. молодих учених, присв. 20-річчю Незалежності України: у 6-х част. — К., 2011. — Ч. 6, вип. IV. — С. 17—19.
- Судаков В.В., Буланкин В.М. К вопросу о начальном этапе славянского расселения в Среднем Поочье // Русь в IX—XIV веках: взаимодействие Севера и Юга. — М., 2005. — С. 269—280.
- Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968—1989 рр.). — К., 1992. — 216 с.
- Сухобоков О.В. «Земля незнама»: население бассейна Среднего Псла в X—XIII вв. (по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное). — К., 2012. — 376 с.
- Сычевская Е.К. К истории рыболовства в Тверском княжестве (XIII—XV вв.) по материалам раскопа Тверской кремль-11 // Тверской кремль: комплексное археологическое источниковедение (по материалам раскопа Тверской кремль-11, 1993—1997 гг.). — СПб., 2001. — С. 18—183.
- Тавлицева Е.Ю. Результаты раскопок селища Заозерье-2 1993—1995 гг. // Археологические памятники Москвы и Подмосквья. — М., 1996 — С. 45—59 (Тр. Музея истории г. Москвы. — Вып. 9).
- Толочко П.П. Київська Русь. — К., 1996. — 360 с.
- Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. — Киев, 1987. — 248 с.
- Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — Киев, 1980. — 224 с.
- Фехнер М.В. Крестовидные привески «скандинавского» типа // Славяне и Русь. Сб. статей к шестидесятилетию акад. Б.А. Рыбакова. — М., 1968. — С. 210—214.
- Хамайко Н.В. Древнерусское «двоеверие»: происхождение, содержание и адекватность термина // Ruthenica. — К., 2007. — Т. VI. — С. 86—114.
- Хэйзинга Й. Осень средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах. — М., 1988. — 544 с.
- Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. — Чернігів, 1999. — 184 с.
- Шинаков Е.А. Северные элементы в культуре Среднего Подонья X—XI вв. // Историческая археология: Традиции и перспективы. К 80-летию со дня рожд. Д.А. Авдусина. — М., 1998. — С. 307—322.
- Шовкопляс Г.М. Вишгород і його замовчувані дослідники // АДУ 1994—1996 рр. — К., 2000. — С. 181—185.
- Шрамко Б.А. Хорошевское городище // Археология славянского Юго-Востока. — Воронеж, 1991. — С. 50—59.

И. А. Готун, А. М. Сухонос

КУЛЬТОВЫЕ ПРЕДМЕТЫ ИЗ ПОСЕЛЕНИЯ ХОДОСОВКА-РОСЛАВСКОЕ

Селище Ходосовка-Рославское в южных пригородах Киева характеризуется высоким уровнем развития материальной и духовной культуры населения древнерусской и монгольско-литовской эпохи. Среди находок 2007—2011 гг. показательны отражающие синкретизм православия и язычества на Руси.

Крестиков из металла собрано три: т. н. «скандинавского типа» (вторая половина X — первая половина XII вв.); свинцовый равноконечный с утолщенными концами и мальтийским крестом в ромбическом средокрестии (датируемый в Новгороде XIII—XIV вв.) и серебряный позолоченный с шариками на концах и ромбом с углублением в средокрестии (прямые аналоги ему не найдены, но близкие есть в XII—XIII вв.). Каменных выявлено два, рань-

ше такі називали «корсунчиками», вважаючи їх походженнями з Криму. *Янтарні* — прості з шматка і браковані укладені з квадратом в середокресті з майстерської мають аналогії в XII—XIII вв. і XII—XIV вв. Бронзове изделие в формі биконічної бусини з ушками збігається з *оглавляями* деяких *энколпионов* XII—XIII вв. Це неперечинне підтвердження християнського благочестя, але на селищі також виявлені свідчення язических пережитків в релігійному світогляді.

Амулетами служили кістки з отворами. *Лисий клык* представляє обереги з зубів і когтей хищників, відомі в слов'яно-руській середі і на пам'ятниках інших епох. Таранна кістка *бобра* також має багато аналогій. Підвеска з *позвонок шкури* — амулет, з палеоліта присущий багатьом народам. Серед ристів *белемнітов*, повсюдно почитаних як «чертові пальці», «громові стріли», отождествляемых з втіленням сутності блискавки і грома і зберігають збереженням збереженням грози і пожеж, крім необроблених є один з отворами. К шумячим привескам злих духів відноситься *бубенчик* останньої чверті XI — другої половини XIII вв. Вероятно, жителі селища використовували і ритуально-магіческі предмети з органіки, відомі в вологих шарах і в народній культурі, але при відсутності артефактів це можна тільки передбачати.

Описані предмети — не тільки характеристика світогляду жителів. З урахуванням відкритої площини їх кількість суттєво перевищує показателі еталонних пунктів (Ліскове, Автуніч, поселення міждурч'я Дніпра і низовий Десни). Це свідчить про неординарність пам'ятника, і про невичерпані інформаційні можливості розкопок такого соціально-економічного феномена, як село Київської Русі.

Ключові слова: середньовічне селище, пригород Києва, обряди і віровання, натільні хрестики, підвески-амулети.

I. A. Gotun, A. M. Sukhonos

CULT ITEMS FROM KHODOSIVKA-ROSLAVSKE SETTLEMENT

Khodosivka-Roslavske settlement in the south outskirts of Kyiv is characterized by a high level of development in material and spiritual culture of the population in Ancient Rus and Mongol and Lithuanian epochs. Among the finds of 2007—2011 remarkable are the items evidencing the syncretism of Orthodoxy and heathendom in Rus.

Three *metal crosses* were found: a so-called «Scandinavian type» cross (second half of the 10th c. — first half of the 12th c.); a lead cross with equal-sized thickened endings and with Maltese cross in the rhombic central inner (dated in Novhorod by the 13th—14th c.), and a silver gilded cross with spherical thickened ends and rhombic deepening in the central inner part (there are no direct analogies, but the closest are dated by the 12th—13th c.). Two *stone crosses* were found which were called «korsunchik» before because they were believed to originate in the Crimea. *Amber crosses* are represented by a simple one from the layer and by the rejects found in the workshop which are flattened with squares in the centres and have analogies in the 12th—13th c. and the 12th—14th c. A bronze item looking as bi-conic bead with rings is close to the *headings* of some of the 12th—13th c. *encolpions*. The above mentioned findings undoubtedly evidence for the Christian pious life, however, evidence for the pagan vestiges in religious worldview were also revealed at the settlement.

Bones with holes were used as amulets. *Foxy fang* belongs to a group of talismans made of teeth and claws of predators widely represented in Slavonic-Rus milieu and at the sites of other epochs. The drilled out *beaver's hucklebone* also has numerous analogies. A pendant of *pike's backbone* is an amulet peculiar to many peoples since the Palaeolithic. Rostra of *belemnites* worshiped everywhere as «devil's fingers» and «thunder arrows» and considered to be embodiment of lightning's essence and thunder reliably protecting from storm and fire. Among the finds without traces of processing or use, one piece has a hole drilled. A *bell* of the last quarter of the 11th c. — second half of the 13th c. is referred to noise-making appendages keeping out evil spirits. Probably, habitants of the settlement also used items of ritual and magic nature made of organic materials. Such items are found occasionally in wet layers and are known in the folk culture of the next periods, but while there are no relevant artifacts this can be only presumed.

The finds do not just describe the ideology of population. Their quantity against the excavated territory significantly overlaps the indexes at the sample sites, such as Liskove and Avtunychi, and the settlements at the area between the Dnipro and Desna Rivers. This evidences both that the site is extraordinary, and that informational opportunities for excavation at such social and economic phenomenon as Kyiv Rus village is not exhausted.

Keywords: Medieval settlement, surrounding of Kyiv, rites and beliefs, cross, pendant-amulet.

Одержано 31.10.2013

О. О. М е л ь н и к

ЦВИНТАР СТАРОКИЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ В ІМ'Я ЖИВОНАЧАЛЬНОЇ ТРІЙЦІ

Публікація присвячена розгляду поховань на території цвинтарю старокиївської церкви Св. Трійці, відкритих під час археологічних розкопок 1997 та 2004 рр.

К л ю ч о в і с л о в а: поховання, цвинтар, Троїцька церква, Київ.

Поховальні пам'ятки завжди викликали інтерес дослідників, оскільки пов'язані не лише з археологічними та етнографічними проблемами, але й культурно-історичними. Порівняно нещодавнє виділення поховань XV — XVIII ст. в окремий об'єкт вивчення зумовило появу великої кількості робіт, присвячених даному питанню. Церковні цвинтарі цього періоду були невід'ємною частиною історичної топографії міста. Одним з них у Верхньому Києві стало кладовище довкола храму в ім'я Живоначальної Трійці. Проведені на цій території з 1949 р. археологічні дослідження та наявні писемні джерела дозволяють більш докладно розглянути виявлені поховальні пам'ятки.

В статті використані архівні та фондові матеріали Інституту археології НАН України (ІА НАН України), Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДАУК), Музею історії Києва та Археологічного музею в м. Київ¹. Незважаючи, на тривале існування Троїцької церкви, та відповідно цвинтаря біля неї, писемних джерел, які висвітлюють її історію небагато. Більшість з них зберігаються в ЦДАУК, та досі не введені дослідниками до наукового обігу.

Даних про будівництво храму до сьогодні не виявлено. В середині XIX ст. його спорудження

відносили до періоду між 1651 та 1682 рр. [Указатель ..., 1850, с. 109]. Територія майбутньої Троїцької церкви в кінці 1586 р., за розпорядженням воеводи кн. К. Острозького, потрапляє до складу новоутвореної Софійської слободи. На півдні з 1646 р. ця ділянка межувала зі «Слободою київських жителів», заснованої підвладними магістрату мешканцями Подолу [Мовчан, Климовський, 2005, арк. 5]. За підрахунками С.І. Климовського, на плані 1695 р. принаймні 29 садиб належало магістратським міщанам, а на середину XVII ст. тут у 30—40 дворах могло мешкати приблизно 150—200 осіб [Климовський, 2002, с. 97] (рис. 1). На думку І.І. Мовчана та С.І. Климовського, саме потреба в парафіяльному храмі значної кількості жителів зумовила його спорудження в період між 1645 та 1651 рр. [Мовчан, Боровський та ін., 1998, арк. 19] На це вказує і зведений в 1673 р. Поперечний вал, що клином огинав церкву. З підписанням Переяславської угоди (1654 р.) у Верхньому місті розміщується руський гарнізон, а слобода входить до складу Старокиївської фортеці. Незважаючи, на заборону влади жителям Києва користуватися фортечним храмом, для мешканців слобідки зробили виняток [Задерацький, 1864, с. 45 — 55]. За даними М.В. Закревського, під валом довкола Троїцької церкви та за Софійським собором для утримання караулу біля Печерських, Львівських та Золотих Воріт, був розквартирований Київський полк [Закревський, 1868, с. 842]. Назви сучасних вулиць (Рейтарська та Стрілецька) підтверджують подібне розміщення.

Перша писемна згадка про храм міститься в духовному заповіті митрополита Гедеона Святополк-Четвертинського від 21 березня 1690 р. [Болховитинов, 1825, с. 118]. Інші повідомлення пов'язані з пам'ятними написами на Євангеліє (особистий подарунок патріарха Адріана

1. Автор статті висловлює вдячність за надані фондові матеріали завідувачам фондами Музею історії Києва Л.Я. Степаненко та Археологічного музею в м. Київ Л.І. Іванченко.

храму в 1695 р.), та іконі пресвятої Богородиці, яка була перенесена до церкви із Золотих воріт в 1699 р. До ранніх письмових документів можна віднести і поменник церкви, де за даними Л.І. Похилевича, були названі імена парафіян XVII ст. [Похилевич, 1865, с. 84—87].

Завдяки плану м. Київ полковника І. Ушакова (1695 р.) можна отримати загальне уявлення про архітектуру та розташування храму в кінці XVII ст. (рис. 1). Це була дерев'яна одноапсидна двоярусна споруда з прибудованою дзвіницею, яка знаходилася між Софійським собором і Михайлівським Золотоверхим монастирем, між двома хвіртками Поперечного валу, біля Мініховського бастиону Старокиївської фортеці [Задерацький, 1864, с. 45—55; Алферова, 1982, с. 52]. Вивід поблизу церкви отримав назву «Троїцького». Згадка про останній міститься в описі укріплень міста (1673 р.) та «Розпису Києва» (1782 р.) [Роспись ..., 1874, с. 96—98].

У 1703 р. храм був офіційно перетворений на полковий. За даними протоіерея В. Стоцького, на початку 1730-х рр. внаслідок природного руйнування він став «ветхим». Тому за пропозицією Київської консисторії від 9 серпня 1731 р. був розібраний. Невдовзі розпочалося зведення коштами полковника Роде та Київського гарнізонного полку нової дерев'яної церкви на бутовому фундаменті, а вже 17 грудня 1732 р. відбулося її освячення [Закревский, 1868, с. 842; Новгородцев, 1874, с. 149; Климовський, 2002, с. 96]. П.О. Задерацький, вважав, що під час перебудови було збережено кам'яний престол попередньої споруди [Задерацький, 1864, с. 45—55]. Відновлений храм був досить скромним за розмірами (приблизно 10 × 20 м). Але його прикрашав вишуканий іконостас за кресленнями відомого російського архітектора І.Ф. Мічуріна. Ім'я останнього як благодійника згадувалося в жертovníку та навпроти престолу Троїцької церкви [Закревский, 1868, с. 845]. За вівтарною стіною церкви в 1753 р. була похована його дружина. Церковні старости тривалий час обиралися з полкових чинів, а для сплати за їх службу та буденних витрат храм отримував спеціальну «грошову ругу» [Похилевич, 1865, с. 85]. У 1764 р. статус церкви знову був змінений: з полкової вона перетворилася на парафіяльну.

Масштабна перебудова Києва у 1830-х рр., зокрема, розпланування «обывательских мест» та нової дороги призвело до скорочення кладовища церкви. У доповіді Синоду та митрополиту Лаври протоіерея П. Максимовича йдеться про допущену повітовим землеміром Дубицьким помилку у відрізання землі від Троїцької церкви (документ 1834 р.) [Дело, од. зб. 147, арк. 1—10]. Межувальник відокремив клином південно-західну ділянку кладовища (194 саж² (883 м²)), а всю іншу землю залишив церкві та обніс огорожею. Але, влітку наступного року для спорудження будинків дяка Андріївської церкви Чорбе та солдати Єфремової вже ін-

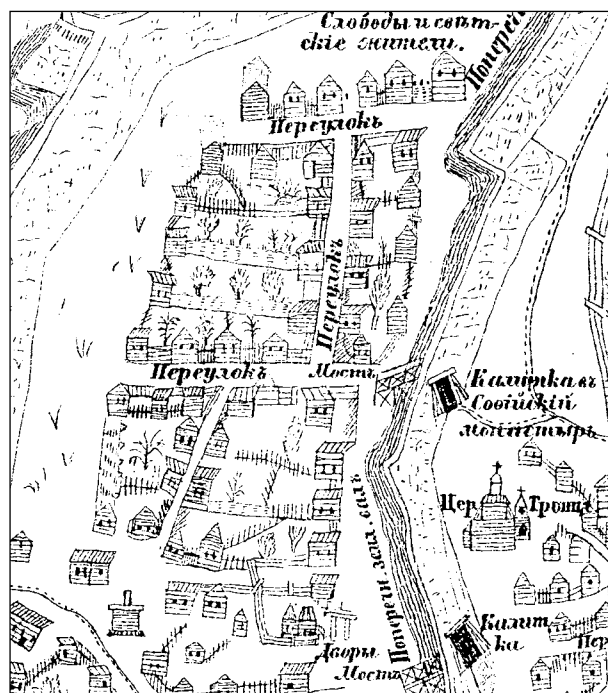

Рис. 1. Троїцька старокиївська церква на плані Києва 1695 р.

ший землемір Шмігельський та старший поліцмейстер Третьяков на півдні відмежували ще 20,5 саж² (93 м²). В результаті територія погосту значно скоротилася: від церкви до меж ділянки залишилося 16 м на заході, 8,50 м на сході, та по 5,30 м на півночі та півдні. Міська поліція в свою чергу вимагала перенести паркан на нову лінію. Вислухавши в березні 1836 р. даний рапорт, генел-губернатор гр. Гуреев прийняв рішення надання компенсації церкві (350 руб.) та приєднання до погосту землі по Рильському провулку. Загальна площа ділянки тепер складала 277 саж² (93 м²). Однак, вже через 20 років, у 1858 р., після зведення поруч Присутніх місць (1854—1857 рр.) церкву зачинили та розібрали, а її начиння перенесли на територію Нової Забудови (сучасна вул. Червоноармійська, 51) [Похилевич, 1865, с. 83; Звід, 1999, с. 283].

Інформація про відкриті на території колишньої Троїцької церкви поховання з'явилася в періодичній пресі ще у другій половині XIX ст. Зокрема, в газеті «Киевлянин» від 26 вересня 1868 р. повідомляється про велику кількість людських кісток виявлену робітниками під час влаштування скверу поблизу Михайлівського Золотоверхого монастиря [Череп, 1868, с. 3]. Найщільніше кістки розміщувалися між північно-східним кутом будівлі Присутніх місць і будинком Ейсмана з одного боку, та будинками Раппопорта, Постнікова і дзвіницею монастиря — з іншого. Старожила відніс поховання до церковних цвинтарів (у т. ч. і Троїцької), і пригадав, що під час руйнування земляних валів Старокиївської фортеці та прокладання нових вулиць у 1830—1840 рр. також були розкриті численні могили.

Археологічні дослідження території колишньої Троїцької церкви розпочалися з утворення окремої комісії Товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва в серпні 1912 р. [Протоколи ..., од. зб. 30, арк. 33]. Ініціатором збереження «престолу» храму, який знаходився в приватній садибі виступив член товариства приват-доцент В.Е. Данилевич. На жаль, результати роботи цієї комісії нам невідомі.

Оскільки поховання «пізнього» періоду в середині ХХ ст. не були предметом обов'язкової фіксації, вчені здебільшого занотовували їх приблизну кількість та надавали узагальнюючу стислу характеристику. Не став винятком і цвинтар церкви Св. Трійці. До того ж, ситуацію ускладнили післявоєнні умови життя в місті. У травні 1949 р. археолог ІА НАН України І.М. Самойловський провів спостереження за земляними роботами біля буд. 17 по вул. Володимирській [Самойловський, 1949, арк. 15]. У його польовому щоденнику відмічено понад 15 перерізаних поховань на відрізьку у 40—50 м. Могили відкриті на глибині від 0,65 до 1,00 м були орієнтовані на захід. Зітлілі домовини виявлено у лесовому суглинку. На жаль, детальніших даних автор не навів. Наступні земляні роботи з прокладення кабелю по вул. Володимирській, 17 відбулися у 1953 р. та знову привернули увагу І.М. Самойловського [Самойловський, 1953, арк. 6]. Але цього разу зафіксовано лише наявність у суглинку поодиноких черепів та кісок. Таким чином, загальна інформація про кладовище Троїцької церкви на середину ХХ ст. мала уривчастий та поверхневий характер.

З кінця 1980-х рр. держава почала повертати храми православній церкві, що зумовило зростання інтересу до висвітлення їх історії, в тому числі й кладовищ. Відбулася переоцінка важливості вивчення церковних поховань XVI—XVIII ст. Значну роль в цьому процесі відіграла археологічна і пам'яткоохоронна діяльність ІА НАН України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури на території Києва. Масштабні дослідження Троїцької церкви Старокиївської експедицією ІА НАН України на чолі з І.І. Мовчаном були проведені впродовж двох сезонів 1997 та 2004 рр., поштовхом до них стала підготовка ділянки під будівництво готелю «Хаятт Рідженсі Київ». Отримані дані стали основним джерелом для розгляду поховальних пам'яток поблизу храму. Розкопки на південно-східному схилі Старокиївської гори площею приблизно 3000 м² були проведені у квітні—травні 1997 р. Майже дві третини дослідженої ділянки в ХХ ст. було зрізано від рівня вулиці на 1,50 м [Мовчан, Боровський та ін., 1998, арк. 3]. Крім того, значних руйнувань кладовищу завдали численні земляні роботи та зведення буд. 19 по вул. Володимирській. Зафіксовані 54 поховання дали змогу дослідникам локалізувати цвинтар між сучасними Володимирським провулком та вулицями Володимирською і Алли Тарасової. В північній частині розкопу була відкрита кладка з обтесаного пісковика та цегли (ли-

товка) (рис. 2). Замість розчину будівельниками використано землю з фрагментами пісковика та вапняно-піщаного розчину XVII—XVIII ст. Слідостаннього простежено на відстані п'яти метрів у південному та східному напрямках на глибині від 1,80 до 2,05 м. Загальний розмір кладки становив 3,00 × 0,60 м. Будівельні матеріали дозволили дослідникам віднести її до XVII—XVIII ст. та ідентифікувати залишки кам'яного фундаменту як цегляний підмурок дерев'яної церкви ім'я Живоначальної Трійці. Можливо, саме ці підмурки названі «престолом» М.В. Закревським та у протоколах засідань Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва в 1912 р. [Протоколи, од. зб. 30, арк. 33; Мовчан, Боровський та ін., 1998, арк. 20—21]. Матеріали розкопок 1997 р. нині зберігаються в фондах Музею історії Києва (колекція № А 4983).

Археологічне вивчення південного схилу Старокиївської гори продовжилось з вересня по жовтень 2004 р. у зв'язку з будівництвом підземного паркінгу готелю за адресою вул. Алли Тарасової, 1—5 [Мовчан, Климовський, 2005, арк. 3, 51]. Під час проведених розкопок розчищено 93 поховання. За даними дослідників, ще приблизно 20—30 могил було знищено комунікаційними траншеями ХХ ст. Загальну характеристику могильника викладено в науковому звіті та публікації «Розкопки у «граді Ярослава» та Копиревому кінці Києва» [Мовчан, Климовський, 2005, арк. 90—92; Мовчан, Климовський, 2006, с. 225]. Переважна більшість археологічних матеріалів зберігається в НФ ІА НАН України (колекція № 1261), інша частина — в Археологічному музеї в м. Києві (колекція АМ: № 3540—3546).

Після 1695 р. Троїцька церква нанесена на численних планах Києва аж до 1860 р. В результаті їх співставлення, зокрема, планів 1780, 1787 та 1803 рр., з сучасною мапою Києва вдалося встановити приблизне розміщення храму (контури можливого місцезнаходження церкви нанесено пунктиром на рис. 2). Досліджені в результаті археологічних розкопок ділянки кладовища розташовувалися на північний схід та південь від споруди. Можливо, чотири поховання знаходились всередині храму (поховання 35—37, 56), а залишки фундаментів, відкриті під час розкопок 1997 р., були частиною північно-західного кута будівлі. В статті використана наскрізна нумерація поховань, зафіксованих у 1997 і 2004 рр. Крім того, могили з парними кістяками отримали замість двох номерів — один. Загальна кількість поховальних комплексів складає 147 одиниць (табл. 1).

Територія на захід та північ від церкви була обмежена вже згаданим бастионом Поперечного валу. З планів кінця XVIII ст. видно, що кладовище займає не лише ділянку довкола церкви, але й фактично всю територію бастиону валу поблизу хвіртки Софійського монастиря. Поряд з цим, численні перерізання об'єктами XVIII ст. поховань розташованих на схід від церкви (№ 60, 62, 64, 75, 130) свідчать про значне скорочення території

Таблиця 1. Відповідність номерів поховань у польових звітах номерам на плані

№ за звітом 1997 р.	№ на плані	№ за звітом 2004 р.	№ на плані	№ за звітом 2004 р.	№ на плані
1	1	1	55	51	104
2	2	2		52	105
3	3	3		53	106
4		4	57	54	107
5	4	5	58	55	108
6	5	6	59	56	109
7	6	7	60	57	110
8—15	7—14	8	61	58	111
16	15	9	62	59	112
17	16	10	63	60	113
18	17	11	64	61	114
19	18	12	65	62	115
20	19	13	66	63	116
21	20	14	67	64	117
22	21	15	68	65	118
23	22	16	69	66	119
24	23	17	70	67	120
25	24	18	71	68	121
26	25	19	72	69	122
27	26	20	73	70	123
28	27	21	74	71	124
29	28	22	75	72	125
31		23	76	73	147
30	29	24	77	74	126
32	30	25	78	75	127
33	31	26	79	76	128
34	32	27	80	77	129
35	33	28	81	83	
36	34	29	82	78	130
37	35	30	83	79	131
38	36	31	84	80	132
39	37	32	85	81	133
40	38	33	86	82	134
41	39	34	87	84	135
42	40	35	88	85	136
43	41	36	89	86	137
44	42	37	90	87	138
45	43	38	91	88	139
46	44	39	92	89	140
47	45	40	93	90	141
48	46	41	94	91	142
49		42	95	92	143
50	47	43	96	93	144
51	48	44	97	94	145
52	49	45	98	095	146
53	50	46	99		
54	51	47	100		
55	52	48	101		
56	53	49	102		
57	54	50	103		

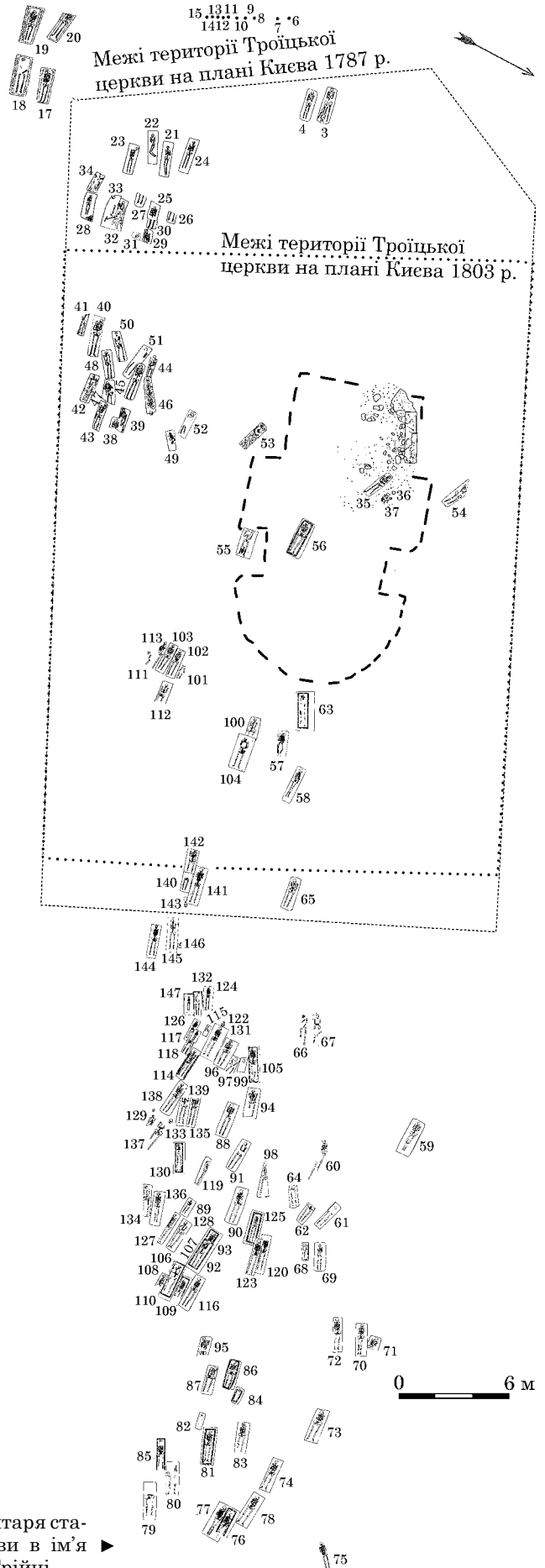

Рис. 2. План цвинтаря старокиївської церкви в ім'я Живоначальної Трійці

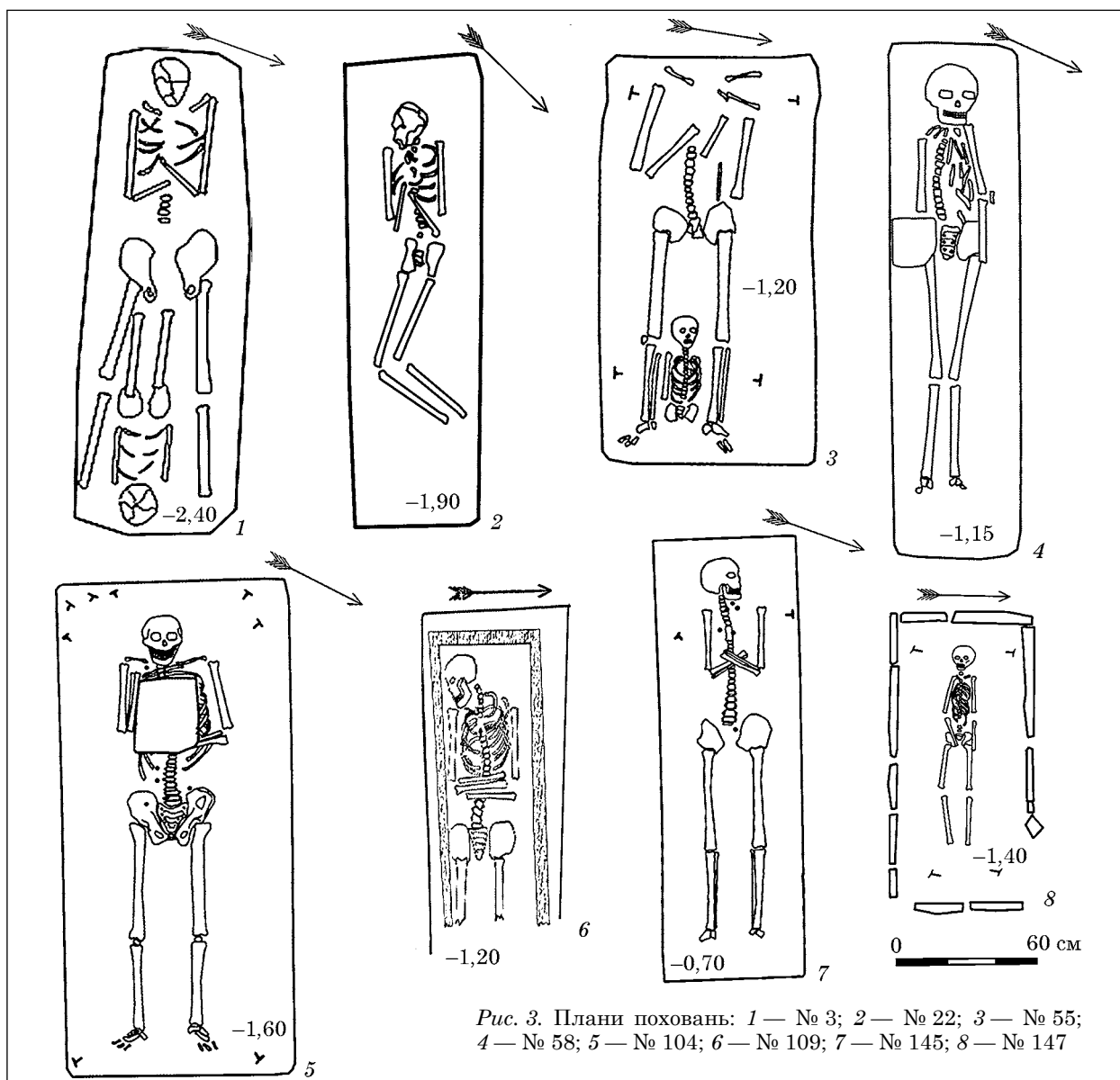

Рис. 3. Плани поховань: 1 — № 3; 2 — № 22; 3 — № 55; 4 — № 58; 5 — № 104; 6 — № 109; 7 — № 145; 8 — № 147

цвинтаря в цей час. Відповідно ці поховання можна віднести до раннього етапу існування цвинтаря, тобто середини XVII — початку XVIII ст.

Усі поховальні споруди, за винятком однієї, представлені ґрунтовими ямами підпрямокутної форми з округленими кутами. Абсолютна більшість належить до індивідуальних (143 із 147). Протягом досліджень 2004 р. у 74 (50 %) випадках вдалося встановити часткові або повні розміри ям. Їх довжина відповідала величині труни, і коливалися від 2,00 до 0,50 м, ширина — від 0,30 до 0,80 м. Розміри могильних ям парних поховань під час розкопок зафіксовані не були.

Єдиною могилою з внутрішньою цегляною конструкцією було виявлене в 2004 р. дитяче поховання 147 (рис. 3, 8). Зафіксовані розміри сторін склепу становили: 1,00 (Пд), 0,65 (Пн), 0,46 м (Зх). Східна стінка була лише зімітована. Різниця в довжині південної та північної сторін зумовила з часом заповнення споруди замивним суглинком. Перекриття без використання розчину спирало-

ся на фрагмент плінфи (30 × 24 × 4 см), який був покладений на віко домовини. Подібне влаштування склепіння є розповсюдженим явищем серед склепів цього часу [Беляев, 2012, с. 74]. Споруда складена з повторно використаної цілої та фрагментів плінфи XI ст. (розміри цілих плінф: 40 × 18 × 4 см та 31 × 22 × 4 см) на розчині зі спондилової глини. Цегла поставлена вертикально на ребро та впущена в материк. Дана підземна цегляна гробниця відноситься до одноактних та не має аналогій серед склепів Києва.

Засипка ям — суглинок від темно- до світло-сірого кольору. Подібність кольору і складу заповнення та поверхні, з якої була впущена могила, обумовили труднощі у визначенні меж ям на плані. Порівняно часто у засипці (27 поховань) на різному рівні, в тому числі й материковому, зустрічались фрагменти кераміки. Кераміка XVII—XVIII ст. помічена у 19 випадках, давньоруського часу — у 4, та обох періодів — у ще 4 похованнях. Автори звіту справедливо зазначили, що відсут-

ність на території кладовища житлової забудови та культурних шарів дозволяє віднести певну частину кераміки до навмисно вкинутаї [Мовчан, Клімовський, 2005, арк. 91]. Вони пов'язують подібне явище з пережитками язичницького звичаю сплати «оболу Харону», де фрагменти битого посуду замінили монету. На нашу думку, ритуал биття після використання посуду під час похорону міг грати роль оберегу та символізувати прощання з померлим. Цей звичай зберігся аж до XIX ст. [Берладена, 2009, с. 17]. Натомість, не викликає сумнівів функція покладеного на груди померлого в похованні 25 польського соліду Яна Казимира (боратинка, 1661 р.) (Фонди музею історії Києва: інв. № А 4983/374) (рис. 4, 5, див. вклейку). Монета безперечно призначалася душі померлого для «викупу» місця на цвинтарі, перевезення на інший світ та відкупу від гріха.

Контури труни або її тлін відмічено у 74 (50 %) випадках, з них повні розміри визначено у 12 похованнях, лише ширину — в одному. Вони залежали від основних антропометричних параметрів тіла померлого, які знімали ниткою або мотузкою [Седакова, 2004, с. 87, 206]. Трунами були прямокутні ящичні конструкції. Віко зафіксовано у 10 похованнях. Відсутність залишків домовин в половині випадків можна пояснити поганою збереженістю деревини і можливим побутованням серед бідного населення звичаю багаторазового використання труни [Гуревич, 1989, с. 123]. Третина з відкритих поховань містила цвяхи домовин. Їх кількість неоднакова, коливається від 1 до 10. У 13 могилах знаходилося по 2 цвяхи. До 4 цвяхів (27 (63 %)) могли з'єднувати торці з довгими сторонами трун. Їх відсутність в більшості випадків доводить широке використання пазів у конструкції трун («складений» тип за Т.Д. Пановою). Але погана збереженість дерева та брак точної фіксації розташування більшості цвяхів не дає можливості визначити форму та спосіб кріплення дошок.

Підтвердженням тривалого існування кладовища стали зафіксовані перекриття пізнішими похованнями більш ранніх, що дало змогу говорити про їх відносну хронологію. Зокрема, поховання 25, 36, 38, 76, 92, 69, 106 та 108, 120 були здійснені пізніше поховань 30, 37, 39, 77, 93, 66 та 67, 107, 123 та 64 відповідно. Перекриття могил є наслідком обмеженості міської території довкола організуючого ядра цвинтаря — церкви в ім'я Живоначальної Трійці. Подібні порушення у системі розміщення могил під час підпоховань свідчать про розташування могильних пагорбів без дотримання порядку: рядами та групами одночасно. У результаті співставлення відносного часу поховань та глибини дна могильних ям ми встановили, що глибина переважної більшості пізніших поховань була меншою: у 6 випадках на 0,20 м, в 3 — на 0,40 м, в одному — на 0,50 м. Скоріш за все, гробокопачі під час риття ями могли здогадуватися про вже здійснене на цьому місці поховання, і тому зупинялися на досягнутій глибині аби уникнути руйнування попереднього та пошуку

місця для нового. В одному випадку вони навіть склали кістки в купу від попереднього поховання аби влаштувати наступне на його місці (пох. 132 і 147 відповідно). Глибина трьох пізніших по відношенню до більш ранніх була приблизно однаковою, та ще в трьох випадках пізніші були впущені глибше попередніх, що призвело до їх часткової руйнації. Загалом, розподіл за глибинами дна 132 могильних ям виглядає наступним чином: 0,60—1,00 м — 36 поховань (27 %); 1,10—1,50 м — 59 (45 %); 1,60—2,00 м — 33 (25 %); 2,10—2,40 м — 4 (3 %). Середня глибина складає 1,35—1,40 м.

Могильну яму копали здебільшого вранці, щоб сонце, за яким її орієнтували знаходилося ще не високо. Орієнтування могили відбувалося або за віссю храму, або сходом сонця, адже за християнськими уявленнями померлий після воскресіння мав слідувати по дорозі, вказаній вранішнім світилом. Однак, через відхилення точок його сходу та заходу протягом року, орієнтація кістяків суттєво варіюється. Використовуючи метод визначення орієнтації поховань В.В. Генінга, їх можна умовно розподілити за наступними порами року [Генінг, 1985, с. 139—140]. Так, орієнтовані на захід (54 (37 %)), захід — південний захід (35 (24 %)) та на захід — північний захід (4 (3 %)) відповідають весні і осені; на південний захід (34 (23 %)) — літу; на північний захід — зимі (1 (1 %)). Орієнтацію 19 (13 %) поховань визначити не вдалося. Хоча подібний поділ носить суто формальний характер, закономірності у сезонності здійснення похорону знаходять підтвердження в етнографічних даних. Відомо що, влітку ховали швидко — протягом доби. Взимку, навпаки, не поспішали, адже для бідних та осіб із середнім достатком наймати гробокопачів в холодних умовах було занадто дорого [Енциклопедія ..., 1997, с. 460—463]. Тому померлих часто ставили в усипальні або притворах дзвіниць, і там залишали до весни.

Всі поховані лежали випростано на спині, оскільки за християнськими віруваннями людина після смерті сприймається сплячою («усопшей»), а після похорону і до воскресіння її душа перебуває в іншому світі. Положення тіла мало демонструвати покору перед Богом та очікування Другого Пришестя. В деяких випадках не лише поза особи засвідчувала смиренність душі, але й інвентар. Наприклад, у похованні 104 на грудях жінки знаходилася плінфа XI ст. (24 × 23 × 3 см), а на лівому крилі тазу — камінь яйцеподібної форми зі слідами вапнякового розчину (НФ ІА НАН України: колекція № 1261; інв. № 245; розміри 42 × 30 мм) (рис. 3, 5; 4, 4, див. вклейку). В іншому жіночому похованні 58 на правому крилі тазової кістки лежав фрагмент жорна (рис. 3, 4). Цей важливий сільськогосподарський атрибут несе ідейне та ритуальне навантаження. Жорно в християнстві, з одного боку, виступає символом родючості землі (ототожнення Ісуса зі святим чистим хлібом); з іншого — життєвих випробувань людини. Покладення згаданих вантажів

на померлого могло відображати поступливість людського тіла перед Богом.

Із XI ст. на давньоруських землях існував канон хрестоподібного складання рук померлого (послання митрополита Никифора I (1103 — 1121 рр.)) [Кучкин, 1967, 291]. Підтвердження даного догмату знаходимо в чині поховання правовірних християн у Требнику Петра Могили (1642 р.) [Требник ..., 1642, с. 543]. Натомість археологічні дані віддзеркалюють різноманітність положення рук. Серед 152 похованих біля Троїцької церкви у 83 випадках (55 %) вдалося зафіксувати обидві руки, ще у 16 (10,5 %) — лише одну. У більшості померлих верхні кінцівки були складені або схрещені на животі (31 (40 %)); складені або схрещені на грудях (17 (21 %)) чи у комбінованому положенні: одна з рук знаходилася на грудях, інша — на животі (6 (8 %)). В наступних групах одна з рук лежала на грудях, інша — на тазі (5 (6 %)); одна з рук розміщувалась на плечі, інша — на животі (4 (6 %)). Всі інші варіанти подані одиничними випадками. Таким чином, в переважній більшості (54 (69 %)) поховань простежується загальне дотримання християнського канону з незначними відступами від загальноприйнятого чину поховання. Вони є не випадковим, а скоріше повсякденним явищем того часу та простежуються на прикладах церковних цвинтарів Києва. Т.Д. Панова також зазначила значну кількість відхилень від положення рук на животі та грудях з XI до XVI ст. [Панова, 2004, с. 57]. Ю.М. Ситий на основі аналізу положення рук померлих Чернігова (XI—XIII ст.) та Батурина (XVII—XVIII ст.) [Ситий, 2011, с. 306—313] запропонував розглядати цю характеристику в контексті окремого історичного періоду та виділених соціальних груп похованих. Регулярність подібних відхилень свідчить про відсутність жорсткого контролю за точним виконанням обряду. Схрещені руки померлого символізували з одного боку віру у розп'ятого Христа та тлінність людського тіла, а з іншого — очікування на суд Божий. Положення нижніх кінцівок зафіксовано у 84 випадках (55 %). Ноги усіх кістяків, крім поховання 22 (нижні кінцівки померлого були зігнуті в колінах та завалені вправо (рис. 3, 2)), простягнуті зі зведеними або паралельними стопами. Очевидно, їх обмотували полотном, та звільняли вже після покладення до труни, як і руки [Требник ..., 1642, с. 719; Козяр, 2000, с. 63].

Домінуючим є одиночний вид поховань 142 (96,5 %). Відхід від християнських канонів ілюструють і парні одноактні поховання (№ 3, 46, 55 і 129) (рис. 3, 1, 3). Вони представлені спільними могилами для жінок з дітьми. Останні покоїлися між ногами валетом або в одному напрямку з жінкою. Послідовно у два акти було здійснене поховання 28, в якому кістки дитини складені в купу лежали в ногах жінки. Можливо, гробокопачі натрапивши на могилу дитини, вирішили просто посунути її, або жінка була матір'ю померлого дитя і вирішила спочивати разом з ним. Дослідникам візуально вдалося встановити

стать 69 померлих (45 % від загальної кількості поховань): 43 (62 %) жінок та 26 (38 %) чоловіків. У 33 випадках було визначено лише приблизну вікову групу померлих: 20 скелетів належали дітям, 10 — підліткам, 3 — дорослим. Таким чином, до групи дорослих належить 72 похованих (47 %), дітей — 30 (20 %). Вікова група 50 (33 %) кістяків залишилася не визначеною.

Додатковим джерелом до вивчення смертності похованих поблизу старокиївської Троїцької церкви став корпус метричних книг, які зберігаються в фонді «Київської духовної консисторії» (№ 127) ЦДІАУК. До публікації ми залучили п'ять з виявлених нами 26 книг та одну таблицю-екстракт (за 1778 р.) [Метрическая ..., од. зб. 599, арк. 40—42; од. зб. 668, арк. 61—65; од. зб. 713, арк. 242—246 зв.; од. зб. 859, арк. 21—25; од. зб. 900, арк. 7 зв., 9—10; од. зб. 960, арк. 156—160; од. зб. 65, арк. 3]. Ці метрики датуються останньою третиною XVIII ст., тобто належать до періоду дії постанови «Про запровадження кладовищ не ближче 100 саж. (213 м) від останнього житла» (1772 р.). І хоча померлі в цей час вже не ховалися на церковному цвинтарі, дані книг дають змогу отримати інформацію про рівень смертності, співвідношення чоловіків та жінок, та порівняти її з результатами археологічних досліджень.

Для аналізу смертності парафіян виділені 6 вікових інтервалів: немовлячий вік (до 2 р.), дитячий вік (від 2 до 11 р.), юнацький вік (від 12 до 19 р.), вік змужнілості (від 20 до 29 р.), зрілий вік (від 30 до 49 р.) та похилий вік (понад 50 р.) (табл. 2)¹. Як видно з таблиці, ці дані стосуються переважно чоловіків, оскільки записи прожитих жінками років часто відсутні. Відсотковий розподіл померлих за віковими групами в кінці XVIII ст. виглядає наступним чином: до 1 р. — 29 % (24 % чоловіків та 34 % жінок); від 2 до 11 р. — 27 % (23 % чоловіків та 30 % жінок); від 12 до 19 р. — 1 % (стосується лише чоловіків); від 20 до 29 р. — 3 % (3 % чоловіків та 3 % жінок); від 30 до 49 р. — 13 % (15 % чоловіків та 11 % жінок); старше 50 р. — 27 % (32 % чоловіків та 22 % жінок). Але обмеженість інформації про жіночу смертність змушує сумніватися в її неупередженості. Тому для порівняння дитячої смертності за археологічними та метричними даними ми вирішили користуватися метричними відомостями про хлопчиків. Так, середня смертність у віці від 1 до 11 р. склала 48 %, а за археологічними даними серед дітей і підлітків вона становила 29 %. Це свідчить про те, що поховання дітей не завжди відбувалися на церковному цвинтарі. Швидше за все, серед них були немовлята померлі до ритуалу хрещення чи раптовою смертю. Найчастіше їх ховали біля порогу, під житловою частиною будинку, у сінях [Бережнова, 2007, с. 267]. За цією традицією діти оберігали дім та заступалися за живих. Значна кількість померлих у віці до 12 р.

1. В метричній книзі 1781 р. вік одного померлого чоловіка не вказано.

Таблиця 2. Абсолютні дані народжених та померлих в парафії Троїцької церкви

Рік	Жінки								Чоловіки							
	Вікові групи (роки)															
	Народилось	< 2	2—11	12—19	20—29	30—49	≥ 50	Сума	Народилось	< 2	2—11	12—19	20—29	30—49	≥ 50	Сума
1778	20	—	—	—	—	—	—	14	23	—	—	—	—	—	—	13
1780	19	9	4	—	1	2	2	18	23	7	9	—	1	4	3	24
1781	19	—	—	—	—	—	2	12	15	2	4	—	—	3	3	13
1782	21	—	—	—	—	—	—	14	17	1	4	1	1	1	8	16
1787	18	—	—	—	—	—	—	23	15	8	2	—	1	—	6	17
1789	8	3	6	—	—	1	6	16	11	3	1	—	—	6	3	13
1792	15	—	—	—	—	—	—	11	12	1	1	—	—	—	2	4

пояснюється частим недоїданням, епідеміями та антисанітарними умовами тогочасного життя.

Співвідношення народжуваності та смертності в середньому є стабільним та складає 1 : 1,3. Але у 1787 і 1789 рр. як серед жінок, так і серед чоловіків природній приріст став негативним. Можливо, це було спричинено хвилями інфекційного захворювання. Кількісне співвідношення померлих чоловіків та жінок в середньому складає 1 : 1,3, тоді як за археологічними даними — 1 : 1,7. Однак автори наукового звіту за 2004 р. зазначили, що стать та вік значної частини поховань (близько 30 %) залишилася невизначеною. Тому дані про співвідношення жінок та чоловіків на могильнику стали попередніми [Мовчан, Климовський, 2005, арк. 90]. Крім того пропорція могла змінитися з огляду на тривале функціонування могильника — понад 100 р. А відомості метрик дозволяють поточнити співвідношення статевовікової структури парафії лише у другій половині XVIII ст.

Підтвердженням того, що у 1780-і рр. велику частину парафіян церкви продовжують складати військові, стали численні записи імен солдатів І батальйону та членів їх сімей (книги за 1780 і 1787 рр.). Натомість в метриці за 1789 р. абсолютну більшість померлих складають жителі історичних місцевостей Києва: Кудрявця та Шулявки. Одиначні випадки занесення до книг порутчика І фузилерного полку, вахмітра рейтарської команди, жителя Паньківщини, конюха софійської стайні, печерського арештанта та ін. Перспективним залишається введення в науковий обіг решти метричних книг XVIII ст. Троїцької церкви для отримання більш об'єктивних даних щодо сезонності смертності та станово-професійного складу парафії.

Серед предметів, що супроводжують християнське поховання з давньоруських часів чільне місце посідають символи особистого благочестя. На цвинтарі Троїцької церкви вони знайдені лише на 10 кістяках (6,6 %), з них 4 цілих та 5 фрагментів натільних хрестиків зі

сплавів міді та бронзи, 1 фрагмент пелюстки хреста давньоруського часу, який використовувався в якості медальйону. Відсутність тільників в абсолютній більшості поховань може бути пояснена однією з наступних причин: значна частина населення взагалі їх не носила; хрести знімали з шиї померлого перед похороном, або вони просто не збереглися до наших днів [Мовчан, Климовський, 2005, арк. 90—91]. Фрагменти усіх відкритих тільників були свідомо пошкоджені, тобто втілювали в собі ідею неземного устрою та продовження життя в іншому світі [Байбурич, 1993, с. 109]. До ранніх хрестиків належить тільник, що складається з двох фрагментів з поховання 118 (фонд Археологічного музею: АМ 3542/10157) (рис. 5, 4). Розміри його становлять 33 × 19 × 1 мм. Виготовлений з мідного сплаву в техніці чеканки. На лицьовій стороні в три чверті вліво зображена ростова фігура великомученика Микити з ланцюгом у правій руці, та пірамідою — в лівій. Під ногами два зімкнуті кола, що утворюють горизонтальну вісімку — символ безкінечності. Тільник відноситься до чотирикінцевого з прямокутними кінцями тільника Микити Бісогона [Хухарев, 1994, с. 211—213]. Широкого розповсюдження на предметах дрібної металопластики сюжет «Сказання про Микитині муки» набув в XVI ст. [Боброва, 2007, с. 45—46]. Образ св. Микити на символах особистого благочестя відігравав роль оберегу від демонів та символізував перемогу християнства над язичництвом (дияволом). Аналогічні хрести були поширені з XVI до XVII ст. [Четыркин, 1898, с. 7; Беляев, 1995, № 63, табл. 108, с. 118; Векслер, 1999, с. 201—202, рис. 16, 1; 17, 1].

Інші три хрести належать до проквітлого типу, які виступають прообразами Дерева життя. Перший з них, російського походження, відкритий в жіночому похованні 3 має розміри 52 × 31 × 2 мм (рис. 4, 1, див. вклейку; 5, 1) (фонди Музею історії Києва: інв. № А 4983/385). За типологією В.О. Векленка відноситься до

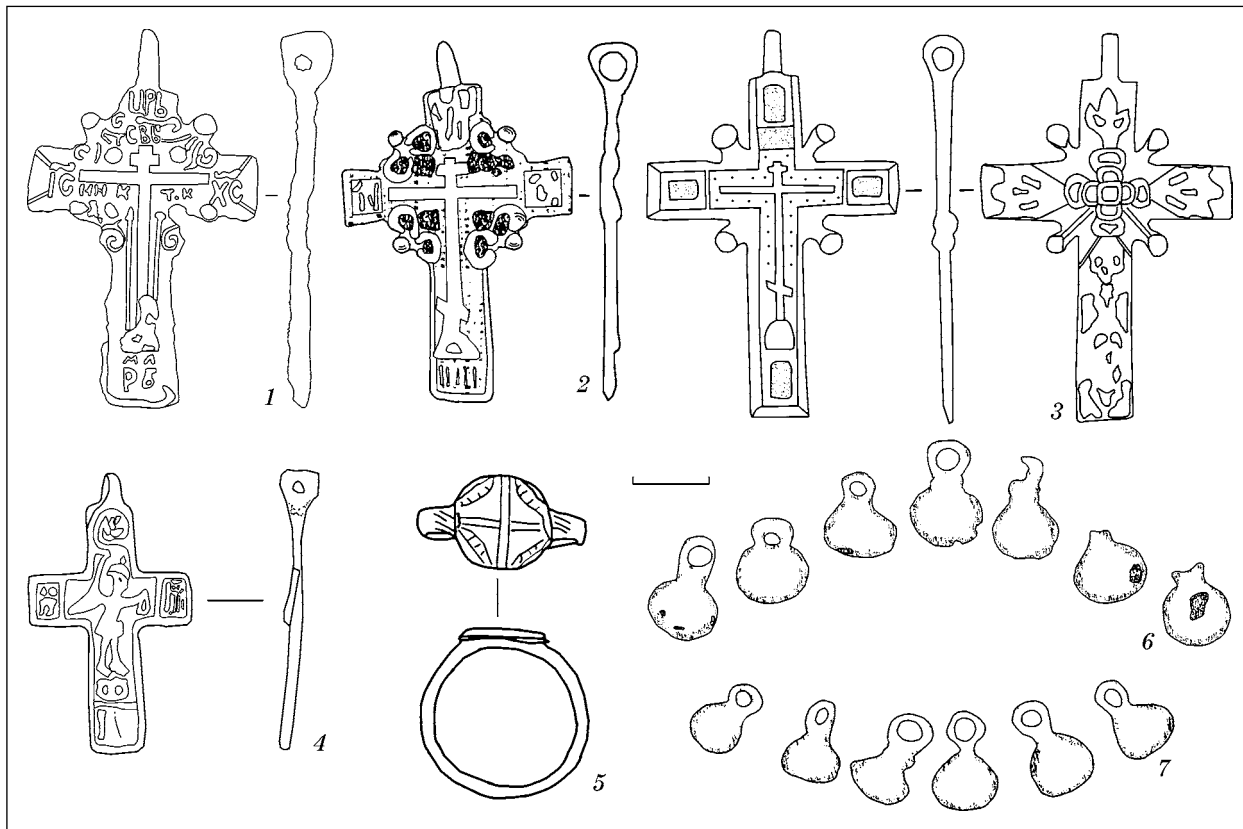

Рис. 5. Предмети, знайдені в похованнях; натільні хрести: 1 — поховання 3, 2 — поховання 109, 3 — поховання 85, 4 — поховання 118; перстень: 5 — поховання 121; гудзики: 6 — поховання 104, 7 — поховання 145

типу 2.3.1 і датується XVII ст. [Векленко, 2010, с. 38]. Інший походить з поховання 109 (фонд Археологічного музею: АМ 3544/10159) (рис. 3, 6; 4, 3, див. вклейку; 5, 2). Розміри тільника складають: $50 \times 32 \times 2$ мм. На кутах перехрестя знаходяться волюти із завитками та чотирма кульками. В квадратних щитках по сторонах рук хреста під титлами розташовані монограми «ІС-ХС» (Ісус Христос). Подібні натільні хрестики датуються другою половиною XVII ст. [Коршун, 2008, с. 71, табл. 24, № 10]. Третій — емальований литий натільний хрестик лежав в області плеча в похованні 85 (фонд Археологічного музею: АМ 3545/10160) (рис. 4, 2, див. вклейку; 5, 3). Розміри двобічного хреста становлять: $54 \times 36 \times 2$ мм. Додаткові елементи перехрестя складаються з променів та кульок на кінцях. Аналогічні хрести відносять до першої половини XVIII ст. [Беляев, 1995, табл. 102, с. 119]. Інші тільники, з поховань 36, 53, 57, 107 та 144, дійшли до нас у фрагментованому вигляді, що значно ускладнює їх типологічне визначення (Фонд Музею історії Києва: інв. № А 4983/380; 4983/379; НФ ІА НАН України: колекція № 1261; інв. № 241, 256, 263). Усі вони датуються XVII—XVIII ст.

Єдиною виявленою особистою прикрасою став щитковий перстень з поховання 121 (фонд Археологічного музею: АМ 3546/10161) (рис. 5, 5). Зовнішній діаметр кільця складає 25 мм, діаметр щитка — 14 мм. Перстень був вдягнє-

ний на середній палець правої руки чоловіка. Орнамент на щитку представляє собою хрест вписаний в ромб.

Залишки вбрання відмічено у 12 похованнях (8 %): вісім з них представлені гудзиками, три — залишками тканини та ниток одягу; один — шкiряного взуття. Більшість гудзиків є мідними кулькоподібними порожніми всередині. Три поховання з ними належали чоловікам (№ 24, 35, 54), три жінкам (№ 104, 130, 145) та два дорослим, стать яких не визначена (№ 39 та 107). Незважаючи на незначну вибірку, кількісне співставлення дозволяє не погодитись з твердженням про перевагу їх використання серед чоловіків. Виходячи з тогочасної традиції суворого визначення кількості гудзиків на певному одязі, можна отримати уявлення про вбрання померлого. Зокрема, 8 напівсферичних гудзиків з мідного сплаву з тканиною на кістяку чоловіка з поховання 54 за їх числом відповідають каптану [Нелюбов, 2007, с. 22]. Те саме стосується й верхнього одягу жінки з поховання 104: сім з дев'яти міднолитих гудзиків-гирьок (три цілих та чотири частково збережені) лежали від шиї до тазу (НФ ІА НАН України: колекція № 1261; інв. № 248—254) (рис. 4, 6, див. вклейку; 5, 6). Діаметр набалдашників коливається від 7 до 9 мм. Всі вони неорнаментовані, тобто виконували суто утилітарну роль. Дане поховання можна віднести до XVIII ст., оскільки саме в цей час відбувався перехід від використання гудзиків як декоративної

прикраси до масового виробництва. Фрагмент ще одного гудзика було виявлено біля черепа у чоловічому похованні 24. Він міг прикрашати головний убір померлого. По одному неорнаментованому литому кулькоподібному гудзику-гирьці знайдено в області підборіддя в похованнях 35, 39, 107 та 130. Ймовірно, вони були нашиті на комір одягу. Застосування гудзиків в одиничних випадках, вказує на використання даного предмету як прикраси. Шість міднолитих неорнаментованих кулькоподібних гудзиків (3 на шиї, 2 на грудях, 1 на тазових кістках) зафіксовано в жіночому похованні 145 (фонд Археологічного музею: АМ 3540/10151—10155) (рис. 3, 7; 5, 7). Діаметр їх набалдашників коливається від 9 до 7 мм. Відсутність гудзиків в абсолютній більшості поховань, не означає їх брак на одязі померлих, адже вони могли бути виготовлені зі шкіри або дерева, і тому не дійшли до наших днів.

Сліди одягу відмічено на грудях жінки в похованні 38 у вигляді невеликої кількості срібних ниток з частинками тканини на них (фонди Музею історії Києва: інв. № А 4983/382). Цими нитками швидше за все було вигаптуване дорожче вбрання померлої. Рештки плечового верхнього шкіряного та хутряного одягу простежено в похованні 122. Можливо, на дитину із заможної сім'ї в останню путь вдягнули жупан прикрашений хутром. Сліди шкіряних чобіт в чоловічому похованні 18 через незадовільну збереженість не дають змоги говорити про тип цього взуття. Незначні зафіксовані залишки тканини та шкіри свідчать про наявність на померлому окремих предметів одягу. За таких обставин особливу цінність набуває вичерпна фіксація розташування предметів та характер опису поховань під час археологічних досліджень.

Отже, весь поховальний комплекс старокиївської Троїцької церкви має горизонтальну внутрішню побудову. Тривале функціонування цвинтаря в умовах міської забудови зумовило високу щільність поховань. За підрахунками І.І. Мовчана та С.І. Климівського загальна кількість могил на ньому за 120 р. могла досягати 250—300 одиниць. Нерівномірне розташування та багатопаровість поховань вказують на те, що кладовище не мало стабільного рядного розташування. В історії цвинтаря можна виділити два етапи існування, які відповідають змінам статусу церкви: парафіяльний — середина XVII ст. — 1703 р.; та полковий — 1703—1764 рр. За всю історію існування кладовище стало місцем спочинку не лише міщан міста, але й військових Старокиївської фортеці. Особливості поховального обряду свідчать про існування відступів від стійкої християнської традиції, і дозволяють не погодитись із твердженням про стандартизацію ритуалу християнського поховання XVII—XVIII ст. Але внаслідок численних скорочень ділянки цвинтаря та пізніших перекопів значна його частина була втрачена без вороття.

Алферова Г., Харламов В. Киев во второй половине XVII ст. — Киев, 1982. — 160 с.

Байбури А.К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. — СПб., 1993. — 239 с.

Беляев Л.А. Древние монастыри Москвы (кон. XIII — нач. XV вв.) по данным археологии. — М., 1995. — 458 с. — (Материалы и исследования по археологии Москвы. — Т. 6).

Беляев Л.А. Некрополь Данилова монастыря в XVIII—XIX веках: историко-археологические исследования (1983—2008). — М., 2012. — 504 с.

Бережнова М.Л., Назаров И.И. Восточнославянские элементы в погребальном обряде русских сибиряков // Интеграция археологических и этнографических исследований. — Одесса; Омск, 2007. — С. 266—270.

Берладна І. Пережитки язичницьких вірувань у поховальному обряді населення Буковини // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Статті VIII міжнар. студ. наук. археол. конф. (10—12 квіт. 2009 р.). — Чернівці, 2009. — С. 17—18.

Боброва А.Б. Икона «Чудо Георгия о змие, с житием» конца XVI — начала XVII века из церкви Георгия «на площадке» в Костроме // Краеведческий альманах «Костромская земля». — Кострома, 2007. — Вып. 6. — С. 32—57.

Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского собора и Киевской епархии. — Киев, 1825. — 273 с.

Векленко В.А. Нателные кресты Самари — Богородицкой крепости. — Днепропетровск, 2010. — 216 с.

Векслер А.Г., Беркович В.А. Материалы археологических исследований некрополя Моисеевского монастыря на Манежной площади в Москве // Культура средневековой Москвы: XVII век. — М., 1999. — С. 181—225.

Генинг В.В., Генинг В.Ф. Метод определения древних традиций ориентировок погребенных по сторонам горизонта // Археология и методы исторических реконструкций. — Киев, 1985. — С. 136—152.

Гуревич А.Я. Смерть как проблема исторической антропологии: о новом направлении в зарубежной историографии // Одиссей. Человек в истории. Исследования по социальной истории и истории культуры. — М., 1989. — С. 114—135.

Дело по рапорту киево-градских церковей благочинного протоиерея П. Максимовича с донесением о погосте Старокиевской Троицкой русской церкви // ЦДІАУК. — Ф. 127. — Оп. 228. — Од. зб. 174.

Задецкий П. Заметки о старокиевской Троицкой церкви // Киевские епархиальные ведомости. — 1864. — № 2. — С. 45—55.

Закревский Н. Описание Киева: в 2 т. — М., 1868. — Т. 2. — С. 455—952.

Звід пам'яток історії та культури України. Київ: Енциклопедичне видання у 28 т. — К., 1999. — Кн. 1, ч. 1. — А—Л. — 608 с.

Климівський С.І. Соціальна топографія Києва XVI — середини XVII сторіччя. — К., 2002. — 230 с.

Козар С. Українська рідина обрядовість віхи людської долі: весілля, похорон. — Хмельницький, 2000. — 71 с.

Коршун В.Е. Родная старина. Обретая утраченное. — М., 2008. — 112 с.

Кучкин В.А. Захоронение Ивана Грозного и русский средневековый погребальный обряд // СА. — 1967. — № 1. — С. 289—295.

Метрическая книга церковей г. Киева за 1780 г. // ЦДІАУК. — Ф. 127. — Оп. 1012. — Од. зб. 599.

Метрическая книга церквей г. Киева за 1781 г. // ЦДІАУК. — Ф. 127. — Оп. 1012. — Од. зб. 668.
Метрическая книга церквей г. Киева за 1782 г. // ЦДІАУК. — Ф. 127. — Оп. 1012. — Од. зб. 713.
Метрическая книга церквей г. Киева за 1787 г. // ЦДІАУК. — Ф. 127. — Оп. 1012. — Од. зб. 859.
Метрическая книга церквей г. Киева за 1789 г. — ЦДІАУК. — Ф. 127. — Оп. 1012. — Од. зб. 900.
Метрическая книга церквей г. Киева за 1792 г. — ЦДІАУК. — Ф. 127. — Оп. 1012. — Од. зб. 960.
Метрические ведомости церквей Киевской епархии за 1778 г. // ЦДІАУК. — Ф. 127. — Оп. 1014. — Од. зб. 65.
Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І. та ін. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України 1997 р. у м. Києві // НА ІА НАНУ. — 1997/34.
Мовчан І.І., Климовський С.І. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАНУ на вул. А. Тарасової, 1—5 у м. Києві в 2004 р. // НА ІА НАНУ. — 2004/42.
Мовчан І.І., Климовський С.І. Розкопки у «граді Ярослава» та Копиревому кінці Києва // АДУ 2003—2004 рр. — Запоріжжя, 2006. — С. 224—226.
Нелюбов С. Философия славянских пуговиц // Древности и старина. — 2007. — № 2 (11). — С. 20—27.
Новгородцев В.И. Географическое описание города Киева ... // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — Киев, 1874. — С. 125—155.
Панова Т.Д. Царство смерти. Погребальный обряд Средневековой Руси XI—XVI веков. — М., 2004. — 188 с.
Похилевич Л.И. Монастыри и церкви г. Киева. — Киев, 1865. — 138 с.
Протоколы заседаний распорядительного Комитета Киевского общества охраны памятников старины и искусства // ЦДІАУК. — Ф. 725. — Оп. 1. — Од. зб. 30.
Роспись Киеву 1782 года // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — Киев, 1874. — С. 96—103.
Самойловський І.М. Археологічні спостереження під час земляних робіт у Києві р. 1953 // НА ІА НАНУ. — 1953/24.
Самойловський І.М. Щоденник археологічних спостережень під час земляних робіт на території м. Києва в 1949 р. // НА ІА НАНУ. — 1949/3г.
Седакова О.А. Поэтика обряда. Погребальная обрядовость восточных и южных славян. — М., 2004. — 320 с.
Ситий Ю.М. Положення рук як ознака дотримання християнських норм у похованнях Чернігова (XI—XIII ст.) та Батурина (XVII—XVIII ст.) // Софійські читання: VI міжнар. наук.-прак. конф. (26—27 трав. 2011 р.). — К., 2011. — С. 306—313.
Требник митрополита Петра Могили / Могила Петро. — К., 1996. — Кн. 1. — 860 с.
Указатель святыни и священных достопамятностей Киева. — Киев, 1850. — 199 с.
Хухарев В.В. К вопросу об изображениях святого мученика Никиты, изгоняющего беса, на крестах и иконках из Твери // Тверской археол. сб. — Тверь, 1994. — Вып. 1. — С. 211—214.
Черепи и кости открываемые на Старом Киеве // Киевлянин. — 1868. — № 115. — С. 3.

Четыркин И.Д. Иконографические формы Св. великомуч. Никиты Готского и объяснение значения этих изображений // Изв. Калуж. учёной архивн. комиссии. — 1898. — Вып. № 7—8. — С. 3—9.
Энциклопедия обрядов и обычаев / Л.И. Брудная и др. — СПб., 1997. — 560 с.

Е. А. М е л ь н и к

КЛАДБИЩЕ СТАРОКИЕВСКОЙ ЦЕРКВИ ВО ИМЯ ЖИВОНАЧАЛЬНОЙ ТРОИЦЫ

Статья посвящена рассмотрению погребальных памятников на территории кладбища старокиевской церкви во имя Св. Троицы. Могильник функционировал длительный период (с середины XVII в. по 1772 г.) и имел высокую плотность погребений. В публикации собраны все известные данные о зафиксированных могилах начиная с 1868 г. Основой изучения кладбища стали подробные описания 147 погребений, открытые во время проведения археологических раскопок в 1997 и 2004 гг. Проанализированы составляющие погребального комплекса, прослежены факты следования христианскому канону и отступления от него. Наличие письменных и археологических источников позволило соотнести показатели смертности по возрастным и половым признакам. Предметы личного благочестия умерших представлены нательными крестиками и медальоном.

К л ю ч е в ы е с л о в а : захоронения, кладбище, Троицкая церковь, Киев.

О. О. М е л н у к

CEMETERY OF STAROKYIVSKA CHURCH OF THE HOLY TRINITY

The article discusses funerary monuments on the territory of the cemetery near Starokyivska Church of the Holy Trinity. The burial ground functioned for a long time, since the middle of the 17th c. until 1772, and had a high density of burials. All the known data regarding the graves recorded since 1868 are collected in the article. Studies of the cemetery are based on the detailed descriptions of 147 burials discovered during the 1997 and 2004 archaeological excavations. The author analyzed the burial complex and compared the findings to the record contained in the Christian canon relating to it, noting some differences between the record and the actual findings. Written and archaeological sources allowed correlating the mortality indexes by age and gender. The archeological finds include religious symbols such as crosses and medallions buried with the corpses.

Key words: graves, cemetery, Church of the Holy Trinity, Kyiv.

Одержано 11.09.2013

УДК: 903.26(477.65)"636"

Н. Б. Б у р д о

АНТРОПОМОРФНІ ФІГУРКИ ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ НЕБЕЛІВКА

Представлено результати аналізу унікальної збірки антропоморфних статуеток небелівської локально-хронологічної групи Трипілля ВП з мега-поселення Небелівка, матеріали з розкопок якого зберігаються в НФ ІА НАНУ.

К л ю ч о в і с л о в а: трипільська культура, Небелівка, антропоморфна пластика, статуетки, фігурки.

Поселення Небелівка розташовано на околиці с. Небелівка Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл. Воно є епонімною пам'яткою небелівської локально-хронологічної групи Трипілля ВП, виділеною свого часу С.М. Рижовим [Рижов, 1993].

Трипільське поселення біля с. Небелівка відкрито під час розвідок В.А. Стефановича у 1960-і рр., і описане, як пам'ятка площею у 25 га. На поселенні тоді було знайдено фрагмент жіночої статуетки [Стефанович, Диденко, 1968, с. 106—107]. За даними К.В. Шишкіна [Шишкін, 1973, с. 38] площа поселення, визначена на підставі дешифрування даних аерофотозйомки, складала близько 250 га. Тобто Небелівка — одне з найбільших серед відомих на сьогоднішній день мегапоселень Трипілля. Саме ця обставина привернула увагу до пам'ятки. Розвідувальні дослідження було проведено у 1981 р. [Шмаглій, Відейко, 1992], стаціонарне комплексне вивчення було розпочато у 2009 р. міжнародною українсько-британською експедицією, у якій брали участь співробітники Даремського університету (Велика Британія) та Інституту археології НАН України [Чепмен и др., 2010; Chapman, Videiko, 2011].

За два сезони польових досліджень 2009, 2012 рр. на поселенні було розкопано залишки

глинобитних спалених споруд: житла А9 [Chapman, Videiko, 2011] та храмової будівлі В5 (святинища) — «мегаструктури» [Відейко и др., 2013], матеріали з яких увійшли до кол. НФ № ІІ/1367 Наукових фондів.

Колекція антропоморфної пластики поселення Небелівка складається із фігурок, отриманих під час розкопок житла, святинища, а також підйомного матеріалу. Поки що це унікальна збірка теракот небелівської групи, яку можна аналізувати у відповідності з археологічними комплексами.

Житло А9 (об'єкт № 1) репрезентоване 13 фрагментами антропоморфних статуеток. Тільки одна фігурка майже ціла (втрачена голова), інші складають від 50 до 20 % виробів. Частина дрібних уламків малоінформативна.

У трьох випадках фрагменти антропоморфної пластики виявлено серед знахідок поблизу залягання обпаленої глини від перекриття будівлі, зокрема серед них нижня частина чоловічої фігурки. У двох випадках уламки статуеток знайдені безпосередньо під завалом обпаленої глини (рис. 1, 8—10).

Фігурки виготовлено з дрібноструктурної світлих відтінків каолінітової глини без домішок, або з домішкою дрібного піску. Після випалу вироби набувають білий, блідо-рожевий або жовтуватий колір. Випал всіх статуеток гарний.

Збереженість поверхні майже всіх статуеток погана, тому що пошкоджена патиною. Іноді простежується ангоб жовтогарячого кольору, а в окремих випадках зафіксовано сліди розпису темно-коричневою фарбою.

Усі статуетки належать до схематичної пластики. За розмірами виділяються великі, середні та малі фігурки.

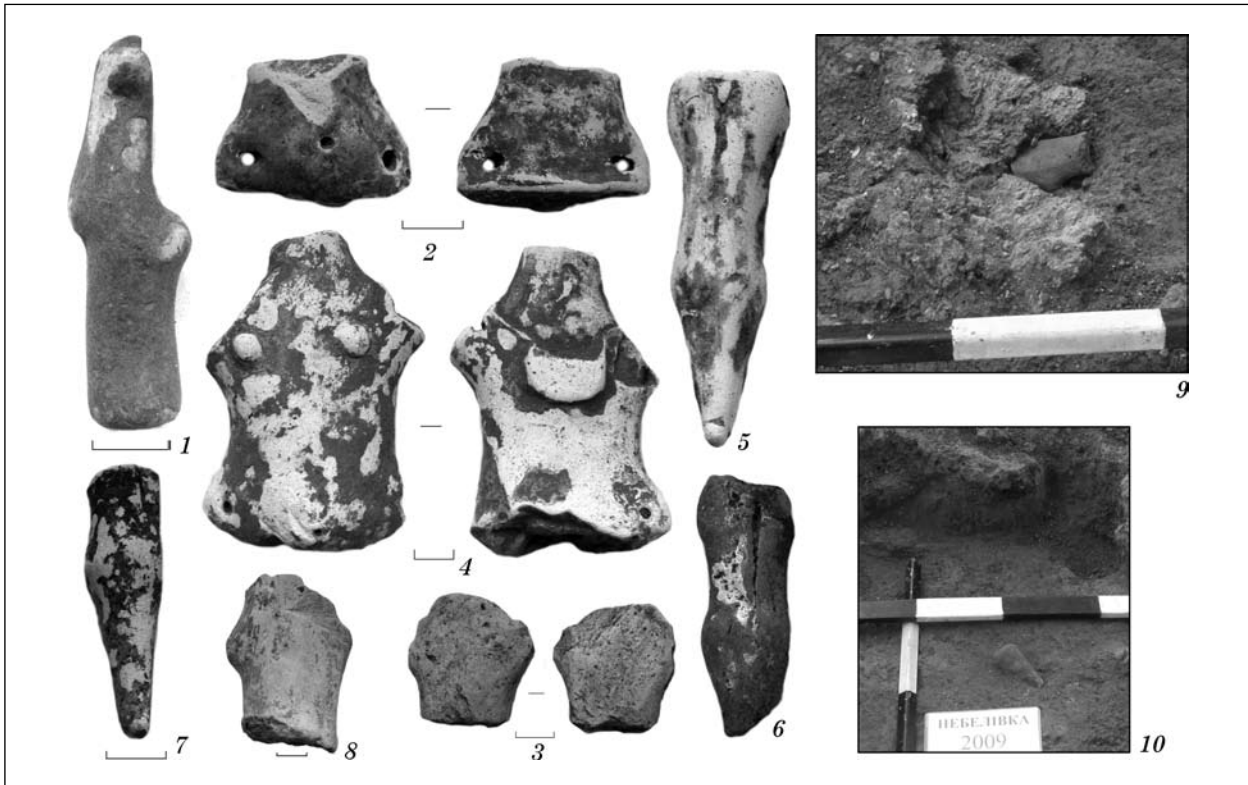

Рис. 1. Антропоморфні статуетки з житла А9 мега-поселення Небелівка

Більшість фрагментів походить від жіночих або не визначеної статі статуеток, лише один презентує чоловіче зображення (рис. 1, 5).

Наскільки можливо судити з фрагментарного матеріалу, всі фігурки належать до типу стоячих, і відтворюють розмаїття типів стоячих зображень.

Особливої уваги заслуговує торс (рис. 1, 4) доволі великого розміру фігурки (висота фрагменту 7,5 см). На поверхні помітні сліди ангобу та розпису. Шия доволі висока, струнка, плечові виступи відбиті, з одного боку залишився слід від отвору невеликого діаметру. Підкреслена талія переходить у широкі стегна з конічними виступами, у яких також зроблено отвори. Живіт опуклий, виступаючий; пупок показаний тонким проколом. Фігурка відтворювала образ вагітної. Груді передано невеликими опуклими наліпами. На спині збереглася частина від пластично модельованої традиційної жіночої трипільської зачіски у вигляді волосся, зібраного у пучок на спині. Цей фрагмент представляє особливий тип антропоморфної пластики, до якого належать фігурки великого розміру, які часто мають реалістично модельовані голови [Бурдо, 2013].

Майже ціла статуетка (втрачена тільки голова) відноситься до мініатюрних виробів, її висота 5 см (рис. 1, 1). Вона відтворює образ вагітної, зображує доволі струнку прямо стоячу фігуру з ледь відкинутим назад корпусом, з заокругленими плечовими виступами замість рук, опуклим животом, виступаючими сідницями

ми на циліндричній ніжці. Верхня та нижня частина співвідносяться приблизно як 1 : 1.

Три фрагменти нижніх частин фігурок середнього розміру (висота фрагментів 6—7 см) відносяться до пластики видовжених пропорцій з веретеноподібною нижньою частиною (рис. 1, 5—7). Всі вони вирізняються наявністю характерного потовщення в області литок. Один фрагмент, вірогідно, належить до чоловічої статуетки (рис. 1, 5). На ній чітко помітні сліди помаранчевого ангобу. Морфологічні особливості чоловічої фігурки ідентичні жіночим теракотам. Стать ще двох фрагментарних фігурок не визначається, на одній збереглися рештки суцільного фарбування поверхні темно-червоною фарбою.

Три нижні частини належать фігуркам невеликого розміру, довжина їх 6,5—5 см. Вони відносяться до статуеток з веретеноподібними видовженими ногами з потовщенням в області литок та ледь виступаючою стопою. На двох фігурках помітні сліди жовтогарячого ангобу, на одній ззаду відбитки органічного матеріалу.

Два фрагменти верхніх частин статуеток середнього розміру висотою від 4,5 до 3 см представлено дрібними уламками. Торси плоскі у перетині. Груді не модельовано (рис. 1, 8), або показано невеликими опуклими наліпними горбиками (рис. 1, 3).

Ще від трьох антропоморфних статуеток походять дрібні уламки. Серед них виділяється фрагмент жіночої фігурки з ледь опуклим виступаючим животом, на якому проколом

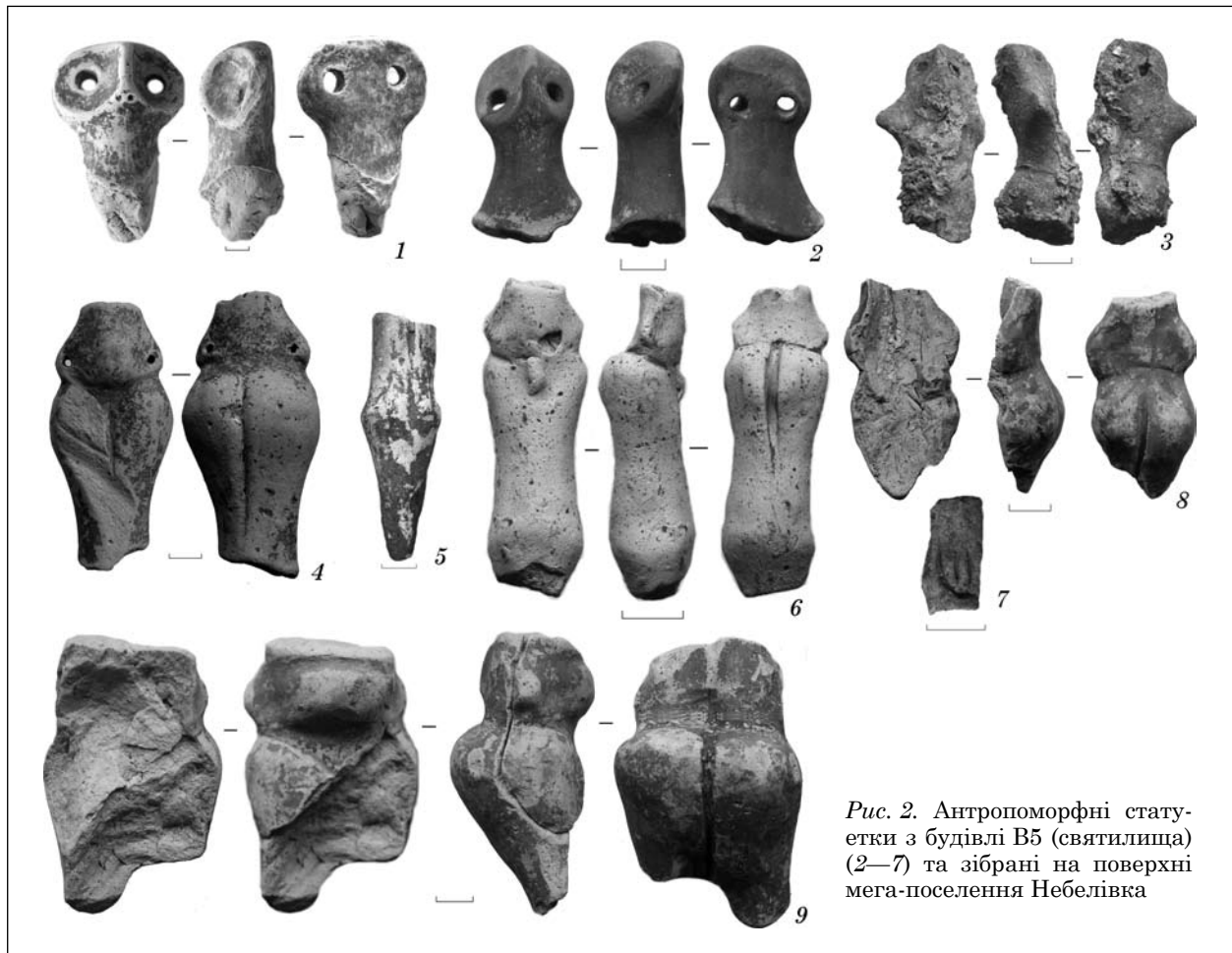

Рис. 2. Антропоморфні статуетки з будівлі В5 (святилища) (2—7) та зібрані на поверхні мега-поселення Небелівка

позначено пупок, та стегновими виступами з отворами доволі великого діаметру (рис. 1, 2). Поверхня статуетки була вкрита жовтогарячим ангобом.

Святилище-«мегаструктура» представлено знахідками фрагментів десяти антропоморфних статуеток, які належать до схематичної пластики. Жодна з фігурок не збереглася більше, ніж на 70 %.

Археологічний контекст всіх фрагментів пластики майже однаковий. Вони знайдені серед руїн будівлі, зокрема одна фігурка була виявлена в обмазці (рис. 2, 3).

Розміри статуеток невеликі або середні. За технологічними ознаками, зокрема структурою і кольором формувальної маси антропоморфні фігурки, знайдені в святилищі, розділяються на три групи.

Перша технологічна група — статуетки виготовлені з каолінітової глини, іноді з незначними домішками піску або органіки. Випал виробів високотемпературний. Колір черепка світлих тонів: світло-жовтий, блідо-рожевий, світло-сірий, білий. Саме з такої маси виготовлено більшість посудин поселення Небелівка. Поверхня статуеток ретельно заглажена, вкрита помаранчевим, або майже червоним (рис. 2, 5) ангобом, який погано зберігся під

шаром патини. Іноді зберігаються ледь помітні сліди розпису темно-коричневою фарбою. Вірогідно, всі статуетки з каолінітової глини були оздоблені помаранчевим ангобом та розписані темно-коричневою фарбою, але здебільшого поверхня фрагментів поганої збереженості.

Більшість фрагментів з каолінітової глини походить від середнього розміру струнких видовжених фігурок на веретеноподібній ніжці, іноді з потовщенням в області литок (рис. 2, 5). Одна з таких фігурок належить до чоловічих зображень (рис. 2, 8), хоча модельована так само, як і жіночі статуетки з веретеноподібною нижньою частиною та підкресленими виступами на стегнах.

Друга технологічна група антропоморфної пластики представлена фрагментом досить крупного розміру статуетки з дрібноструктурної гарно відмудленої глини, яка після високотемпературного випалу у окислювальному середовищі набуває світло-цегляного кольору. У формувальній масі помітні сліди мікроскопічної вигорілої домішки (рис. 2, 4). Посудини, виготовлені із подібної формувальної маси трапляються серед керамічного комплексу Небелівки. Поверхня фігурки була ретельно оброблена та пофарбована, але збереглися лише окремі плями фарби темного кольору. Фрагмент походить

від доволі стрункої стоячої фігурки з опуклим дещо перебільшеним животом, що, вірогідно, символізує вагітність. Талія струнка, стегнові виступи підкреслено масивні, заокруглені, з отворами доволі великого діаметру. Верхня частина фігурки дещо зміщена вперед таким чином, що у спині утворюється вигін, а невеликі ледь сплюснені сідниці випнуті. Нижня частина плавно окреслена, знизу конусоподібна, пластично підкреслений трикутник Венери. Ноги спереду і ззаду розділено глибокою прокресленою вертикальною лінією.

Третя технологічна група антропоморфної пластики представлена фрагментами від фігурок переважно невеликого та середнього розміру, які виготовлено з тонкоструктурної глини без помітних домішок і випалених при низьких температурах. Такі статуетки найчисельніші серед антропоморфної пластики святилища. Візуальне обстеження дозволяє припускати, що глина, з якої виготовлено фігурки цієї групи, використовувалася для спорудження вівтарів, але це припущення потребує аналітичних досліджень. Колір виробів жовтий, чорний або плямистий. Вірогідно, що первинно випал таких статуеток відбувався у відновлювальному середовищі, а жовта або плямиста поверхня деяких екземплярів свідчить про вторинний випал під час пожежі у споруді. Серед фрагментів антропоморфної пластики третьої технологічної групи верхня частина жіночої фігурки, 3 голівки, зокрема одна чорного кольору від фігурки, випаленої у відновлювальному середовищі (рис. 2, 2), уламок нижньої частини теракоти, та уламок тонкого шару обличкування із прошкрябаним по сирий глині знаком лона (рис. 2, 7), що, ймовірно, походить від жіночої статуетки.

Особливу увагу привертає верхня частина невеликого розміру фігурки, яка була вмурована у глиняну обмазку дерев'яних конструкцій перекриття будівлі (рис. 2, 3). Голівка схематичної фігурки дископодібна, великий виступаючий ніс переданий защипом. На місці очей — отвори доволі великого діаметру. Шия масивна, дуже коротка, замість рук — гострі конічні виступи. Відтворює стоячу фігуру з відкинутим назад корпусом, з прогином у спині. Груді показані невеликими опуклими горбочками, талія не підкреслена, стегна вузькі. Округлі сідниці випнуті. Нижня частина циліндрична, спереду і ззаду ноги розділено прокресленою вертикальною лінією. Прокреслена лінія оперізує талію.

Три схематичних дископодібних голівки походять від однотипних статуеток різного розміру, але дві вирізняються стрункою високою шиєю.

Підйомний матеріал. До підйомного матеріалу належать вісім фрагментарних зразків антропоморфної пластики різних за розмірами та виразністю. Всі виготовлені з каолінітової

глини, відносяться до схематичних стоячих статуеток.

Серед найбільш інформативних фрагментів один — це нижня частина доволі крупної статуетки (висота фрагменту 5,5 см) з веретеноподібною ніжкою із потовщенням в області литок. Ще один фрагмент (висота 4,2 см) — середня частина від стрункої стоячої фігурки, подібної до описаної, з тонкою талією та широкими стегнами з мініатюрними конічними виступами, ледь опуклим животом з позначеним пупком. Глибокою прокресленою лінією підкреслено низ живота, лоно, вертикальна риска розділяє спереду та ззаду злитно модельовані ноги, об'єднані до коліна.

Привертають увагу два фрагменти від крупних статуеток, злами яких дозволяють з'ясувати техніку їх ліплення. Ці масивні торси розшаровано навпіл по вертикалі на передню та задню частини (рис. 2, 8—9). Поверхня обох статуеток була ретельно заглажена, вкрита помаранчевим ангобом. На одній теракоті зберігаються розписні темно-коричневі стрічки, що сходяться по центру спини під кутом, утворюючи ззаду, зокрема й на сідницях, «ялинковий» візерунок (рис. 2, 8), характерний для пластики Трипілля ВП, зокрема з Володимирівки [Pogoševa, 1985, abb. 571] та Криничок [Pogoševa, 1985, abb. 653, 654]. Розписні фігурки з таким мотивом відомі серед пластики пам'яток Трипілля VI—ВП, зокрема у Заліщцях [Pogoševa, 1985, abb. 475]. Щоправда розпис здебільшого виконаний темно червоною, а не темно-коричневою фарбою.

Масивні торси з каолінітової глини, знайдені в Небелівці, поєднує також загальний абрис фігури з заокругленими масивними виступами на стегнах. Отвори у стегових виступах відсутні. Більшого розміру статуетка відтворює образ вагітної, причому сильно виступаючий живіт в плані дещо під прямокутний, а не округлий (рис. 2, 9). Фігурка вирізняється певними рисами натуралізму. На спині рельєфномодельований хребет, спереду на пластично проробленому трикутнику Венери збереглися сліди фарбування темно-коричневого кольору.

Оригінальною знахідкою є крупна схематична голівка, виготовлена з каолінітової глини (рис. 1, 1). Її поверхня вкрита помаранчевим ангобом. Дископодібної форми голівка на високій ший, пласка ззаду, з великими круглими отворами на місці очей та великим виступаючим носом, у якому проколами позначено ніздрі, цілком характерна для трипільської антропоморфної пластики. Втім, характер зламу знизу фрагменту в області ший дозволяє припускати, що голівка була вмонтована у глину і являє собою скульптурну деталь великої розписної посудини, аналогічної до знайденої у Цвіклівцях [Мовша, 1985, с. 238, рис. 64, 7].

* * *

Аналіз антропоморфної пластики, виявленої на мега-поселенні Небелівка, показує її типологічну, морфологічну та стилістичну відповідність теракоті поселень Трипілья ВІІ.

Невелика кількість предметів антропоморфної пластики не дозволяє застосовувати статистичний метод.

Особливістю небелівської пластики є варіабельність технологічних груп та розмірів статуеток.

Фрагментарність теракот та відносно погана збереженість їх поверхні примушує наполягати на вірогідності зроблених спостережень, а також унеможливорює аналіз пропорцій фігурок.

Превалюють фігурки невеликого та середнього розміру. Всі вони схематичні.

Наявні фрагменти жіночих або не визначеної статі фігурок. Серед жіночих зображень привертає увагу велика кількість вагітних. Чоловічі статуетки представлено лише двома екземплярами, які окрім ознаки статі нічим не відрізняються від жіночих зображень.

Наскільки можна судити з фрагментарного матеріалу, голівки статуеток всіх груп були дископодібні, з великим умовно переданим носом та великими проколами на місці очей. Довжина шиї у різних екземплярів коливається від дуже довгої до короткої. Замість рук у фігурок модельовані заокруглені або конічні виступи. Верхня частина статуеток дещо сплюснена у перетині, груди показані маленькими горбками або не модельовано. Талія підкреслено тонка, стегна широкі, з крупними виступами, іноді в них зроблено отвори. Нижня частина статуеток кругла в перетині, циліндричної або конічної, веретеноподібної форми. Литки позначені помітним потовщенням. При загальному схематизмі теракот, деякі масивні фігурки мають натуралістичні риси.

Отримана під час досліджень колекція статуеток суттєво поповнює джерелознавчу базу антропоморфної пластики трипільської культури етапу ВІІ.

Бурдо Н.Б. Реалистическая пластика культурного комплекса Триполье-Кукутень. Систематизация, типология, интерпретация. — LAP LAMBERT Academic Publishing, 2013. — 356 с.

Видейко М., Чапмен Дж., Гейдарская Б. и др. Исследования мегаструктуры на поселении трипольской культуры у с. Небелівка в 2012 году // *Tyragetia*. — 2013. — V. VII [XXII], № 1. — С. 97—124.

Мовша Т.Г. Поздний этап трипольской культуры // *Археология Украинской ССР*. — Киев, 1985. — С. 223—262.

Рижов С.М. Небілівська група пам'яток трипільської культури // *Археологія*. — 1993. — № 3. — С. 101—114.

Стефанович В.А., Диденко О.П. Сборник археологические памятники Уманщины // *НА ІА НАНУ*. — Ф. 12. — № 569. — Т. І.

Чепмен Дж., Гейдарська Б., Вілліс Р. та ін. Дослідження на поселенні трипільської культури біля

с. Небелівка 2009 р. // *АДУ* 2009 р. — Київ; Луцьк, 2010. — С. 458—460.

Шишкін К.В. З практики дешифрування аерофотознімків у археологічних цілях // *Археологія*. — 1973. — Вип. 10. — С. 32—41.

Шмаглій М.М., Видейко М.Ю. Трипільські поселення на Черкащині // *Археологія*. — 1992. — № 3. — С. 124—130.

Chapman J., Videiko M. The Trypillia culture mega-site near Nebelivka: summer 2009 season // *Praehistorica*. — Prague, 2011. — Vol. XXIX. — P. 79—94.

Pogoševa A.P. Die Statuetten Tripolje-Kultur // *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*. — 1985. — № 7. — S. 95—242.

Н. Б. Б у р д о

АНТРОПОМОРФНЫЕ ФИГУРКИ ТРИПОЛЬСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ НЕБЕЛЕВКА

Статья посвящена описанию уникальной коллекции антропоморфной пластики, полученной при исследовании эпонимного памятника небелевской локально-хронологической группы мега-поселения Небелевка. Проанализированы статуетки, полученные при раскопках остатков жилища А 9, святилища и собранные на поверхности памятника. Охарактеризованы технологические, морфологические и стилистические особенности небелевских статуеток, их археологический контекст. Анализ небелевской теракоты показывает ее полное соответствие антропоморфной пластики трипольской культуры этапа ВІІ. Полученные данные существенно пополняют источниковедческую базу антропоморфных изображений конкретных локально-хронологических групп Триполья.

К л ю ч е в ы е с л о в а: трипольская культура, Небелевка, антропоморфная пластика, статуетки, фигурки.

Н. Б. Б у р д о

ANTROPOMORPHOUS FIGURINES FROM TRYPILLIA CULTURE SITE NEBELIVKA

This article presents the description of a unique collection of anthropomorphic figurines obtained during the research at the eponymous mega-settlement of Nebelivka local and chronological group. Analyzed are the figurines excavated at the dwelling A9, a sanctuary and found on the surface at the site, which are stored in the collections of the Institute of Archaeology. Described are the technological, morphological, and stylistic peculiarities of statuettes from Nebelivka and their archaeological context. Analysis of these terracottas shows that they totally correspond to anthropomorphic plastics of Trypillia culture ВІІ stage. The data obtained significantly supplement the source base of anthropomorphic depictions of concrete local and chronological groups of Trypillia.

K e y w o r d s: Trypillia culture, Nebelivka, anthropomorphic plastic figurines.

Одержано 23.01.2013

О. О. Білинський

КЕРАМІЧНИЙ КОМПЛЕКС СКІФСЬКОГО ЧАСУ З МАР'ЯНІВСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ НА СЕЙМІ

В роботі вводиться до наукового обігу кераміка скіфського часу з Мар'янівського поселення. Весь керамічний комплекс за формами поділено на чотири групи. Проводиться порівняльний аналіз морфології посуду з іншими синхронними пам'ятками Лівобережжя.

К л ю ч о в і с л о в а: Посейм'я, Мар'янівське поселення, скіфський час, кераміка.

Басейн Сейму виступає природним кордоном між Лівобережним лісостепом та Поліссям. У ранньому залізному віці ця територія була також північною окраїною ареалу лісостепової скіфської культури Лівобережжя. Вона межувала з пам'ятками юхнівської культури, а звичною територією поширення останньої була вже лісова зона. Таке сусідство зумовлювало взаємопроникнення елементів культур обох груп населення. Вивчення матеріалів басейну Сейму, як контактної зони двох культур, може дати уявлення про етнокультурні процеси, що відбувалися у Дніпровському Лівобережжі в епоху раннього залізного віку. На жаль, цей великий регіон досі залишається слабо вивченим. Кількість пам'яток, які досліджувалися фахівцями з раннього залізного віку, можна перелічити на пальцях. У той самий час на значній кількості поселень та городищ Посейм'я проводилися дослідження археологами, які займаються добою бронзи, слов'янським періодом та давньоруським часом. На сьогодні також не існує узагальнюючих праць, присвячених пам'яткам скіфського часу регіону. Через брак відповідних досліджень у загальних роботах Посейм'я згадується лише побіжно. До сьогодні немає однастайності у тлумаченні питань етнокультурної приналежності пам'яток і навіть

їх хронології. За таких умов постає нагальна потреба у розширенні та мобілізації наявної джерельної бази. Одним із таких шляхів є вивчення і публікація матеріалів, здобутих під час робіт на багат шарових пам'ятках фахівцями з інших періодів. Про один із таких пунктів мова піде далі.

Поселення в ур. Піски біля с. Мар'янівка (нині Бунякине) Путивльського району Сумської області було відкрите у 1929 р. М.Я. Рудинським [Рудинський, 1930] і увійшло в літературу, як епонімна пам'ятка мар'янівської культури. У 1950 р. експедицією під керівництвом Н.П. Амбургер тут проводився збір підйомного матеріалу [Амбургер, 1950, с. 8]. З 1976 р. на поселенні розпочинаються роботи Середньодніпровської археологічної експедиції ІА АН УССР під керівництвом І.І. Артеменка. На поселенні було проведено збір підйомного матеріалу та шурфування з метою встановлення характеру культурного шару. Вже з наступного року пам'ятка стала місцем стаціонарних досліджень цієї експедиції, які тривали протягом двох років [Артеменко, Загребельний, Ковалева, 1978б; 1979].

Поселення розташоване в заплаві правого берега Сейму, займає дюнне піщане підвищення, відокремлене від борової тераси. Дюна розмірами 300 × 80 м здіймається над заболоченою заплавою (Мовчанським болотом) на 3,5 м і має ухил в західний бік. Роботи експедицією І.І. Артеменка проводилися в центрі східної частини дюни. Загальна площа, досліджена на поселенні, складає 482 м². Спочатку у 1977 р. було закладено траншею 50 × 2 м, до якої згодом прирізали розкопи, і загальна досліджена площа склала 250 м² [Артеменко, Неприна, Моргунов, Загребельний, 1977]. Переважна більшість знахідок скіфського

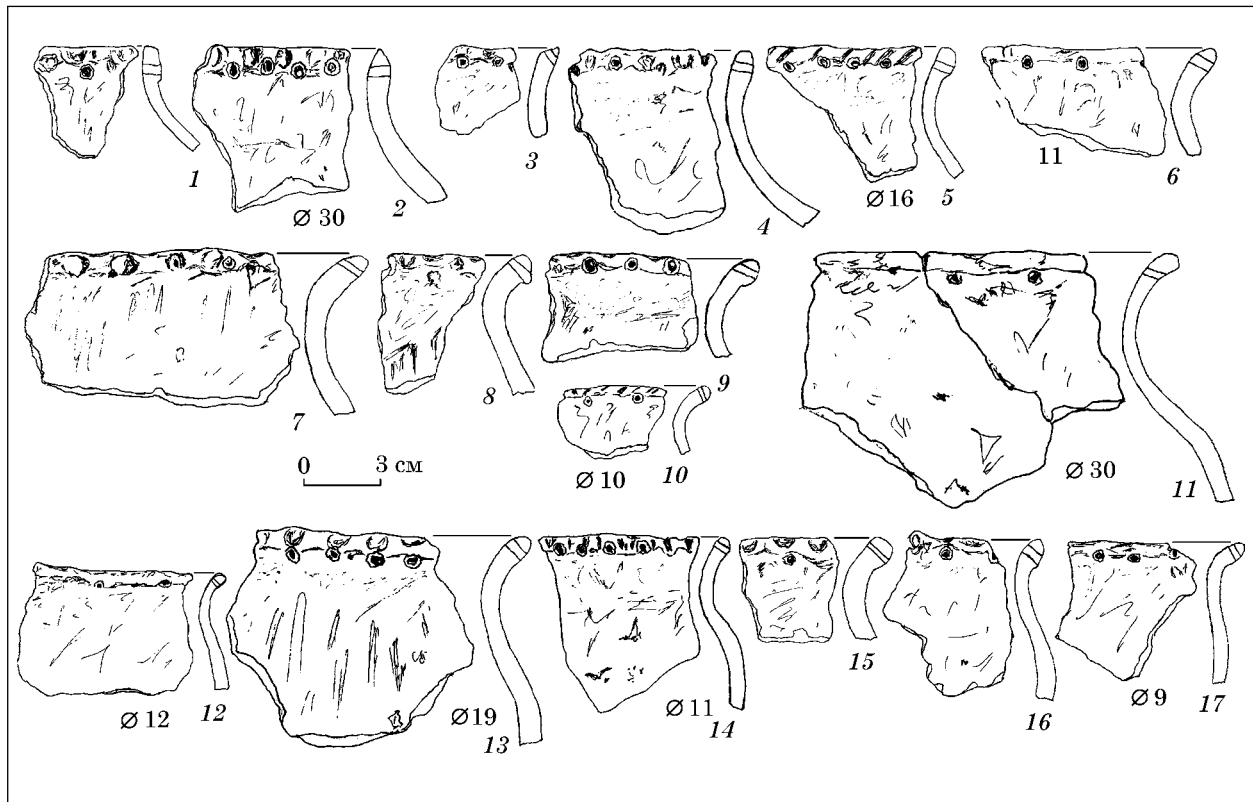

Рис. 1. Кераміка скіфського часу з Мар'янівського поселення

часу була зроблена саме тоді. Наступного року за 8 м від дослідженої ділянки було закладено ще дві траншеї під прямим кутом. Перша — 26×2 м з півночі на південь, а друга — 28×2 м зі сходу на захід. Пізніше, в південно-західній частині до них були дорізані розкопи і загальна досліджена площа склала 232 м^2 . Слід відзначити, що на другий рік досліджень знахідки скіфського часу були представлені лише 23 фрагментами кераміки (11 вінець, 9 стінок і 3 денця) [Артеменко, Загребельний, Ковалева, 1978a]. Очевидно, в цій частині дюни територія зайнята в скіфський час закінчувалася, на що вказує не лише мала кількість матеріалів, але і відсутність комплексів, датованих цим часом. Також дослідниками відзначалося, що в північній і східній частинах дюни культурний шар зникає [Артеменко, Загребельний, Ковалева, 1978a, с. 4]. Загалом на пам'ятці були виявлені матеріали ямково-гребінцевої культури неоліту, мар'янівської, багатоваликової, сосницької та, можливо, бондаринської культури доби бронзи, скіфського часу, зарубинецької культури та давньоруського часу XI—XII ст.

Об'єкти, датовані скіфським часом, на дослідженій частині поселення представлені житлом 3 та господарчою ямою 1, впущеною з нього. Житло заглиблене на 0,9 м було орієнтоване довгою стороною по лінії схід—захід і мало розміри 8×6 м. Його підлога не рівна, плавно знижувалася до центру. У південно-східному кутку житла в підлогу була впущена яма 1 діаметром 1 м і

глибиною 0,75 м. Її прямі стінки плавно переходили в дно. У заповненні ями була виявлена кераміка сосницької культури та розвал скіфського горщика [Артеменко, Неприна, Моргунов, Загребельний, 1977, с. 8]. Подібних за розмірами жител в Посейм'ї на сьогодні не виявлено. Найближчою аналогією є споруди Західного укріплення Більського городища [Шрамко, 1987, с. 38—43], хоча на описаному вище об'єкті не зафіксовано слідів від вогнища та стовпових ямок по під стінками споруди. Не виключено, що хронологічна атрибуція об'єкту є помилковою, адже подібні за розмірами житла з Мар'янівського поселення відносяться до сосницької культури.

Всі знахідки, зроблені експедицією, зберігаються в фондах ІА НАН України (кол. № 1100)¹. Для аналізу матеріального комплексу скіфського часу, нами було відібрано більше ста фрагментів вінець посудин, які не викликають сумніву в їх культурно-хронологічній приналежності. Більшість посуду була виготовлена з добре відмудленої глини з домішками піску і товченого кварциту, а в деяких фрагментах зустрічається жорсткість та шамот. Поверхня посуду переважно бурого кольору, грубо заглажена, інколи помітні сліди загладжування травою (рис. 1, 7, 13). Є також невелика група посуду, яка вирізняється

1. Користуючись нагодою хотілося б висловити подяку працівникам відділу НФ ІА НАН України Н.О. Сон і Н.В. Хамайко за надану можливість попрацювати з колекцією та допомогою.

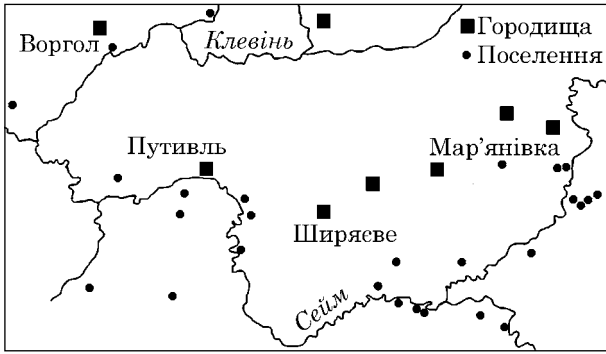

Рис. 2. Карта розташування пам'яток

тістом, що має в домішках значну кількість піску, та фактично не відмуленою глиною (рис. 1, 2).

Орнаментувався посуд в основному по зрізу вінця, під яким йшов ряд типових для скіфського часу наскрізних проколів. Переважна більшість з них зроблена зсередини, від чого на зовнішньому боці залишалися сліди у вигляді напливу. Майже всі проколи зроблені під невеликим кутом по відношенню до зрізу вінця посудини. В одному випадку зафіксовано проколи, що зроблені прямо з горизонтально зрізаного вінця (рис. 1, 3). Зустрічаються також поодинокі випадки орнаментатії «перлинами» (рис. 1, 8), що є більш типовим для синхронних пам'яток Курського Посейм'я [Пузикова, 1997, с. 37]. Найбільшу варіабельність в орнаментатії можна простежити на зрізі вінця.

Найчисельнішу групу представляють неорнаментовані зрізи (рис. 1, 3, 6, 11), на яких в переважній більшості спостерігається наплив із зовнішнього боку. Слід відзначити, що він присутній майже на всьому дослідженому посуді, а інколи й навмисно підкреслювався (рис. 1, 9, 12).

Другою за чисельністю групою є посуд орнаментований лівосторонніми насічками по зрізу вінця (рис. 1, 5, 10). В основному вони розчленовували наплив, що утворювався в результаті відгину вінця назовні. Інколи насічки були вертикальними і проходили зовнішнім краєм вінця, між наскрізними отворами (рис. 1, 4, 14). Зафіксовано також випадок, коли вертикальні насічки були зроблені рівномірно між отворами з внутрішнього боку вінця.

Наступна за чисельністю група презентована посудом, орнаментованим типовими для скіфського часу пальцево-нігтьовими вдавненнями по зрізу вінця (рис. 1, 9, 7). Привертає увагу також група вінець, на яких орнамент по зрізу наносився перпендикулярно поставленим до поверхні пальцем, в результаті чого у ямці залишався слід від нігтя (рис. 1, 1, 15). Інколи такі натиски здійснювалися на зовнішньому боці вінця (рис. 1, 2, 7, 13).

За профілюванням посуду, в основному, представляє форми широко відомі у лівобережному лісостепу скіфського часу. Посудини із вертикально поставленими вінцями, які мають горизонтальний

або конічний зріз, й тулубами, що рівномірно розширюються від вінчика (рис. 1, 1—4), знаходять собі аналогії на Марицькому городищі в Курському Посейм'ї (тип III, третій варіант за типологією А.І. Пузікової) [Пузикова, 1981, с. 50]. Це посудини, які через різке розширення тулуба одразу від шийки, очевидно, мали вигляд округлобоких корчаг. Вони ж відповідають I типові, виділеному на Воргольському городищі в Середньому Посейм'ї [Білінський, 2011, с. 91]. У процентному співвідношенні від кількості опрацьованих вінчиків їх кількість на Мар'янівському поселенні відчутно менша ніж на Ворголі.

Наступна група посуду, представлена сильно профільованими вінцями, край яких загнутий назовні (рис. 1, 7—11). Важливо відзначити, що ця найчисельніша група фактично не знаходить собі аналогій в Курському Посейм'ї та у матеріалах Воргольського городища. Подібне вінце В.А. Іллінська відносить до III типу за своєю класифікацією, зробленою за матеріалами Ширяєвського городища в Середньому Посейм'ї [Іллінська, 1953, с. 115]. Найближчі ж аналогії такий посуд знаходить на пам'ятках Сіверського Дінця (тип 3, варіант 1 за Д.С. Гречком) [Гречко, 2010, с. 58].

Третю групу представляють посудини, вінця яких рівномірно і плавно відігнуті назовні (рис. 1, 12—14, 16), їх профіль не настільки різкий, як у попередній групі. Такий посуд частково відповідає типам I з Марицького городища за А.І. Пузіковою [Пузикова, 1981, с. 46] і Ширяєвського городища за В.А. Іллінською [Іллінська, 1953, с. 115], та типу 3, варіанту 2 з Сіверського Дінця за Д.С. Гречком [Гречко, 2010, с. 58—59].

Остання група представлена широкогорлими посудинами із слабо опуклими плічками та сильно профільованою шийкою і різко загнутим назовні краєм вінця (рис. 1, 17). Знайти аналогії такому посуду в Посейм'ї досить складно, проте подібні форми зустрічаються у матеріалах Сіверського Дінця (тип 1, варіант 2 за Д.С. Гречком) [Гречко, 2010, с. 57].

Підсумовуючи аналіз кераміки, зазначимо, що за своєю морфологією вона проявляє найбільшу схожість з Марицьким городищем в Курському Посейм'ї, при цьому збіг форм з Ширяєвським та Воргольським городищами в Середньому Посейм'ї — невеликий, хоча відстань по прямій між пам'ятками в першому випадку більше 80 км, а в другому 16 та 36 км відповідно. Така різниця, очевидно, може бути пояснена різним часом існування пам'яток. Також відчувається певна спільність в морфології з матеріалами Сіверського Дінця, хоч і не з найпоширенішими типами посуду. Особливо слід відзначити відсутність на Мар'янівському поселенні матеріалів юхнівської культури, які є типовими для Курського Посейм'я, особливо вище впадіння в Сейм р. Свапа, і рідко трапляються в Середньому Посейм'ї.

Амбургер Н. Отчет о археологической разведке в Путивльском районе Сумской области в 1950 г. // НА ІА НАНУ. — 1950/2в.

Артеменко И.И., Загребельный А.Н., Ковалева Л.Г. Исследование памятников эпохи бронзы в Сумской области // АО 1978 г. — М., 1979. — С. 290.

Артеменко И.И., Загребельный А.Н., Ковалева Л.Г. Отчет о работе Среднеднепровской археологической экспедиции в июле 1978 года у сел Ольшанка Недригайловского района, Бунякино Путивльского района Сумской области // НА ІА НАНУ. — 1978/10а.

Артеменко И.И., Загребельный А.Н., Ковалева Л.Г. Работы Среднеднепровской экспедиции // АО 1977 г. — М., 1978б. — С. 291.

Артеменко И.И., Неприна В.И., Моргунов Ю.Ю., Загребельный А.Н. Отчет о работе Среднеднепровской экспедиции в 1977 году // НА ІА НАНУ. — 1977/11.

Білінський О.О. Матеріали скифського часу з городища біля с. Воргол // Археологія: спадок віків. Матеріали міжнар. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених. — К., 2010. — С. 89—93.

Гречко Д.С. Населення скифського часу на Сіверському Діні. — К., 2010. — 286 с.

Іллінська В.А. Городище скифського часу на р. Сеймі // Археологія. — 1953. — Т. VIII. — С. 109—122.

Пузикова А.И. Марицкое городище в Посеймье. — М., 1981. — 121 с.

Пузикова А.И. Памятники скифского времени бассейна р. Тускарь (Посеймье). — М., 1997. — 126 с.

Рудинський М. Мар'янівська стація // Антропологія. Річник кабінету антропології ім. Ф. Вовка. 1929. — К., 1930. — № III. — С. 179—190.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — 185 с.

О. О. Б и л и н с к и й

КЕРАМИЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ С МАР'ЯНОВСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ НА СЕЙМЕ

В раннем железном веке бассейн Сейма был зоной контактов между носителями лесостепной скифской и юхновской культур, распространенной в лесной полосе. Одно из поселений, материалы скифского времени, с которого до сих пор не введены в

научный оборот, расположено близ с. Марьяновка Путивльского района Сумской области. В результате работы с материалами, добытыми во время раскопок экспедицией И.И. Артеменко в 1977—1978 гг., керамику удалось классифицировать и разделить на 4 группы. При сравнении форм посуды с другими памятниками Левобережья удалось установить близость материалов из Марьяновского поселения с Марицким городищем в Курском Посеймье, а не с соседними памятниками Ворголом и Ширяевым. Такое отличие, видимо, можно объяснить разным временем существования памятников. Также удалось проследить сходство с синхронной керамикой Северского Донца.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Посеймье, Марьяновское поселение, скифское время, керамика.

О. О. B i l y n s k y i

CERAMIC ASSEMBLAGE OF SCYTHIAN TIME FROM MARYANIVKA SETTLEMENT AT THE SEIM

In the early Iron Age the Seim River basin was the contact zone between the Scythian culture of the forest-steppe and Yukhnivska culture prevailing in the forest zone. One of the investigated settlements, materials from which have not been scientifically introduced yet, is situated near the village Maryanivka of Putyvl Region in Sumy Oblast. As a result of work with materials excavated by the I. Artemenko's expedition in 1977—1978, the author managed to separate the ceramics by its profiles into 4 groups. While comparing the forms with other investigated sites at the Left bank area, it was revealed that ceramics from Maryanivka settlement is close to ceramics from Marits settlement at the Seim River area in Kursk region, but not to the ones from neighboring Vorgol and Shyriayev sites. This difference can probably be explained by the different time of sites existence. Also noted are the similarities with synchronous ceramics from Siversky Donets River region.

K e y w o r d s: the Seim River region, Maryanivka settlement, Scythian time, ceramics.

Одержано 22.10.2013

А. В. Б у й с к и х

АМФОРЫ КОНЦА VII — ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ V в. до н. э. ИЗ БОРИСФЕНА

Публикуется коллекция амфор из раскопок поселения на о. Березань в 1960—1980 гг. Она дает представление о географии импорта в Борисфен продукции в стандартной таре, охватывающей основные восточносредиземноморские центры-производители в позднеархаическое время.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Борисфен, транспортные амфоры, Хиос, Клазомены, Милет, Северная Эгеида.

Ранние тарные амфоры для транспортировки вина и оливкового масла, происходящие из раскопок античного Борисфена (поселения на о. Березань), неоднократно становились предметом специального изучения. В научный оборот уже введены как целые сосуды и их крупные фрагменты, хранящиеся в собрании Государственного Эрмитажа [Dupont, 2005, р. 41—69; Борисфен-Березань, 2005, кат. № 3—11], так и массовые материалы, происходящие из закрытых комплексов и культурных напластований [Монахов, 1999, с. 40—54; Чистов, 2006; Ильина, Чистов, 2012; 2012а; 2012б]. Во многом благодаря этим работам, уже сформировано общее представление о торговых партнерах эмпория Борисфен¹, принимавших участие в заграничных поставках вина и оливкового масла в стандартной амфорной таре.

В статье представлены фрагменты амфорной тары, происходящие из раскопок В.В. Лапина на Березани в 1960—1980 гг.² Они привлекли наше внимание потому, что наряду с

амфорами, принадлежащими уже известным производственным центрам, среди них имеются фрагменты сосудов, ранее не встречавшиеся в керамической коллекции Борисфена. Амфорные фрагменты составляют небольшую часть коллекции, накопленной за двадцать один год раскопок. Кроме того, в ней отсутствуют целые амфоры. Для публикации привлечено 115 фрагментов профилей и стенок сосудов, которые датируются позднеархаическим — раннеклассическим временем. Судя по составу этой коллекции, очевидно, что автор раскопок отбирал материалы, исходя из нескольких критериев: наличия росписей, граффити и дипинти, и, наконец, степени редкости таких находок, а потому, скорее всего, и невозможности их атрибутировать на момент раскопок. Массовый же материал со стандартными профилями практически ежегодно фиксировался в дневнике.

При классификации ранних березанских амфор за основу принята схема, разработанная Ю. Бирческу по материалам Истрии, как наиболее полно отражающая современные представления об этой категории сосудов. Амфоры разделены по основным регионам Восточного Средиземноморья, поставлявшим в Понт продукцию в стандартной таре. Это: Эолия; Иония — Хиос, Клазомены, Милет, Самос; Северная Эгеида; материковая Греция — Афины и Коринф [Birzescu, 2012, S. 5—7]. К ним добавлены центры Юго-Восточного и Южного Средиземноморья.

К продукции Эолии относятся сероглиняные и красноглиняные амфоры. Производство сероглиняных амфор традиционно связывается с гончарными мастерскими разных центров на Лесбосе. Морфология этих сосудов

1. Об эмпории Борисфен с литературой см.: [Буйских, 2013, с. 23].

2. Коллекция № 1446, хранится в Научных фондах ИА НАН Украины.

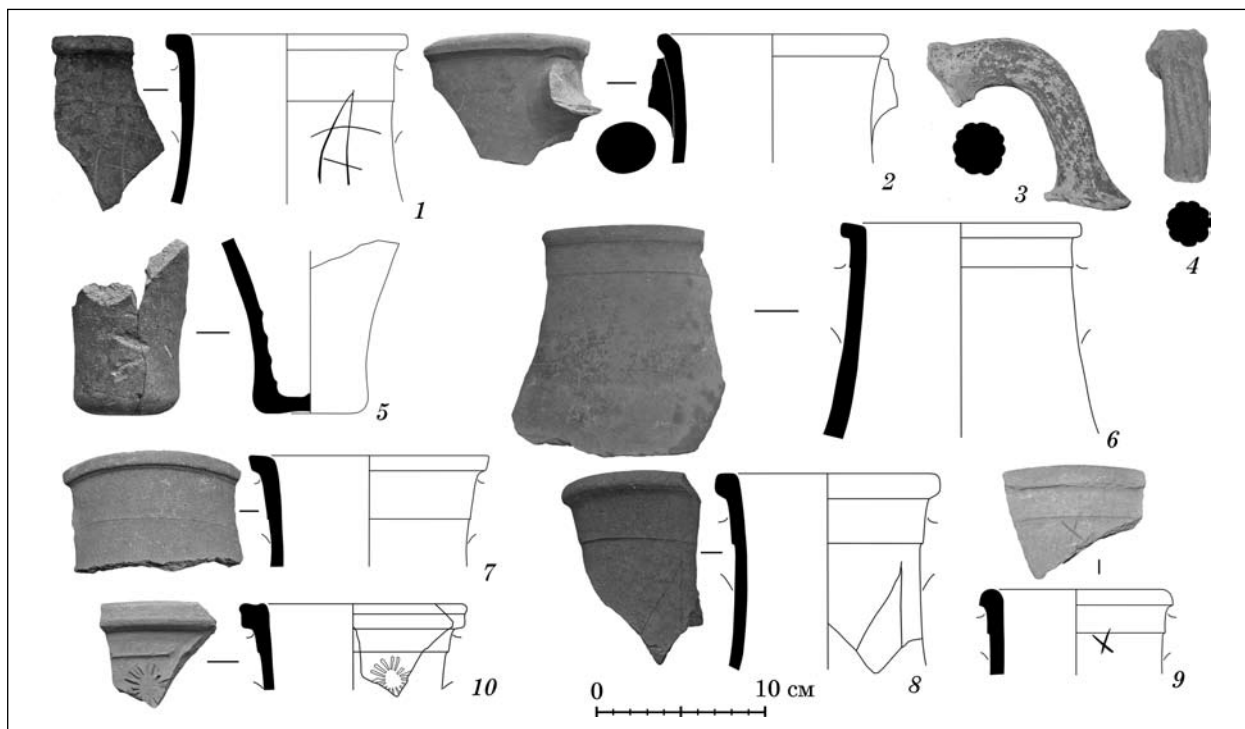

Рис. 1. Эолия. Лесбос, сероглиняные амфоры: 1 — АБ/74-590; 2 — АБ/61-621; 3 — АБ/80-72; 4 — АБ/80-73; 5 — АБ/67-13. Красноглиняные амфоры: 6 — АБ/79-421; 7 — АБ/64-1201; 8 — АБ/74-492; 9 — АБ/80-352; 10 — АБ/67-571

и их профильных частей в целом хорошо известна [Зеест, 1960, с. 72—74; Clinkenbeard, 1982, p. 252 ff.; Cook, Dupont, 1998, p. 156 f.; Монахов, 2003, с. 43 сл.; Bîrzescu, 2012, S. 25 ff.]. Фрагмент горла, исходя из формы в виде расширяющегося книзу конуса и высокого, до 3 см, уступа-воротничка под плоским, подпрямоугольной формы венчиком (рис. 1, 1) принадлежит сосудам архаического типа. Это тип I, вариант I-A по Монахову с датировкой второй половиной VII — первой половиной VI в. до н. э. [Монахов, 2003, с. 45] или тип 1 по Бирческу, который он относит к концу VII — началу VI в. до н. э. [Bîrzescu, 2012, S. 26—27, Kat. Nr. 1]. Другой фрагмент горла слегка конической формы, без уступа под венчиком (рис. 1, 2) относится к типу I-B по Монахову с датировкой не позднее середины VI в. до н. э. [Монахов, 2003, с. 45] или типу 2 по Бирческу и датируется второй третью VI в. до н. э. [Bîrzescu, 2012, S. 28—30, Kat. Nr. 11—12]. К этому же типу сосудов принадлежит и глубокая полая ножка-поддон, диаметром 7 см (рис. 1, 5). Характерно наличие столь ранних форм лесбосских сероглиняных амфор именно в коллекциях Борисфена и Истрии. Не находят пока аналогий две ручки с витой поверхностью (рис. 1, 3, 4). Такой эффект достигался путем прочерчивания тонкой палочкой по сырой глине вдавленных полос в диагональном направлении.

С продукцией Лесбоса соотносятся также красноглиняные сосуды с аналогичными профилями. Цилиндрические, расширяющиеся книзу горла красноглиняных амфор близкой

профилеровки с подпрямоугольным венчиком и высоким уступом-воротничком (рис. 1, 6—8) так же, как и сероглиняные, принадлежат наиболее ранним из известных типов (I-A по Монахову или 1 по Бирческу) [Монахов, 2003, с. 47—48; Bîrzescu, 2005, S. 50—51; 2012, S. 37]. Следующие два фрагмента имеют меньшую высоту уступа, на одной содержится крестообразное граффито (X?) (рис. 1, 9), на другой — штамп по сырой глине в виде солнечного круга (многолепестковой розетты?) (рис. 1, 10). Они по форме профиля, округлого или подпрямоугольного в сечении, с уступом меньшей высоты, близки типу I-B по Монахову или типам 2—3 по Бирческу [Монахов, 2003, с. 48; Bîrzescu, 2012, S. 37 ff.], как и сероглиняные сосуды. В коллекции присутствует также несколько фрагментов амфор, которые характеризует высокое цилиндрическое горло, слегка отогнутый венчик, часто с заостренным краем, совсем незначительный по высоте уступ. Они содержат граффити, прочерченные по сырой глине, в виде отдельных букв (А, М, Г ретроградно) или опущенный вниз стреловидный знак (рис. 2, 1—8). Такие амфоры (см. также: [Dupont, 2005, p. 42]) близки типам I-B второй половины VI в. до н. э. и I-C рубежа VI—V вв. до н. э. (по Монахову) [Монахов, 2003, с. 48] и типам 3—4 по Бирческу [Bîrzescu, 2012, S. 37 ff.]. Вертикальный стреловидный знак нанесен на красноглиняной амфоре из Истрии [Bîrzescu, 2005, Kat. Nr. 24]. Интересно, что наиболее ранний тип красноглиняных лесбосских амфор, как и сероглиняных, в Понтийском регионе также

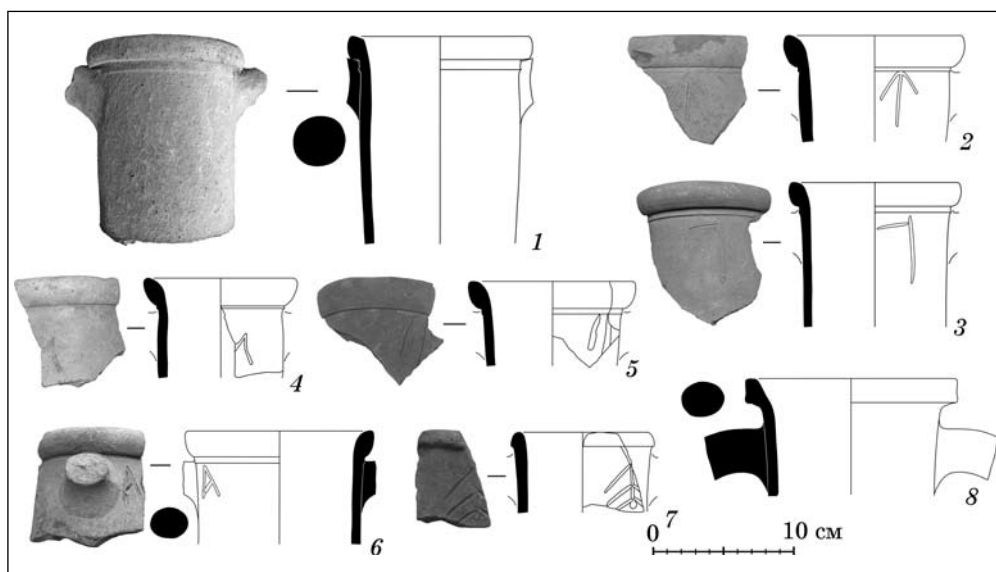

Рис. 2. Эолия. Лесбос, красноглиняные амфоры: 1 — АБ/64-375; 2 — АБ/80-447; 3 — АБ/64-853; 4 — АБ/80-518; 5 — АБ/80-32; 6 — Б/60-856; 7 — АБ/78-80; АБ/61-173

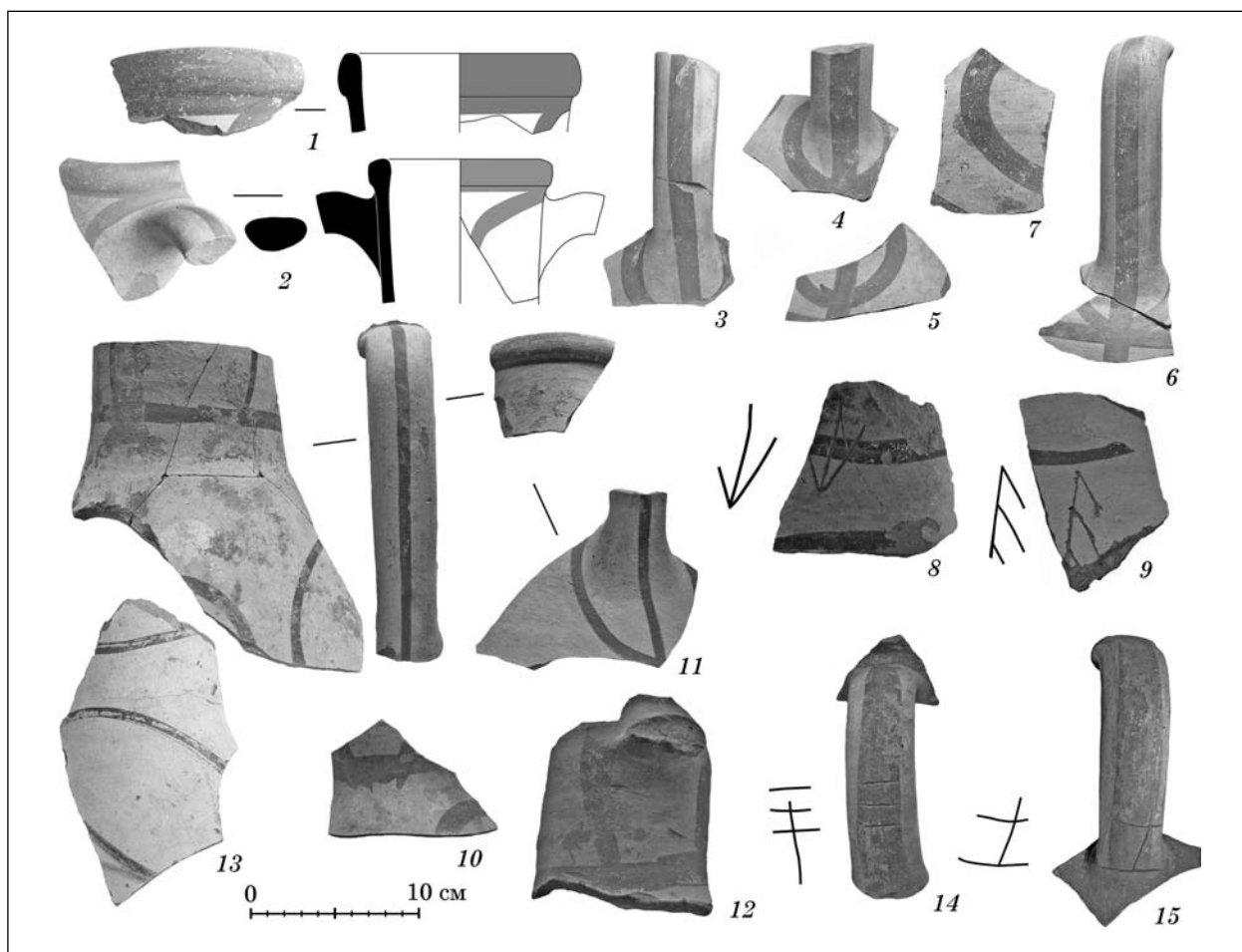

Рис. 3. Иония. Хиос: 1 — АБ/61-655; 2 — АБ/61-656; 3 — АБ/61-172; 4 — АБ/64-427; 5 — АБ/62-363; 6 — АБ/61-659; 7 — АБ/61-176; 8 — АБ/1977-80-304; 9 — АБ/76-956; 10 — АБ/69-198; 11 — АБ/61-658; 12 — АБ/75-517; 13 — АБ/61-6№; 14 — АБ/69-46; 15 — АБ/69-45

известен преимущественно по материалам Борисфена и Истрии, тогда как амфоры типа I-B по Монахову имеются и в керамической коллекции Таганрогского поселения [Копылов, 1999, рис. 3, 8; 2002, рис. 1, 8], а также среди неопубликованных материалов Ольвии.

В массиве тары ионийского ареала большое место занимают амфоры Хиоса. В березанской коллекции равномерно представлены все хронологические типы этих сосудов, начиная от наиболее ранних, которые датируются второй половиной VII в. до н. э., не позднее его пос-

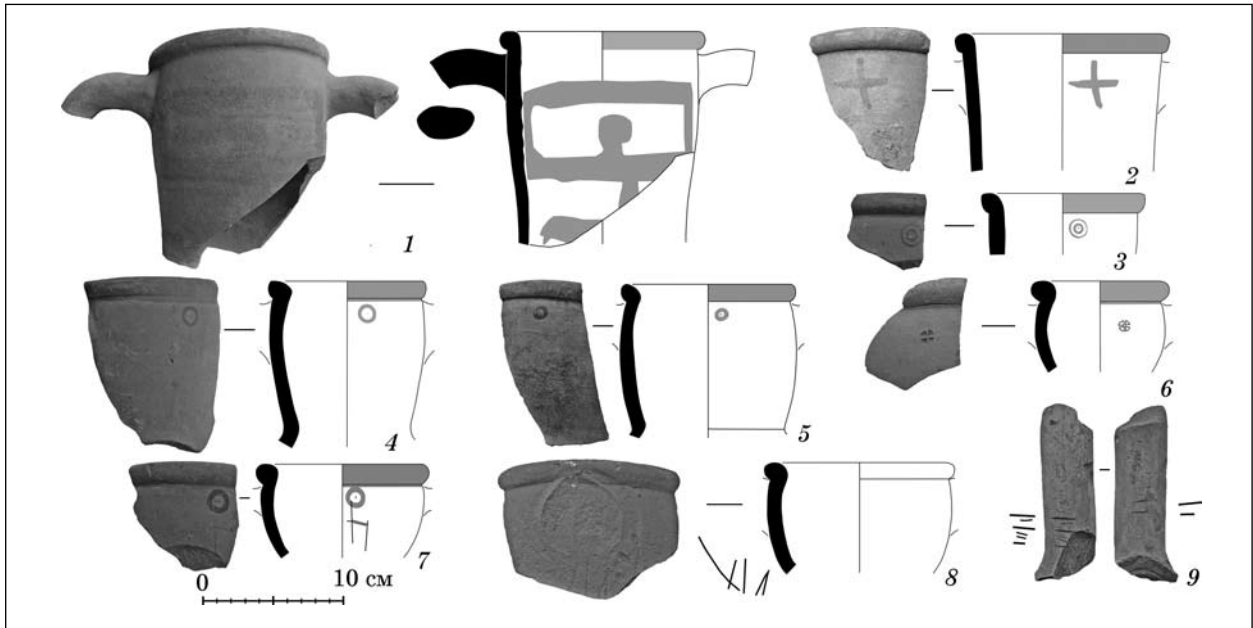

Рис. 4. Иония. Хиос: 1 — АБ/67-531; 2 — Б/60-788; 3 — АБ/78-817; 4 — АБ/79-76; 5 — АБ/78-818; 6 — АБ/76-390; 7 — АБ/79-13; 8 — АБ/72-250; 9 — АБ/70-117

ледней трети. Это фрагменты горл сосудов с плотным белым ангобом и широкими полосами красно-коричневого лака по венцу и под ним, овалами вокруг прилепов ручек, а также горизонтальными S-видными, часто 8-видными знаками по плечам (рис. 3, 1—7, 10, 12). Такие сосуды принадлежат типу I-A по Монахову с датой рубеж VII—VI в. до н. э., не позднее первой четверти VI в. до н. э. [Монахов, 2003, с. 12—13] или второй фазе типа I по Бирческу и по материалам Истрии датируются 620/610—590 гг. до н. э. [Bîrzescu, 2012, S. 51 ff.]. Они уже известны в березанской коллекции [Dupont, 2005, p. 41]. Широко представлены и фрагменты хиосских амфор следующего хронологического типа, в котором, при сохранении прежней схемы декора поверхности, меняется форма сосуда и уменьшается толщина лаковых полос (рис. 3, 11, 13). Это амфоры типа I-B по Монахову, при этом, несмотря на мнение о том, что этот тип ангобированных амфор выпускался еще и в третьей четверти VI в. до н. э. [Монахов, 2003, с. 15], они не встречаются в ольвийских комплексах позднее середины этого столетия. До середины VI в. до н. э. доводит последнюю фазу амфор типа I на примере Истрии и Ю. Бирческу [Bîrzescu, 2012, S. 53].

Остальные фрагменты хиосских амфор хорошо вписываются в уже известную типологию форм хиосской амфорной тары. Это фрагменты амфор с воронковидным горлом типа II-A по Монахову или Хиос II тип 1 по Бирческу (рис. 4, 1—3), представленные многочисленными целыми формами на памятниках Северо-Западного и Северного Причерноморья и относящиеся к третьей четверти VI в. до н. э. [Монахов, 2003, с. 15—16; Буйских, Монахов, 2009, с. 126—127; Bîrzescu, 2012, S. 60 f.]. Имеются также амфоры

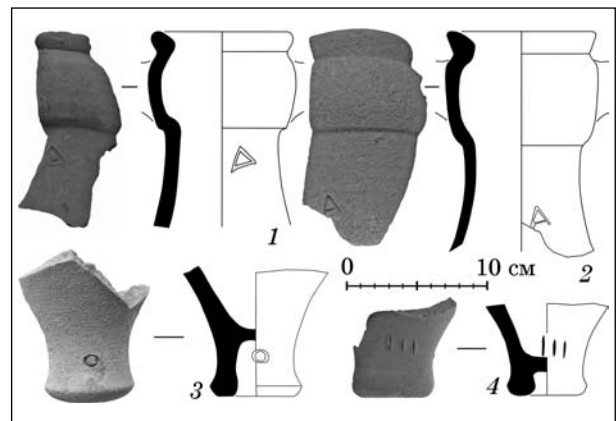

Рис. 5. Иония. Хиос: 1 — АБ/78-276; 2 — АБ/70-300; 3 — АБ/64-356; 4 — АБ/79-44

позднего варианта этого типа, II-B по Монахову или Хиос II, типы 1—2 по Бирческу (рис. 4, 4, 5) с датой вплоть до конца VI в. до н. э. [Монахов, 2003, Bîrzescu, 2012, S. 60 f.]. Все они обладают характерным окрасом венцов. На горлах сосудов обоих типов имеются дипинты и граффити в виде отдельных букв (H, E), простых и вписанных кружков, крестовидных знаков, а также энглифическая розетка. Горло пухлогорлой амфоры (рис. 4, 8) содержит граффито (A)XIA, вероятно, посвящение Ахиллу. Энглифические знаки в виде вдавленного кружка или трех рисок до обжига наносились также на ножки хиосских амфор (рис. 5, 3, 4). Эти фрагменты принадлежат амфорам типа III (пухлогорлому) по Монахову с широкой датой в пределах первой половины V в. до н. э. [Монахов, 2003, с. 16—17]. И наконец, амфоры с перехватом по горлу (рис. 5, 1, 2) типа III-C по Монахову [Монахов, 2003, с. 18] содержат на горлах анало-

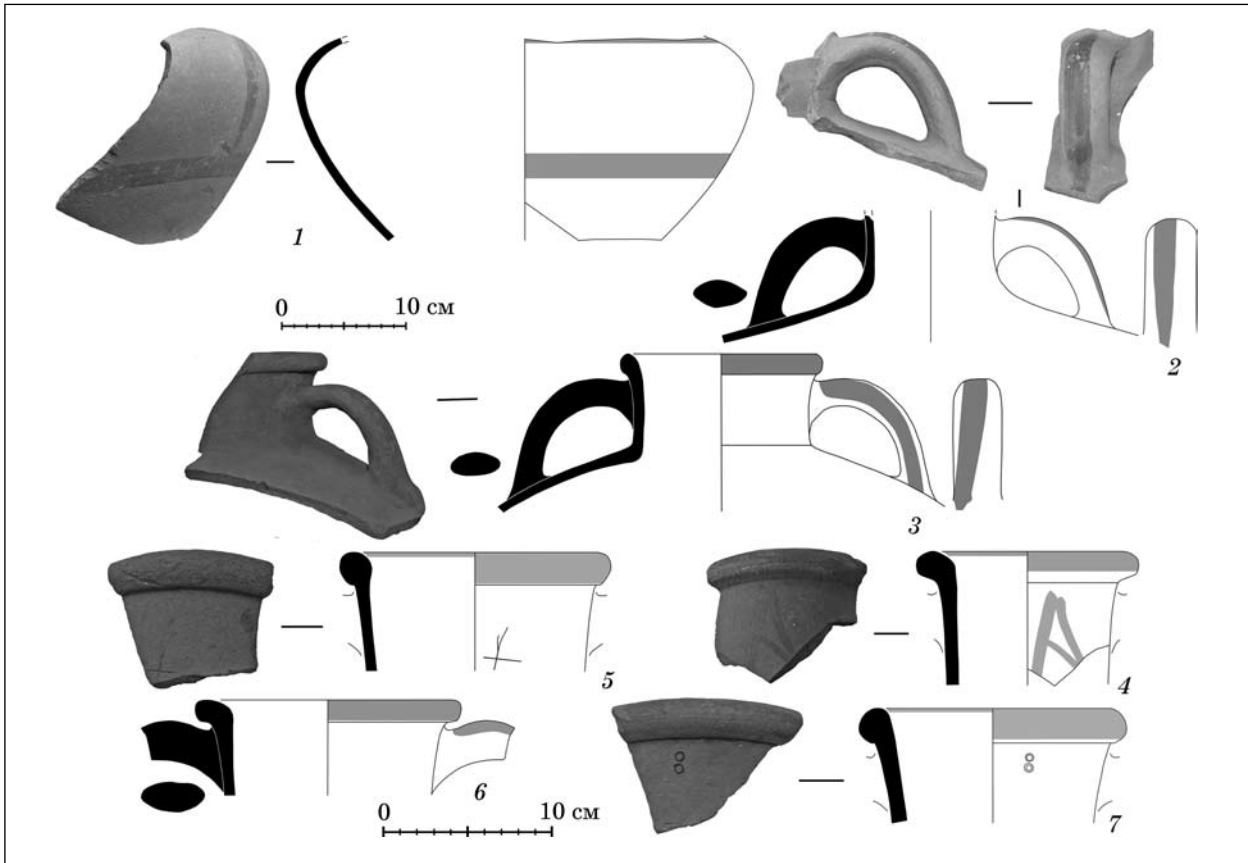

Рис. 6. Иония. Клазомены: 1 — АБ/64-986; 2 — АБ/66-6№; 3 — АБ/76-744; 4 — АБ/75-248; 5 — АБ/72-251; 6 — Б/60-84; 7 — АБ/70-656

гичные энглифические буквы (Α), нанесенные разными штампами.

Клазоменская тара, судя по составу коллекции, синхронна хиосской. Наиболее ранний фрагмент принадлежит амфоре с широкими полосами и горизонтальным S-видным знаком по плечам (рис. 7, 1). Он датируется последней третью VII в. до н. э. (группа II по Сезгину, 630—600 гг. до н. э.) [Sezgin, 2004, p. 170—171], в целом повторяя декоративную схему хиосских амфор, но без белого ангоба по поверхности. Основой для датировки в данном случае является плавный переход от горла к плечам. Амфоры всех последующих групп имеют стандартный декор горла по краю, а также тулова и ручек в виде широких полос. Фрагмент тулова с округлыми плечами и резко сужающейся нижней частью (рис. 6, 1) и горло, плавно переходящие в сильно расширенные плечи (рис. 6, 2), скорее всего, принадлежат группе V по Сезгину с датировкой второй четвертью VI в. до н. э. ([Sezgin, 2004, p. 175—176]; ср. вариант 1 пифоидного типа по: [Монахов, 2003, с. 51—52; Dupont, 2005, p. 41, cat. Nr. 23]). Невысокое цилиндрическое горло (рис. 6, 3), наиболее вероятно, можно отнести к группам IV—V по Сезгину и датировать в пределах первой половины VI в. до н. э. ([Sezgin, 2004, p. 174—176]; ср. тип 4 по Бирческу: [Birzescu, 2012, S. 99]). Остальные фрагменты воронковидных горл

и стенок (рис. 6, 4—7; 7, 2) принадлежат амфорам поздних групп после середины VI в. до н. э. — варианты 4—5 по Монахову [Монахов, 2003, с. 53—53], группы V—VI по Сезгину [Sezgin, 2004, p. 175—177], тип 5 по Бирческу [Birzescu, 2012, S. 102]. Для них характерно наличие буквенных дипинти, граффити (крестообразный знак, свастика), вдавленных кружков. Нетипично нанесение вдавленного кружка на внутреннюю сторону ножки (рис. 7, 3), которая по форме датируется не ранее второй четверти — середины VI в. до н. э., а также у нижнего прилепа ручки (рис. 7, 9). Обращает внимание серия ручек с повторяющимися параллельными двумя или тремя насечками-граффити (рис. 7, 4—8).

К ионийским по происхождению амфорам Ю. Бирческу отнес серию сосудов, локализация которых до сих пор вызывает дискуссию. Имея устойчивые морфологические признаки в виде слегка отогнутого, овального, реже округлого, с прямоугольной подрезкой венчика, сужающегося книзу горла и врезной линией под венчиком, а также ножкой с профилированным ребром-пояском (сложнопрофилированная), И.Б. Зеест предложила определять их как произведенные на островах Эгейского архипелага, или в Северной Греции, или на Фасосе, т. е. «протофасосские» [Зеест, 1960, с. 79—80]. Поэтому длительное время они традиционно трак-

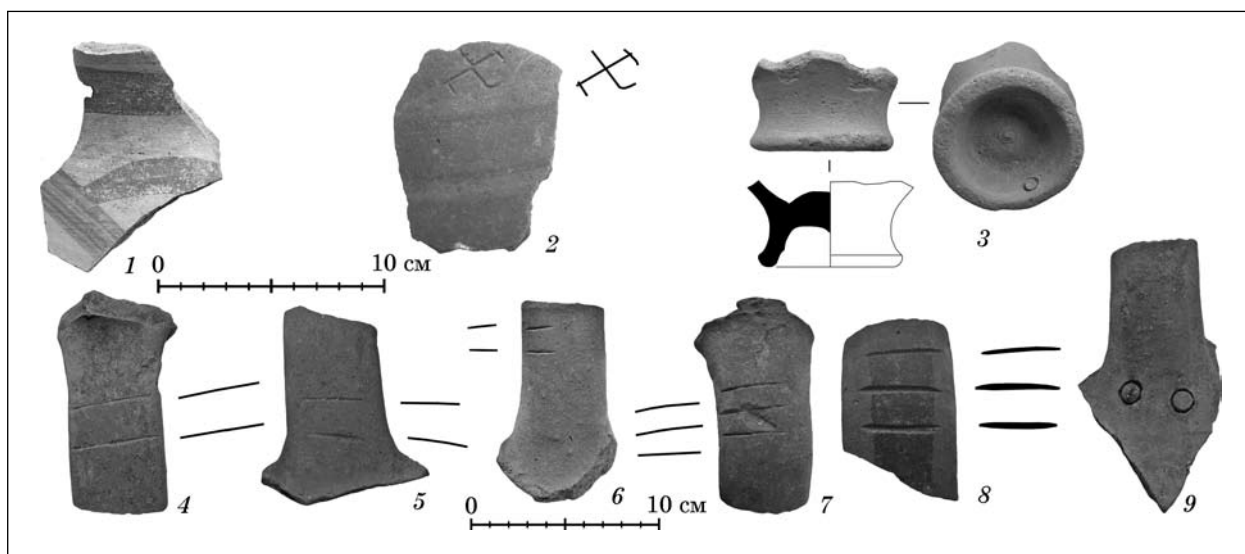

Рис. 7. Иония. Клазомены: 1 — АБ/61-174; 2 — АБ/79-416; 3 — АБ/63-374; 4 — АБ/70-355; 5 — АБ/72-252; 6 — АБ/75-402; 7 — АБ/78-81; 8 — АБ/78-613; 9 — АБ/78-392

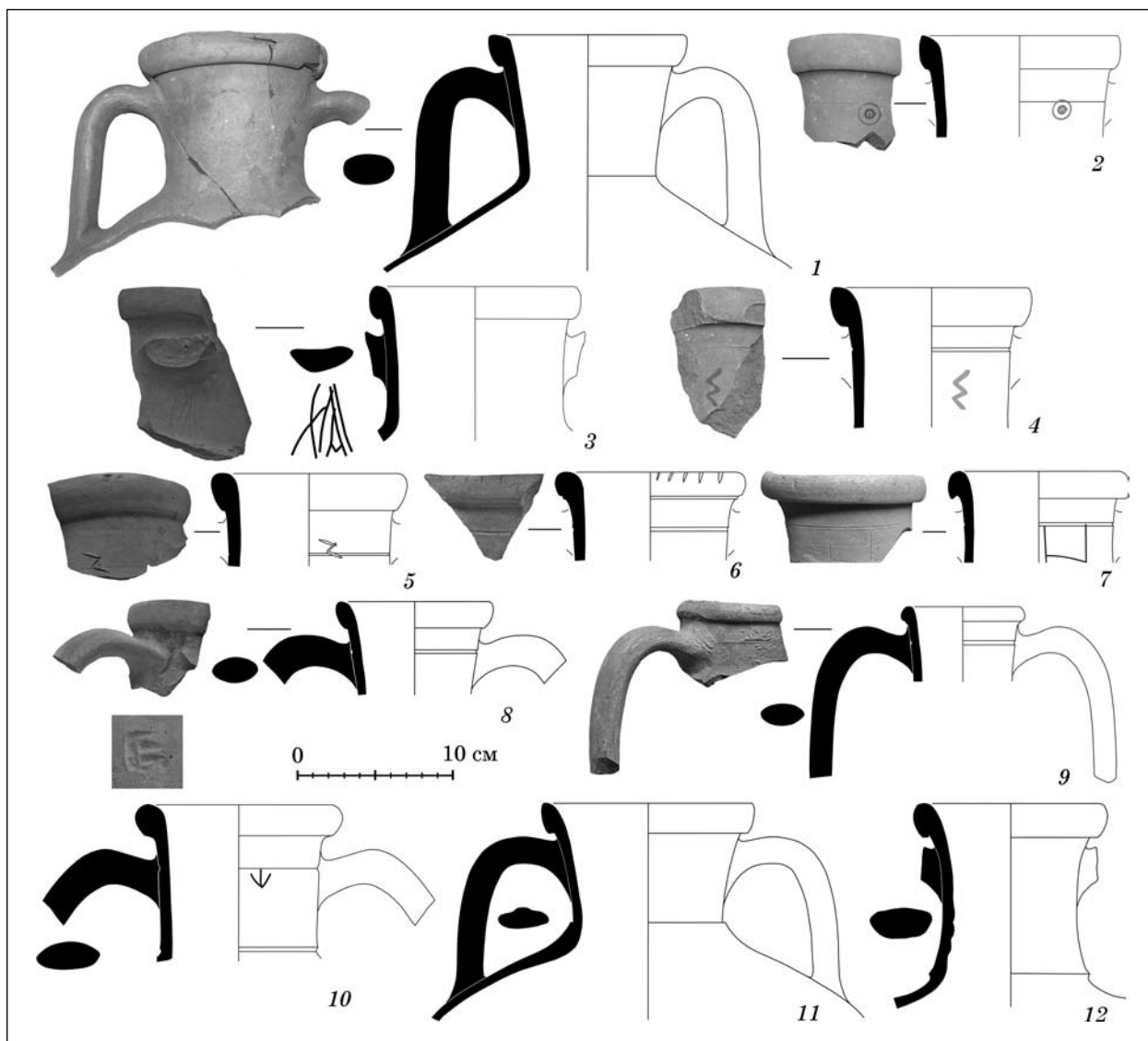

Рис. 8. Иония: 1 — АБ/69-486; 2 — АБ/74-15; 3 — АБ/74-277; 4 — АБ/74-63; 5 — АБ/78-123; 6 — АБ/78-810; 7 — АБ/64-644; 8 — АБ/75-558; 9 — АБ/64-764; 10 — АБ/76-164; 11 — АБ/64-755; 12 — АБ/75-1164

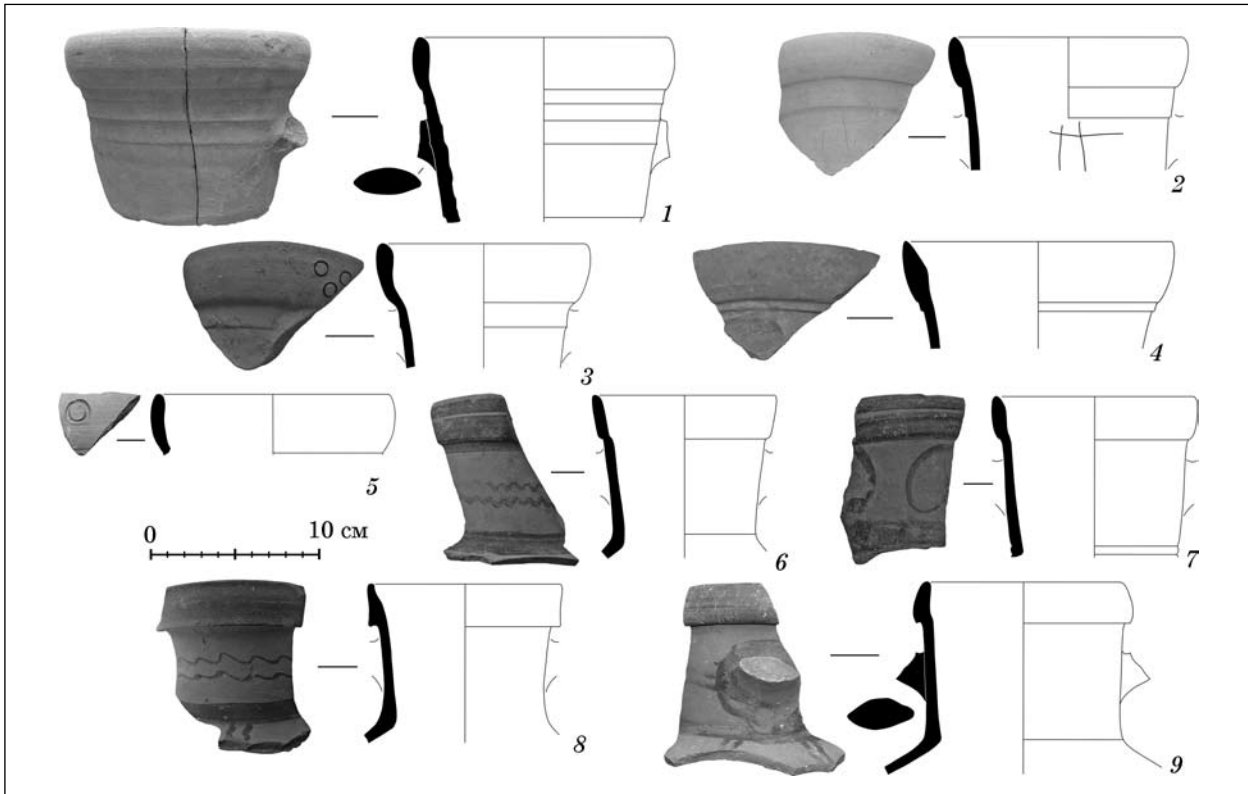

Рис. 9. Иония. Милет: 1 — АБ/61-171; 2 — АБ/71-66; 3 — АБ/78-277; 4 — Б/60-127; 5 — Б/60-931; 6 — АБ/78-566; 7 — АБ/77-981; 8 — АБ/75-526; 9 — АБ/74-7256

товались как принадлежащие неустановленным центрам северной Эгеиды [Монахов, 2003, с. 39 сл.]. В типологической классификации Ю. Бирческу эти амфоры отнесены к широкому ионийскому ареалу. Кроме того, находки фрагментов горл амфор близкой профилировки и с кружками-дипинти позволили отнести некоторые формы, ранее относимые к числу протофасосских, к хиосскому производству (Хиос III по Бирческу: [Bîrzescu, 2012, S. 87—88]). Березанские фрагменты (рис. 8, 1, 2) мы с известной долей условности относим к традиционному типу протофасосских или типу Иония-II по Бирческу [Bîrzescu, 2012, S. 111—112]. Скорее всего, эти сосуды имеют разное происхождение (см. также: [Dupont, 2005, p. 43]), так как они отличаются даже по визуальным характеристикам глин. Датировка их находится в пределах второй половины VI — начала V в. до н. э. Выделяется фрагмент горла фракционного сосуда с явными признаками гончарного брака — с пережатой зеленой поверхностью, с пузырящимся верхним слоем (рис. 8, 9). Кроме того, несколько фрагментов можно соотносить с сосудами типа Иония-I по Бирческу [Bîrzescu, 2012, S. 113—114], которые ранее И.Б. Зеест определяла как самосские [Зеест, 1960, с. 70]. В данном случае, несмотря на наличие врезки по горлу, они обладают венцами округлой формы, иногда даже с клювовидной подсечкой. Открытым остается вопрос о происхождении горла амфоры с воротничковым выступом в ос-

новании горла (рис. 8, 11). Такой выступ характерен для амфор южноионийского ареала (Милет, Самос), тогда как профиль устья сосуда типичен для протофасосской серии, кроме того, и глина не обладает характерными признаками, выделяющими южноионийские керамические изделия.

Горла этих амфор содержат дипинти в виде сдвоенных кружков (рис. 8, 2), аналогичных знакам на хиосской таре, а также многочисленные граффити. Среди них — монограммное посвящение Ахиллу (рис. 8, 3), опущенный вниз стреловидный знак (рис. 8, 10), и отдельные буквы, нанесенные до обжига — N (рис. 8, 5) или после обжига — H (рис. 8, 7).

Значительный массив фрагментов принадлежит амфорам Милета, тарным и столовым (рис. 9; 10, 1—6). Фрагмент сужающегося книзу горла с высоким и тонким овальным венчиком и тремя тонкими рельефными выступами по горлу (рис. 9, 1) принадлежит типу 1 по Бирческу с датировкой конец VII — вторая четверть VI в. до н. э. [Bîrzescu, 2012, S. 131—132]. В Северо-Западного Причерноморье (о распространении милетских амфор в регионе см.: [Dupont, 2007, p. 621 ff.]) такие амфоры, помимо Борисфена, известны в Истрии [Bîrzescu, 2012, S. 132]. Тип 2 по Бирческу с овальным венцом и одним выступом по горлу [Bîrzescu, 2012, S. 133] представлен следующими горлами амфор (рис. 9, 2, 3, 5), синхронными типу 1 (см. также: [Kerschner, Mommsen, 2005, abb. 2]). Та-

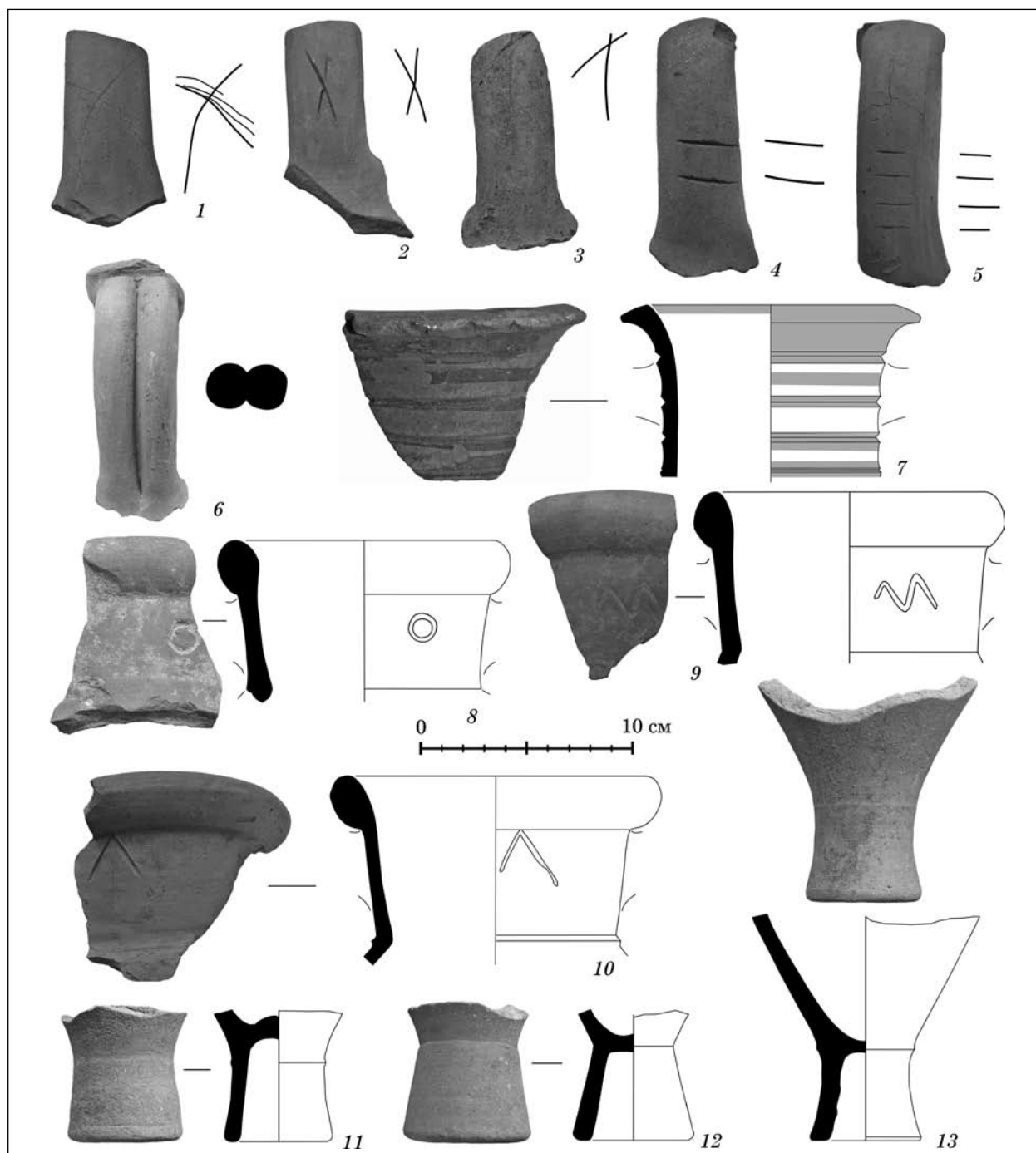

Рис. 10. Иония. Милет: 1 — АБ/72-254; 2 — АБ/69-141; 3 — АБ/70-71; 4 — АБ/75-99; 5 — АБ/75-100; 6 — АБ/64-343; 7 — АБ/70-91. Самос: 8 — АБ/63-591; 9 — АБ/76-547; 10 — АБ/78-278; 11 — АБ/64-767; 12 — АБ/67-6N_o; 13 — АБ/64-766

кие амфоры найдены на поселении хоры Ольвии — Ягорлыке [Рубан, 1983, рис. 1, 1; 3, 14]. Фрагмент горла с невысоким выступом и двустовольная ручка (рис. 9, 4; 10, 6) характерны для типа 4 второй половины VI — начала V в. до н. э. [Birzescu, 2012, S. 133] или фаз 6—7 новой хронологии архаического Милета [Naso, 2005, Kat. Nr. 10]. Этому времени соответствуют амфоры с расписным горлом и также одной двустовольной, одной овальной ручкой группы 14а по М. Зайферт [Seifert, 2004, s. 18]. Такие амфоры широко представлены в Борисфене [Монахов,

1999, табл. 4; Ильина, Чистов, 2012, табл. 1], известны они и среди неопубликованных материалов Ольвии. В Причерноморье они получили распространение и в северо-восточной части региона, в частности, на Таганрогском поселении [Копылов, 2002, рис. 2, 8—17].

Амфоры типа 6 по Бирческу (рис. 9, 6—9) имеют близкий профиль венчиков, иногда заостренный край, без дополнительной профилировки по горлу. Эти амфоры обладали декором — широкими горизонтальными полосами лака по венчику, сдвоенными волнисты-

Рис. 11. Северная Эгеида. Фасос (?): 1 — АБ/66-1

ми линиями по горлу, вертикальными — по плечам, лаком был обведен верхний прилеп ручек. М. Зайферт отнесла такие амфоры к группе 11, датировав серединой VI в. до н. э. [Seifert, 2004, s. 17]. Датировка их по материалам Истрии — первая половина VI в. до н. э. [Bîrzescu, 2012, S. 142]. Они широко известны не только в Борисфене, но и среди неопубликованных материалов Ольвии. И, наконец, исходя из визуальных характеристик глины, условно к милетскому, но скорее всего, шире, к южноионийскому производству, отнесено горло амфоры с отогнутым клювовидным венчиком и тремя врезанными горизонтальными каннелюрами по тулову, окрашенные лаком (рис. 10, 7). Для милетских амфор характерно наличие одинаковых крестообразных знаков (рис. 10, 1—3) и параллельных двух-трех горизонтальных насечек на овальных ручках (рис. 10, 4, 5). Кроме того, по венчикам наносились энглифические кружки (рис. 9, 3, 5). Два—три кружка по венчикам характерно для амфор этого центра [Seifert, 2004, Kat. Nr. 165—166].

Самосский импорт представлен фрагментами горл с типичными морфологическими характеристиками — округлым венцом, коротким, расширяющимся кверху горлом, резко переходящим в округлое тулово (рис. 10, 8—10). Такие сосуды принадлежат типу 2 по Бирческу и датируются первой половиной — не позднее середины VI в. до н. э. (об архаическом типе см.: [Grace, 1971, p. 71—72, fig. 2, 2, pl. 15, 1; Bîrzescu, 2012, S. 150—151]). Они содержат на горлах энглифические знаки, кружки и буквы — М, Λ. Помимо Борисфена [Ильина, Чистов, 2012, табл. 2, 1.4], такие амфоры известны по последним раскопкам в Ольвии и на Ягорлыцком поселении [Рубан, 1983, рис. 1,

12]. С самосскими амфорами соотносятся высокие, цилиндрической формы, с глубокой ямкой ножки (рис. 10, 11—13). Близкую по форме, но менее высокую ножку амфоры типа 2 можно видеть в коллекции Истрии [Bîrzescu, 2012, Kat. Nr. 1293]. Аналогичные ножки амфор происходят также из последних раскопок Борисфена [Ильина, Чистов, 2012, табл. 2, 7.11].

Северозгейский импорт в коллекции представлен одним фрагментом короткого горла со слегка отогнутым с прямоугольной внешней образующей венцом, который по набору морфологических признаков можно определить как принадлежащий фасосскому производству. При этом форма самого венца наиболее близка сосудам производства Менды. Под венчиком по горлу помещены два энглифических кружка. Такие сосуды по материалам Истрии отнесены к категории наиболее ранних импортов из этого региона и датированы второй половиной VI в. до н. э. ([Bîrzescu, 2012, Kat. Nr. 1351]; ср. серия I-A-1 конца VI — начала V в. до н. э.: [Монахов, 2003, с. 60]).

Материковая Греция представлена фрагментами амфорной тары Афин и Коринфа. Наиболее ранние афинские амфоры — типа SOS. Согласно классификации Джонстона и Джонса [Johnston, Jones, 1978, p. 103 ff.] они представлены фрагментами горл позднего варианта с овальным или слегка изогнутым венчиком, невысоким острым ребром под венчиком, характерным окрасом по венчику и горлу в виде концентрических кругов и двух пар зигзагов (рис. 12, 1—3). По центру одного из горл — граффито ΙΑ. Такие сосуды датируются концом VII — началом VI в. до н. э. [Bîrzescu, 2012, S. 175—177]. Наиболее поздним является горло амфоры с тонким изогнутым венцом без ребра по горлу (рис. 12, 4), которое относится к самому позднему времени существования амфор типа SOS — к первой трети VI в. до н. э. В Северном Причерноморье амфоры типа SOS, помимо Борисфена [Dupont, 1995/96, p. 85—87; 2005, p. 44; Ильина, Чистов, 2012, табл. 13, 1—2, 4], известны на Таганрогском поселении [Копылов, 2002, рис. 1, 1—4]. Этот тип амфор наследуют амфоры типа «a la brosse», также нескольких типов (об их распространении: [Dupont, 1995/96, p. 89 f.]). Одна стенка (рис. 12, 6) принадлежит типу Агора 1503 с датой, скорее всего, вторая половина VI в. до н. э. [Sparkes, Talkott, 1972, cat. Nr. 1503]. Это плечевая часть амфоры, с граффито ΑΦ... (?) ретроградно, скорее всего, посвящение Афродите. Два других фрагмента, округлый венчик и стенка с чередующимися полосами оранжевого и коричневого лака (рис. 12, 5, 7) соотносятся с типом Агора 1502 с датировкой вторая — третья четверти VI в. до н. э. [Sparkes, Talkott, 1972, cat. Nr. 1502].

Для классификации амфор Коринфа используется уже общепринятая типологическая

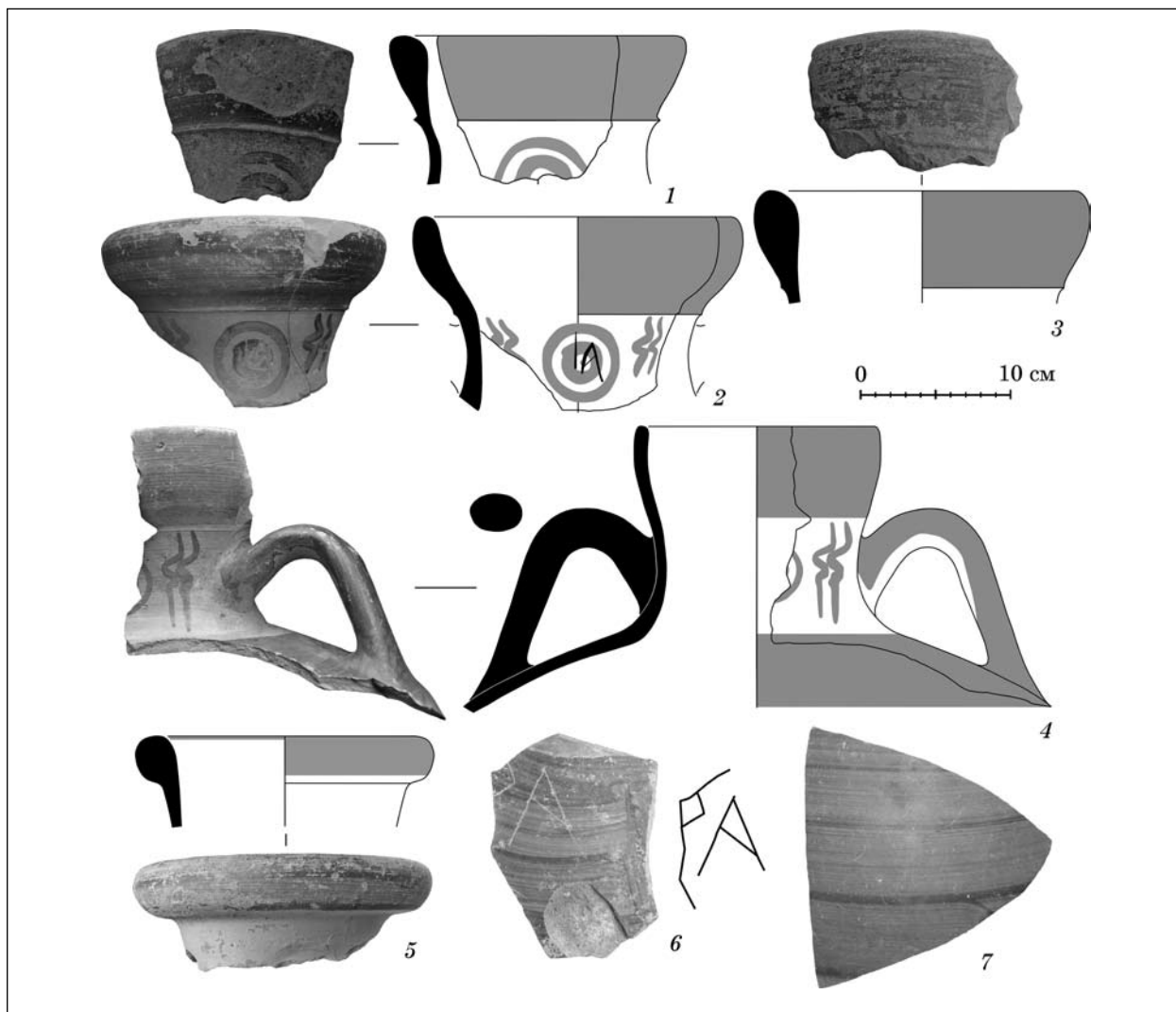

Рис. 12. Греция. Атика: 1 — АБ/78-390; 2 — АБ/74-640; 3 — АБ/79-77; 4 — АБ/62-538; 5 — АБ/64-580; 6 — АБ/80-494; 7 — АБ/74-6N₀

схема, разработанная К. Кёлер. Большая часть коринфских амфор из публикуемой коллекции принадлежит типу А (см. также: [Dupont, 2005, p. 43]). Их характеризует цилиндрическое горло с широким плоским венцом (рис. 13, 1—3), вертикальные ручки каплевидной формы (рис. 13, 4, 5), высокая полая ножка (рис. 13, 6) и манера изготовления ручным способом [Кёлер, 1993, с. 266—268, табл. 1, b]. Сосуды с такими морфологическими характеристиками производились в течение практически всего VI в. до н. э. Еще одна ножка в виде цельного конуса с узким углублением принадлежит амфоре типа В и датируется в пределах второй — начала третьей четверти V в. до н. э. [Кёлер, 1993, табл. 3, b].

И, наконец, амфорная коллекция из раскопок В.В. Лапина содержит несколько фрагментов горл амфор, которые происходят из Юго-Восточного Средиземноморья. Их отличает биконическая уплощенная форма верхней части, маленькие, неаккуратно прилепленные

ручки либо над перегибом плечей, либо сразу под ним. Длительное время и место — Финикия, Палестина или Кипр — их производства было под вопросом [Artzy, 1980, p. 69 ff.], часто они определяются шире — как левантийские [Fourrier, 2009, p. 51, cat. Nr. 168—173]. Но такие амфоры для хранения продуктов происходят из раскопок палестинского памятника, Мешад Хашавьяху, с фиксированной датой разрушения в 604 г. до н. э., где они принадлежат к местной керамической продукции [Fantalkin, 2001, fig. 29, 9—12]. Очевидно, что березанские фрагменты (рис. 14, 1, 2) имеют несколько более вытянутые верхние части. Поэтому близкую форму горла дает амфора из другого палестинского памятника — Телль Квадади, с датой конец VII — начало VI в. до н. э. [Fantalkin, 2010, fig. 5, 15]. Левантийский (финикийский, палестинский) импорт по материалам Борисфена и в целом, Черноморского региона, выделяется впервые.

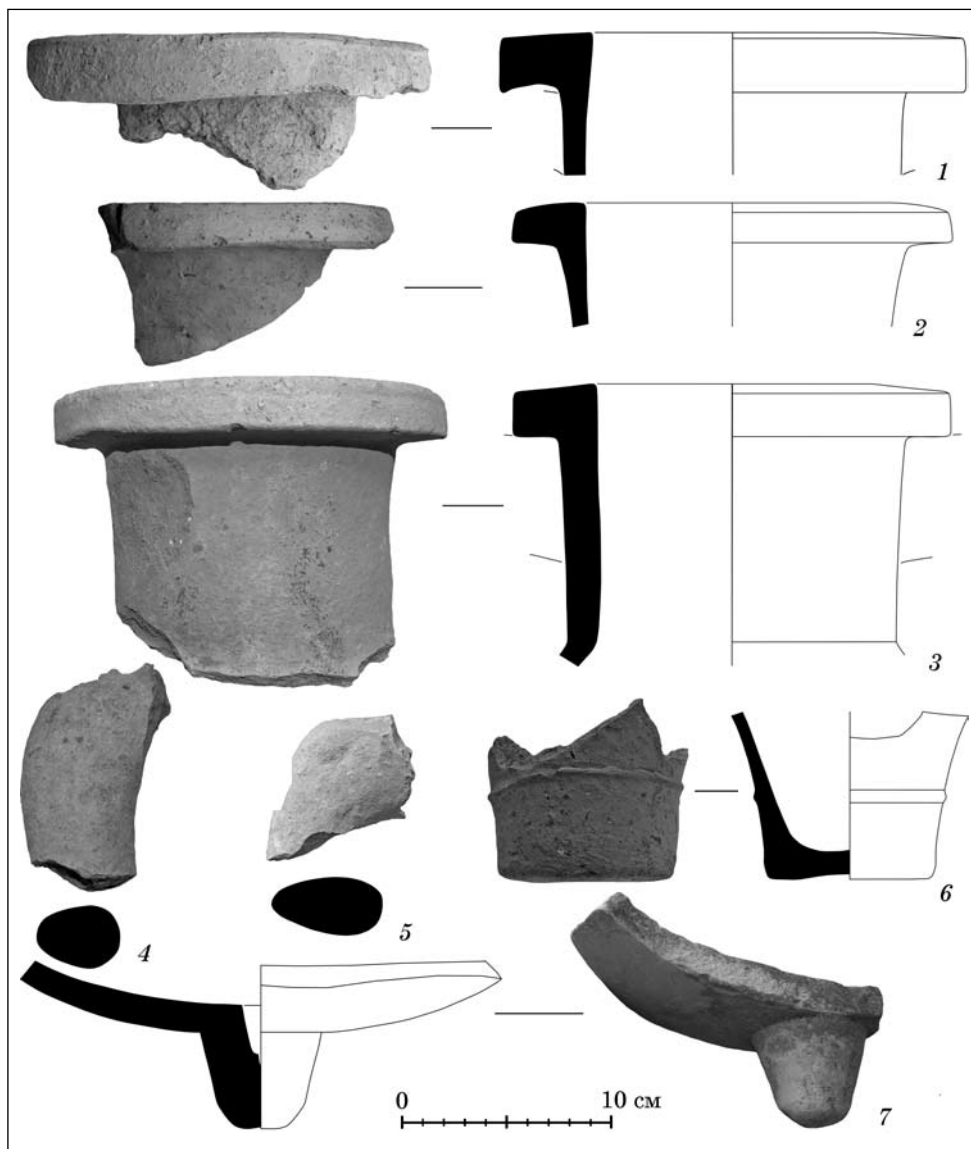

Рис. 13. Греція. Коринф: 1 — АБ/61-661; 2 — АБ/70-169; 3 — АБ/74-481; 4 — АБ/70-168; 5 — АБ/66-170; 6 — АБ/76-831; 7 — АБ/71-191

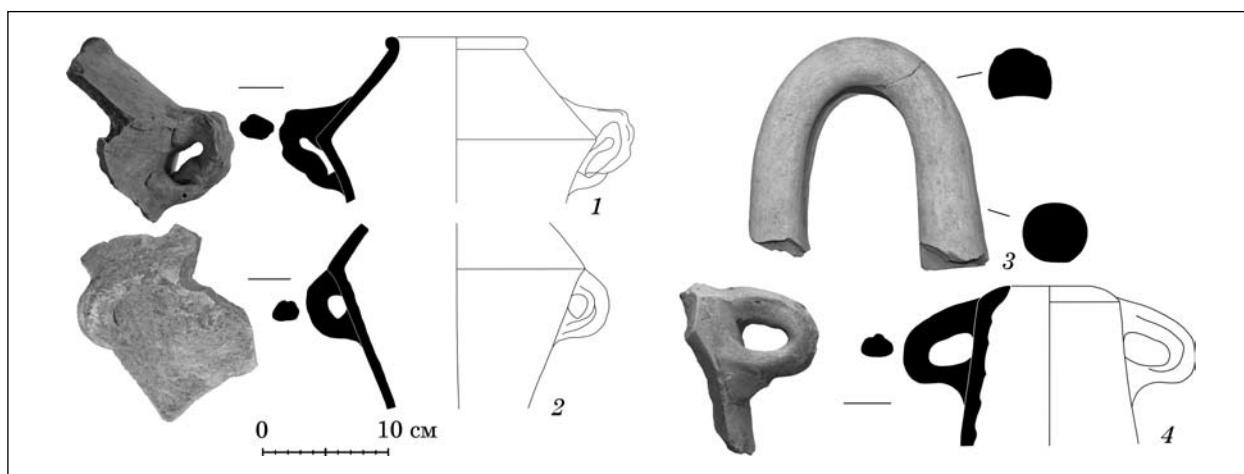

Рис. 14. Палестина: 1 — АБ/77-669а; 2 — АЮ/80-377; Кипр: 3 — АБ/69-142; Южное / Западное Средиземное море: 4 — АБ/69-383

Кипрский импорт (рис. 14, 3) представлен массивной вертикальной ручкой амфоры (т. н. basket-handled амфора), которая по находкам в закрытом комплексе на Кипре датирует-

ся позднеархаическим временем (охватывая весь VI в. до н. э.) и принадлежит типу А по классификации Лейдвангера [Leidwanger, 2005/06, s. 25—26; 2006, p. 26; Fourrier, 2009,

р. 51, cat. Nr. 142—144]. Эти амфоры несмотря на их редкость, уже известны в керамическом комплексе Борисфена [Ильина, Чистов, 2012, табл. 14, 3].

Отдельно необходимо обратить внимание на фрагмент амфоры, происхождение которой связывается с Южным и / или Западным Средиземноморьем (рис. 14, 4). Такие амфоры характеризует длинное вытянутое тулово, отсутствие горла, плавно или под углом переходящие к венчику плечи. Березанский фрагмент по своей морфологии наиболее близок амфорам типа Macb D, которые датируются V—III вв. до н. э. [Sciallano, Sibella, 1994, p. 75], хотя по контексту березанских находок не исключена и более ранняя его датировка. Такие амфоры производились в Северной Африке (Карфаген), Юго-Западной Иберии, возможно также, на Сицилии и Сардинии, а форма развивалась под влиянием раннего финикийского импорта в этот регион. До настоящего времени импорт таких амфор в Черноморский регион, как и левантийских, не был зафиксирован.

Отдельно следует сказать несколько слов о граффити на горлах, ручках и стенка амфор. Большинство граффити в виде параллельно нанесенных рисок имело отношение к подсчету объема залитой или вылитой жидкой продукции [Lang, 1976, p. 56; Lawall, 2000, p. 8]. Граффити X, H, M или E могли быть цифровыми и обозначать объем (полный и половинный) [Lang, 1976, p. 56; Lawall, 2000, p. 11—12, 17—18]. На примере Истрии также установлено, что наибольшее число таких знаков имело отношение к происхождению, хранению и торговле этими сосудами. Они наносились на лесбосские амфоры, в основном типов 2 и 3 [Bîrzescu, 2012, S. 45], как и в случае с березанскими сосудами (см. также: [Dupont, 2005, p. 42]). Такие же метки широко представлены на ручках милетских амфор. Отдельные буквенные граффити наносились и на хиосские амфоры [Bîrzescu, 2012, S. 59]. Поэтому и аналогичные метки на березанских амфорах, скорее всего, использовались аналогичным образом.

В целом, в коллекции В.В. Лапина представлены практически все основные типы амфор тех центров-поставщиков вина и масла в стандартной таре, которые были главными торговыми партнерами понтийских эмпориев и полисов в позднеархаическое время. При этом, помимо уже стандартного набора тары, появилась возможность говорить также о нескольких новых центрах, ранее неизвестных не только для этого памятника, но и для всего Причерноморского региона в целом. Это значит, что география торговых поставок продукции в стандартизированной таре в северо-западную часть Понтийского бассейна значительно расширилась за счет включения в нее Юго-Восточного и Южного / Западного Среди-

земноморья и в настоящее время охватывает практически весь Средиземноморский регион. Вопрос же о том, были ли эти поставки прямыми, или осуществлялись при помощи посредников, нуждается в более подробном изучении.

Борисфен-Березань. Начало античной эпохи в Северном Причерноморье. Каталог выставки. — СПб., 2005.

Буйских А.В. О греческой колонизации Северо-Западного Причерноморья (новая модель?) // ВДИ. — 2013. — № 1. — С. 21—39.

Буйских А.В., Монахов С.Ю. Керамический комплекс третьей четверти VI в. до н. э. из Ольвии // Норция. — 2009. — Вып. 6. — С. 125—145.

Зеест И.Б. Керамическая тара Боспора. — М., 1960. — 178 с. (МИА. — № 83).

Ильина Ю.И., Чистов Д.Е. Ранний период (конец VII — первая половина VI в. до н. э.). Находки // Материалы Березанской (Нижнебугской) античной археологической экспедиции. — Т. 2: Исследования на острове Березань в 2005—2009 гг. — СПб., 2012. — С. 8—41.

Ильина Ю.И., Чистов Д.Е. II-A. Античный город на Березани. Находки // Материалы Березанской (Нижнебугской) античной археологической экспедиции. — Т. 2: Исследования на острове Березань в 2005—2009 гг. — СПб., 2012а. — С. 63—73.

Ильина Ю.И., Чистов Д.Е. II-B2. Античный город на Березани в конце VI — первой четверти V в. до н. э. Находки // Материалы Березанской (Нижнебугской) античной археологической экспедиции. — Т. 2: Исследования на острове Березань в 2005—2009 гг. — СПб., 2012б. — С. 95—105.

Кёлер К. Общая типология и хронология коринфских транспортных амфор // Греческие амфоры. Проблемы развития ремесла и торговли в античном мире. — Саратов, 1993. — С. 265—283.

Копылов В.П. Таганрогское поселение в системе раннегреческих колоний Северного Причерноморья // ВДИ. — 1999. — № 4. — С. 170—176.

Копылов В.П. Греческие транспортные амфоры из Таганрогского поселения // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и в средние века: Материалы X Междунар. науч. конф. — Ростов-на-Дону, 2002. — С. 24—29.

Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы амфорной тары. — Саратов, 1999. — 678 с.

Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре. — Москва; Саратов, 2003. — 352 с.

Рубан В.В. Керамика Ягорлыцкого поселения из собрания Херсонского музея // СА. — 1983. — № 1. — С. 285—291.

Чистов Д.Е. Работы на острове Березань археологической экспедиции Государственного Эрмитажа в 2004 г. // Материалы Березанской (Нижнебугской) античной археологической экспедиции. — СПб., 2006. — Т. 1. — С. 57—112.

Artzy M. The Utilitarian «Persian» Storejar Handles // Bulletin of the American Schools of Oriental Research. — 1980. — Nr. 238. — P. 69—73.

Birzescu Iu. Die Handelsamphoren der 'Lesbos rot'-Serie in Istros // AA. — 2005. — S. 45—69.

Birzescu Iu. Die archaischen und frühklassischen Transportamphoren. — București, 2012. — 356 S. (Histria — Vol. XV).

Clinkenbeard B.G. Lesbian Wine and Storage Amphoras. A Progress Report on Identification // *Hesperia* — 1982. — Vol. 51. — P. 248—268.

Cook R.M., Dupont P. East Greek Pottery. — London; N. York, 1998. — 226 p.

Dupont P. Amphores archaïques de Grece propre en Mer Noire. Etat de la question // *Il Mar Nero*. — 1995/96. — T. II. — P. 85—98.

Dupont P. Archaic Greek Amphoras from Berezan in the Hermitage Collection // Борисфен—Березань. Археологическая коллекция Эрмитажа. — СПб., 2005. — Т. 1. — P. 41—69.

Dupont P. Diffusion des amphores commerciales de type milesien dans le pont archaïque // *Frühes Ionien. Eine Bestandsaufnahme. Panionion-Symposium* (26. Sept. — 1. Okt. 1999, Güzelçamlı). — Mainz/Rhein, 2007. — S. 621—630.

Grace V.R. Samian Amphoras // *Hesperia*. — 1971. — Vol. XL. — P. 52—95.

Fantalkin A. Mezhad Hashavyahu: Its Material Culture and Archaeological Background // Tel Aviv. — 2001. — Vol. 28. — P. 3—148.

Fantalkin A. Reassessing the Date of the Beginning of the Grey Series Transport Amphorae from Lesbos // *BABesch*. — 2010. — Vol. 85. — P. 1—12.

Fourrier S. Le dépôt archaïque du rempart Nord d'Amathonte VII. Autres productions chypriotes et importations Levantines // *BCH*. — 2009. — Vol. 133. — P. 1—98.

Johnston A.W., Jones R.E. The SOS Amphora // *BSA*. — 1978. — Vol. 73. — P. 103—141.

Kerschner M., Mommsen H. Transportamphoren milesischen Typs in Ephesos // *Synergia*. — Wien, 2005. — Bd. I. — S. 119—130.

Lang M. Graffiti and Dipinti. The Athenian Agora. — Princeton; N. Jersey, 1976. — Vol. 21. — 187 p.

Lawall M.L. Graffiti, Wine Selling, and the Reuse of Amphoras in the Athenian Agora, CA. 430 to 400 BC. // *Hesperia*. — 2000. — Vol. 69, Is. 1. — P. 3—90.

Leidwanger J. The Cypriot Transport Amphora. Notes on its Development and Distribution // *SKYLLIS*. — 2005. — 2006. — Hft. 1—2. — P. 24—31.

Leidwanger J. The Cypriot Transport Amphora: Notes on its Development and Distribution // *Transport Ceramic: An Article of Mass Production as key to the History of Economics and trade in the ancient World. Abstracts: In Poseidons Reich*. — 2006. — Vol. XI. — P. 26.

Naso A. Funde aus Milet. XIX. Anfore commerciali arcaiche a Mileto: rapporto preliminare // AA. — 2005. — Vol. 2. — S. 73—84.

Sciallano M., Sibella P. Amphores. Comment les identifier? (2e éd.). — Aix-en-Provence, 1994. — 131 p.

Seifert M. Herkunftsbestimmung archaischer Keramik am Beispiel von Amphoren aus Milet. — Oxford, 2004. — 122 p. (BAR International Series. — Vol. 1233).

Sezgin Yu. Clazomenian Transport Amphorae of the Seventh and Sixth Centuries // *Klazomenai, Teos and*

Abdera: Metropoleis and Colony. — Thessaloniki, 2004. — P. 169—183.

Sparkes B.A., Talkott L. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries BC. — Princeton; N. Jersey, 1970. — 399 p. (The Athenian Agora. — Vol. XII).

A. B. Б у й с ь к и х

АМФОРИ КІНЦЯ VII — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ V ст. до н. е. З БОРИСФЕНА

Публікацію присвячено залученню до наукового обігу колекції амфорної тари з розкопок В.В. Лапіна на о. Березань у 1960—1980 рр. Класифікацію фрагментів проведено відповідно до основних центрів-виробників вина та оливкової олії із східної частини Середземномор'я — Еолії, Іонії (Північної та Південної), Північної Егеїди, Греції (Афіни, Коринф), які поставляли продукцію у стандартизованій тарі до північнопонтійського регіону. Виділено також нові для колекції Борисфена типи амфор пізньоархаїчного часу, які походять з Південно-Східного (Палестина, Кіпр), Південного (Карфаген) та Західного (Іберія, Сіцилія) Середземномор'я. Вони дали підставу стверджувати, що за часів грецької колонізації географія торгівельних контрагентів Борисфена охоплювала практично весь Середземноморський регіон.

К л ю ч о в і с л о в а : Борисфен, транспортні амфори, Хіос, Клазомени, Мілет, Північна Егеїда.

A. V. B u i s k y k h

AMPHORAE OF THE EARLY 7th — THE LATE 5th CENTURIES BC OF BORYSTHENES

The publication is devoted to introducing into the scientific circulation the collection of amphorae containers from excavations by V.V. Lapin (1960—1980^s) at Berezan. Classification of the fragments was carried out according to the main centers producing wine and olive oil in the eastern part of the Mediterranean supplying the products in standardized containers to the North Pontic region: Aeolia, Ionia (North and South), North Aegean, Greece (Athens, Corinth). New for Borysthenes collection types of Late Archaic amphorae originating from South-East (Palestine, Cyprus), Southern (Carthage) and Western (Iberia, Sicily) Mediterranean are defined. They give the reason to state that the area of Borysthenes trade contractors covered almost whole the Mediterranean region at the time of Greek colonization.

K e y w o r d s : Borysthenes, Greek colonization, transport amphoras, Klazomenai, Teos, Milet, North Aegean.

Одержано 01.06.2013

І. М. Шейко

МАЛОАЗІЙСЬКІ СВІТИЛЬНИКИ ТА ЇХ ІМІТАЦІЇ З ОЛЬВІЇ

У статті вводяться до наукового обігу світильники елліністичного часу з декоративним оздобленням, що походять з Ольвії. Здійснено спробу з'ясувати центри виробництва та уточнено датування.

Ключові слова: світильники, Ольвія, еллінізм.

Зацікавлення матеріальною культурою античних міст Північного Причорномор'я, викликане, перш за все, системним браком робіт з подібної проблематики. Таке твердження цілком стосується і світильників, попри те, що останніми роками освітлювальні прилади античного часу привертають увагу дослідників дедалі частіше.

Серед великої та різноманітної в типологічному плані колекції світильників з Ольвії виділяється компактна група виробів елліністичної доби, що походить з розкопок житлових кварталів під керівництвом Л.М. Славіна у 1940-х — початку 1970-х рр. (колекція № 29 НФ ІА НАН України). Вони дозволяють простежити динаміку імпорту цих виробів із декількох середземноморських центрів і визначити їхні імітації.

Різнманітні орнаменти, якими оздоблювались світильники, притаманні для виробів саме доби еллінізму. Світильники елліністичного часу мають більш варіантну (в порівнянні з попереднім архаїко-класичним часом) морфологію форми, характерну форму різьки та, як правило, вертикально посажену ручку. Спостерігається чітка тенденція до зміни форми — від цілком відкритої, притаманної для архаїчного та класичного часу, до напівзакритої і до повністю закритої кінця елліністичного часу. Висота тулуба та довжина різьки також зазнають значних змін, передовсім, у бік видовження

ня. До того ж, сам розмір виробів став майже вдвічі меншим, на відміну від світильників попередніх хронологічних періодів.

Світильники з орнаментальними мотивами складають окрему групу привізних керамічних виробів. Перш за все, звертає на себе увагу світильник із гроном винограду біля заливного отвору та листям навколо нього (рис. 1, 1; 4, 1). Виробів із аналогічним орнаментом нами поки знайдено не було. Орнамент із чередуванням грона винограду та листя по краю плічок вказує на пергамський стиль декоративного оздоблення, причому не лише світильників [Bruneau, 1991, fig. 2, p. 598], але й великої групи ваз [Bruneau, 1991, fig. 1, cat. Nr. 8 ff.]. З огляду на це, можна висловити припущення, що знайдений в Ольвії світильник може бути імітацією цього стилю, однак глина без візуально помітних домішок та сліди коричнево-сріблястого лакового покриття слугують не на користь думки про місцеве виробництво.

Декорування світильників простежується не лише навколо заливного отвору, але й, приміром, по боках. Сіроглиняний світильник округлої у розрізі форми із оздобленням дельфінами вже не є однією знахідкою в Ольвії (рис. 1, 2; 4, 2) (див. детальний опис: [Шейко, 2013, рис. 5, 2; кат. № 11]). Подібне оздоблення також поки немає аналогій, проте сіра глина з домішкою дрібних блискіток та лощення виробу поруч із декоруванням дельфінами дають змогу припускати, що даний світильник є ольвійською імітацією ефеського стилю декорування, який датується II—I ст. до н. е. [Журавлев, 2010, с. 20].

Інший сіроглиняний світильник із оздобленням по боках, у вигляді завитків, зберігся лише нижньою частиною вмістилища (рис. 2, 2; 4, 7). Подібне оздоблення по боках зустрічається на

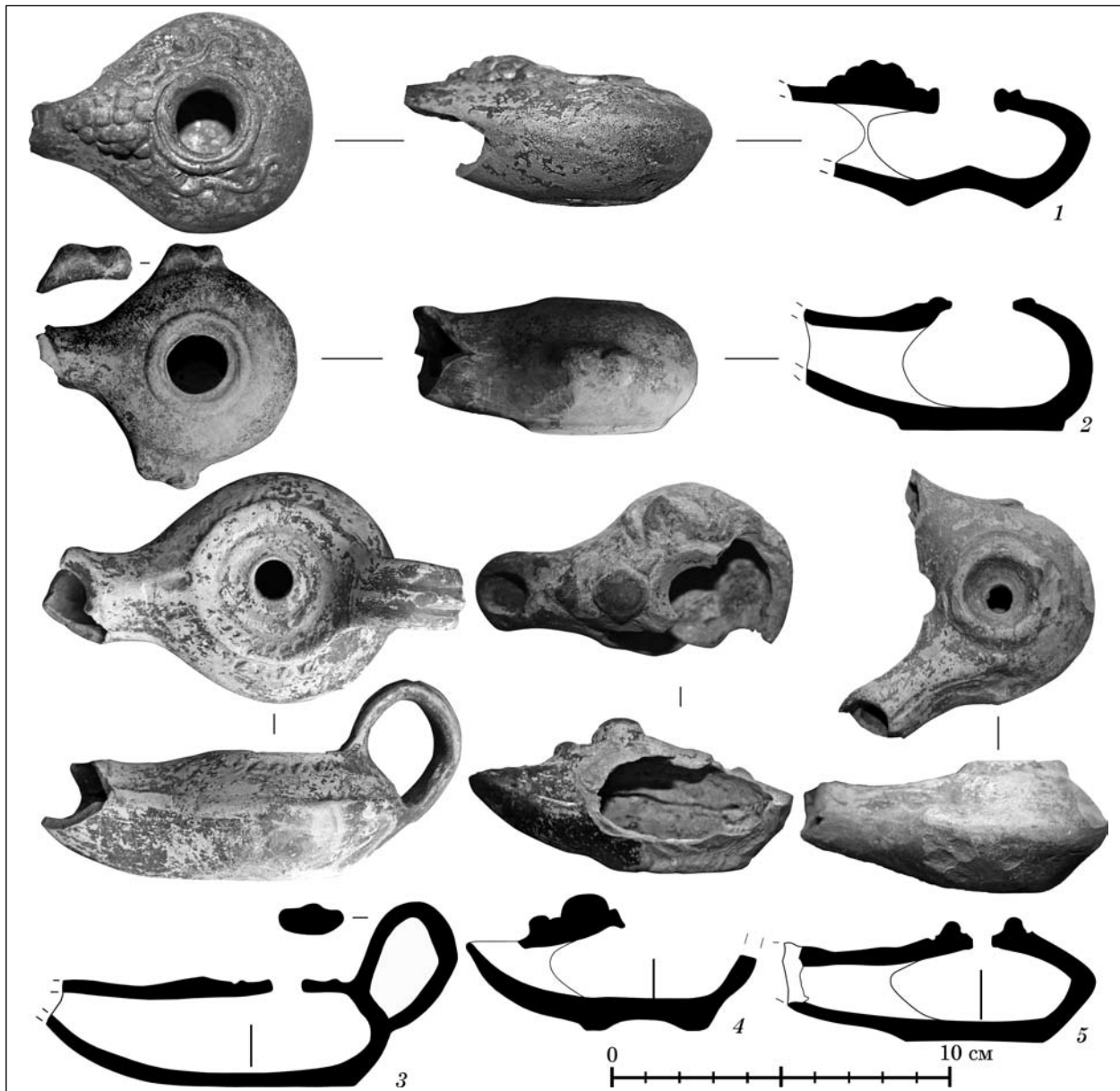

Рис. 1. Малоазійські імітації світильників: 1 — O-56/4502; 2 — O-61/446; 3 — O-61/206; 4 — O-59/15; 5 — O-64/96

сіроглиняних світильниках з Пергаму [Schäfer, 1968, Taf. 66], але на відміну від виробу з колекції, вони вкриті чорно-сірим лаковим покриттям. На прикладі згаданого світильника чітко ілюструється технологія виробництва. Подібні освітлювальні прилади складались з двох частин (верхньої з плічками, та нижньої з дном), а потім склеювались. Проте, якщо клейкий матеріал був неналежної якості, то у процесі обпалу виробу він міг розклеїтись [Байбородин, 1999, с. 8].

Варто зазначити, що усі світильники з орнаментами виготовлялись у спеціальних ливарних формах. Часте відливання з форми певного типу світильника призводило до її спрацювання. Світлоглиняний світильник із насічками по краю плічок слугує показовим прикладом відтискання орнаменту вже зі спрацьованої форми (рис. 1, 3; 4, 3). Про місцеве виробництво даного світильника, окрім світлої глини із дрібною домішкою

вапняку, на думку О.І. Байбородина, може свідчити певна змазаність та нечіткість орнаменту, а також невисока якість лакового покриття, що у свою чергу свідчить про неодноразове зняття з форми довізного типу світильника [Байбородин, 1999, с. 9]. Аналогії подібному орнаменту відомі у Аттиці (печера Варі) [Basset, 1903, Pl. XII, 7–10], де вони складають орнаментацию світильників уже наступного періоду — римського часу. Крім того, вони засвідчені в Ольвії — автор публікації відносить його до типу III — «елліністичний тип з Південної Росії», та датує за матеріалами Афіньської агори II ст. до н. е. [Парович-Пешікан, 1974, рис. 97, 6; с. 115].

Ще один світильник з доволі нечітким орнаментом із листя навколо заливного отвору та двох масивних, одного меншого, та іншого більшого, наліпів круглої форми біля різьки (рис. 1, 4; 4, 4) складає, на нашу думку, місцеву ольвійську іміта-

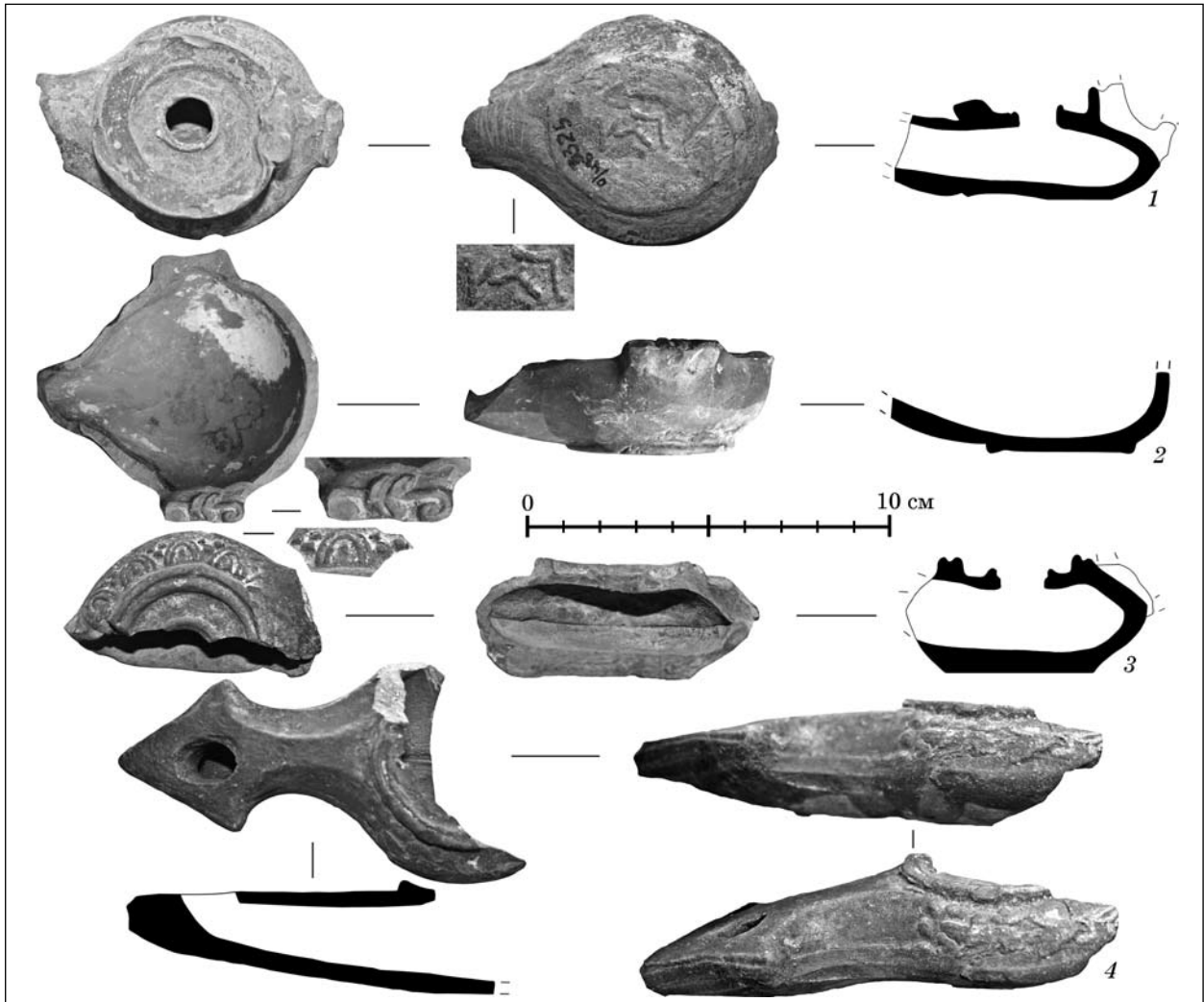

Рис. 2. Малоазійські імітації світильників: 1 — О-48/3325; 2 — О-57/427; 3 — О-67/1745; 4 — О-69/659

цію довізного типу. Таке припущення є виправданим, перш за все, через значну домішку вапняку у тісті світло-сірої глини, та криві форми виробу. Між тим, звертають увагу й сліди темно-сірого лощення. Вкрай нечіткі лінії орнаменту ускладнюють пошук аналогій даному екземпляру, проте, схожі мотиви простежуються і на світильниках, які походять з Антіохії [Waagé, 1941, Fig. 76, Type 22b, 66], та датуються у формі припущення першою половиною I ст. н. е.; та з Кіпру, що належить до пергамського стилю оздоблення (із нечіткою маскою перед ріжком [Bailey, 1975, Pl. 27, Q143]), що датуються другою половиною II ст. н. е.

Єдиний двохріжковий світильник з колекції Л.М. Славина має червоно-помаранчеву глину із домішкою вапняку та червоне лакове покриття (рис. 1, 5; 4, 5), яке на думку О.Ф. Вальдгауера і вирізняє довізні світильники такого типу [Вальдгауер, 1914, с. 8]. Світильник вже закритого типу, на відміну від попередніх, та прикрашений двома волютами по боках. Наш екземпляр має також основи від вертикальної ручки. Аналогічні світильники знайдено як на багатьох пам'ятках Причорномор'я (на Боспорі [Забелина, 1992, табл. VII, 5; Журавлев, Хршановски, 2000, рис. 1,

9; Журавлев, 2001, табл. 1, 1—2]; в Ольвії [Вальдгауер, 1914, кат. № 57; Højte, 2010, pl. 326, O-103]), так і за їх межами (у Пергамі, із оздобленнями листя плюща [Schäfer, 1968, taf. 63, Q47], який датується II—I ст. до н. е.; схожий світильник без волют, але із листком аканфа між ріжками [Pirson, 2011, Abb. 46]; у Коринфі знайдено схожий виріб, який походить з Книду, де вони імітують бронзові форми [Broneer, 1930, pl. V, № 192]). Численні знахідки світильників даного типу дозволили простежити технологію їхнього виробництва. Як зазначив Д. В. Журавльов, дворіжкові світильники вироблялись шляхом приєднання другого ріжка до вже готового одноріжкового світильника елліністичного часу, які зрештою мали спільне вмістилище ([Журавлев, 2001, с. 131]; також див.: [Вальдгауер, 1914, с. 79]). Однак, в Ольвії на ділянці НГФ у комплексі II—I ст. до н. е., було знайдено керамічну форму для виготовлення такого дворіжкового світильника¹ [Ветштейн, 1975, рис. 3, с. 184]. Факт такої знахідки може свідчити про те, що дворіжкові світильники даного типу ви-

1. Р.І. Ветштейн стверджувала, що світильники цього типу існували у I ст. до н. е. — I ст. н. е.

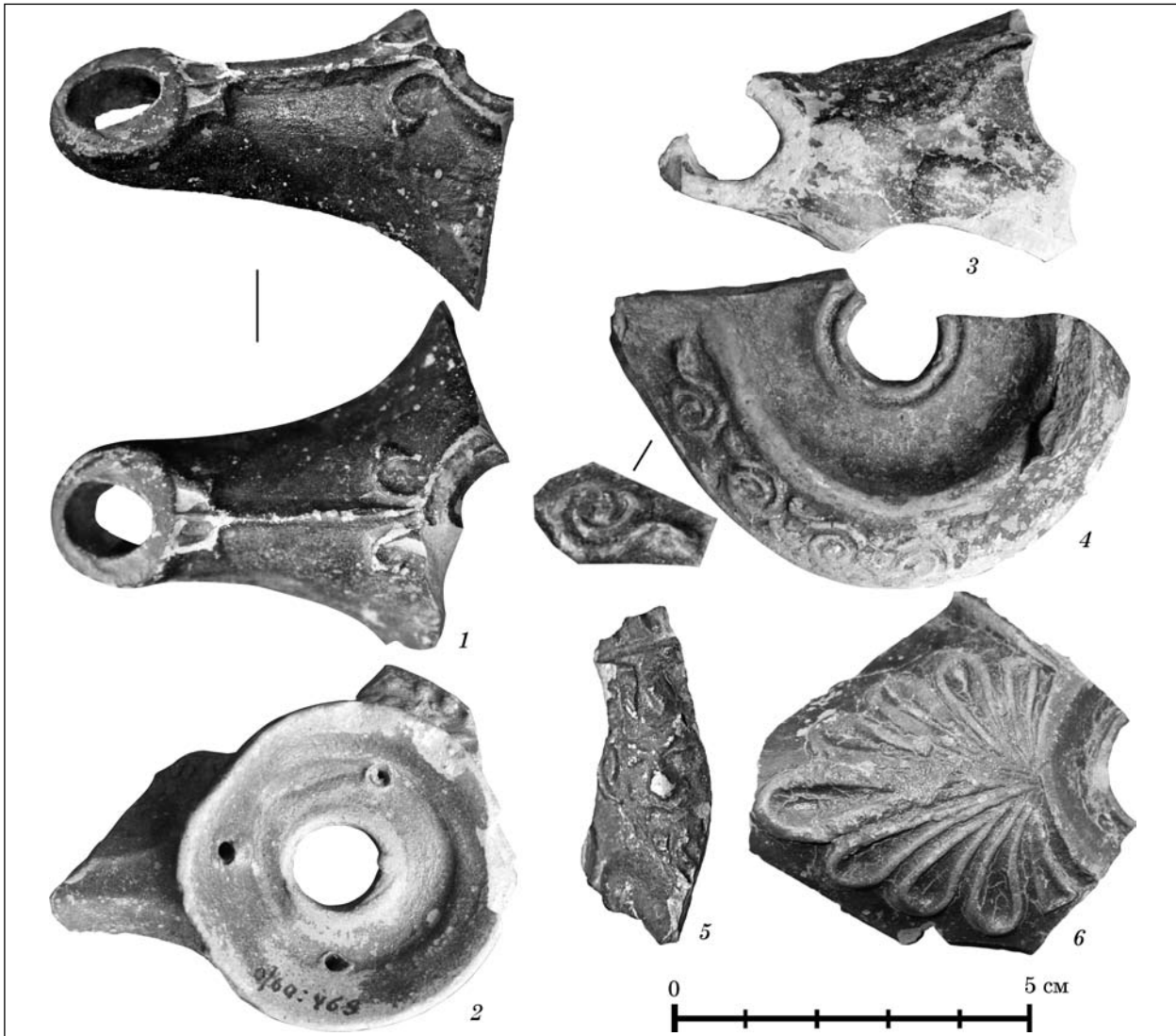

Рис. 3. Малоазійські імітації світильників: 1 — O-61/88; 2 — O-60/469; 3 — O-66/1586; 4 — O-66/1677; 5 — O-55/503; 6 — O-87/АГД/224

готовлялись саме у формі, а не шляхом приєднання другого ріжка.

Також відомі металеві репліки керамічних дворіжкових світильників, зокрема з бронзи, які належать вже до римського часу [Rosental, Sivan, 1978, № 649—650; Broneer, type XXI]. Варто зазначити, що питання металевих реплік лишається наразі дискусійним, приміром, на думку Д.В. Журавльова, саме металеві екземпляри подібних дворіжкових світильників послугували прототипом для виробництва глиняних [Журавлев, Турова, 2012, с. 350]. Однак, у такому разі слід чітко визначити датування як глиняних, так і металевих освітлювальних приладів, оскільки останні за наявними даними датуються вже першими століттями нашої ери, на відміну від глиняних.

Серед інших відомих нам орнаментів, в Ольвії наявні сіроглиняні світильники із рядом горизонтальних сігм (S-подібних спіралей) навколо заливного отвору (рис. 2, 1; 4, 6; 3, 4; 5, 3). Аналогічні орнаменти складають числен-

ну групу і притаманні ефеському виробництву та стилю оздоблення. Відомі вони у Деметрії, де нижньою межею їх існування визначено I ст. н. е. [Zimmer, Furtwängler, 2003, taf. 5, j. 54]; в Іліоні [Barr, 1996, fig. 27, 109]; в Ефесі [Bailey, 1975, pl. 34, Q192] у Пантікапеї у шарі I ст. до н. е., проте, зі знахідками III ст. до н. е. [Забелина, 1992, табл. VI, 2; Журавлев, 2010, кат. № 419, 425]; у Мірмекії [Журавлев, 2010, кат. № 420]. Основною відмінністю між нашими двома екземплярами та довідними типами ефеських світильників є відсутність сірого чи чорного лакового покриття та домішки блискіток у глині¹, що дозволяє припускати їхнє місцеве виробництво. Окрім того, на дні одного зі світильників (рис. 2, 1; 4, 6) ззовні наліплено три літери, які могли слугувати торгівельним маркуванням [Basset, 1903, p. 341].

1. Основними ознаками ефеських світильників є наявність сірого чи чорного лакового покриття та дрібних сірих блискіток у тісті глини (Журавлев 2010, с. 20).

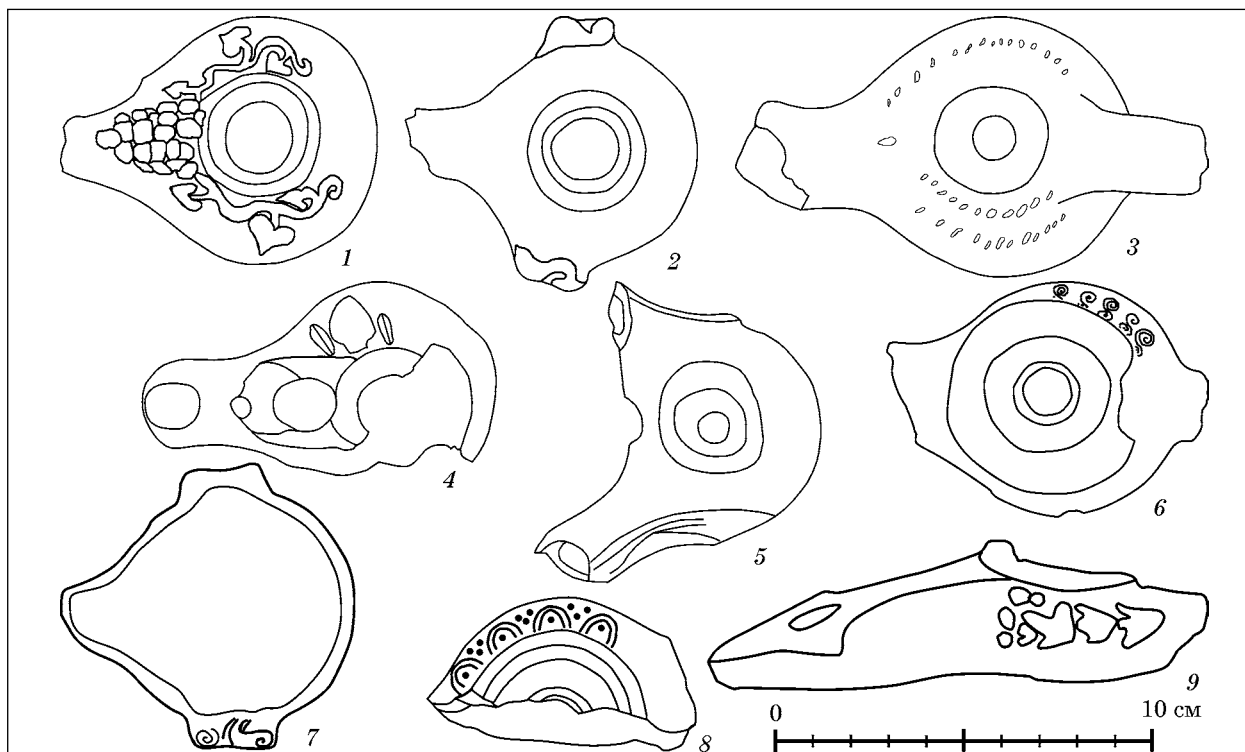

Рис. 4. Малоазійські імітації світильників: 1 — О-56/4502; 2 — О-61/446; 3 — О-61/206; 4 — О-59/15; 5 — О-64/96; 6 — О-48/3325; 7 — О-57/427; 8 — О-67/1745; 9 — О-69/659

Не менш рідкісним є також інші ефеські світильники з наступними орнаментами: ови, які розділені трьома крапками (рис. 2, 3; 4, 8); різноманітні листкові (аканфові) мотиви (рис. 2, 4; 4, 9); крапкові орнаменти (рис. 3, 2; 5, 2). Повних аналогій першому орнаменту поки знайдено не було, проте усі вироби зі схожим оздобленням навколо заливного отвору вкриті лаковим покриттям (аттичні екземпляри, які датуються серединою III ст. до н. е. [Howland, 1958, pl. 47, 590, 597, type 46A, 46B]; з кораблекрушіння біля Антікітери екземпляр із аналогічними овами, але без розмежувальних крапочок та пальметою біля основи ріжка, середина I ст. до н. е. [Kaltsas, 2012, № 162, p. 166]; на некрополі Томіса, I ст. до н. е. — I ст. н. е. [Bucovala, 1967, 71 d, p. 114]; з Афін [Homer, 1987, fig. 98, E103]; з Малої Азії, I ст. до н. е. — I ст. н. е. [Hübinger, 1993, taf. 10, 79]; з Кіпру [Oziol, 1977, pl. 8, 134, 136]; з Ефесу, кінець II — перша половина I ст. до н. е. [Журавлев, Турова, 2012, кат. № 22, табл. 4]). Такий орнамент доживає і до пізнього римського часу — III—IV ст. н. е. (близька аналогія відома у колекції Шлосінгера, невідомого походження [Rosental, Sivan, 1978, № 403, p. 100]). Другий виріб має не дуже чіткий орнамент, що може свідчити про спрацьованість форми під час його виготовлення. Схожі мотиви в орнаментіці маємо на світильниках з Пантікапею та Парфенію [Журавлев, 2010, кат. № 414, 416], а також аналогічний орнамент на світильнику з колекції Британського музею, який визначено також як ефеський [Bailey, 1975, pl. 32, Q172]. Третій фрагмент із

рисочками та крапковим орнаментом навколо вмістилища має подібні аналогії у містах античного світу, серед яких Деметрій [Zimmer, Furtwängler, 2003, taf. 5, i.53], Абдера [Samiou, 2001, fig. 16, p. 298], італійські міста [Hübinger, 1993, taf. 11, 97; Lyon-Caen, 1986, 110, p. 51], Стамбул (Візантія) [Hayes, 1992, pl. 18], Ефес — повні аналогії, але чорнолакові [Bailey, 1975, pl. 34, Q184; 36, Q190], а також у Північному Причорномор'ї — Танаїс [Арсеньева, 1988, табл. I, 4]. Усі три фрагменти з нашої колекції сіроглиняні без лакового покриття та домішок блискіток у глині й мають грубу поверхню, що дає змогу припускати, що перед нами місцеві ольвійські репліки ефеських виробів.

До довізних типів з Ефесу слід, на нашу думку, також віднести фрагмент із розмежувальною стрілкою по ріжку та маленькими овами на кінцях по обидва боки стрілки (рис. 3, 1; 5, 1). Світильник сіроглиняний, вкритий чорним лаком, у тістї глини простежується домішка дрібних блискіток. Аналогій такої форми поки нам не відомо.

Колекція містить два невеликі фрагменти ріжка світильників із масками. Перший зберігся погано, і має дуже нечіткі обриси (рис. 3, 3; 5, 4), що ускладнює визначення зображення, а другий має дуже чітке обличчя Сатіра з рогами та борідкою та частину його правого плеча (рис. 3, 5; 5, 5). Подібне оздоблення ріжків загальновідоме (у Пергамі [Schäfer, 1968, taf. 59, Q21]; в Ілїоні [Barr, 1996, fig. 25]; на Боспорі, де належить до ефеського типу оздоблення [Журавлев, 2010, кат. № 429]) й датується не лише

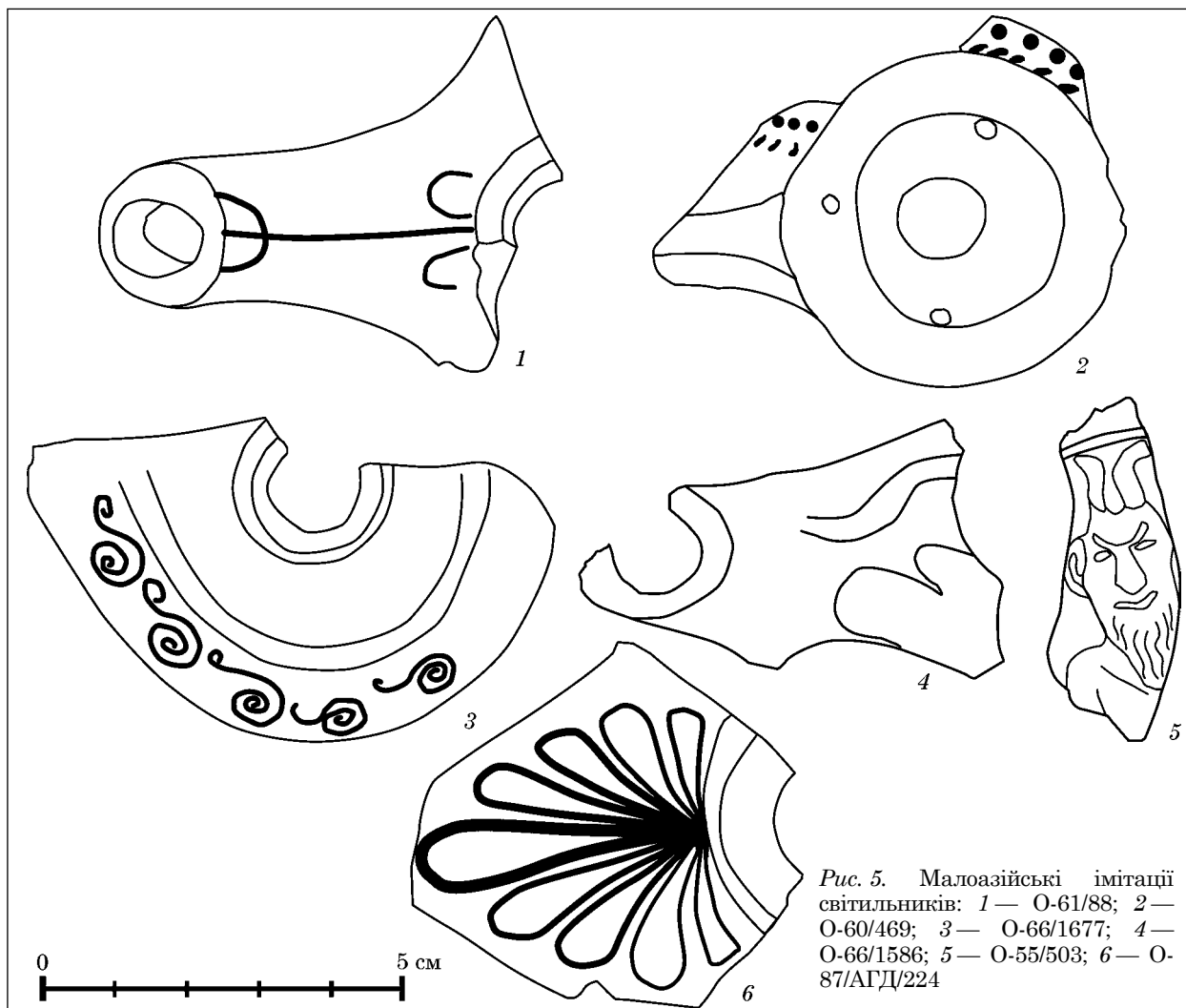

Рис. 5. Малоазійські імітації світильників: 1 — O-61/88; 2 — O-60/469; 3 — O-66/1677; 4 — O-66/1586; 5 — O-55/503; 6 — O-87/АГД/224

елліністичним часом, але й першими століттями н. е. Насиченість дрібними блискітками у тістї сірої глини та сіре лощення виробів роблять правомірним припущення про їхній імпорт з-поза меж Причорноморського ареалу.

Доволі частим елементом оздоблення різка елліністичних світильників є зображення пальмети, яке також представлене у даній публікації (рис. 3, 6; 5, 6). Аналогії відомі з некрополя Томіса, де світильники з подібними орнаментами датуються серединою III — серединою II ст. до н. е. [Vucsovala, 1967, fig. 84, a], з Марицинського некрополя, з хори Ольвії [Ebert, 1913, abb. 57, b], з Мірмекія [Журавлев, 2010, кат. № 423]. За складом глини, покриттям та аналогіями фрагмент виробу складає довізний ефеський тип.

У цілому, переважна більшість світильників з орнаментальним декоруванням, що походять з розкопок Ольвії під керівництвом Л.М. Славина, складає довізні типи, перш за все, за складом глини та покриттям виробів. Декорування виробів здійснювалось як безпосередньо навколо заливного отвору, так і на різку, чи по боках тулуба світильників. Основними орнаментальними мотивами, представленими у

колекції є різноманітні листкові (аканфові) мотиви, крапковий та спіралеподібний орнаменти, ови, насічки, волоти, антропоморфні маски та пальмети. Численні аналогії таким варіантам декору типові для світильників, знайдених у різноманітних центрах переважно Східного Середземномор'я та поза їх межами. Вони дають змогу з великою долею вірогідності припускати ефеський тип оздоблення більшості ольвійських світильників, що публікуються. Також, деякі екземпляри складають імпорти з Пергаму. Крім того, аналіз декоративних мотивів та спостереження над візуальними характеристиками глини дозволяють припускати присутність у колекції виробів місцевого ольвійського виробництва, які зараховано до реплік вищезазначених типів. Опубліковані світильники дають змогу поточнити імпорти цих виробів із середземноморських центрів не лише до Ольвії у елліністичний час, а й до решти регіону Північного Причорномор'я, оскільки ще й дотепер їх знайдено порівняно небагато. Завдяки даній колекції можна з цілковитою підставою говорити про наявність місцевих ольвійських імітацій довізних форм світильників у елліністичний час.

- Арсеньева Т.М. Святильники Танаиса. — М., 1988. — 148 с.
- Байбородин А.И. Из опыта восстановления технологии производства античных керамических светильников // Третий историко-культурологический чтения в Николаеве (научно-методический сборник). — Николаев, 1999. — С. 7—10.
- Вальдгауер О.Ф. Античные глиняные светильники. — СПб., 1914. — 68 с.
- Ветштейн Р.И. Местная керамика Ольвии первых веков нашей эры // Ольвия. — Киев, 1975. — С. 164—197.
- Журавлев Д.В. Позднеэллинистические много-рожковые светильники Боспора // ДБ. — 2001. — Вып. 4. — С. 131—149.
- Журавлев Д.В., Быковская Н.В., Желтикова А.Л. Светильники второй половины III в. до н. э. — IV в. н. э. — Киев, 2010. (Коллекция светильников. — Т. II).
- Журавлев Д.В., Турова Н.П. Античные глиняные светильники Ялтинского историко-литературного музея // БИ. — 2012. — Вып. XXVI. — С. 335—400.
- Журавлев Д.В., Хрищановски Л. Коллекция античных светильников Государственного Исторического музея // ВДИ. — 2000. — № 3. — С. 159—166.
- Забелина В.С. Античные глиняные светильники из Пантикапея // СГМИИ. — 1992. — Вып. 10. — С. 298—328.
- Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. — Киев, 1974. — 220 с.
- Шейко И.Н. Редкие типы светильников из Ольвии // БИ. — 2013. — Вып. 28. — С. 385—398.
- Bailey D.M. A Catalogue of the Lamps in the British Museum. — Vol. I: Greek, Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps. — London, 1975.
- Barr R.L. Greek and Hellenistic Lamps from Ilion // Studia Troica. — 1996. — Bd. 6. — S. 159—200.
- Basset S.E. The Cave at Vari. VI. The Terra-Cotta Lamps // AJA. — 1903. — Vol. 7, Series 3. — P. 338—349.
- Broneer O. Terracotta Lamps. — Cambridge, 1930. — 339 p. (Corinth. — Vol. IV, Part II).
- Bruneau Ph. La céramique pergaménienne á reliefs appliqués de Délos // BCH. — 1991. — Vol. CXV. — P. 597—666.
- Bucovala M. Necropole elenistice la Tomis. — Constanta, 1967. — 134 p.
- Ebert M. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouv. Cherson (Süd-Russland) // Praehistorische Zeitschrift. — 1913. — Bd. V. — S. 1—79.
- Hayes J.W. Excavations at Sarachane in Istanbul. — Princeton, 1992. — Vol. 2. — 427 p.
- Hójte J.M. Lamps // The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD. — Aarhus, 2010. — P. 423—437.
- Homer A., Thompson D. Hellenistic Pottery and Terracottas. — Princeton, 1987. — 459 p.
- Howland R.H. Greek Lamps and their Survivals. — Princeton, 1958. — 252 p. (The Athenian Agora. — Vol. IV).
- Hübinger U. Die antiken Lampen des Akademischen Kunstmuseums der Universität Bonn. — Berlin, 1993. — 164 S.
- Kaltsas N., Vlachogianni E., Bouyia P. The Antikythera shipwreck. The Ship, the Treasures, the Mechanism. — Athens, 2012. — P. 152—168.
- Lyon-Caen Ch. Catalogue des lampes en terre cuite grecques et chrétiennes. — Paris, 1986. — 163 p.
- Oziol Th. Les Lampes du Musée de Chypre. — Paris, 1977. — 316 p. (Salamine de Chypre. — Vol. VII).

- Pirson F. Pergamon — Bericht über die Arbeiten in der Kampagne 2010 // AA. — 2011. — S. 81—213.
- Rosenthal R., Sivan R. Ancient Lamps in the Schloesinger Collection // Qedem. — 1978. — Nr. 8. — P. 9—179.
- Schäfer J. Tonlampen / Hellenistische keramik aus Pergamon. — Berlin, 1968. — P. 119—153.
- Samioi Ch. Hellenistic Graves in Abdera // Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony. Proceed. of the Internat. Sympos. held at the Archaeol. Museum of Abdera (20—21 October 2001, Abdera). — Thessaloniki, 2004. — P. 291—304.
- Waagé F.O. Lamps // Antioch on-the-Orontes. The Excavations 1937—1939. — 1941. — Vol. III. — P. 55—82.
- Zimmer G., Furtwängler A. Hellenistische Bronzegusswerkstätten, Lampenproduktion und — Importe, Amphorenfunde. — Würzburg, 2003. — 111 p. (Demetrias. — Bd. 6).

И. Н. Шейко

МАЛОАЗИЙСКИЕ СВЕТИЛЬНИКИ И ИХ ИМИТАЦИИ ИЗ ОЛЬВИИ

В статье проанализирована серия светильников и их фрагментов III в. до н. э. — I в. н. э. с элементами различных орнаментов из раскопок Л.М. Славина в Ольвии. Изделия представлены серо-, светло- и красноглиняными экземплярами с различным покрытием. Форма тулова светильников типична для эллинистического времени, — биконическая и округлая, на невысоком поддоне. Большинство фрагментов представляют привозные типы, в основном из Эфеса и Пергама. Также в коллекции присутствуют местные ольвийские реплики светильников, которые отличаются составом глины и отсутствием какого-либо покрытия. Кроме того, на примере отдельных форм рассмотрено вопрос о технологии производства данных изделий.

Ключевые слова: светильники, Ольвия, эллинизм.

I. M. Sheiko

ASIA MINOR LAMPS AND THEIR IMITATIONS FROM OLBIA

The article analyzes a series of lamps and their fragments of the 3rd c. BC — 1st c. AD. There are lamps with elements of various ornaments from the excavations by L.M. Slavin at Olbia. The wares are gray-, yellow- and red-clay with different covering. The form of the body of lamps is typical for Hellenistic period: bi-cone and rounded on the low tray. The vast majority of the fragments are imported types from Ephesus and Pergamum. Moreover, the collection includes local Olbian replicas of lamps which differ by clay structure and lack of any covering. In addition, on the example of certain forms the issue of the production technology of these wares is discussed.

Key words: lamps, Olbia, Hellenistic period.

Одержано 27.08.2013

Н. В. Хама й к о

КОЛЛЕКЦИЯ НАХОДОК ИЗ РАСКОПОК М.К. КАРГЕРА 1948 г. НА УСАДЬБЕ КИЕВСКОГО ИСТОРИЧЕСКОГО МУЗЕЯ

В статье публикуются материалы коллекции № 100 Научных фондов ИА НАНУ, происходящей из раскопок 1948 г. на усадьбе Киевского исторического музея (к юго-западу от фундаментов Десятинной церкви); анализируется состав коллекции относительно инвентарной описи 1948 г. из Научного архива ИА НАНУ и данных о материалах раскопок М.К. Каргера в Санкт-Петербурге (Россия).

К л ю ч е в ы е с л о в а: Десятинная церковь, раскопки, опись, фрески, мозаика, стекло, поливная керамика.

В Научных фондах Института археологии НАН Украины хранится коллекция № 100 с шифром «Десятинная церковь, М.К. Каргер, 1948 г.».

Археологические исследования на территории Десятинной церкви и ее окрестностей возобновлялись неоднократно на протяжении почти двух столетий. Раскопки велись как непосредственно на территории храма, так и вокруг него. В 1948—1949 гг. археологические исследования на территории древней части города проводились совместной Киевской археологической экспедицией ИИМК Академии наук СССР и ИА Академии наук УССР (при участии Государственного Эрмитажа) под руководством М.К. Каргера. Было исследовано несколько участков на усадьбе Киевского исторического музея (к юго-западу от фундаментов Десятинной церкви), а также на территории Михайловского Златоверхого монастыря [Иоаннисян, Ёлшин, Зыков и др., 2009; Каргер, 1948; 1949; 1958; 1961]. Работы на обоих объектах, по определению самого автора раскопок — М.К. Каргера, носили скорее разведочный характер и особо ярких результатов не принесли [Каргер, 1958, с. 320].

Материалы исследований 1948—1949 гг. близ Десятинной церкви кратко опубликованы М.К. Каргером. Археологические находки представлены в виде обобщающего перечня без иллюстративного сопровождения в первой публикации результатов работ [Каргер, 1952] и более подробно в обобщающей монографии о древнем Киеве, куда вошли уже и таблицы наиболее атрактивных вещей [Каргер, 1958, с. 59, 154, 340—348, 387—391, табл. LVIII, LIX, LXXIII, LXXVII, LXXVIII, XC]. Краткое освещение коллекции № 100 Научных фондов ИА с иллюстративным сопровождением осуществлено автором [Хамайко, 2013]. Результаты работ на территории Михайловского монастыря опубликованы М.К. Каргером еще более сжато: раскопки 1948 г. — без планов, стратиграфий и иллюстративных таблиц материалов, раскопки 1949 г. — подробнее, с некоторыми планами и фотографиями [Каргер, 1958, с. 304, 320—328, 404].

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ

Исследования 1948 г. на усадьбе Киевского исторического музея охватили относительно небольшую территорию — 32 и 68 м² в двух раскопах соответственно и шурфе площадью 9 м² [Каргер, 1948, с. 6, 11]. Благодаря им удалось обнаружить древние культурные наслоения нового и древнерусского времени, христианские малоинвентарные погребения послемонгольского времени и несколько археологических объектов, среди которых — землянка начала XIII в. с остатками ювелирного производства, большой блок кирпичной кладки¹ XII в. [Знахідки ...,

1. Автор раскопок считал его имитацией древнерусских строительных материалов во времена Петра Могила (см.: [Каргер, 1952, с. 11; Каргер, 1961, с. 39, 48—49]).

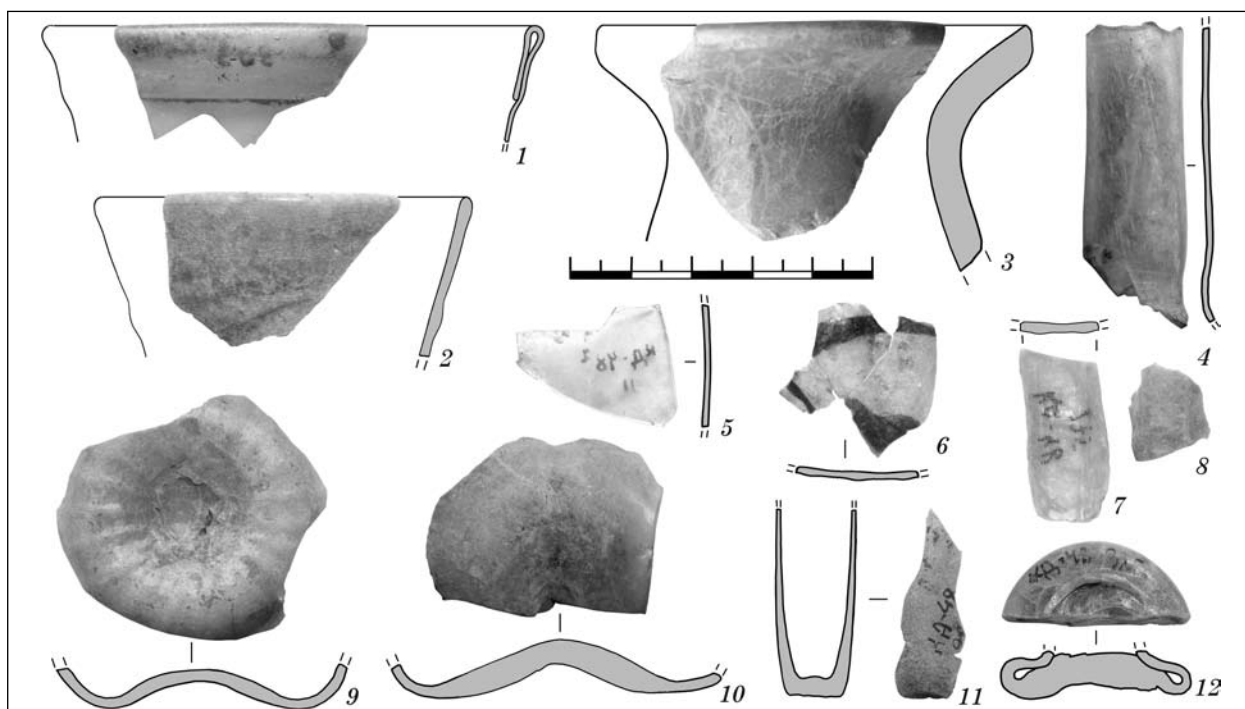

Рис. 1. Фрагменты стеклянной посуды древнерусского времени

1996, с. 351] и завалившаяся часть закомары стены Десятинной церкви с остатками фресковой росписи [Каргер, 1952, с. 11—13, рис. 4].

Археологические находки из раскопок 1948 г. относятся к различным категориям и различным хронологическим периодам, о чем подробнее говорит автор в публикации. Это керамика, в т.ч. поливная, обломки амфор, глиняных светильников, шиферные пряслица, стеклянные браслеты, железные трубчатые замки, дужка ведра, ножи и гвозди, деревянный сосуд с остатками перегоревшей муки, каменные и янтарный крестики-тельники, хрустальная бусина, костяные изделия, такие остатки ремесленного производства и вторсырья, как обрезки бронзовых пластинок и проволоки, створки энколпионов, булавки, обломки колец и других изделий, а также обломок церковного колокола и часть массивного бронзового предмета в форме розетки, золотая трехбусинная серьга и фрагмент литейной формочки [Каргер, 1952, с. 9—10]. Из раскопа, расположенного ближе к фундаментам Десятинной церкви, происходят многочисленные остатки монументального зодчества: плинфа, фрески, цемяночный раствор, черепица [Каргер, 1952, с. 11—13].

МАТЕРИАЛЫ НАУЧНЫХ ФОНДОВ

Всего в коллекции Научных фондов из раскопок 1948 г. около Десятинной церкви присутствует 80 номеров инвентарных шифров (плюс 11 предметов депаспортизированных). Количество же находок при этом составляет 272 единицы.

Находки распадаются на две принципиально разные группы по функциональному назначению: бытовые предметы и строительные материалы, и два хронологических периода: домонгольской Руси и нового времени.

Самую массовую часть материалов **древнерусского времени** составляют *предметы из стекла*, к которым принадлежат фрагменты сосудов и украшения. В числе сосудов есть фрагменты лампад (остродонных конусовидных), бутылок, стаканов, флакона. Фрагменты венчиков, горлышек, стенок и донышек стеклянных сосудов (рис. 1) из коллекции отличаются, как правило, малой толщиной (1,0—1,5 мм) и незначительной степенью патинизированности поверхностного слоя. Цвет стекла в основном светлый — от белого до желтоватого прозрачного, в одном случае на внешней поверхности есть остатки декора, нанесенного полосой контрастного (черного) цвета (рис. 1, 6).

Описанные фрагменты стеклянных изделий, очевидно, местного производства. Ю.В. Щапова отмечает функционирование стекольной мастерской при строительстве Софии Киевской [Щапова, 1998, с. 73—74], а также считает, что на 80-е гг. XI в. древнерусское стекольное производство стало уже самостоятельным и заметным явлением в жизни Киевского государства [Щапова, 1998, с. 82]. Среди находок есть также фрагмент недоплавленной (?) стеклянной массы, 2 сплавленных кусочка стекла и 2 фрагмента торгового стекла (рис. 2), что может свидетельствовать в пользу наличия поблизости следов стекольных мастерских.

К предметам домонгольского периода относятся также многочисленные фрагменты

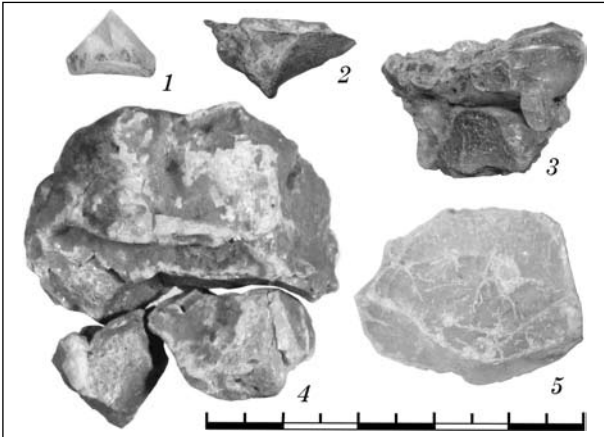

Рис. 2. Следы стеклоделательного производства

стеклянных украшений, безусловное первенство среди которых принадлежит браслетам (рис. 3). Они отличаются по цвету, размеру и технике формовки. Цвет браслетов желтоватый, зеленый, голубой, синий, сине-фиолетовый, коричневый, черный. В сечении — округлые, овальные, плоско-выпуклые. По технике производства простые, крученые и витые из нескольких стеклянных палочек. Примерно половина браслетов — крученые, часть из них украшена контрастной лентой (зачастую желтой на черном фоне). На части фрагментов заметны следы так наз. «замка», от чего сечение приобретает подпрямоугольные очертания

(рис. 3, 6, 8). Часть фрагментов повторно оплавленные. Все они принадлежат домонгольскому времени.

XI—XIII вв. датируются и фрагменты стеклянных колец (рис. 4, 1, 2, 5, 6). Они плоско-выпуклые, треугольные, овальные в сечении. Цвет — желтый, зеленый, черный, голубой. Половина из них — кольца с плоским щитком. В коллекции также хранится одна так наз. «зонная» бусина из желтого прозрачного стекла (рис. 4, 3). Все указанные группы украшений находят аналогии среди опубликованных находок из раскопок Десятинной церкви [Зоценко, Гончаров, 1996].

На основе данных спектрального и стилистического анализа Ю.В. Шапова показала, что стеклянные браслеты из Киева, и в частности округа Десятинной церкви, домонгольского периода как раз в большинстве своем представляют местный вариант производства [Шапова, 1968]. Полагаясь на эти исследования, а также массовость находок стекла в культурных слоях древнерусского Киева не только в округе Десятинной церкви, но и других участков, в том числе и нижних горизонтов Подола, В.Н. Зоценко и А.П. Гончаров предполагали возникновение киевского стеклоделия уже с середины X в. (на уровне импорта стекломассы с последующей формовкой готовых изделий непосредственно на месте) [Зоценко, Гончаров, 1996, с. 99—100]. Эта ранняя дата весьма спорна ввиду отсут-

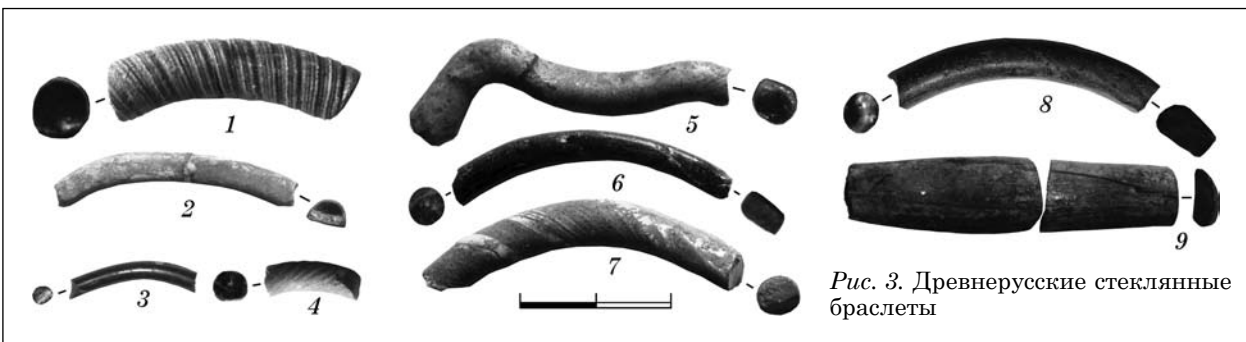

Рис. 3. Древнерусские стеклянные браслеты

Рис. 4. Стеклянные украшения и кусочек янтаря

Рис. 5. Фрагмент импортной поливной миски, орнаментированной в технике «сграффито»

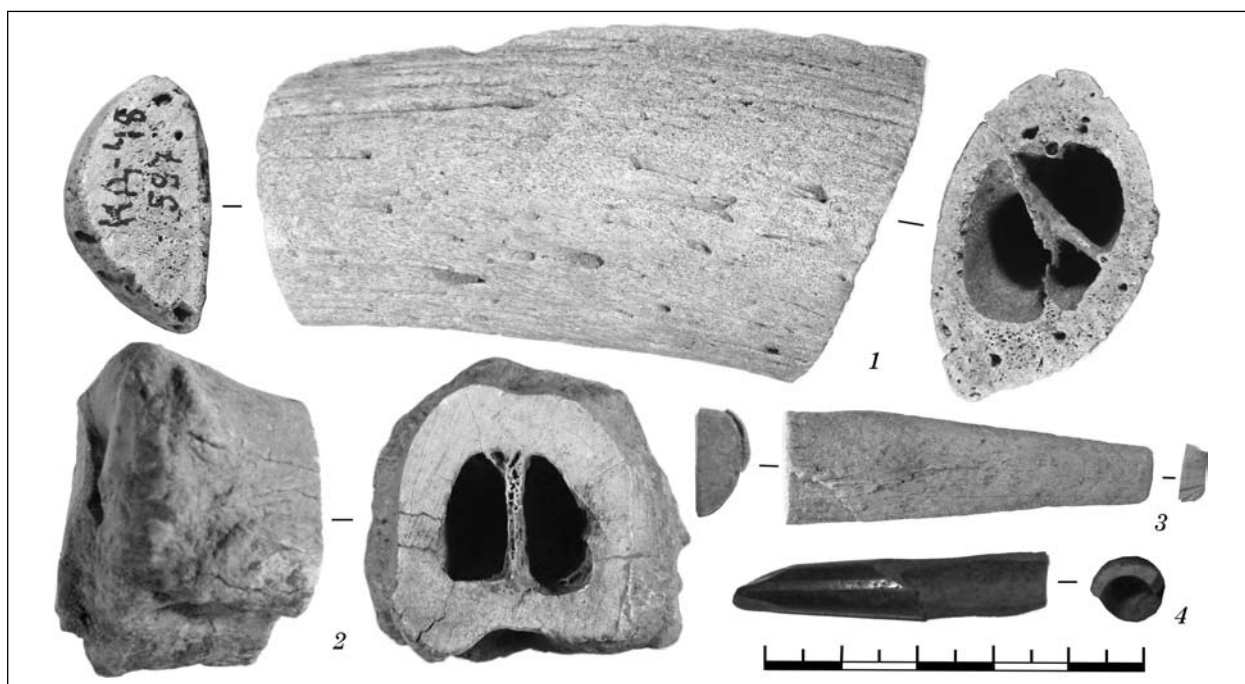

Рис. 6. Обработанная кость

ствия в Киеве производственных комплексов середины X в., однако первые стеклоделательные мастерские, обеспечивающие необходимое количество смальты для декорирования Десятинного храма, вероятно, должны были появиться в конце X в. и дать толчок к развитию местного ремесла.

Небольшой процент браслетов Ю.Л. Шапова выделила в раздел импортов. Среди них — византийские, причерноморские и несколько кавказских [Шапова, 1968, с. 111]. Также небольшой процент импортных украшений содержится и в коллекции № 100. К ним, вероятно, принадлежат фрагменты щитковых перстней и браслетов — плосковыпуклых, треугольных, округлых в сечении с гладкой поверхностью, крученный (яркого голубого стекла) и витой из четырех круглых стержней (фиолетового цвета) (рис. 3, 1—3, 9).

К импортам принадлежит и фрагмент доньшка *керамической поливной миски* на поддоне (рис. 5). Керамическое тесто оранжево-красного цвета, ноздреватое, хорошо обожженное. С внутренней стороны на поверхности миски по поливе зеленого, желтого и ярко-коричневого цветов нанесен орнамент в технике «сграффито». Эта техника была распространена на византийских территориях, начиная со второй половины XII в. и приобрела необычайную популярность в XIII и XIV вв. [Vroom, 2005, р. 84—89, 108—129; Коваль, 2010, с. 189]. Похожий 2 фрагмента поливной керамики с орнаментом «сграффито» и подглазурной росписью происходят из землянки, исследованной М.К. Каргером в 1949 г. [Знахідки ..., 1996, с. 203, кат. 4, 5; Коваль, 2010, с. 130, ил. 51, 6, 7], которые исследователи справедливо свя-

зывают с крымскими импортами и относят к XIII в. [Якобсон, 1950, с. 185, табл. XVII, 65; Коваль, 2010, с. 130].

Изделия из кости представлены охотничьей стрелой и костяными полуфабрикатами. Фрагментированная роговая охотничья стрела (рис. 6, 4) относится к широко распространенному в Древней Руси типу втульчатых конической формы с плавно расширяющимся корпусом в месте втулки (пулеобразных) [Медведев, 1966, с. 87]. М.С. Сергеева отмечает бытование таких стрел в Киеве преимущественно в слоях XII—XIII вв. [Сергеева, 2011, с. 107]. Остатки ремесленного производства представлены фрагментами костей животных со следами обработки: пиления и подрезки. Это — плотный рог, полый рог и эпифиз крупных копытных (рис. 6, 1—3).

В древнерусское время кости животных использовались как в косторезном производстве, так и для варки клея [Сергеева, 2011, с. 48—50]. Следы аккуратной обработки фрагментов рогов свидетельствует скорее об их косторезном предназначении, а вот обрезок эпифиза трубчатой кости определяется как производственный отход, который мог быть использован позже и как сырье для варки клея.

Находки из камня представлены пиррофиллитовыми пряслицами и их фрагментами (рис. 7) и отщепами кремня. Пряслица из овручского пиррофиллита были широко распространены в Древней Руси и за ее пределами в X—XIII вв. [Петраускас, 2006, с. 78—87]. Коллекционные экземпляры принадлежат к типам биконических (3 шт.) и шайбовидных (1 шт.). На двух из них на боках прочерчиванием нанесены крестики (рис. 7, 3, 4), на торцах трех имеются насечки, в

Рис. 7. Пирофиллитовые пряслица

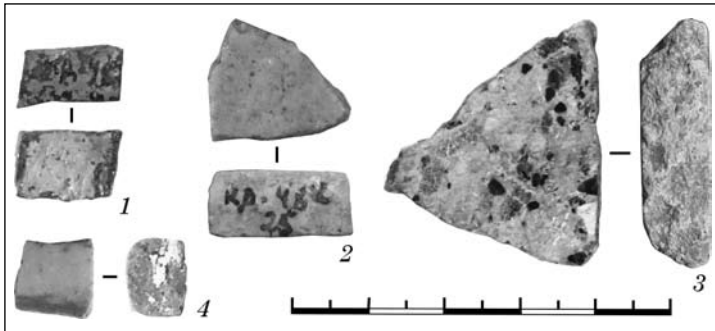

Рис. 8. Фрагменты смальты и каменной мозаики пола

двух случаях расходящиеся от отверстия (рис. 7, 2, 3), в одном — хаотично расположенные по всей поверхности обоих торцов (рис. 7, 1).

В коллекции присутствует 1 фрагмент *янтаря* со следами подрезки (рис. 4, 4), который широко использовался в Древней Руси в качестве материала для изготовления украшений. Как правило, сырье составляет самую массовую часть находок из янтаря, и может свидетельствовать в пользу его обработки где-то неподалеку от места выпадения указанного кусочка в культурный слой. Именно в Киеве и его окрестностях отмечается наиболее массовое янтарное производство в Среднем Поднепровье. Мастерские присутствуют и в верхнем го-

роде, и естественно, на территории ремесленного Подола [Зоценко, 1985; Зоценко, Брайчевська, 1993; Новое ..., 1981; Журухіна, 2011; Готун, 2010].

Единичные фрагменты смальты желтого и красного цвета, а также фрагмент мозаики пола из светло-зеленого пятнистого камня (рис. 8) принадлежат уже к другой группе находок — *строительным остаткам*.

К элементам отделки монументальной архитектуры относятся, возможно, и фрагменты стеклянных оконниц (рис. 9). Среди них выделяются две группы по состоянию сохранности. Первая — стекло зеленое, сильно патинизированное, патина плотная непрозрачная, коричневого, грязносерого или грязновато-бежевого цвета. Вторая — стекло светлых оттенков (желтоватый, голубой), на котором степень патинизированности значительно меньше. Можно предположить, что оконное стекло принадлежит двум хронологическим периодам: домонгольскому и новому времени. Наличие *похожего* оконного стекла отмечено и в других раскопках на Десятинной церкви [Архипова, 1996, с. 58].

Часть находок в коллекции представлена фрагментами штукатурки с фресковой росписью (рис. 10). Цвет росписи — красный, черный, зеленый, белый, желтый, оранжевый. Есть фрагменты, содержащие росписи двух или более цветов. Штукатурка, на которую нанесена роспись, различной толщины и цвета — от более светлого беловатого до коричневатого, включает дресву и органические остатки. На одном фрагменте заметны следы граффито (рис. 10, 7). Размеры фрагментов фресок колеблются от 5 до 15 см. Их ассортимент отвечает типам, описанным Л.Г. Ганзенко, Ю.А. Коренюком и Е. Ю. Медниковой [Ганзенко, Коренюк, Меднікова, 1996].

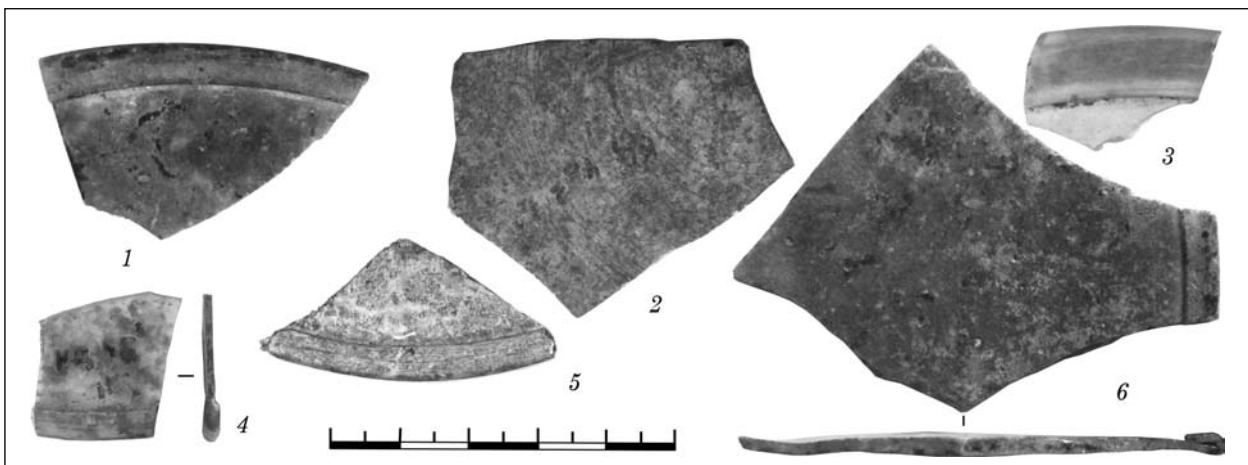

Рис. 9. Фрагменты стеклянных оконниц

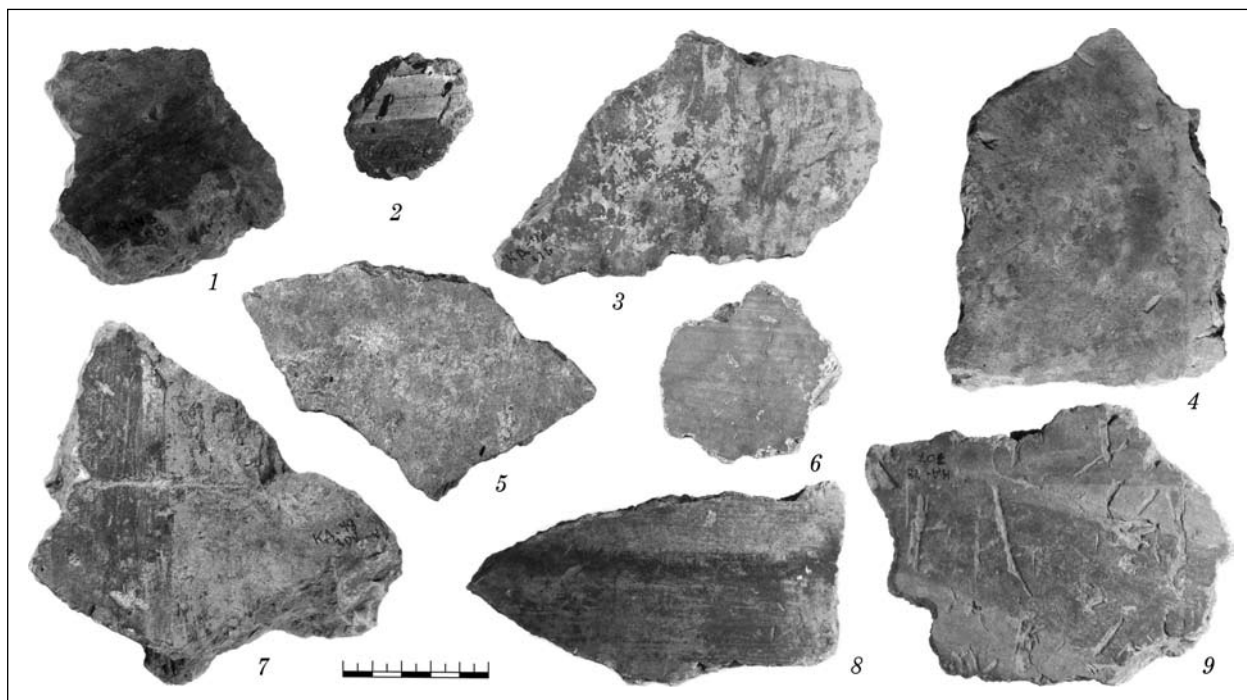

Рис. 10. Фрагменты штукатурки с фресковой росписью

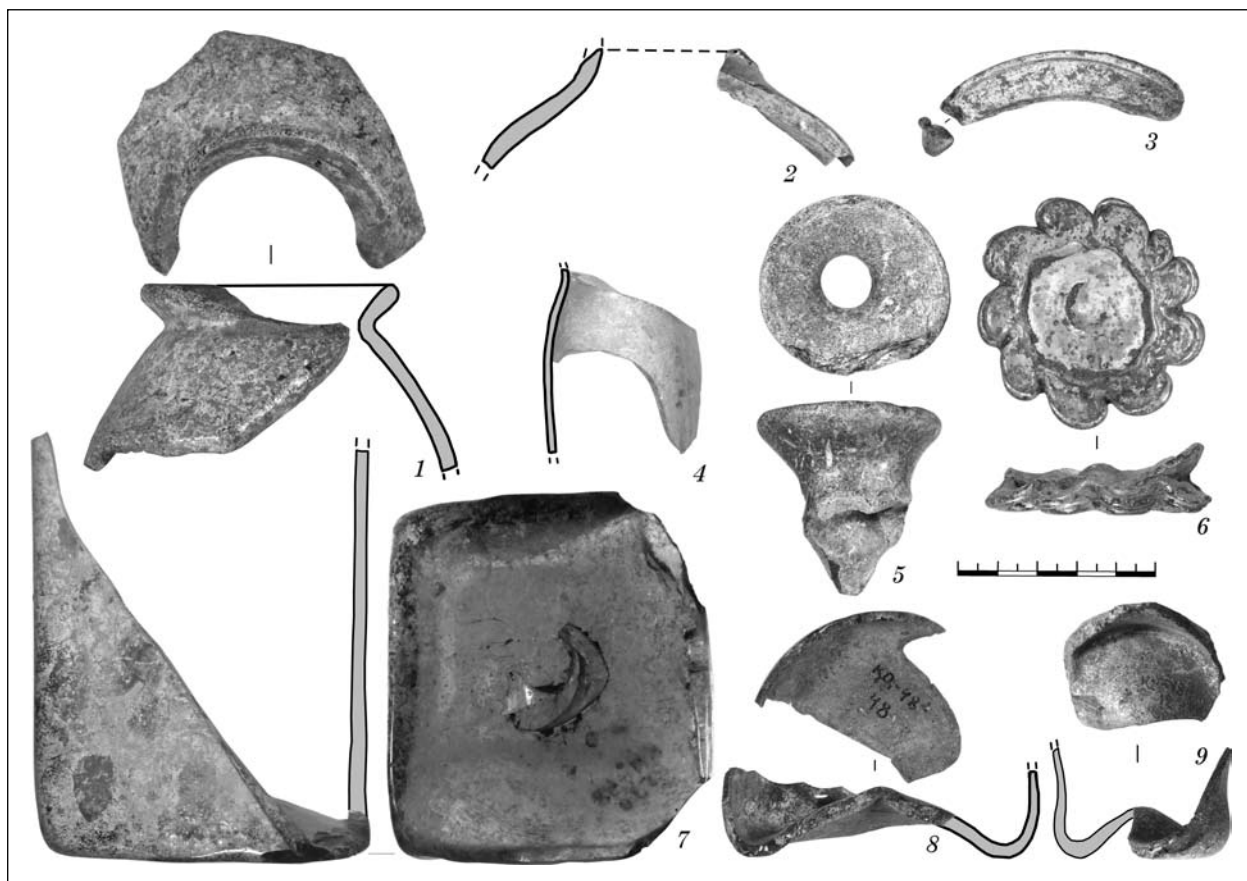

Рис. 11. Фрагменты стеклянных сосудов XVII—XVIII вв.

Материалы XVII—XVIII вв. составляют часть коллекции, иллюстрирующую жизнедеятельность в округе Десятинной церкви в новое время. Это венчики, горлышки, стен-

ки и днища бутылок, штофов, банок, кружек и т. д. (рис. 11). Стекло, из которого они изготавливались, содержит признаки очень сильной иризации его поверхности, на отдельных

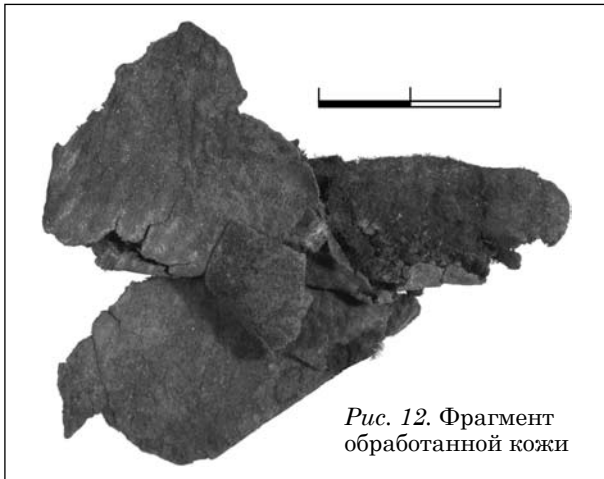

Рис. 12. Фрагмент
обработанной кожи

фрагментах заметны следы расстеклования и потери оригинальной поверхности. Последнее, очевидно, является следствием различного химического состава стекла домонгольского периода и нового времени. Цвет стекла колеблется в пределах зеленоватой гаммы — от голубоватого до желтовато-зеленого прозрачного. Указанные стеклянные изделия находят очень близкие аналогии среди предметов из раскопок В.К. Гончарова 1955 г. на усадьбах по ул. Владимирской, 7 и 9 [Гончаров, 1957, с. 127, табл. 1, 1—5], зоны, непосредственно приближенной к строению Десятинной церкви. Эти находки подробно опубликованы Г.М. Шовкопляс и датированы ею XVI—XVII вв. [Шовкопляс, 1974]. Следует также отметить, что некоторые образцы близки и находкам с киевского Подола [Хамайко, Чміль, 2010, с. 299—301, ил. 3] и старого Арсенала [Починок, 2008], несколько более позднего времени — XVIII — начала XIX в.

Среди материалов коллекции присутствует фрагмент кожаного изделия (рис. 12). Кожа сильно пересушена (тонкая и ломкая), что значительно затрудняет определение функционального назначения фрагмента, однако ее равномерная выделка свидетельствует о первоначально высоком качестве изделия. Сохранность кожи, скорее всего, указывает на принадлежность находки к поздним захоронениям.

КОЛЛЕКЦИЯ И ПОЛЕВАЯ ОПИСЬ

В научном архиве Института археологии хранится инвентарная опись находок из раскопок на усадьбе Десятинной церкви 1948 г. [Каргер, 1948]. Кроме номера позиции в настоящей описи в нее включены сведения по полемому номеру, номеру раскопа, месту, глубине находок, названия предметов и их количество.

Исследования, очевидно, были начаты с раскопок на территории Михайловского монастыря (первые полевые номера и даты проведе-

ния работ принадлежат находкам с шифром «КМ» — Киев, Михайловский монастырь), а позже сосредоточены на территории усадьбы Киевского исторического музея вблизи Десятинной церкви (шифр «КД» — Киев, Десятинная церковь).

Изучение текста описи показывает, что номера полевой описи и собственно инвентарной в ней не совпадают. В инвентарной описи значится 640 номеров находок, в то время как в полевой последний встреченный номер — 407. По имеющимся данным мы не можем судить о том, сколько номеров изначально было в полевой описи, однако очевидно, что некоторые позиции были разбиты по категориям, а некоторые, наоборот, исключены. Была предпринята попытка упорядочить коллекцию в момент составления инвентарной описи: записанные ранее под одним номером фрагменты керамики сортировались по категориям. Так, например, фрагменты венчиков, стенок, доньшек сосудов, амфорной тары, доньшек с клеймами, фрагменты светильников, изначально составлявшие одну позицию керамического боя в полевой описи, получали отдельные номера инвентарной описи. Находки отсортировывались также по шифру и глубине, и по материалу изготовления. Это видно по первым страницам описи, где содержатся № 1—262, происходящие из раскопа КД 48² [Каргер, 1948, с. 1—27]. Остальные позиции, от № 263 по 640, представлены вразнобой из разных раскопок, с различными шифрами и датами. Зачастую материалы с одной и той же датой, квадратом и глубиной попадали в список не по порядку и перемежались другими находками, так же разрозненными между собой [Каргер, 1948, с. 28—65]. Видимо, изначально решение упорядочить коллекцию было отброшено, исходя из массовости находок и недостатка времени, и впоследствии материалы записывались по очереди попадания пакетов на стол при составлении описи.

Многие позиции содержат большое количество предметов. В первую очередь, это относится к массовому материалу, как, например, керамика. Это не только такие позиции, как № 488, где значится 70 фрагментов корчаги, но и просто многочисленные фрагменты керамики из одного слоя и одного или смежных квадратов, как № 69, 158 или 187, где значится по 67, 85, 75 фрагментов соответственно, а также многие другие. Подобной «массовостью», правда значительно меньшей по количеству, отличаются также и фрагменты стекла (иногда не конкретизированного даже по категориям — украшения, посуда, оконницы) — № 11, 275, 331 и другие — от 3 до 7 фрагментов, стеклянных браслетов — № 429 (20 фр.), 430 (7 фр.), 632 (19 фр.), фресок № 308 (38 фр.), 316 (32 фр.), 322 (15 фр.), 350 (22 фр.), бронзовых предметов — № 321 (18 фр.), 602 (6 фр.), 634 (9 фр.),

что значительно затрудняет идентификацию находок.

Количество материалов, указанное в инвентарной описи, и в составе коллекции № 100 Научных фондов, также не совпадают, хотя очевидно, что изначально коллекция формировалась как целостная. Многих указанных в описании позиций не хватает. При этом, соотношение позиций инвентарной и коллекционной описей составляет 640 номеров к 79 (при этом 11 предметов — беспаспортные), а общее количество единиц находок — 3789 предметов к 268. Это объясняется, в какой-то мере, полным отсутствием материалов из раскопок Михайловского монастыря, шурфов и случайных находок. Исключение составляет только № 539 инвентарной описи с шифром «КМ» из материалов раскопок Михайловского монастыря, где числится 1 донце стеклянного сосуда. Но даже и коллекция предметов из раскопок вблизи Десятинной церкви далеко не полная. Из 464 таких номеров инвентарной описи 16 не содержат в соответствующих графах информации о месте находки и могут быть соотнесены с ними только гипотетически, поскольку находятся внутри больших блоков записей с шифром «КД».

Количество единиц находок, указанное в инвентарной описи, по факту не всегда совпадает с сохранившимися в коллекции. Некоторые номера представлены не полным количеством предметов, некоторые же, наоборот, превышают изначально указанное, что можно связать с вторичной фрагментацией вещей.

Определенную путаницу при работе с материалом вносят неточности записей шифров находок относительно их же позиций в инвентарной описи. Не всегда точны сведения шифра о номере раскопа, обозначенного верхним индексом. В некоторых случаях этот номер опущен, что заставляет возвращаться к самой описи, чтобы определить место находки предмета.

В одном случае данные описи расходятся с фактом, называя № 314 фрагментами свинцовой кровли, в то время как в действительности этот номер шифра принадлежит фрагменту стеклянного браслета.

Несколько предметов депаспортизировались и утратили номера. Три фрагмента от разных браслетов принадлежат к № 383, 628 и 632 инвентарной описи, определить точнее которые не представляется возможным ввиду отсутствия в ней детализации их характеристик. Еще 11 предметов депаспортизированы без возможности установить их исходные номера.

В инвентарной описи не указаны объекты, из которых происходят находки. Для восстановления их контекста доступны только номера квадратов и глубины, ориентируясь по которым можно лишь предположительно говорить о более точном месторасположении определенного артефакта. Сложность составляет наличие в

раскопах погребений, пробивающих целостную стратиграфию и нарушающих поквартное деление площади раскопа. Очевидно, что материал, зашифрованный по глубине и квадрату, неотличим в заполнении погребения и за его пределами. Единственно достоверным для определения объектом можно считать землянку «мастера-литейщика» из раскопа 2, углубленную в материк и находящуюся ниже остальных археологических объектов в раскопе.

Из верхних слоев (от 0,50—0,70 до 1,20—1,30 м) от уровня дневной поверхности) происходит относительно небольшое количество находок. Внимание М.К. Каргера они привлекли, в первую очередь, наличием строительных остатков разрушенной Десятинной церкви, которые он, впрочем, изначально не отождествлял с ее строением [Каргер, 1952, с. 6—7]. Находок с этой глубины в описи значится немного, еще меньше их попало в коллекцию. Отсюда происходит большая часть хранящихся в коллекции фрагментов фресок (№ 307, 308 и 316) и плинфы (№ 307, 308) древнерусского времени. Однако наличие фрагментов стеклянных сосудов XVII—XVIII вв. (№ 5, 12, 336, 595, 614 и др.) определенно свидетельствует о принадлежности этих слоев к поздним культурным наслоениям нового времени.

Ниже залегающий слой (от 1,20—1,30 до 2,50 м) по описанию был насыщен «древней» керамикой, фрагментами браслетов, пиррофиллитовыми пряслицами и пр. характерными для древнерусского времени находками [Каргер, 1952, с. 7]. Из материалов, находящихся в коллекции, отсюда происходят фрагменты стеклянных сосудов (№ 58, 331, 364, 617), оконных стекол (№ 373, 331), фрагменты стеклянных украшений (№ 374, 379—383, 628), фрагмент обработанного янтаря (№ 365), кремневые отщепы (№ 21, 32), пиррофиллитовые пряслица (№ 338, 340). Здесь же были найдены и оставшиеся фрагменты фресок (№ 310). А к после-монгольским погребениям [Каргер, 1952, с. 7], вероятно, можно отнести лишь небольшой кусок выделанной кожи (№ 359).

Преимущественное большинство материалов, попавших в коллекцию, относится к заполнению землянки из раскопа КД². Она фиксировалась во время работ лишь на уровне материкового леса — с глубины 2,50—2,70 м [Каргер, 1952, с. 7—8, рис. 3]. При отсутствии изначальной привязки к объектам только это обстоятельство позволяет связать шифры находок, где показатели глубины ниже 2,50 м, с заполнением объекта, по словам М.К. Каргера, сильно насыщенного древнерусским материалом, как бытового, так и производственного характера, позволившем протатировать его началом XIII в. [Каргер, 1952, с. 9]. С шифрами, на которых указанная глубина превосходит отметку 2,5 м, в коллекции есть многочисленные фрагменты стеклянных украшений: браслетов

(№ 301, 313, 314, 327, 367—372, 375, 384, 385, 619, 621, 623, 631, 632, 636, 637), колец (№ 315, 623—624); стеклянной посуды (№ 15, 48, 293, 294, 275, 303, 305, 325, 360, 366, 594, 596, 604); фрагмент дна керамической поливной миски с орнаментом «сграфитто» (№ 153); отщепы кремня (№ 71, 190, 363, 592); пиррофиллитовые пряслица (№ 343, 346 (с процарапанным крестиком на боку)); обломок наконечника костяной охотничьей стрелы (№ 299). К строительным деталям принадлежат фрагменты оконниц (№ 44, 60, 275, 302), смальты (№ 25, 362) и каменной мозаики пола (№ 86). А к производственным — недоплавленная стеклянная масса (№ 132) и сплавленные куски стекла, а также кости животных со следами обработки (№ 59, 597, 606).

В данном случае проблематичным является несоответствие некоторых находок и хронологии горизонтов, описываемых автором раскопок. Заметным диссонансом к древнерусскому контексту выглядят фрагменты стеклянной посуды и оконниц с явными «поздними» чертами — чуть более толстыми стенками сосудов (1,5—2,0 мм), зеленоватым оттенком стекла, очень сильной иризацией, характерной плотной серо-коричневой патиной, расстеклованием и отшелушиванием поверхностного слоя. Если наличие таких находок в культурном слое еще можно объяснить особенностями его длительного формирования и наличием предполагаемых мелких плохо фиксируемых перекопов, то для котлована землянки это уже проблематично. В его заполнении это касается находок № 15, 48, 366, 596, 44, 60. При недостаточном уровне полевой фиксации и нехватке отчетной документации дать ответ на этот вопрос невозможно. Остается лишь предполагать, что послужило причиной таких нестыковок — ямы погребений, пробивающие культурный слой, наличие характерной просадки для центральных частей углубленных археологических объектов или же неаккуратная фиксация материала.

Отсутствие описаний стратиграфии для раскопа КД¹ значительно затрудняет определение археологического контекста фрагмента стеклянного витого браслета (№ 359) и донца стеклянного сосуда с декорированным волнами краем (№ 614), происходящих с глубины 0,80—0,90 м. Вещи определяются лишь по аналогиям, как браслет древнерусского и сосуд нового времени.

При полном отсутствии описания шурфа в стене каменного дома по ул. Владимирской, 4 и разведочных работ 1948 г. на территории Михайловского Златоверхого монастыря не представляется возможным изучить археологические условия обнаружения фрагмента древнерусского стеклянного браслета (№ 312) и донца четырехгранного стеклянного штофа XVII—XVIII вв. (№ 539).

* * *

Следует отметить, что, не смотря на проводившиеся в одном полевом сезоне работы на усадьбе Михайловского Златоверхого монастыря и Десятинной церкви, а также сформированную целостную коллекцию в равной степени из материалов обоих объектов, и текст первой публикации результатов раскопок 1948 г., и состав коллекции Научных фондов отражает лишь материалы раскопок вблизи фундаментов Десятинной церкви.

Но даже и состав коллекции № 100 НФ ИА по сравнению с инвентарной описью находок в этих раскопах далеко не полный. Из описаний М.К. Каргера следует, что исследования 1948 г. выявили значительно большее количество археологических материалов на территории усадьбы Десятинной церкви [Каргер, 1948], чем это представлено в составе коллекции. Автор раскопок отмечает исследованные им слои со строительными остатками как сильно насыщенные строительными материалами [Каргер, 1952, с. 7, 12]. Однако в коллекции, кроме фрагментов штукатурки с фресковой росписью, двух фрагментов плинф (очевидно, спутанных с фресками из-за более яркого желтого цвета) и мелких фрагментов оконных стекол отсутствуют строительные материалы. При том, что была исследована мастерская ремесленника-ювелира, нет изделий из металлов, как драгоценных и цветных, так и черных, за исключением одной позиции — фрагмента декоративного корродированного предмета из медного сплава с утраченным инвентарным номером. Нет керамического материала (за исключением одного фрагмента доньшка импортной керамической поливной миски с поддоном), хотя, как правило, именно он составляет основу фондовой археологической коллекции. Отсутствуют обнаруженные при раскопках палеобиологические материалы — рыба чешуя, зерна злаков, предметы из дерева.

Научные фонды Института археологии получили лишь часть выявленных раскопками М.К. Каргера в 1948 г. находок: фресок из развалов стен Десятинной церкви, изделий из стекла — сосудов (нового и древнерусского времени) и украшений (древнерусского периода), костяных заготовок и изделий, пиррофиллитовых пряслиц, отщепов кремня и др. Остальные находки попали в Институт истории материальной культуры в Ленинграде, откуда двумя частями в 1953 и 1989 гг. передавалась на хранение в Государственный Эрмитаж (Санкт-Петербург, Россия), где на данный момент находятся предметы церковного обихода и личного благочестия, металлические предметы быта, украшения и детали костюма, а также подавляющее количество строительных материалов [Знахідки ..., 1996, с. 193—201].

Определение контекста археологических находок, хранящихся в НФ ИА, затруднительно. Отсутствие детальной полевой документации не позволяет связать их с каким-либо определенным объектом. Единственно доступным для такого определения является углубленный в материк котлован землянки первой половины XIII в. Но и здесь возникает проблема наличия среди материалов, изначально определённых М.К. Каргером как «древнерусские», несомненно более поздних предметов, хорошо датированных по аналогиям.

Архіпова Є. Будівельні матеріали Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. — К., 1996. — С. 55—58.

Ганзенко Л., Коренюк Ю., Меднікова О. Нові дослідження археологічних колекцій стінопису Десятинної церкви та прилеглих споруд // Церква Богородиці Десятинна в Києві. — К., 1996. — С. 68—73.

Гончаров В.К. Археологічні розкопки в Києві у 1955 р. // Археологія. — 1957. — Т. X. — С. 122—135.

Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. Майстерня з обробки бурштину на давньоруському селищі Ходосівка-Рославське // Археологія. — 2010. — № 1. — С. 112—126.

Журухін О. Бурштин з розкопок київського Подолу // Бурштиновий шлях — історія і сучасність: Тези доп. третьої міжнар. наук.-практич. конф. «Український Бурштиновий Світ» (19—20 жовтня 2011 р., Рівне). — Рівне, 2011. — С. 35.

Знахідки з розкопок Десятинної церкви у колекції Державного Ермітажу (Санкт-Петербург): каталог / [авт. упоряд. С. Рябцева та ін.] // Церква Богородиці Десятинна в Києві. — К., 1996. — С. 192—204.

Зоценко В.Н. О происхождении и использовании янтаря в Киеве (X — первая половина XIII в.) // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг. — Киев, 1985. — С. 137—142.

Зоценко В.М., Брайчевська О.А. Ремісничий осередок XI—XII ст. на Київському Подолі // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 43—103.

Зоценко В., Гончаров О. Скляні вироби // Церква Богородиці Десятинна в Києві. — К., 1996. — С. 95—100.

Иоаннисян О.М., Ёлишин Д.Д., Зыков П.Л. и др. Десятинная церковь в Киеве (предварительные итоги исследований 2005—2007 гг.) // Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света. — СПб., 2009. — С. 330—366 (Тр. ГЭ. — Т. XLVIII).

Каргер М.К. Раскопки 1948—1949 гг. в усадьбе Центрального Исторического музея УССР в Киеве // НА ИА НАНУ. — 1948/18.

Каргер М.К. Раскопки 1948—1949 гг. на усадьбе Центрального Исторического музея УССР в Киеве // НА ИА НАНУ. — 1949/1.

Каргер М.К. Новые данные к истории древнерусского жилища // КСИА. — 1951. — Т. 38. — С. 3—11.

Каргер М.К. Розкопки на садибі Київського Історичного музею // АП УРСР. — 1952. — Т. III. — С. 5—13.

Каргер М.К. Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1958. — Т. 1. — 580 с.; 1961. — Т. 2. — 661 с.

Коваль В.Ю. Керамика Востока на Руси. IX—XVII вв. — М.: Наука, 2010. — 269 с.

Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог / Блажевич Н.В., Бурдо Н.Б., Вітрик І.С. та ін. — К., 2007. — 356 с.

Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII—XIV вв. // САИ. — М., 1966. — Е1—36. — 182 с.

Новое в археологии Киева. — К., 1981. — 456 с.

Петраускас А.В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX—XIII ст. — К., 2006. — 200 с.

Починок Е.Ю. Скляний столовий посуд з території Старого Арсеналу // Лаврський альманах. — К., 2008. — Вип. 21. — С. 43—49 (Спецвип. 8: Печерська фортеця та Київський Арсенал: нові дослідження).

Сергеева М.С. Косторізна справа у Стародавньому Києві. — К., 2011. — 256 с.

Хамайко Н.В. Матеріали з розкопок на садибі Десятинної церкви у зібранні Наукових фондів Інституту археології НАН України // Opus mixtum. — К., 2013. — № 1. — С. 155—164.

Хамайко Н.В., Чміль Л.В. Підвальний комплекс другої половини XVIII — початку XIX ст. на Київському Подолі // Могилянські читання — 2009. — К., 2010. — С. 294—301.

Шовкопляс А.М. Некоторые гутные стеклянные изделия из Киева // Культура средневековой Руси. — Л., 1974. — С. 81—85.

Щаплова Ю.Л. Скляні браслети Київщини // Археологія. — 1968. — Вип. XXI. — С. 106—116.

Щаплова Ю.Л. Византийское стекло. Очерки истории. — М., 1998. — 288 с.

Якобсон А.Л. Средневековый Херсонес (XII—XIV вв.). — М., 1950. — 256 с. (МИА. — № 17).

Vroom J. Byzantine to Modern Pottery in the Aegean (7th to 20th century): An Introduction and Field Guide. — Utrecht, 2005. — 224 p.

Н. В. Х а м а й к о

КОЛЕКЦІЯ ЗНАХІДОК З РОЗКОПОК 1948 р. М.К. КАРГЕРА НА САДИБІ КИЇВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Розкопки М.К. Каргера на території Київського історичного музею 1948—1949 рр. зосереджувалися поблизу решток Десятинної церкви, на південний захід від її фундаментів. Завдяки двом розкопам і шурфу у 1948 р. вдалося виявити значну колекцію матеріалів, частина з яких зберігається у Наукових фондах ІА НАНУ як колекція № 100. До її складу входять як предмети побутового характеру (фрагмент денця полив'яної миски з орнаментом «сграфіто», фрагменти скляного посуду, прикрас, фрагмент бурштину, фрагмент предмета з мідного сплаву, пірофілітові прясельця, фрагмент вичиненої шкіри), так і будівельні рештки (фрагменти скляних віконниць, фресок, скляна та кам'яна мозаїка). Серед артефактів є оброблена кістка і недоплавлена скляна маса — свідчення ремісничого виробництва. Матеріали розпадаються на дві хронологічні групи: знахідки з шарів домонгольської Русі й нового часу. Один предмет — денце скляного граненого штофа — походить з розкопок М.К. Каргера того ж року на території Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Співставлення архівних даних з наявними у колекції знахідками виявляє певну невідповідність. В порівнянні з інвентарним описом в колекції відсутні багато позицій. Це майже повна відсутність (за рідкими одиночними виключеннями) керамічних матеріалів, предметів з дорогоцінних, кольорових та чорних металів. Повна відсутність плінфи, будівельних розчинів, черепиці, свинцевих плит перекриття даху, палеобіологічних матеріалів. Частково представлені фрагменти фресок, знахідки зі скла, кістки, каменю.

Очевидно, відсутні у колекції матеріали були перевезені автором розкопок М.К. Каргером до Ленінграду для подальшого вивчення. Деякий час ці знахідки перебували в Інституті історії матеріальної культури в Ленінграді, звідки двома частинами у 1953 і 1989 рр. передавалися на зберігання до Державного Ермітажу (Санкт-Петербург, Росія). Нині там знаходяться предмети церковного ужитку і особистого благочестя, металеві побутові речі, прикраси й деталі костюма, а також переважна більшість будівельних матеріалів.

Визначення контексту археологічних знахідок, що зберігаються в Наукових фондах Інституту археології, виявляється складним. Відсутність детальної польової документації не дозволяє пов'язати їх з конкретним об'єктом. Єдиним доступним для такого визначення є заглиблений в материк котлован землянки першої половини XIII ст. Але і тут виникає проблема наявності серед матеріалів, початково визначених М.К. Каргером як «давньоруські», безсумнівно пізніших предметів, добре датованих за аналогіями.

К л ю ч о в і с л о в а: садиба Десятинної церкви, розкопки, опис, фрески, мозаїка, скло, поливна кераміка.

N. V. K h a m a i k o

COLLECTION OF FINDS FROM THE EXCAVATIONS BY M.K. KARGER IN 1948 AT THE AREA OF KYIV HISTORICAL MUSEUM

M.K. Karger's excavations in 1948 and 1949 at the area of Kyiv Historical Museum were concentrated near the Desiatynna church's remains, at the south-west

from its foundation. In 1948, two excavated sections and exploration trench revealed a significant collection of materials, some of which are stored in the scientific funds of the IA NASU as a collection 100. It contains both the artefacts of everyday life (the bottom piece of a glazed bowl with decoration «sgraffito», fragments of glassware, jewellery, amber, and of a copper alloy object, pyrophyllite spindles, and a piece of dressed leather), and the building remains (fragments of panes, frescoes, glass and stone mosaics). Among the artefacts there are prepared bone and semi-melt glass mass which evidence for the craft production. Archaeological objects are separated into two chronological groups: finds from the pre-Mongol Rus layers and Modern Age finds. One object (bottom of faceted glass bottle) comes from 1948 M.K. Karger's excavations at the territory of the St. Michael's Golden-Domed Monastery.

The comparison of the available archival data with archaeological collection reveals a discrepancy. Compared to the inventory of the collection it lacks a lot of positions. Ceramics, precious, non-ferrous and ferrous metal object are missing. Also there are no bricks, mortars, tiles, lead roof covering and palaeobotanical materials in scientific collection. Fragments of frescoes, glass, bone and stone finds are partially presented.

Apparently, missing objects in the collection were moved by M.K. Karger, the author of excavations, to Leningrad for further study. For some time, these finds were kept in the Institute of History of Material Culture in Leningrad. Then divided into two parts, they were passed to the State Hermitage Museum (St.-Petersburg, Russia) in 1953 and 1989. Nowadays stored there are the religious items and items of personal piety, metal household items, jewellery and clothes details, as well as the vast majority of building materials.

Context definition of the archaeological finds from the Scientific Collections of Institute of Archeology is difficult. Absence of detailed field documentation make unable to link them to any particular object. Single available for such determination context is the pit of dugout mainland of early 13th century. But availability undoubtedly later finds good dated by analogies among of materials defined by M.K. Karger as old-Russian objects here arises the problem.

K e y w o r d s: Desiatynna Church's area, excavations, register, frescoes, mosaics, glass, glazed ceramics.

Одержано 20.11.2013

К. М. Капустін

ОБ'ЄКТИ ПІСЛЯМОНГОЛЬСЬКОГО ЧАСУ З ГОРОДСЬКА (за матеріалами розкопок 1947 р.)

Статтю присвячено аналізу знахідок середини XIII—XIV ст. з розкопок «Малого» Городського городища на Житомищині 1947 р. (дослідження В.К. Гончарова та М.Ю. Брайчевського).

Ключові слова: Україна, Городськ, городище, середина XIII — XIV ст.

Золотоординський час на землях Південної Русі вивчено недостатньо. Така ситуація склалася внаслідок багатьох чинників: по-перше, незадовільного стану джерельної бази, по-друге, не розробленістю хронотипології кераміки та основних категорій речових знахідок і, нарешті, незначною кількістю публікацій із проблеми. І хоча кількість робіт, присвячених вивченню різноманітних аспектів життя населення південноруських земель у другій половині XIII—XIV ст., зростає, їх недостатньо для комплексного аналізу матеріальної та духовної культури, соціально-економічних відносин, торгівельних зв'язків.

Доволі перспективним напрямком роботи сучасних археологів-медієвістів є аналіз та систематизація археологічних колекцій, що зберігаються у наукових фондах як академічних, так і музейних установ. Вивчення та реінтерпретація зібраних матеріалів дозволяє переглянути хронологію досліджених об'єктів, схарактеризувати матеріальну культуру, особливості домобудівництва, характер сільськогосподарської та ремісничої діяльності населення, торгівельних зв'язків тощо.

Надзвичайно інформативною для вивчення матеріальної культури післямонгольського часу виявилася колекція знахідок з території «Малого городища» у с. Городське Коростишівського р-ну Житомирської обл. (досліджувалося А.В. Дмитриєвською (1946 р.), В.К. Гончаровим та М.Ю. Брайчевським (1947 р.), Р.І. Виезжевим

(1955, 1957—1958 рр.)), яка зберігається у Наукових фондах ІА НАН України (кол. № 8). За весь час робіт на пам'ятці було розкопано понад 2000 м², зафіксовано 24 житлових та 20 господарських споруд, а також 57 ям різноманітного призначення, фрагменти гончарних горщиків, вироби із заліза, кольорових металів, дерева, кістки, каменю та скла [Виезжев, 1962, с. 131].

Відзначимо, що досить довгий час пам'ятку за зібраним керамічним матеріалом датували X—XIII ст. Ситуація змінилася лише наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр., коли на основі комплексного аналізу найчисельнішої категорії знахідок — кераміки — було виділено два культурно-хронологічні горизонти (давньоруського та післямонгольського часів) [Звиздецький, 1990, с. 42—56; Кучера, 1999, с. 94—95]. Щоправда, подальші роботи з аналізу матеріалів середньовічного Городська не проводились. З огляду на це, головною метою означеної роботи є всебічний аналіз та публікація матеріалів середини XIII—XIV ст., віднайдених за час археологічних розкопок експедицією В.К. Гончарова та М.Ю. Брайчевського у 1947 р.

У 1947 р. експедицією ІМК АН УРСР під керівництвом В.К. Гончарова та М.Ю. Брайчевського закладено два розкопи в північно-східній частині городища (всього досліджено 380 м²) (рис. 1).

Розкоп 1, розміром 10 × 20 м (площа 200 м²), орієнтований довгою стінкою за лінією північний захід—південний схід розташовувався у північно-східній частині городища [Гончаров, 1947, арк. 9]. Пізніше до нього зроблено прирізку у північному (48 м²) та західному напрямках (36 м²), таким чином загальна площа досліджуваної ділянки зросла до 284 м². Стратиграфія у цьому місці доволі проста: під дерном залягав

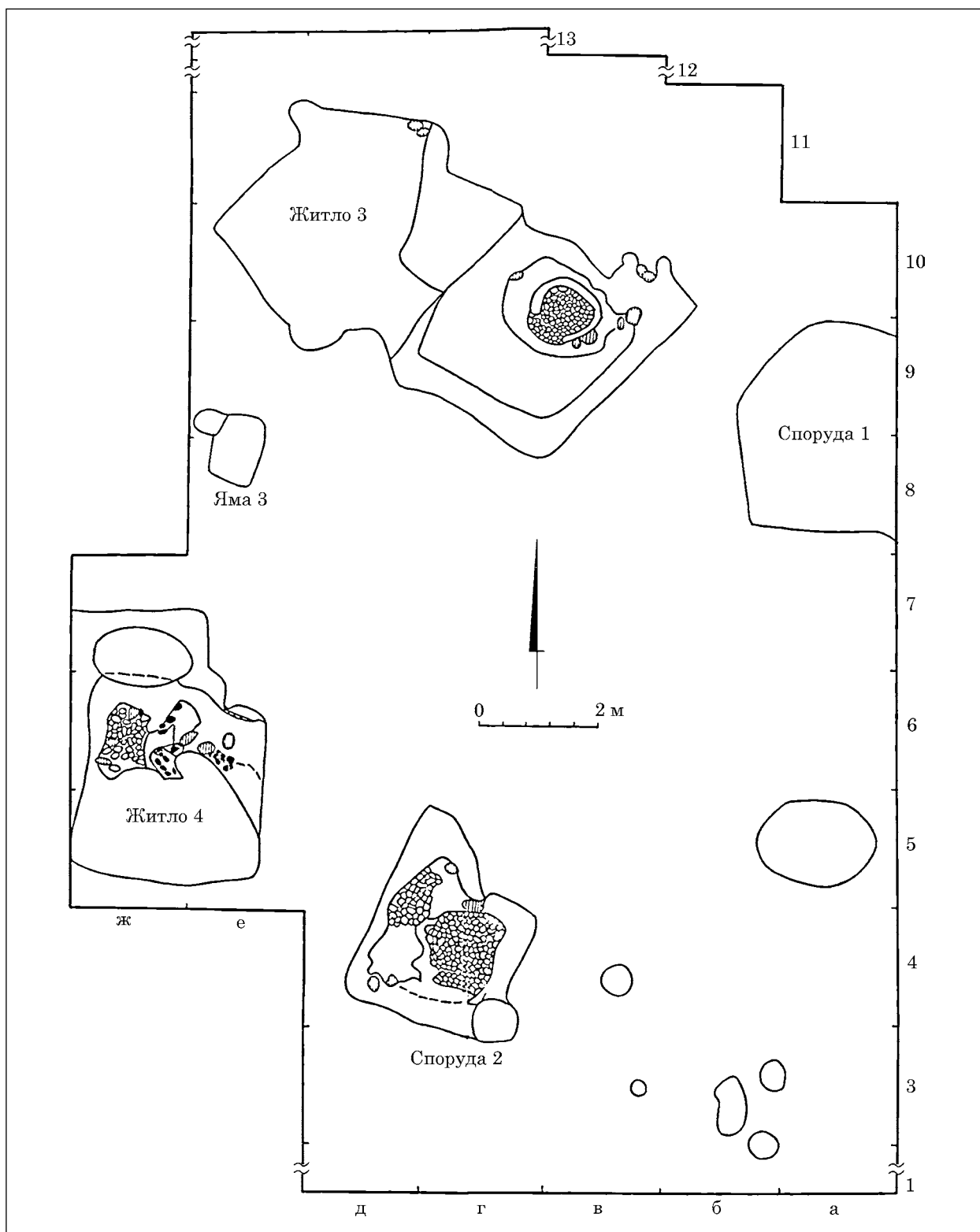

Рис. 1. «Мале» Городське городище. План розкопу 1 1947 р.

культурний шар товщиною 0,3 м, із глибини 0,3—0,4 м від рівня денної поверхні — червона материкова глина [Гончаров, 1947, арк. 12].

За весь час робіт на розкопі 1 досліджено два житла, одну виробничу та одну господарську будівлі, а також 6 господарських ям. Аналіз колекції кераміки та індивідуальних знахідок доз-

волив датувати золотоординським часом житло 3 — «напівземлянка» V (за Р.І. Виезжевим), яму 1 — господарська будівля 22 (за Р.І. Виезжевим), яму 3 (ями 20, 21 за Р.І. Виезжевим), житло 4 — «напівземлянка» IX (за Р.І. Виезжевим). Опис та характеристика розкопаних об'єктів та знахідок із них подається далі.

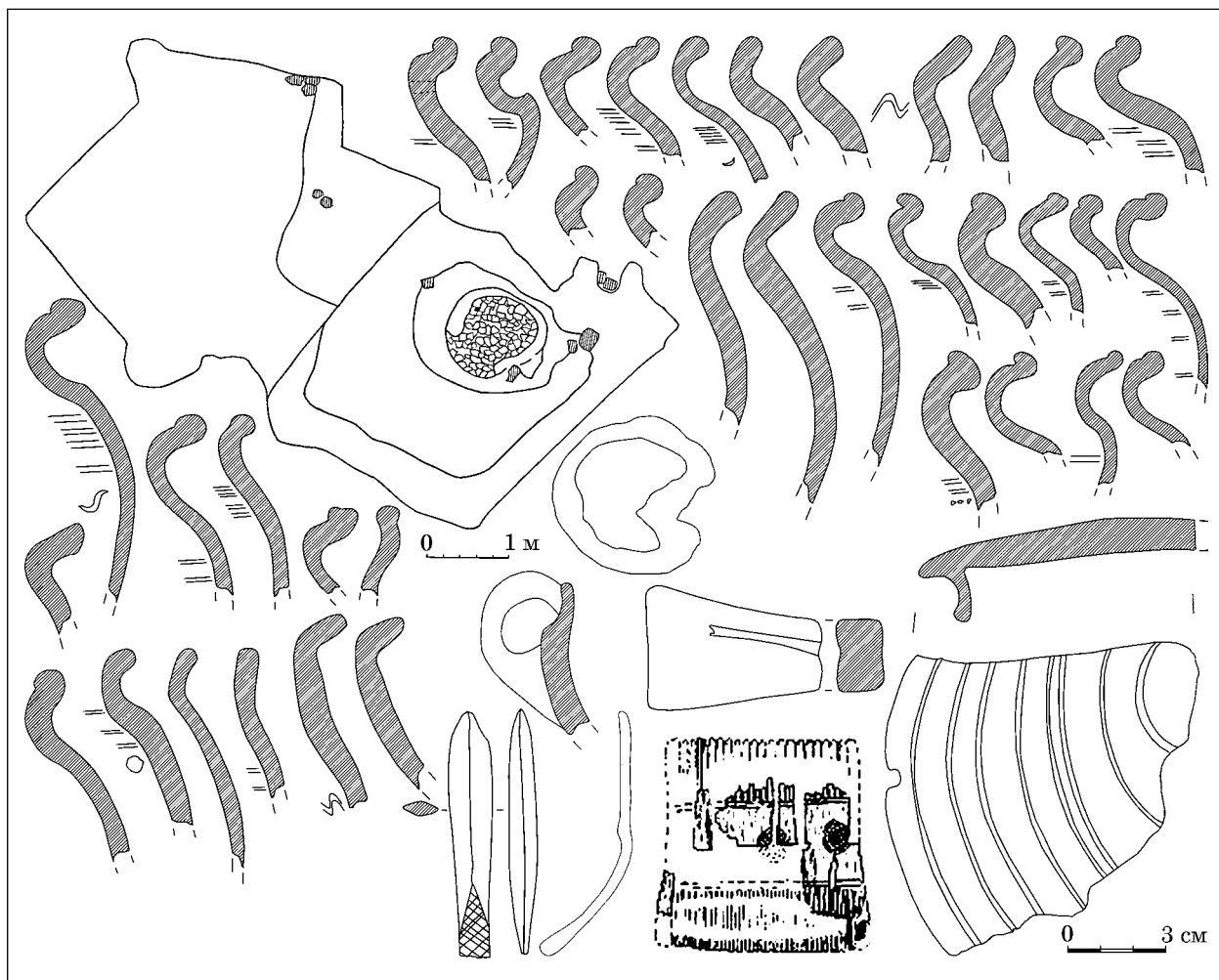

Рис. 2. План та знахідки із заповнення житла з 1947 р.: 1 — план житла; 2—16, 18, 20—37, 41—45 — кераміка; 17, 19, 38—40 — індивідуальні знахідки

Наземна будівля (житло 3) (рис. 2) розташовувалась у північній частині розкопу, мала прямокутну форму і була витягнута довгою віссю за лінією північний захід—південний схід. Житло складалося із двох приміщень, заглиблених у материк на 0,2—0,3 м [Виезжев, 1962, с. 136]. Як показали дослідження, біля східної стінки південного приміщення (розміром $3,4 \times 3,20$ м) знаходилась глинобитна піч овальної форми (розміром $1,2 \times 1,0$ м) повернута челюстями на захід. Теплотехнічна споруда була збудована на материковому останці товщиною 0,15 м і мала два черені товщиною 5—6 см. Північне приміщення, розміром $3,6 \times 3,0$ м, сполучалося із південним за допомогою коридору шириною 1,1 м [Гончаров, 1947, арк. 26]. На підлозі зафіксовано горілий шар, насичений великою кількістю попелу та обпаленої глини [Гончаров, 1947, арк. 27].

Колекція кераміки з об'єкту доволі чисельна і представлена уламками кружальних горщиків (вінця, стінки, денця), покритками, фрагментом глиняного світильника тощо. Гончарні посудини із об'єкту за особливостями профілювання верхньої частини та морфологією тіста

можна розділити на дві групи. До першої належать горщики, виготовлені із добре відмученої глини із домішкою дрібнозернистого піску у тісті. Вінця мали валикоподібне або округле потовщення, профільоване по внутрішньому краю круговою борозенкою. Орнамент доволі простий і представлений 2—4 горизонтальними лініями, дуже рідко фіксуються нігтеподібні вдавлення. До другої групи відносяться товстостінні посудини, виготовлені із погано відмученого тіста із домішкою середньозернистого піску, рідше жорстви у тісті, орнаментовані у верхній частині 1—2 паралельними лініями або хвилю. Характерною особливістю таких виробів є те, що внутрішня і зовнішня поверхні вкриті мінеральними вкрапленнями золотистого або сріблястого кольорів. Вперше така кераміка була виділена М.П. Кучерою за матеріалами розкопок біля хут. Половецького на Київщині та городища в с. Сокильці на Вінничині і датована другою половиною XIII—XIV ст. [Кучера, 1969, с. 174—181]. Аналогічний посуд знайдено під час розкопок Києва, Вишгорода, Малина та інших міст Південної Русі [Беляєва, 1982, с. 76—77; Гончар, 1993, с. 167—186; Звиз-

Рис. 3. Знахідки із заповнення ями 1 1947 р.: 1—42 — кераміка; 43—48 — індивідуальні знахідки

децкий, 1987; Капустін, 2011, с. 86—88; 2012, с. 146—151; Оногда, 2005, с. 88—93].

Індивідуальні знахідки із житла нечисленні і представлені кістяним вістрям стріли кілеподібної форми (довжиною 70 мм, шириною 14 мм, товщиною 8 мм), основа якої прикрашена перехрещеними лініями. Згідно з класифікацією А.Ф. Медведєва, такі вироби (із пропорціями пера 1 : 3 та шириною до 17 мм) відносяться до типу 7 і датуються XIII—XIV ст. [Медведєв, 1966, с. 64]. Звідси ж походить обгорілий дерев'яний гребінець (зберігся фрагментарно — довжина 5 см, ширина 4,8 см — у центральній частині він прикрашений горизонтальними лініями та циркульним орнаментом. Згідно з типологією Б.О. Колчина, такі вироби відносять до гребінців 2 типу і датують XIII—XVI ст. [Колчин, 1971, с. 84]. Інші знахідки представлені фрагментом точильного брус-

ка, мідного казана, невеликою кількістю скляних браслетів [Віезжев, 1962, с. 136].

На схід від житла 3 у кв. 8А, 9А, 8Б, 9Б розташовувалась господарська будівля (яма 1) (рис. 3) майже овальної форми, розміром 3,8 × 3,0 м, заглиблена у материк на 1,8 м [Гончаров, 1947, арк. 23]. Із заповнення об'єкту походить велика кількість уламків гончарного посуду давньоруського (XII—XIII ст.) та золотоординського (XIII—XIV ст.) часів, фрагмент залізного ножа, ключа від нутрянного замка (за новгородськими аналогіями його можна датувати XI—XIV ст.), залізний пробій, 2 кам'яні оселки, уламок мідного казана, скляні браслети, тваринні кістки тощо [Віезжев, 1962, с. 136]. У своєму щоденнику В.К. Гончаров згадує також про знахідку пряслиця із піщаника, а також залізного наконечника стріли «с дутым лезвием» [Гончаров, 1947, арк. 23]. Віднайдене вістря, згідно з класифікацією О.Ф. Медведєва,

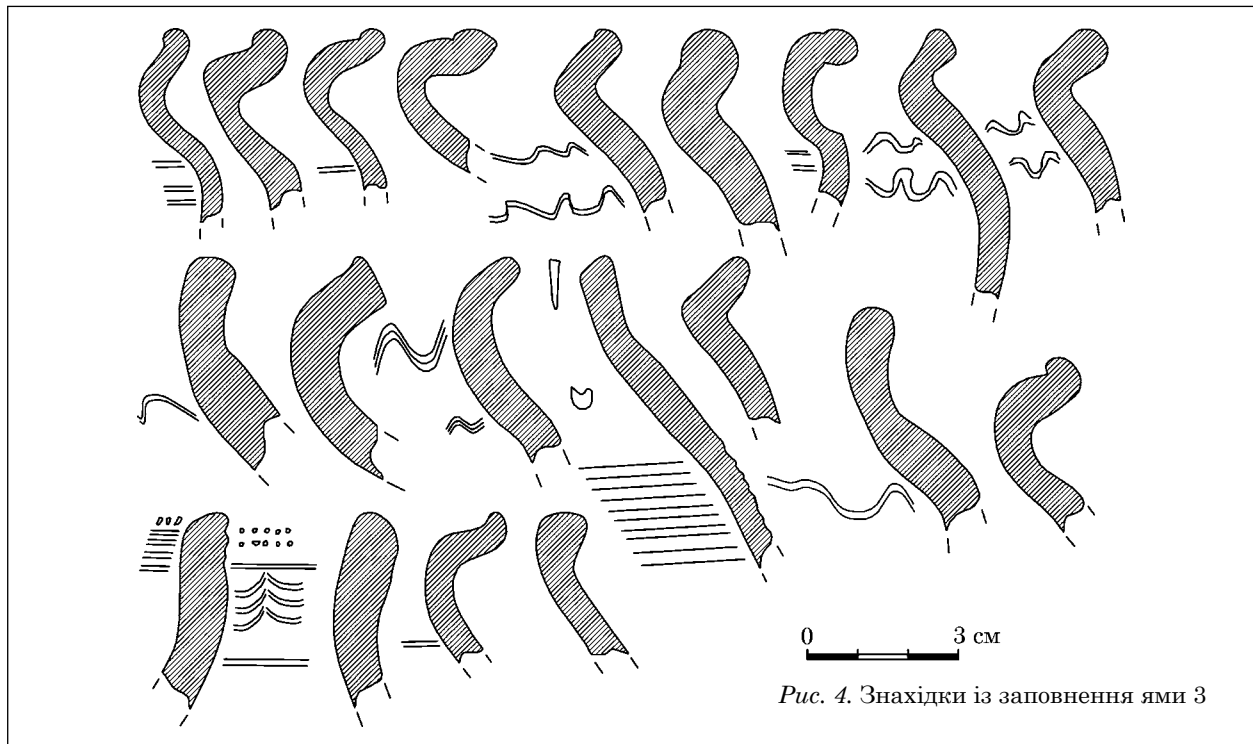

Рис. 4. Знахідки із заповнення ями 3

відноситься до типу 67 — зрізні у вигляді вузької витягнутої лопаточки з тупокутим лезом (з'явилися у Східній Європі під час монгольської навали) — і датується другою половиною XIII—XIV ст. [Звіздецький, 1990, с. 51]. Звідси ж походять 3 керамічні пряслиця, виготовлені із стінок гончарних горщиків. На думку Б.А. Звіздецького, знахідка в одному комплексі керамічних пряслиць, які у другій половині XIII ст. приходять на зміну пірофілітовим, та наконечника стріли золотоординського часу дозволяє датувати виявлений комплекс другою половиною XIII—XIV ст. [Звіздецький, 1990, с. 51].

Ще одна яма (кв. 8Е) післямонгольського часу знаходилася за 1,8 м на південний захід від описаної вище наземної будівлі (житло 3). Досліджений об'єкт (яма 3) (рис. 4), підпрямокутної форми, розміром 1,3 × 0,9 м був заглиблений у материк лише на 0,15 м [Гончаров, 1947, арк. 21]. Зібраний у заповненні керамічний матеріал належить до кераміки так званої «архаїчної» групи (за М.П. Кучерою) і датується другою половиною XIII—XIV ст. [Кучера, 1969, с. 174—181]. Аналогії таким виробам маємо серед матеріалів Києва, хут. Половецького, Вишгорода [Кучера, 1969, с. 174—181; Беляєва, 1982, с. 76—77; Капустін, 2012, с. 146—151].

Під час зачистки кв. 5Е, 6Е, 5Ж, 6Ж зафіксовано пляму гумусованого супіску від заглибленого об'єкту середньовічного часу (житло 4) (рис. 5). Після вибірки заповнення виявилось, що це заглиблена житлова споруда правильної чотирикутної форми, розміром 3,3 × 3,3 м, заглиблена у материк на 0,6 м і орієнтована стінками за сторонами світу. У північному кутку житла, імовірно, розташовувалась глинобитна

піч, залишки якої, у вигляді завалу печини червоного кольору, займали площу 0,8 × 0,7 м [Гончаров, 1947, арк. 22].

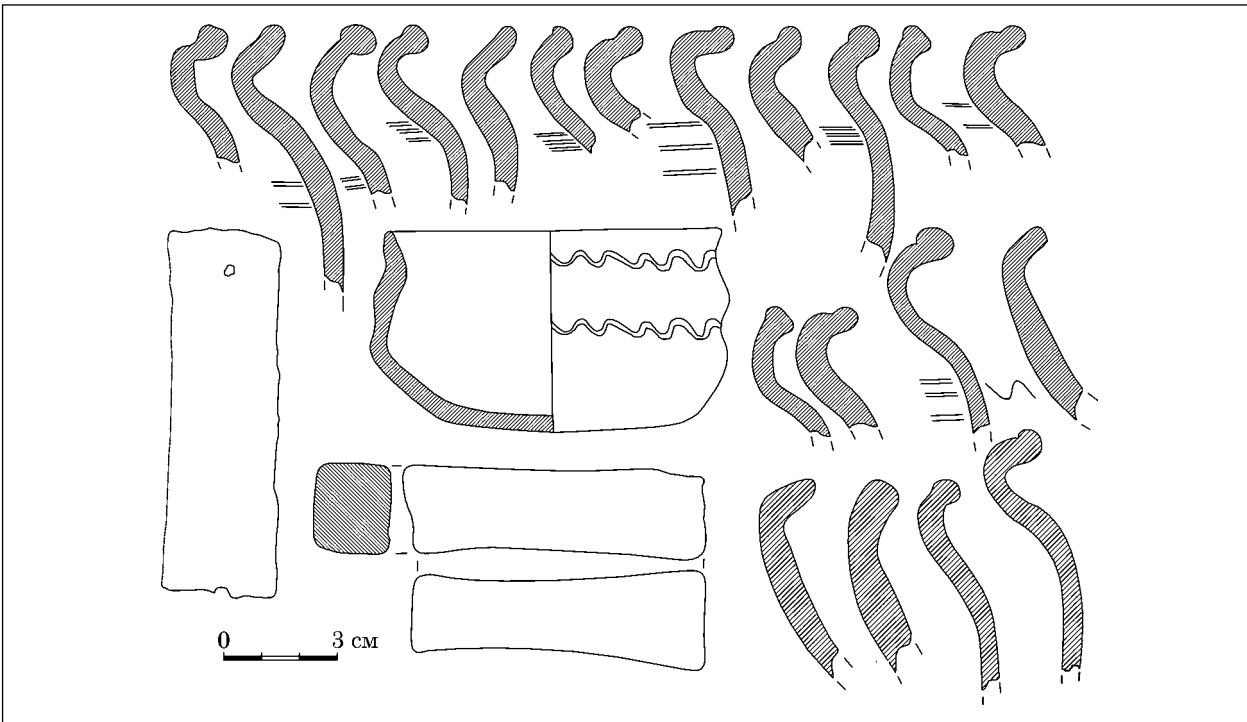
Знахідки із споруди представлені фрагментами гончарних горщиків XII—XIII ст. та XIII—XIV ст., фрагментом мідного казана, уламками 2 залізних ножів, залізною пластиною із отвором (окуття відра?), 2 кам'яними точильними брусками, а також вістря «залізної шилоподібної» стріли [Гончаров, 1947, арк. 22]. Біля південної та східної стінки споруди виявлено по одному цілому жорну, невеликий уламок ще одного походить із західного кутка об'єкту [Гончаров, 1947, арк. 23]. У завалі печини знайдено мініатюрну посудину золотоординського часу, виготовлену із добре відмученої глини із домішкою середньозернистого піску та слюди у тісті та прикрашену орнаментом у вигляді двох паралельних хвиль.

З метою з'ясування характеру культурних нашарувань у південно-західній частині городища закладено розвідувальну траншею розміром 20 × 2 м, орієнтовану довгою віссю по лінії північний захід—південний схід [Брайчевський, 1947, арк. 1]. В ході робіт було зроблено прирізку у західному (10 квадратів) та східному напрямках (4 квадрати), траншея перетворилася у розкоп 2 загальною площею 96 м² (нач. розк. М.Ю. Брайчевський). Після зняття орного шару тут зафіксовано сім плям, які частково зливалися між собою.

Найбільший інтерес в контексті цієї роботи становлять плями II та III (рис. 6), розташовані у центральній частині розкопу. Як правильно відзначив Б.А. Звіздецький, їх необхідно інтерпретувати не як дві різночасові споруди давнь-

Рис. 5. Вигляд на «Мале» Городське городище (мал. М.Ю. Брайчевського) та знахідки із заповнення житла 4 1947 р.

оруського часу, а як наземне двокамерне житло другої половини XIII—XIV ст. [Звиздецкий, 1990, с. 54]. На користь такої думки вказують наступні факти.

1. У польовому щоденнику автор розкопок відзначив, що житла розділялися не материковою перемичкою, а темно-коричневим перевідкладеним шаром землі з вкрапленнями глини [Брайчевський, 1947, арк. 2].

2. У межах плями 3 зафіксовано залишки глинобитної печі у вигляді завалу обпаленої глини та череня гарної збереженості [Брайчевський, 1947, арк. 2].

3. Під час зачистки перевідкладений шар зник і дві плями злилися в одну [Брайчевський, 1947, арк. 3—4].

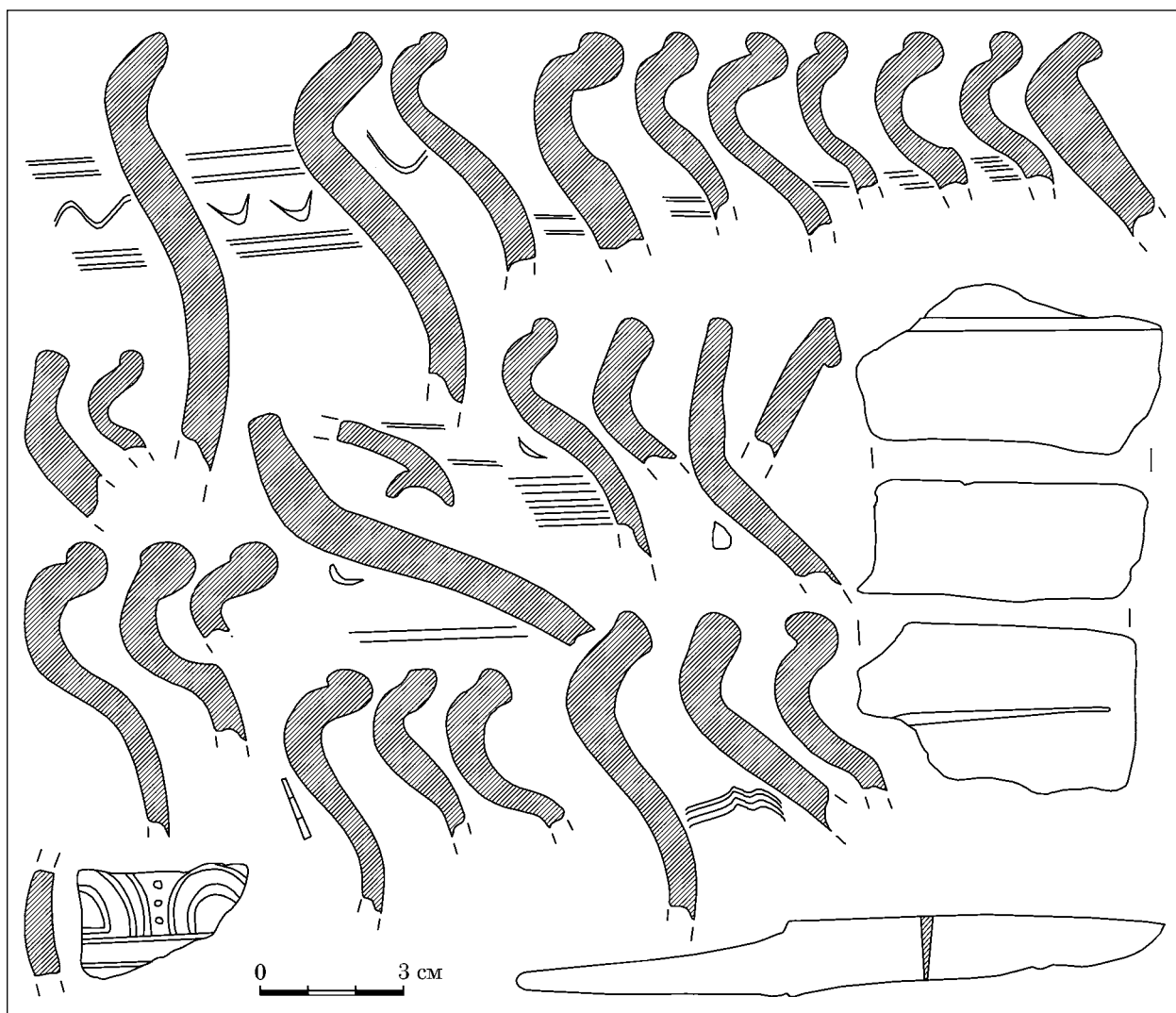
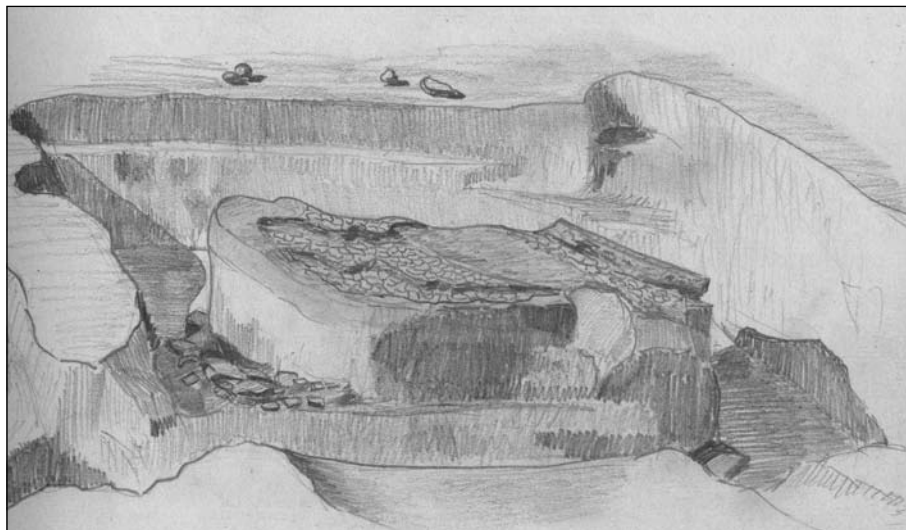
Таким чином, наземне житло орієнтоване кутами за сторонами світу мало наступні розміри $6,6 \times 3,8$ — $4,0$ м і було заглиблене у материк на $0,15$ — $0,22$ м. Залишки печі у вигляді розвалу печини та добре збереженого поду зафіксовано у східному кутку південного приміщення, розміром $3,0 \times 3,2$ м [Звиздецкий, 1990, с. 54].

Індивідуальні знахідки із заповнення — нечисленні і представлені переважно уламками гончарних горщиків післямонгольського часу (вінця, стінки, денця), шматками плінфи, залізним ножем, фрагментом кам'яного оселка тощо. Відзначимо також знахідку стінки гончарної посудини (водолія?), вкритої шаром жовтої прозорої поливи. Орнамент складався із паралельних ліній, напівкіл та крапок.

Таким чином, експедицією 1947 р. було досліджено 2 наземні житлові споруди (двокамерні), одне заглиблене житло та господарсько-побутовий об'єкт післямонгольського часу. Наземні житла були заглиблені у материк на $0,2$ — $0,3$ м і мали розміри $7,0$ — $7,2 \times 3,2$ — $3,8$ м. Тепло-технічні споруди (глинобитна піч півовальної форми) розташовувалися біля східної або південно-західної стінки південного приміщення і мали розміри $1,2 \times 1,0$ м. Котлован заглибленого житла мав усталені для цієї пам'ятки розміри ($3,3 \times 3,3$ м) і був заглиблений у материк на $0,6$ м. Глинобитна піч, розміром $0,8 \times 0,7$ м зведена на материковому останці, розташовува-

Рис. 6. Залишки глинобитної печі (за М.Ю. Брайчевським) та знахідки із заповнення плям 2 і 3

лась у північному кутку споруди. Речові знахідки представлені уламками гончарного посуду давньоруського та золотоординського часів, залізними виробами (ножі, ключ від нутряного замка, стріли), артефактами, виготовленими із дерева (гребінець), кістки (стріла), каменю (точильні бруски) та скла (браслети) тощо.

Загалом же, подальший аналіз археологічних колекцій дозволить уточнити планіграфію пам'ятки, датування віднайдених об'єктів, комплекс матеріальної культури, а відтак робити певні висновки щодо рівня розвитку продуктивних сил, сільського господарства, ремесел тощо.

Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV в. (по материалам археологических исследований). — Киев, 1982 — 119 с.

Брайчевский М.Ю. Дневник археологической экспедиции Института Археологии Академии Наук УССР 1947 г. // НА ІА НАНУ. — 1947/24.

Виезжев Р.І. Будівлі «Малого городища» X—XIII ст. в с. Городську // АП УРСР — 1962 — Т. 12 — С. 131—154.

Гончар В.М. Археологічні дослідження колишнього митрополичого саду Києво-Печерської Лаври у 1987—1988 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 167—186.

Гончаров В.К. Дневник начальника Городской Археологической экспедиции Института Археологии Академии Наук УССР о раскопках на территории с. Городск Коростышевского р-на Житомирской обл. // НА ІА НАНУ. — 1947/24.

Звиздецкий Б.А. Отчет о раскопках в Малине за 1987 г. // НА ІА НАНУ. — 1987/146.

Звиздецкий Б.А. О времени существования летописного Городеска // СА — 1990 — № 1 — С. 42—56.

Капустин К.М. Матеріали золотоординського та литовського часів з Києва (за матеріалами розкопок 1940-х — 1950-х рр.) // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали X Міжнарод. студентсь. наук. археол. конф. (15—17 квітня 2011 р., Чернігів). — Чернігів, 2011 — С. 86—88.

Капустин К.М. Вишгород у золотоординський час (за матеріалами розкопок 1936—1937 рр. та 1947 р.) // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Матеріали і дослідження. — К., 2012 — С. 146—151 (АДІУ. — Вип. 8).

Колчин Б.А. Новгородские древности. Резное дерево // САИ. — М., 1971. — Вып. Е1—55 — 113 с.

Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969. — С. 174—181.

Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. — К., 1999 — 252 с.

Макаревич М.Л. Раскопки древнерусских железоплавильных горнов IX—XI вв. в Городске // КСИА АН УССР. — 1959. — Вып. 8 — С. 173—174.

Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. Лук и стрелы, самострел VIII—XIV вв. // САИ. — М., 1966. — Вып. Е 1—36. — 176 с.

Оногда О.В. До хронології кераміки Києва другої половини XIII ст. // Магістеріум. Археологічні студії. — К., 2005 — Вип. 20. — С. 88—93.

Петров В.П. Житлова кліть XI—XIII ст. в с. Городську Коростишівського р-ну Житомирської обл. // НА ІА НАНУ. — Ф. 12, № 95.

Полесская экспедиция 1936 г. // НА ІА НАНУ — Архів ІМК. — № 1—4.

К. Н. Капустин

ОБЪЕКТЫ ПОСЛЕМОНГОЛЬСКОГО ВРЕМЕНИ С ГОРОДСКА (по материалам раскопок 1947 г.)

В 1947 г. экспедицией ИИМК АН УССР под руководством В.К. Гончарова и М.Ю. Брайчевского исследовано 380 м² в северо-восточной части городища. Анализ коллекции материалов, хранящейся в фондах ИА НАН Украины, позволил сделать вывод о том, что в ходе работ были раскопаны 2 наземных жилища (углубленные в материк на 0,2—0,3 м, размером 7,0—7,2 × 3,2—3,8 м), одно — с углубленным в материк на 0,6 м котлованом (размером 3,3 × 3,3 м), а также хозяйственную постройку середины XIII—XIV вв. Глинобитная печь наземного жилища (размером 1,2 × 1,0 м), как правило, находилась около восточной или юго-западной стенки южного помещения. В жилище с углубленным котлованом печь, размером 0,8 × 0,7 м, находилась в северном углу постройки.

Вещевые находки из объектов представлены фрагментами гончарной посуды как древнерусского, так и золотоордынского времени, а также железными, деревянными, костяными и стеклянными изделиями.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Украина, Городск, городище, середина XIII — XIV вв.

К. М. Капустин

POST-MONGOLIAN TIMES OBJECTS FROM HORODSK (based on the materials from the excavations in 1947)

In 1947, an expedition of IHMC AS USSR under the direction of V.K. Goncharov and M.J. Braychevskij investigated 380 m² in the north-eastern part of the settlement. Analysis of a collection of materials stored in the scientific funds of Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Ukraine, led to the conclusion that in the course of work 2 dwellings (deepened to the mainland by 0,2—0,3 m, the size of 7,0—7,2 × 3,2—3,8 m), one — with the pit-shaped (size 3,3 × 3,3 m) deepening to the mainland by 0,6, and the object of economic purpose of the 13th—14th centuries were discovered. Overland dwelling's pise-walled (size 1,2 × 1,0 m), was usually located at the east or south-west wall of the southern premises. In the dwelling with pit-shaped deepening once, pit oven (size 0,8 × 0,7 m) was located in the northern corner of the building.

In the objects fragments of ancient pottery of the Kiev Russ and Golden Horde times, iron, wood, bone and glass products were found.

K e y w o r d s: Ukraine, Horodsk, the middle of the 13th c. and the 14th c.

Одержано 18.11.2013

УДК: 903.26/27(477.51)“6325”

Д. В. Ступак, Г. А. Хлопачев

ОБРОБЛЕНИЙ БИВЕНЬ ЗІ СТОЯНКИ ОБОЛОННЯ

В роботі розглядаються особливості обробки виробів з бивня, виявлених на стоянці Оболоння у Середньому Подесенні. Подається опис і аналіз зображень на гравійованому бивні.

Ключові слова: Східна Європа, Середнє Подесення, верхній палеоліт, епіоріньяк, гравет, епігравет, гравійований бивень, наконечники типу Істюриц.

Територія Середнього Подесення була дуже привабливою для засвоєння людиною верхнього палеоліту. Така привабливість в першу чергу зумовлена забезпеченістю фауністичними та різного виду сировинними ресурсами, у тому числі і бивнем.

У 2010 р., в центрі с. Оболоння, Коропського р-ну, Чернігівської обл., була відкрита нова верхньопалеолітична стоянка. Вона знаходиться в приблизно 12—15 км нижче по Десні від стоянок Бужанка 1 та Бужанка 2 і є найпівденнішою стоянкою, відомою на сьогодні у Середньому Подесенні (рис. 1). Пам'ятка займає найвищу точку мису, утвореного Десною та її правою притокою — річкою Бистрицею (рис. 2). Як значна частина палеолітичних стоянок, ця була відкрита випадково. Під час господарських робіт з облаштування свердловини для води в котельні місцевій школи були виявлені кістки, переважно мамонта, бивні, фрагменти кісткового вугілля, крем'яні та кварцитові сколи і два різця, виготовлені з кременю. Серед п'яти виявлених бивнів, поверхня одного виявилася вкритою прокресленими малюнками давньої людини (зберігається у НФ ІА НАНУ, колекція № П/1383) [Ступак, 2010; 2011; Ступак, Хлопачев, 2012; 2013; Stupak, 2012].

Слід зазначити, що знахідки кісток мамонта біля Оболоння були відомі, як мінімум з кінця XIX ст. [Смоличев, 1925]. У 1937 р. Ю.С. Виноградським на околиці села були зібрані кістки мамонта та інших тварин. Знахідки кісток траплялись протягом 1 км. Ним же були виявлені і 3 крем'яні різці [Виноградський, 1937, с. 5, 6, 9, 10]. На сьогодні, у Сосницькому краєзнавчому музеї ім. Ю.С. Виноградського зберігається бивень, знайдений біля с. Оболоння, орнаментований рядами діагонально нанесених насічок [Виноградський, 1955, с. 86—88]. Згідно інформації, отриманої від мешканців с. Оболоння, основна кількість відомих раніше мамонтових кісток походить з правого берега старого русла Десни. Це приблизно 1,5 км на захід від нещодавно виявленої стоянки.

Протягом розкопок 2011—2013 рр. на стоянці досліджено 12 м² площі. Розкоп 3 × 4 м розташований за північною стіною котельні школи (рис. 2). Від південної стінки розкопу до місця виявлення археологічних решток у самій котельні під час облаштування свердловини для води приблизно 3 м. Культурний шар залягає у самих верхах суглинку. На дослідженій ділянці він сильно пошкоджений постдепозиційними процесами. Окремі кремені зустрічались у шарах піску та ортзанду розташованих вище. Матеріал починає активно зустрічатись з глибини 3,60 м від репера (1,15 м від денної поверхні).

Для більшості фауністичних решток характерна погана збереженість. В першу чергу це відноситься до кісток, які містилися у піску, або на межі піску і суглинку. Більш задовільну, і навіть гарну, збереженість мають кістки, знайдені у суглинку. За попереднім аналізом, (визначення Л. Демей (Інститут палеонтології

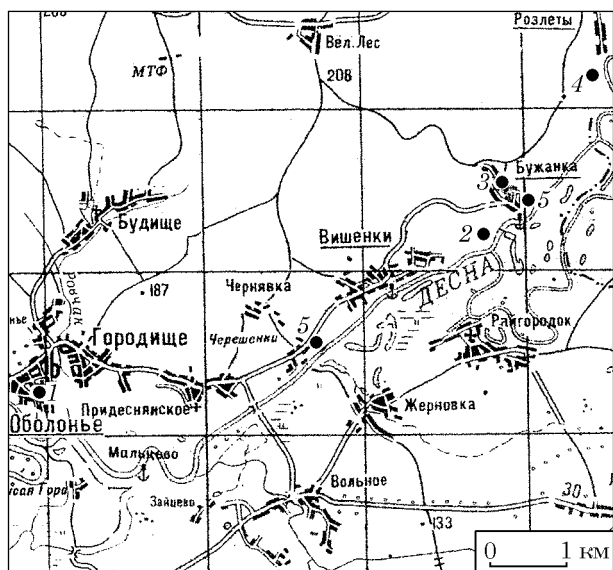

Рис. 1. Карта розташування стоянки Оболоння (1), стоянок Бужанка 1 (2) і 2 (3) та місця виходів кремню (4) і кварциту (4, 5)

людини, Париж, Франція)) більшість кісток належить мамонту (*Mammuthus primigenius*). Окрім решток мамонта виявлені кістки бурого ведмедя (*Ursus arctos*), вовка (*Canis lupus*), лисиці (*Alopex lagopus*) та зайця (*Lepus timidus*).

Кам'яний комплекс, виявлений на стоянці під час розкопок, включає 11553 кам'яних артефакти. Основною сировиною був типовий чорний або ж темно-сірий, часто з світло-сірими цятками жовтовий деснянський кремій. Найближчі, відомі нам, поклади такої сировини знаходяться за 15–20 км вище по Десні, біля с. Розлети (рис. 1). Поруч з ним достатньо значними частками представлений канівський, розповсюджений на палеолітичних стоянках Середнього Подніпров'я і смугастий рудобілий кремій. Походження останнього нам не відоме. Основна більшість крем'яних знахідок не патинована, частина вкрита біло-блакитною патиною. Поруч з кременем на стоянці використовувався високоякісний дрібнозернистий кварцит. Найближчі поклади такої сировини відомі за 6 км вище по Десні, біля с. Черешеньки. Такий же кварцит зустрічається і за 12 км вище по Десні, біля с. Бужанка та біля с. Розлети, там же, де і кремій (рис. 1).

Нуклеуси, виявлені на стоянці, усі крем'яні. Переважають одноплощадкові — їх 19 із 26. Усі нуклеуси є сильно спрацьованими. На робочих поверхнях переважають відщепові та мікроплатівчаті негативи. Більшість цілих крем'яних платівок мають довжину менше 5 см.

Серед 250 виробів з вторинною обробкою, 228 з кременю, та 22 кварцитових. Знайдені 13 мікролітів представлені переважно уламками виробів (рис. 3, 1–11). Вони усі крем'яні і виготовлені переважно з платівочок і мікроплатівок. Для їх виготовлення використовувалась в пер-

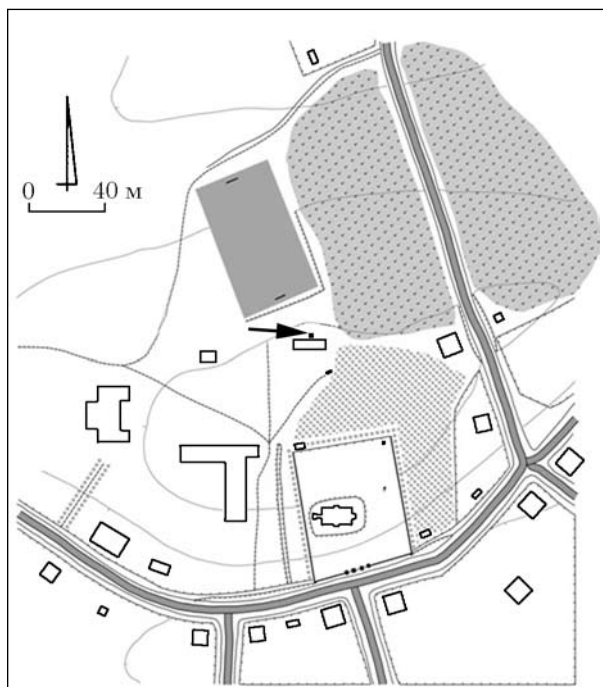

Рис. 2. План розташування стоянки Оболоння та розкопу. Стрілкою позначено розкоп 2011–2013 рр.

шу чергу дуже дрібна стрімка та напівстрімка ретуш, яка, як правило, не заходила глибоко в тіло платівки і майже не змінювала обриси заготовок. На частині виробів застосована венціальна ретуш. Усі 35 різців виготовлені з кременю (рис. 3, 12–23). Більшість виготовлена на платівках. Переважають бічні та серединні. Серед 24 крем'яних та 3 кварцитових скребачок домінують вироби «з носиком», як високих, так і плоских форм (рис. 4, 1–11). Більше половини крем'яних виробів з ретушшю — 119, та половину кварцитових — 16, представляють платівки з ретушшю та їх уламки. До крем'яних виробів з вторинною обробкою також належать: 2 проколки, одна з яких комбінована з різцем, 3 діагонально та 1 поперечно тронковані платівки, 19 відщепів та 1 уламок кременю з ретушшю та 13 невизначених уламків виробів з вторинною обробкою. Кварцитові вироби з вторинною обробкою також представлені 2 відщепами та 1 уламком виробу з ретушшю, який неможливо визначити [Ступак, Хлопачев та ін., у друці].

Раніше, ще до початку розкопок, стоянка була віднесена до епігравецького часу [Ступак, 2010; 2011; Stupak, 2012]. Цьому не суперечила і радіовуглецева дата, отримана за стінкою трубчастої кістки мамонта, що походила із свердловини в котельні школи — SPb_442: 15200 ± 200 BP [Ступак, Хлопачев, 2013]. Пізніше, за трубчастою кісткою мамонта, що була виявлена під час розкопок, була отримана інша дата — Oх-28035 20730 ± 120 BP. Найявністю у кам'яному комплексі специфічних орін'якських рис, що найкраще виражено у домінуванні серед скребачок виробів «з носиком» високих та плоских форм, результати геоморфологіч-

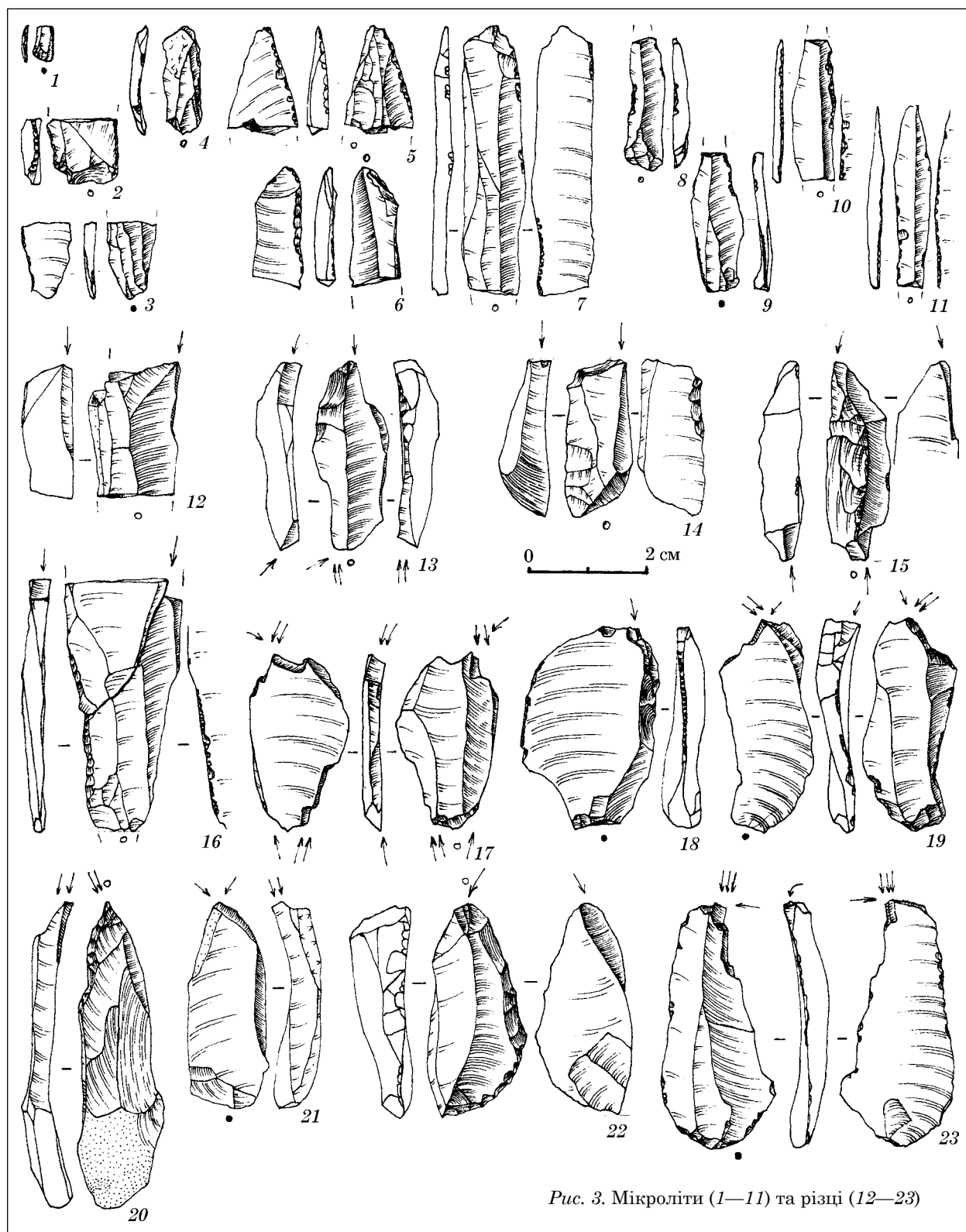

Рис. 3. Мікроліти (1—11) та різці (12—23)

них (Ю.Н. Грибченко) та палеокліматичних (М.С. Комар) досліджень, роблять другу дату більш вірогідною. Отже, Оболоння є першою стоянкою з виразними орін'якськими рисами у Середньому Подесенні і разом із стоянками Пушкарівського типу є однією з найдавніших пам'яток верхнього палеоліту цього регіону [Ступак, Хлопачев та ін., у друкі].

Дуже цікавими зразками представлений бивневий комплекс стоянки. Він є не менш специфічним аніж кам'яна індустрія. Оброблений бивень на стоянці представлений гравійованим бивнем та двома проксимальними фрагментами наконечників списів.

Безперечно найяскравішим виробом є гравійований бивень, виявлений місцевими меш-

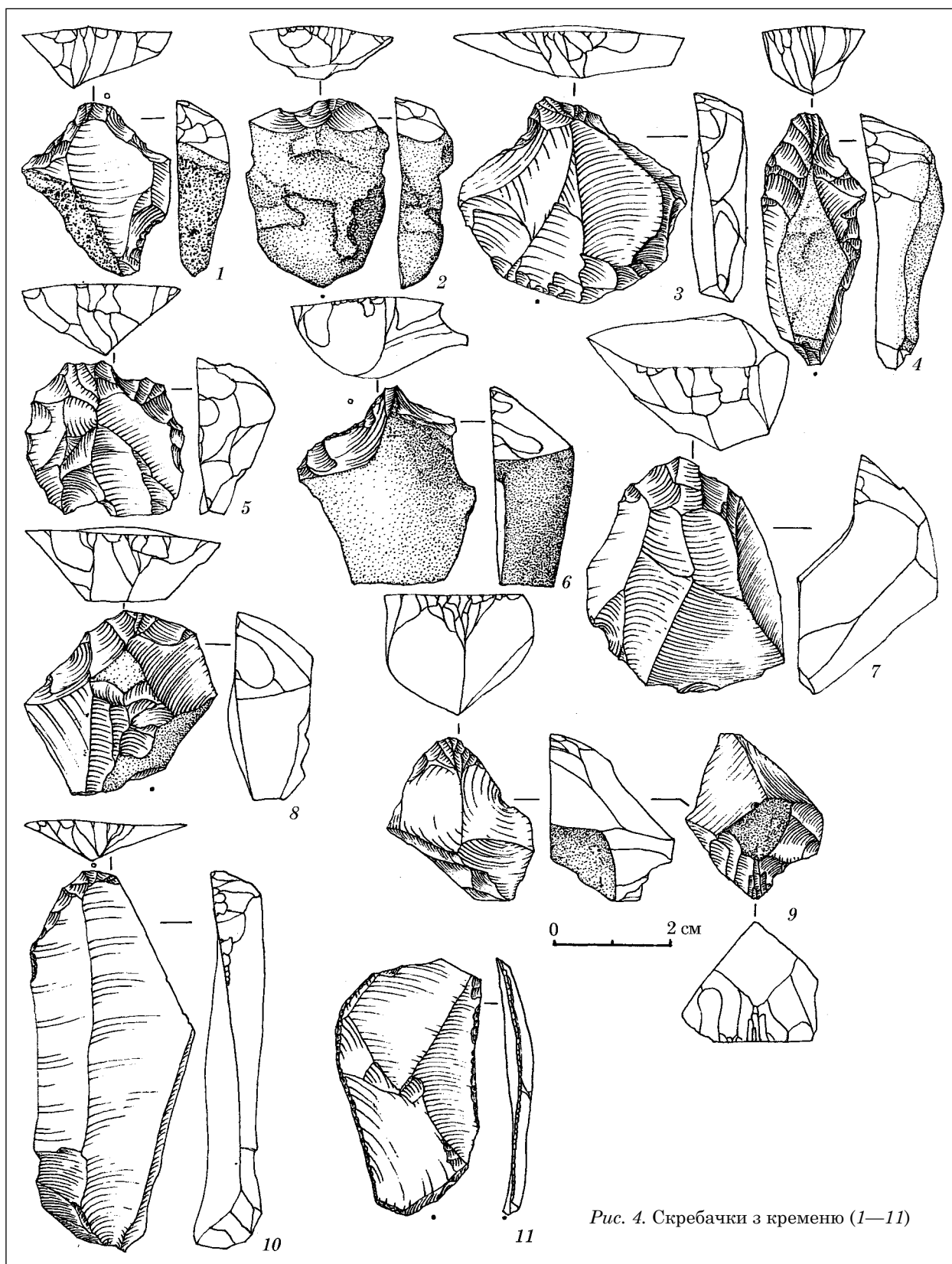

Рис. 4. Скребачки з кременю (1—11)

канцями під час риття свердловини для води в шкільній котельні у 2010 р. [Ступак, 2010; 2011; Stupak, 2012]. Цей бивень має кращу збереженість, ніж виявлені поруч з ним, хоча і має ряд природних та механічних пошкоджень. Природні пошкодження представлені

кількома повздовжніми тріщинами, окремі з яких спровоковані глибоко прорізаними елементами. Чимало ділянок бивня мають сліди, залишені корінням трави або моху. Механічні пошкодження поділяються на давні та сучасні. До давніх належать сліди дев'яти ударів,

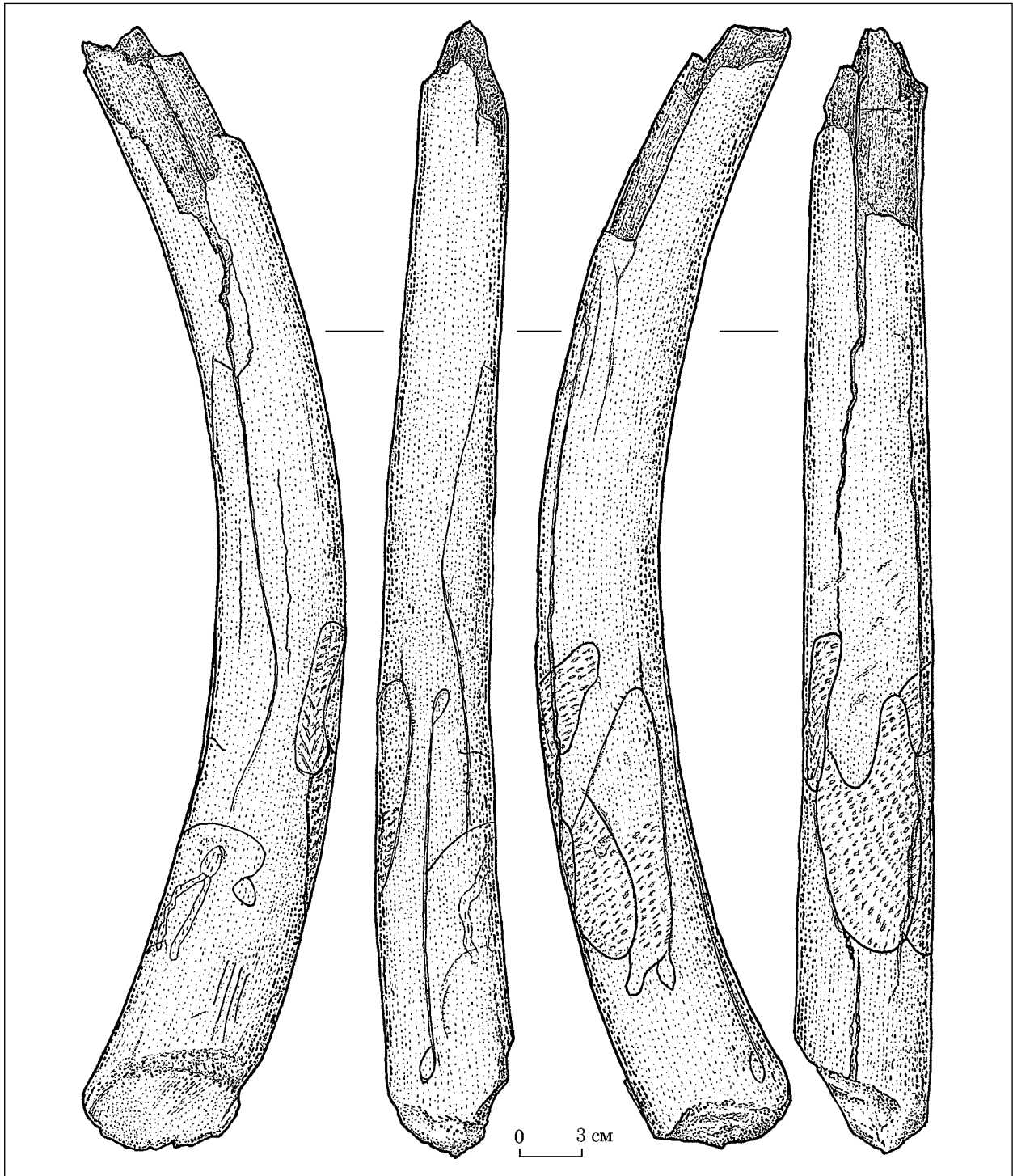

Рис. 6. Гравійований бивень (рис. А.В. Панікарського)

розташованих діагонально до осі бивня. Сучасні представлені кількома рубцями від ударів лопатою, що були завдані під час риття свердловини. На щастя, вони майже не пошкодили зображення (рис. 5 (див. вклейку); 6; 7).

Сам бивень має довжину по зовнішній кривизні 55,5 см, відстань між кінцями — 49 см. Дистальний кінець бивня (діаметр 5,2 см) зламаний і несе сліди свіжого зламу та розшарування по конусам зростання, проксимальний (діаметр 6,6 см) — утворений негативом попе-

речного розлому скошеної форми. Він утворює із зовнішньою поверхнею бивня кут 45° . Поверхня негативу має опуклу форму. Поперечне членування бивня було підготовлене прямим, глибоким і широким поперечним пазом на правій бічній поверхні бивня. Переламування було здійснено в напрямку від цієї поверхні до лівої бокової поверхні бивня. Залишки паза на бивні дозволяють зробити висновок, що спочатку він мав тупоподібну форму. Його довжина становила 6,5 см, ширина близько 2,5 см, а

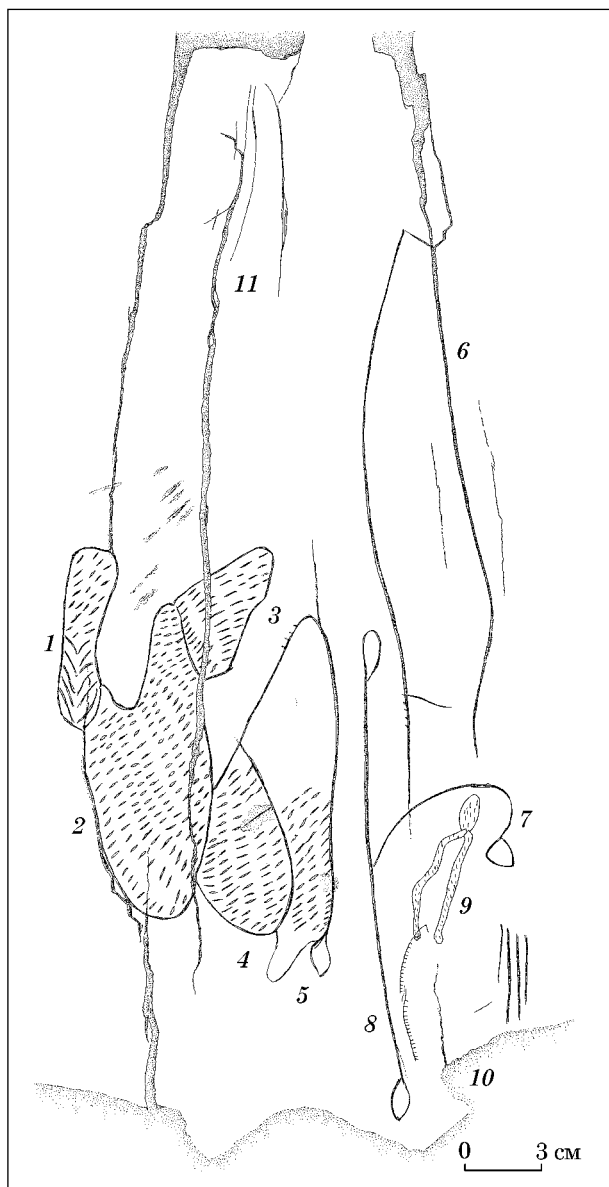

Рис. 7. Розгортка зображень на бивні (рис. А.В. Панікарського)

глибина в середній, найбільш глибокій частині — 1,2 см. При прорізуванні паза застосовувалося відразу три різних техніки — техніка рубання, техніка пиляння і техніка стругання. Виготовлення паза починалося з поперечних надпилів на поверхні бивня, надпил розширювався і поглиблювався за допомогою рубання, яке велося від країв надпилу до центру і вглиб паза. Найкраще сліди пиляння читаються на дні паза. Для обробки бортів паза також застосовувалася техніка стругання. На поверхні борта паза читається кілька груп з паралельних чітких лінійних слідів U-подібним перетином, довжиною від 0,5 до 1,0 см, шириною 0,1—0,2 см і глибиною 0,05—0,1 см. Ці сліди йдуть поверх слідів рубання, а в ряді випадків і перекривають один одного. Стругання здійснювалося в різних напрямках, але завжди поперек мікроструктури бивня — від дна до

крайової частини паза. Характер і напрямок подібних слідів дозволяє припустити, що перед обробкою бивень перебував у розм'якшеному, розмоченому стані. Розм'якшення бивневої сировини перед обробкою активно використовувалося епіграветським населенням прильодовикової зони. Однак описана вище техніка як виготовлення самого паза, так і спосіб підготовки поперечного розламування бивня специфічна і не має аналогів у відомих нам бивневих індустріях Середнього Подніпров'я [Хлопачев, 2006]. Широке використання техніки стругання поперек мікроструктури бивня, в напрямку від серцевини до зовнішньої поверхні (і також по розм'якшеному матеріалу) нам відомо в ориньякських культурах Європи. Вивчення під збільшенням гравіювань на поверхні бивня показало, що значна їх частина була виконана в той момент, коли поверхня бивня була розм'якшена. Однак є й такі гравіювання, які були нанесені, безсумнівно, в момент, коли бивень вже втратив або ще не придбав «зручних» якостей для обробки.

Головний «сюжет» складається з п'яти об'єднаних між собою зображень. Композиція нанесена на поверхню бивня ближче до проксимального його кінця (рис. 5—7).

Перше зображення видовженої, дещо звуженої посередині, форми (рис. 7, 1). У нижній частині воно трохи пошкоджене тріщиною. Максимальна довжина 6,6 см. Найвужче місце має ширину 1,00 см. Контур прорізаний широкою і досить глибокою лінією, максимальна ширина якої 1,00 мм. Верхня половина зображення заповнена рядами насічок, розташованими діагонально до довжини фігури, нижня — рядами шевронів. Насічки мають довжину від 3,0 до 7,0—8,0 мм і були нанесені (принаймні більша частина з них) зліва направо. Максимальна ширина насічок більша 1,0 мм.

Ця фігура дуже нагадує розгорнуті в анфас статуетки з Мізинської стоянки, частину з яких вважають зображеннями жінки [Мізин, 1931; Абрамова, 1962, с. 33—34, 58; 1966, с. 20—21, 90—93, 185—186; Шовкопляс, 1965, с. 217—236]. Нанесені на її нижній частині шеврони традиційно трактуються як ознака жіночої статі. Вірогідно, насічками, які прикрашають верхню частину, показано одяг та, можливо, передано його фактуру. Подібний зображувальний засіб одягу та його елементів — насічками різного вигляду — доволі часто трапляється на палеолітичних фігурках жінок [Окладников, 1941; Абрамова, 1960].

Вісь розташування цієї фігури та вісь розташування іншої антропоморфної фігури зумовили черговість подання нами інших зображень.

Друге зображення має аморфну форму, підокруглу в нижній частині та з двома виступами у верхній, один із яких примикає до першої фігури (рис. 7, 2). Зображення в кількох місцях пошкоджене природними тріщинами. Його

контур виконаний суцільною лінією такої самої глибини, як і у попереднього зображення, а поверхня заповнена рядами ритмічно нанесених насічок. Вони нанесені зліва направо. Всього видно десять чітких рядів, рядність яких наприкінці порушена. Це особливо чітко видно на виступаючих частинах зображення біля першої фігури та біля наступної верхньої. Більшість насічок мають приблизно однакову довжину й ширину. Їх довжина від 2,0 мм до 5,0 мм, ширина коливається в межах 1,0 мм. Найдовшими насічками виконано перший ряд, найменші трапляються в останніх.

Судячи з того, що давній майстер не витримував чітку рядність і з того, що кількість насічок у кожному ряду різна, можна вважати, що кількість насічок і кількість рядів не мала якогось певного значення. На нашу думку, нанесенням насічок художник прагнув передати фактуру того, що він хотів зобразити. Найвірогідніше, ця композиція, як і три інші поряд, являють собою шкури, зображені хутром назовні.

Трете зображення нанесене впритул до верхньої, виступаючої частини попереднього (рис. 7, 3). Його контур виконаний лінією приблизно такої самої ширини й глибини, як і попередній. Особливо цікава нижня, викривлена частина лінії контуру. Наносячи її, майстер трохи збився, після чого — замість того, щоб провести пряму лінію, що простіше — він прорізав її трохи викривленою. Цей факт свідчить на користь того, що давній художник чітко уявляв, що він хоче зобразити. Поверхня цього зображення, як і попереднього, заповнена нанесеними зліва направо рядами насічок. У першому ряду кілька насічок нанесені безпосередньо від лінії, яка відділяє друге зображення від третього. Якщо перші три ряди виконані достатньо чітко і з дотриманням певної ритмічності, то далі порядок нанесення рядів був дещо порушений. Більшість насічок мають довжину 4,0—5,0 мм, вони довші й вужчі ніж на попередньому зображенні. Схоже, що їх нанесено іншим різцем.

Четверте і п'яте зображення мають у верхній частині спільну лінію контуру. Четверта фігура примикає до правого боку другої (рис. 7, 4). Вона зазнала незначного механічного пошкодження. Знизу фігура округла, зверху — закінчується гострим виступом. Контур її нанесений лінією такої ж товщини й ширини, як і попередній. Всередині заповнена п'ятьма розташованими один над одним рядами насічок, вирізаних зліва направо. Більшість насічок має довжину 4,0—6,0 мм. Їхня форма має інші пропорції, ніж насічки на попередніх зображеннях. Вірогідно, для їхнього нанесення був використаний інший різець.

П'ята фігура має видовжену форму: у верхній частині вона схожа на конус, у нижній закінчується виступом і листкоподібним «хвостом» (рис. 7, 5). Якщо більша частина зображення прокреслена лінією таких же пропор-

цій, як і в попередніх фігур, то нижня (виступ і «хвіст») — тоншою і не такою глибокою. Лише частина цієї фігури вкрита насічками — чітко видно три ряди нанесених зліва направо рисок. Останній ряд прилягає до лінії контуру. Досі лише кілька насічок на третьому зображенні були проведені поряд контурної лінії. Формою й пропорціями вони подібні до насічок, якими вигравійоване четверте зображення.

На верхньому кінці рядність на п'ятій фігурі порушена, хоча було вдосталь місця для продовження гравіювання. Це ще одна особливість, яка відрізняє це зображення від інших, де порушення рядності відбувалося переважно через обмеженість площі фігури лінією контуру. Отже, на нашу думку, художник не заповнив увесь простір цього зображення насічками цілком свідомо. У верхній частині фігури до лінії контуру ззовні примикають чотири поперечні риси. Разом із «хвостом» це єдині елементи, які виходять за зовнішній контур першої композиції.

Враховуючи специфічні особливості рядів насічок, можна зробити висновок, що художник, по-перше, під час створення композицій тримав бивень перед собою у поперечному положенні; по-друге, спочатку він наносив контур зображень, а потім заповнював їхній внутрішній простір; по-третє, для гравіювання він скористався кількома різцями. Схоже, всі графічні композиції були виконані майстром цілком свідомо, і він зобразив конкретні для нього речі.

Перша фігура, на нашу думку, зображує жінку. Її форма та наявність шевронів споріднює це зображення з мізинськими статуетками. Насічки на верхній частині фігури, напевно, передають хутрянний одяг.

Виходячи з того, що в кожному з інших чотирьох зображень не витримана чітка рядність при нанесенні насічок, кількість рядів і насічок не мала значення для давнього майстра. Ними він передавав фактуру поверхонь тих речей, які він зображував. Як уже зазначалося, ми вважаємо ці зображення шкурами, розкладеними хутром назовні. З-поміж них вирізняється п'яте, з поверхнею, лише частково вкритою насічками. Вірогідно, таким чином зображена шкура, на якій хутро вкриває лише певну частину, а інші ділянки, можливо, оброблені.

Найбільшою фігурою, прокресленою на бивні, є стилізоване зображення людини у профіль (рис. 7, 6). Максимальна його довжина 20,8 см. Воно нанесене лінією приблизно такої самої ширини й глибини, як і попереднє. Фігура не має голови та ознак статі. Антропоморфності їй надає чітко прокреслена лінія спини. Спереду, внизу, поперек лінії контуру розташовані п'ять дрібних насічок завдовжки 1,0 мм. Від верхньої насічки відходить хвилеподібна лінія. Вона набагато тонша і не така глибока, як лінії контуру та насічок. Гравійовані зображення людини в профіль без голови є характерни-

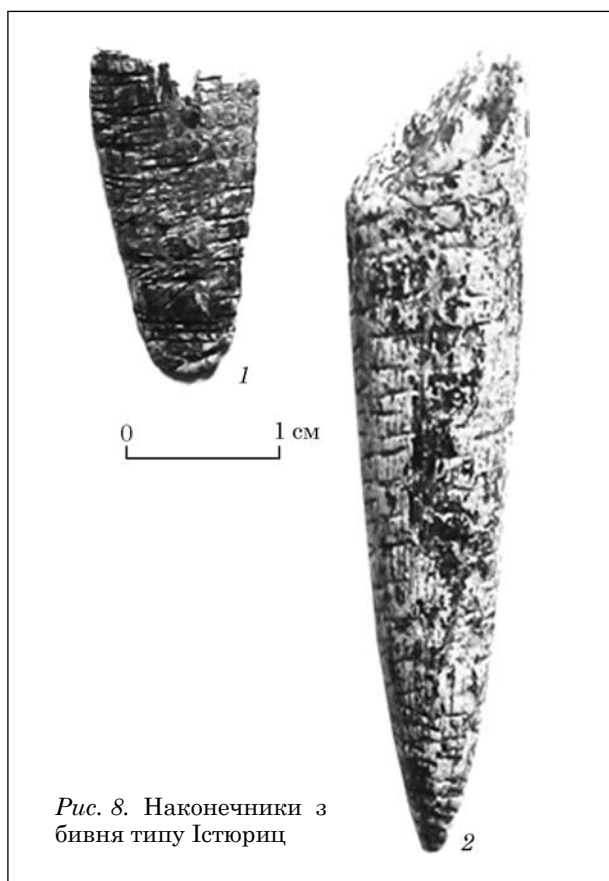

Рис. 8. Наконечники з бивня типу Істюріц

ми для західного та центральноєвропейського палеолітичного мистецтва [Абрамова, 1966, с. 20—27]. Хоча слід зауважити, що ця фігура віддалено нагадує мізинські статуетки у профіль. Їх споріднює, зокрема, відсутність виділеної голови.

Нижче антропоморфної фігури розташований посохоподібний предмет, який закінчується голівкою підтрикутих обрисів (рис. 7, 7). Його нанесено не надто широкою, але доволі глибокою лінією, ширина й глибина якої донизу зменшуються. Найчіткіше прорізна голівка. Кінець майже впритул наближається до зображення у вигляді повздовжньої лінії, яке закінчується листоподібними голівками (рис. 7, 8). Воно прокреслене лінією приблизно такої ж ширини й глибини, як і попереднє. На верхній його частині, виконаній глибшою лінією, ледь помітні дев'ять дрібних насічок, розташованих поперечно до основної лінії. Загальна довжина цього зображення 17,6 см. Цей мотив не має аналогій у палеолітичному мистецтві не тільки Дніпровського басейну, але й інших територій Євразії.

Праворуч від останнього зображення, нижче посохоподібної фігури, нанесене ще одне, на нашу думку, змії (рис. 7, 9). Виконана дуже тонкими й неглибокими лініями, вона має голівку та два хвости. Спершу була прокреслена голівка, потім хвилясте тіло змії, пізніше — майже пряме тіло. Вірогідно, художник таким чином

зобразив змію в русі та у стані спокою. Фактура зміїної шкіри передана дрібними насічками.

Зображення змії невідомо на території Східної Європи, хоча на пам'ятках Західної Європи цей сюжет трапляється [Абрамова, 1962, с. 64]. Відомі зображення змії також на пластині з бивня зі стоянки Мальта [Абрамова, 1962, с. 64, табл. L, 2; LI, 2]. Загалом же образи рептилій рідкісні для мистецтва палеоліту. На території Дніпровського басейну маємо лише черепаху, представлену на відомому бивні з Кирилівської стоянки [Яковлева, 1987]. Не виключено, що й описана посохоподібна фігура стилізовано передає змію. Якщо це так, то можна говорити про застосування на бивні для зображення одного конкретного образу кількох художніх стилів.

Нижче останньої, перетинаючи хвіст змії, прокреслені дві тоненькі неглибокі лінії з нанесеними поперек до них насічками (рис. 7, 10). Подібні лінії з поперечно розташованими насічками є типовими для зображень кирилівського бивня [Яковлева, 1987].

У верхній частині бивня, вище основного зображення, уздовж тіла бивня нанесено ще кілька тонких неглибоких ліній (рис. 7, 11). Можливо, вони демонструють початкову стадію нанесення якогось символу.

Оскільки поряд із декорованим бивнем були знайдені й інші, які були приблизно такого ж розміру та діаметра, можна припустити, що гравіювання здійснювалося безпосередньо на стоянці Оболоння. Те, що декорований бивень краще зберігся за інші, вірогідно, свідчить про спеціальну обробку його поверхні перед нанесенням гравіровки. На можливість застосування такої обробки вказує наявність тонких неглибоких повздовжніх ліній на поверхні іншого, одного із знайдених разом із гравійованим.

Щодо співвідношення зображень, то на нашу думку, вони були нанесені в різний час і не утворюють єдиної композиції. Кожна з фігур несла певне смислове навантаження і була важливою для давньої людини у певний проміжок часу.

Серед усіх відомих у Дніпровському басейні та на суміжних територіях бивнів з гравіюванням, за характером зображень Оболонський бивень є найближчим до кирилівського. Кирилівський та бивень з Оболоння відрізняються від інших, для яких типовими є орнаментальні композиції з геометричних елементів, тим, що на них передані конкретні образи. З кирилівським же його споріднює і присутність зображення (або зображень) рептилій та ліній з нанесеними поперек до них насічками. Натомість з мізинською художньою традицією цей бивень споріднює зображення жінки, яке нагадує мізинські статуетки в анфас, та орнаментация фігури шевронами.

Під час польових робіт 2011—2012 рр. були виявлені проксимальні фрагменти наконечни-

ків списів (насади). Більший має довжину 5,3 см і діаметр 1,3 см (рис. 8, 2). Він має загострену форму та округлий перетин. Вся його поверхня посічена численними короткими поперечними паралельними нарізками. Нарізки наносилися на поверхню послідовними рядами. Всього таких рядів — шість. Насічки з сусідніх рядів розташовуються дуже близько один до одного, на окремих ділянках вони перетинаються, а в районі вістря — утворюють спіраль, яка добре читається.

Довжина другого фрагменту — 22 мм, ширина частини, що зберіглася, — 11 мм, товщина — 3 мм (рис. 8, 1). Уся поверхня фрагменту вкрита дрібними насічками.

Всі названі ознаки дозволяють нам віднести дані вироби до наконечників типу Істюріц. У Західній Європі наконечники Істюріц виготовлялися в основному з рогу оленя. Більшість знахідок пов'язано з територією Південно-Західної Франції Шасер (Chasseur), шар А; Істюріц (Isturitz), шар IV і III; Фактор (Facteur), шар В; Рок де Гаводом (Roc de Gavaudum), основний шар; Рок де Комб (Roc de Comb), шар 2; Батюз абрі (Battuts abri), шар 7; Пато (Pataud), шар 4; Рок Сен-Крістоф (Roque Saint-Christophe), верхній шар. Виняток становить стоянка Гойе (Goyet), провінція Намюр, Бельгія. Для наконечників типу Істюріц, які розглядаються як один з культуровизначальних типів кістяних виробів для граветійських індустрій з різцями типу Ноай (Noaille) [Sonneviller-Bordes, 1974], характерна сплюснена, подпрямокутна форма поперечного перерізу. Наконечники із загостреним насадом і круглим перетином датуються мадленським часом. Саме з ними демонструє найбільшу схожість наконечник із Дорошівців. У Східній Європі знахідки наконечників типу Істюріц рідкісні і представлені виключно їх мадленським різновидом. Наконечники типу Істюріц, виготовлені з бивня мамонта, що мають округлий поперечний переріз і близькі за формою до наконечника з Оболоння, представлені в матеріалах стоянки Костьонки 2 (23800—16190 р. т.) і Дорошівці (21000—15000 р. т.).

Наконечники знайдені на стоянці Оболоння демонструють найбільшу схожість з виробами даного типу, представленими в кістяній індустрії стоянки Істюріц. Причому остання є єдиною стоянкою, де наконечники Істюріц були представлені як в граветському (IV), так і в епіграветському (III) шарах.

Виявлення на Оболонні наконечників типу Істюріц, характерних в першу чергу для граветських пам'яток Західної Європи є надзвичайно цікавим і з огляду на те, що при аналізі бивня з гравіюванням, були зафіксовані технологічні прийоми обробки, що не мають аналогів серед бивневих індустрій Середнього Подніпров'я, а деякі зафіксовані — відомі в оріньякських культурах Європи [Ступак, Хлопачев, 2012, с. 103].

Таким чином, дослідженнями стоянки Оболоння був відкритий не тільки новий специфічний кам'яний комплекс, який не має аналогів, як у Подесенні, так і у Дніпровському басейні, а і виявлений новий специфічний бивневий комплекс. Не дивлячись на його малочисельність вже зараз можна сказати, що його специфіка полягає у наявності не типових для Середнього Подніпров'я виробів — наконечників типу Істюріц, застосуванні не відомих раніше на цій території прийомів обробки бивня, а з іншого боку наявності в орнаментальних сюжетах на гравіюваному бивні елементів, схожих з відомими на цій території раніше, зокрема на кирилівському бивні та у Мізині. Подальше збільшення колекції бивневих виробів з розкопок стоянки дозволить вивчити не відому раніше в Середньому Подніпров'ї кістяну індустрію, допоможе у визначенні місця стоянки Оболоння у культурно-історичних процесах верхнього палеоліту регіону та краще зрозуміти генезис епіграветських пам'яток Подесення.

Абрамова З.А. Элементы одежды и украшений на скульптурных изображениях человека эпохи верхнего палеолита в Европе и Сибири // МИА. — 1960. — № 76. — С. 126—149.

Абрамова З.А. Палеолитическое искусство на территории СССР. — М.; Л., 1962. — 86 с.

Абрамова З.А. Изображение человека в палеолитическом искусстве Евразии. — М.; Л., 1966. — 233 с.

Виноградський Ю.С. Из археологических исследований 1937 р. на Сосниччине // НА ІА НАНУ. — Ф. 12. — Спр. 15.

Виноградский Ю.С. Археологические работы Сосницкого историко-краеведческого музея (к 35-летию со дня основания) // КСИА АН УССР. — 1955. — Вып. 5. — С. 86—93.

Мізин: Визначніші серії кістяних виробів Мізинської палеолітичної стації в освітленні Федора Вовка (за ред. М. Рудинського). — К., 1931. — 65 с.

Окладников А.П. Палеолитическая статуэтка из Бурети (раскопки 1936 г.) // МИА. — 1941. — № 2. — С. 104—108.

Смоличев П.И. Палеонтологические находки на Черниговщине (Список находок; Чернігів 12.03.1925 р.) // НА ІА НАНУ. — Фонд П.І. Смоличева. — Ф. 6. — № 12.

Ступак Д.В. Нова верхньопалеолітична стоянка Оболоння в Середньому Подесенні // Кам'яна доба України. — К., 2010. — Вип. 13 — С. 169—178.

Ступак Д.В. Дослідження епіграветських стоянок півдня Середньої Десни // Археологія. — 2011. — № 1. — С. 51—68.

Ступак Д.В., Хлопачев Г.А. Дослідження верхньопалеолітичної стоянки Оболоння // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 г. — Чернигов, 2012. — С. 103—105.

Ступак Д.В., Хлопачев Г.А. Верхньопалеолітична стоянка Оболоння. Дослідження 2012 р. // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 г. — Гомель, 2013. — С. 196—198.

Ступак Д.В., Хлопачев Г.А., Грибченко Ю.Н., Комар М.С. Нова верхньопалеолітична стоянка Оболоння // Епіграветський час на території Середнього Подніпров'я. — у друці.

Хлопачев Г.А. Бивневые индустрии верхнего палеолита Восточной Европы. — СПб., 2006. — 262 с.
Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. — Киев, 1965. — 327 с.

Яковлева Л.А. К изучению гравировки на бивне из Кирилловского позднелептостеинового поселения // Исследования социально-исторических проблем в археологии. — Киев, 1987. — С. 177—186.

Denise de Sonneville-Bordes. Fiche sagaie d'Isturitz // Fiche typologiques de l'industrie osseuse preistorique. Cahier I, Sagaies. — Aix-en-Provence, 1974. — Fiche 8. — P. 93—96.

Stupak D. Explorations of Epigravettian Sites in the South of the Middle Desna Area // Ukrainian Archaeology. — 2011. — К., 2012 — P. 10—25.

Д. В. Ступак,
Г. А. Хлопачев

ОБРАБОТАННЫЙ БИВЕНЬ СО СТОЯНКИ ОБОЛОННЯ

Территория Среднего Подесенья была очень привлекательной для освоения древним человеком. В первую очередь такая привлекательность была обусловлена обеспеченностью региона фаунистическими и разного рода сырьевыми ресурсами. В том числе и бивневыми. В 2010 г. была открыта новая верхнелептостеиновая стоянка Оболонья. Она расположена непосредственно в центре с. Оболонья Коропского р-на, Черниговской обл. Раскопками был выявлен специфический каменный комплекс с ориньякскими чертами. Учитывая специфичность каменного комплекса, результаты геоморфологических и палеоклиматических исследований более вероятной датой представляется Ох-28035 20730 ± 120 BP. Не менее специфическим оказался и бивневый комплекс. Он состоит из гравированного бивня и двух фрагментов наконечников типа Истюриц. Специфичность комплекса обуславливают с одной стороны присутствие наконечников типа Истюриц — не характерных для Среднего Поднепровья, применение при обработке гравированного бивня приемов, не известных в этом регионе, а с другой — присутствие в орнаментальных сюжетах на гравированном бивне элементов, сходных с известными на этой территории раньше, собственно, на кирилловском бивне и в Мезине. Дальнейшее увеличение коллекции бивневых изделий из раскопок Оболонья позволит изучить не известную ранее в Среднем Поднепровье костяную индустрию, поможет в определении места стоянки в

культурно-исторических процессах верхнего палеолита региона и лучше понять генезис эпиграветтских памятников Подесенья.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Восточная Европа, Среднее Подесенье, верхний палеолит, эпиориньяк, граветт, эпиграветт, гравированный бивень, наконечники типа Истюриц.

D. V. Stupak,
G. A. Khlopachyev

PROCESSED TUSK FROM OBOLONNYA SITE

The territory of the Desna River middle region was very inviting for the development by ancient men. First of all, such attractiveness of the region was caused by its provision with faunal and various natural resources, including tusks. In 2010, a new Upper Palaeolithic site Obolonnya was discovered. It is located directly in the centre of Obolonnya village in Korop Region of Chernihiv Oblast. Excavations revealed a specific stone assemblage with Aurignacian features. Taking into consideration the specificity of the stone assemblage and the results of geomorphological and palaeoclimatic research, the date Oх-28035 20730 ± 120 BP seems to be more probable. Tusk assemblage appears to be specific as well. It consists of an engraved tusk and two fragments of Isturitz type tips. The peculiarity of the assemblage is caused, on the one hand, by the presence of Isturitz type points which are not typical for the Middle Dnipro region, and by using the techniques unknown in the region in the engraved ivory processing, and on the other hand, by the presence of elements in ornaments engraved on the tusk similar to the known on this territory before, namely, on the tusk from Kyrylivka and in Mezyn site. Further extension of ivory products collection from the excavations at Obolonnya will allow the authors to study the bone industry not previously known in the Dnipro River middle region and will help in determination of the site's place in the cultural and historic processes of the Upper Palaeolithic in the region and in better understanding the genesis of epi-Gravettian sites in the Desna River region.

К е y w o r d s: Eastern Europe, Desna River middle region, Upper Palaeolithic, epi-Aurignacian, Gravettian, epi-Gravettian, engraved tusk, Isturitz type tips.

Одержано 9.10.2013

*В. М. Фоменко, Н. Б. Бурдо,
Л. А. Співчина*

БАГАТОШАРОВА ПАМ'ЯТКА ТАШЛИК II

Невелика, але унікальна за складом колекція матеріалів різного часу, отриманих під час розкопок Миколаївської експедиції 1978—80 рр. з місцезнаходження Ташлик II, зберігається в НФ ІА НАН України (колекція № 992, під цим номером зберігаються матеріали з пам'яток Ташлик II та Ташлик III). Не всі матеріали, представлені у звітах про розкопки, наявні у цій колекції Наук. фондів. Введенню у науковий обіг знахідок з цього пункту присвячена стаття.

Ключові слова: Ташлик, неоліт, енеоліт, трипільська, середньостогівська, дерієвська, ямна культури, горизонти.

Багатошарова пам'ятка Ташлик II (Арбузинський район, Миколаївська область) розташована за 3 км на південь від сучасного міста Южноукраїнськ (рис. 1, 1).

Її виявлено у 1978 р. співробітниками Миколаївської (Інгурської) експедиції Інституту археології АН України (керівники: у 1966—1988 рр. О.Г. Шапошникова, з 1989 р. — В.М. Фоменко) під час обстеження ділянки долини невеликої річки Сухий Ташлик (ліва притока Південного Бугу), на західному схилі Ташлицької балки у 0,5 км від греблі водосховища Південноукраїнської АЕС (рис. 1, 2). Балка впадає в долину річки Південний Буг за 3 км від села Бузьке вище по течії. Знахідки сконцентровано на пологому мисі, який утворено заворотом р. Сухий Ташлик, за 1,5 км від устя річки, безпосередньо навпроти невеликої балки зі скелястими крутими схилами, що впадала в нього зі сходу, між гирлом Ташлика і греблею. У гирлі цієї балки гранітні берегові скелі являли собою вертикальну стіну заввишки близько 15 м., яка навпроти мису дугою по-

вертала на південний захід. Цей район належить до гранітно-степового Побужжя — однієї з найдавніших ділянок суші Євразії на південному краї Українського кристалічного щита. Тут Південний Буг прорізав кристалічний масив, створивши вузьку каньйоноподібну долину з величними гранітними скелями, порожистим руслом, водоспадами й островами.

Дослідження місцезнаходження Ташлик II проводилися у 1978—1980 рр. [Шапошникова і др., 1978/11; 1979/6; 1980/6]. Важливим завданням розкопок було з'ясування стратиграфії пам'ятки. Західний подовжній борт розкопу 1979 р. (він же східний бік центральної бровки) й поперечна контрольна бровка виявили чотири горизонти ґрунтових нашарувань, що були перекриті потужним шаром жовтого суглинку, переміщеного вниз по схилу з плато внаслідок спливання (рис. 2, 1). Спостерігалось наступна послідовність залягання ґрунтових прошарків різного ґатунку (заміри глибин зроблені від нульової точки — репера):

0—1,0 м — жовтий алювіальний суглинок;

1,0—1,2 м — чорнозем із суглинистими прошарками. По горизонталі перемежуються темні й жовтуваті ділянки;

1,2—1,4 м — гумусований суглинок жовтуватого кольору;

1,35—1,65 м — гумусований суглинок, у верхній частині (1,3—1,5 м) більш темний;

1,65—1,8 м — чорнозем з вкрапленнями сухого зернистого лесу;

1,8—2,4 м — чорнозем, пронизаний тонкими лініями з відкладення солей і включеннями затверділого лесу;

2,4 м і нижче — чорнозем з домішкою гранітної крихти, материкова кристалічна порода — граніт.

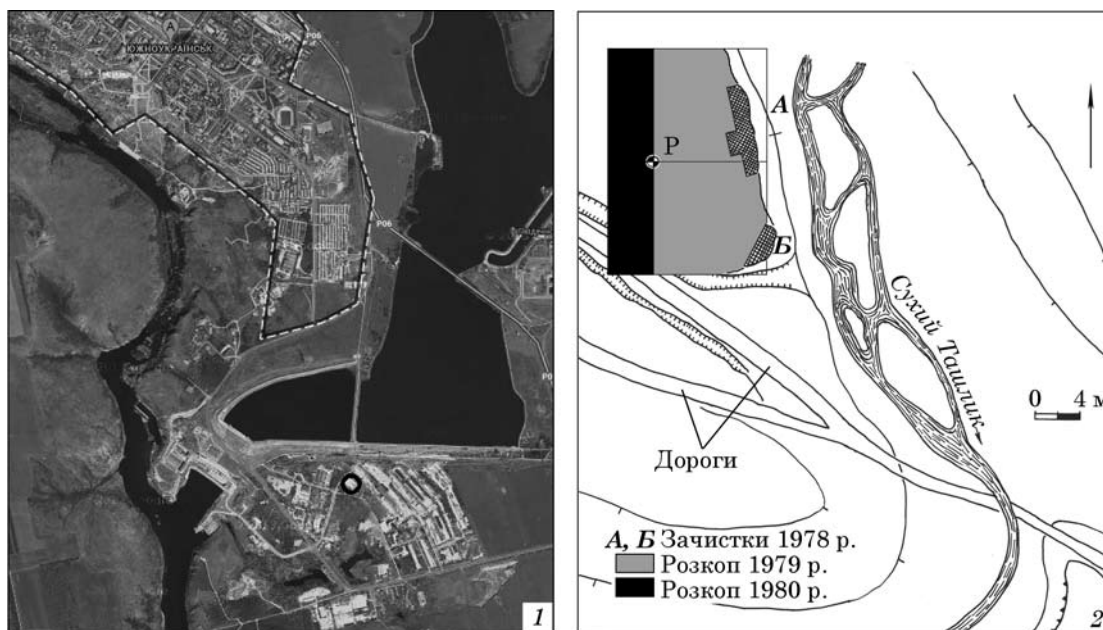

Рис. 1. Стоянка Ташлик II: 1 — супутникова зйомка; 2 — місце розташування розкопів

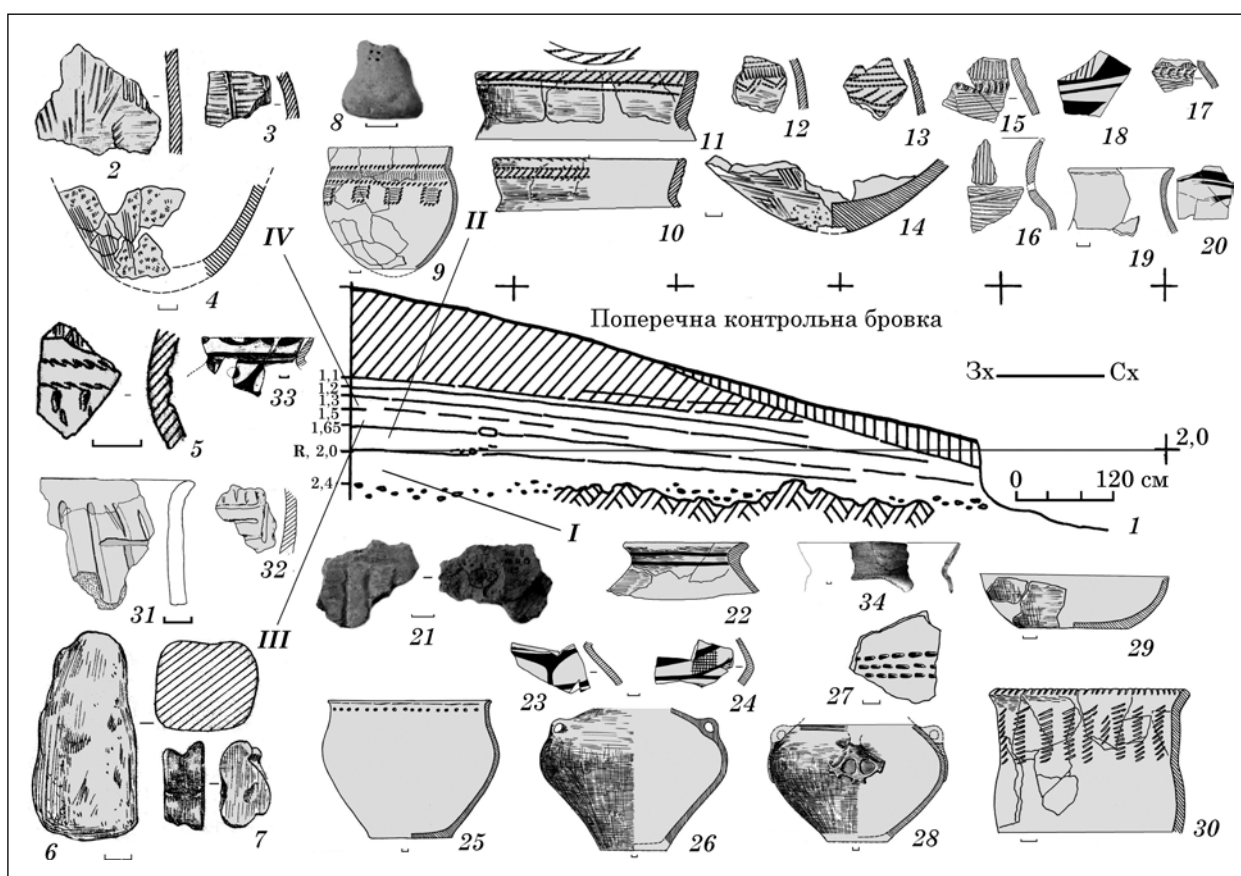

Рис. 2. Стоянка Ташлик II: 1 — розріз у бровці в напрямку захід—схід; знахідки з культурних горизонтів: I (21—30, 31—32, 34) — першого (нижнього); II (8—20, 33) — другого; III (5—7) — третього; IV (2—4) — четвертого

Шари гумусованого суглинку й чорнозему являють собою в розрізі горизонтальні паралельні смуги. В напрямку з півночі на південь було зафіксовано лише невелике загальне зниження їх рівнів, яке становить у південній час-

тині розкопу 0,2—0,25 м, порівняно з відповідними горизонтами в районі репера.

Пониження шарів простежено у східному напрямку, найбільший схил шарів спрямований на схід, до берегової кромки Ташлика (рис. 2,

1). При цьому загальний рівень материкової кристалічної породи в цілому майже горизонтальний як по лінії північ-південь, так і в напрямку захід—схід.

Описана вище послідовність ґрунтових шарів презентує чітку картину перевідкладення їх природного залягання. Відповідно виявлена стратиграфія культурних горизонтів не може відповідати їх хронологічній послідовності.

ПЕРШИЙ КУЛЬТУРНИЙ ГОРИЗОНТ

Перший (нижній) культурний горизонт фіксується археологічними знахідками у нижній частині чорноземного шару. Сучасну денну поверхню було зафіксовано на рівні 2,10 м від реперу. Відповідно рівень давньої поверхні знаходився на глибині 2,2—2,3 м. Нижче — материковий шар без культурних залишків до рівня 2,4 м і глибше. В чорноземі помітна велика домішка гранітної крихти й виходи материкової кристалічної породи. Рівень давньої поверхні нижнього культурного горизонту у межах розкопу поступово знижувався на південь (до відмітки 2,4 м) і схід (до 2,5—2,65 м) (рис. 2, 1).

З першим культурним горизонтом пов'язані дві плями обпаленого ґрунту (вогнища 4 і 5, дослідження 1979 р.), довкола яких спостерігалася значна концентрація культурних решток. По всій площі розкопаної ділянки лежали розкидані уламки граніту різного розміру.

Вогнище 4 виявлено на глибині 2,5 м. Це було невелике заглиблення у чорноземі діаметром 0,5 м і глибиною 0,03—0,04 м, з дуже похилими краями й прожареним на 2—6 см дном. У заповненні вогнищного заглиблення траплялися невеликі грудки червоного пропеченого ґрунту. На дні виявлені 2 невеликих уламки кісток тварин і крем'яний відщеп.

На південь від вогнища 4 виявлено три скупчення кераміки. Перше і друге скупчення утворені фрагментами стінок (близько 100 черепків) від однієї великої сферо-конічної посудини з червоноуватої глини з домішкою крупного білого піску (загалом, з добре заглаженою поверхнею (рис. 2, 26), яка належить до трипільської культури фіналу етапу СІ — початку СІІ. За технологічними ознаками до цієї посудини близький фрагмент товстостінної миски, ангобований з обох сторін та розписаний зсередини.

Третє скупчення становлять дрібні уламки посудини (47 фрагментів) з домішкою товченої мушлі у глині і заглаженою поверхнею буруватого кольору. Ще декілька уламків від цього ж виробу знайдені у сусідньому з півдня квадраті II-15. По формі вона реконструюється як широко відкритий плоскодонний горщик з похилими плічками, майже прямими вінцями з трохи відігнутих краєм. Зовні по краях вінця нанесений горизонтальний ряд відбитків

трубчастого штамп (рис. 2, 25). Вірогідно, цей горщик складає один культурний комплекс із сферо-конічною посудиною і датується фіналом Трипілья СІ — початком СІІ.

У 2,5 м на південний захід від вогнища 4, у квадраті II-9 знайдена тонка шліфувана кістяна пластина, вирізана з нижньої щелепи чи лопатки великої тварини.

Вогнище 5 знаходилося у південно-західному куті розкопу. Воно мало вигляд округлої плями обпаленого ґрунту бурого й червоноуватого кольору діаметром 0,4—0,5 м. Товщина пропаленої землі у центрі 0,06—0,07 м. Тут були знайдені дрібні обпалені уламки кісток, а з півночі поруч з краєм плями випаленого ґрунту знайдено два уламки стінок крупної посудини темної глини з добре заглаженою сірою й жовтуватою поверхнею. У північно-східному куті квадрата II-21, у 0,5 м від вогнища, а також у квадраті II-22 поміж камінням виявлено два скупчення фрагментів від тієї ж посудини. Посудина мала кулястий корпус. Вінця й денце не віціли. На плічках посудини були розташовані ручки, прикрашені в нижній частині наліпним рельєфом. Ручки не збереглися. Рельєфне оздоблення має вигляд трьох наліпних пружків, що променями з широкими роздвоєними кінчиками розходяться під низом ручки радіально донизу. Промені трохи вище кінчиків послідовно з'єднані між собою дугоподібними пружками (рис. 2, 28). Характер керамічної маси та рельєфного оздоблення ручок цієї посудини знаходить аналогії у керамічному комплексі Трипілья А та ВІ. Зокрема, складні рельєфні знаки, в тому числі й пов'язані з ручками на кулястих посудинах, відомі в Олександрівці [Зиньковская, 1981, с. 16—17, рис. 2, 2; 3, 3—4] та зображено на посудині з поселення Березівська ГЕС, розташованого на Південному Бузі [Цыбесков, 1976, с. 173, рис. 2]. Вірогідно, так само датується фрагмент кераміки, подібний за масою до описаної посудини. Він орнаментований стрічкою, яку утворюють невеликі овальні ямки (рис. 2, 27).

Окрім посуду біля вогнища знайдені 2 крем'яних відщепи, роздроблені кістки тварин, а також керамічна плитка розміром 6 × 3 см з уламка стінки великої посудини.

Скупчення знахідок спостерігалось і у південно-східному куті квадрата II. Це зуби та астрагали тварин, крем'яне вістря на потовщеній пластині (рис. 3, 9), зламані скребки (рис. 3, 10, 12) й уламки трипільської кераміки з монокромним коричневим (чорним) розписом по жовтогарячому ангобу (рис. 2, 22).

В цілому до нижнього горизонту з розкопок 1979 р. відносяться 440 фрагментів кераміки, 27 кременів і понад 600 уламків кісток тварин. Причому більшість знахідок виявлено у квадраті II.

У 1980 р. у нижньому горизонті також було виявлено два вогнища, поруч із якими просте-

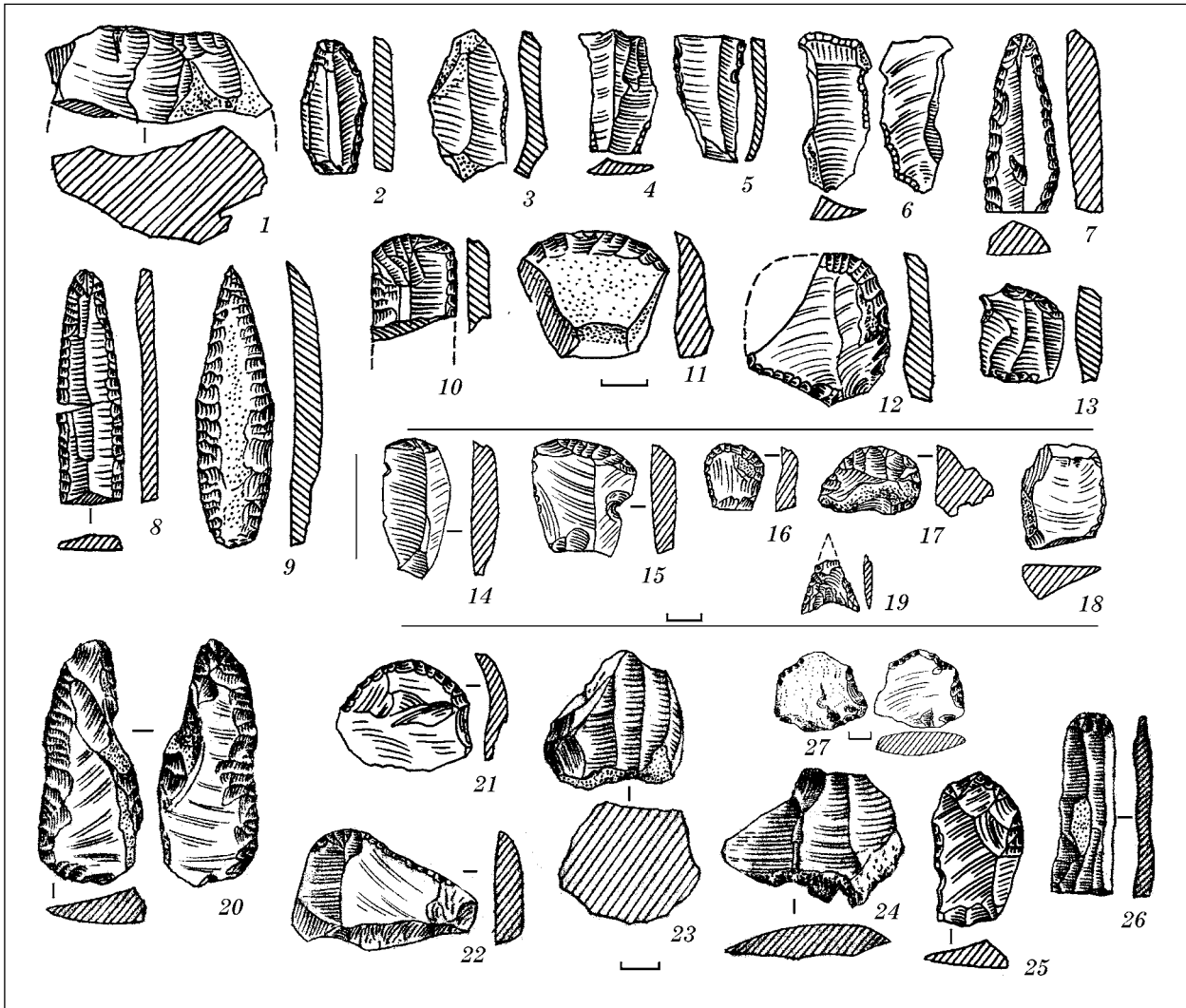

Рис. 3. Крем'яні вироби зі стоянки Ташлик II, горизонти: 1–3 — перший (нижній); 14–19 — другий; 20–26 — четвертий

жувалася висока концентрація культурних залишків. Перше вогнище мало вигляд заглиблення в чорноземі діаметром 0,6–0,8 м, глибиною 0,16 м, товщина поперечу 0,06 м. Друге вогнище було діаметром 30 см, глибиною 0,10 м. Тут були дрібні рештки поперечу. Трохи північніше від вогнища було зафіксоване велике скупчення кісток тварин, а також поодинокі знахідки маловиразної сіро-глиняної кераміки із домішкою піску та кварциту в щільному тісті, із розчосами по внутрішній та зовнішній поверхнях.

В першому (нижньому) горизонті спостерігалася концентрація знахідок, а саме 170 фрагментів кераміки, 33 крем'яних вироби, один кістяний та 132 уламки кісток тварин.

Крем'яні вироби нижнього горизонту виготовлені на пластинах і на відщепках. Серед них уламок невеликого сплющеного призматичного нуклеуса (рис. 3, 1), 3 вістря на пластинах (рис. 3, 7–9), скребки кінцеві й округлі (рис. 3, 10–13), призматичні пластини, частина яких ретушована по краях (рис. 3, 2–6). Решта кременю — грубі відщепи й сколи.

Найдавніші знахідки на Ташлику II — декілька фрагментів кераміки з прокресленим та гребінцевим орнаментом — відносяться до пізнього періоду буго-дністровської культури, рівень їх залягання сягав 2 м. Вони виділені Т.М. Товкайлом серед різнокультурних матеріалів [Товкайло, 2005, с. 69; рис. 55, 23, 25]. Декілька із цих фрагментів буго-дністровської культури з прокресленою орнаментациєю, знайдених під час розкопок 1980 р. (рис. 2, 31–32), залягали у верхньому (четвертому) горизонті. Вочевидь, йдеться про перевідкладений характер цієї ділянки розкопу. Так само зафіксовані знахідки кременю, представлені перетинами пластин, мікролітичними відщепами, однією високою трапецією.

Серед керамічних знахідок першого культурного горизонту превалюють фрагменти посуду **трипільської культури**. Окрім згаданих вище фрагментарних посудин етапів Трипільля А–ВІ та СІ–СІІ наявні фрагменти розписних посудин, зокрема біконічних, виготовлених з світлої каолінової глини. Їх поверхня вкри-

та жовтогарячим ангобом та розписана темно-коричневою фарбою (рис. 2, 22—24). Такий посуд належить до томашівської локально-хронологічної групи Трипілья СІ [Відейко, 2004, с. 536]. Присутні також фрагменти горщиків з домішкою черепашки та поверхнею, заглаженою гребінцевим інструментом.

Треба підкреслити, що фрагменти посудин різних локально-хронологічних груп Трипілья згруповані біля різних вогнищ. Посудина з рельєфним оздобленням Трипілья А—ВІ знайдена біля вогнища 5 (рис. 2, 27—28), а уламки посудин фіналу Трипілья СІ—СІІ зафіксовано поблизу вогнища 4 (рис. 2, 25—26).

До середньостогівської культури (або раннього етапу цієї культури за Д.Я. Телегіним) відноситься реконструйована верхня частина горщика (рис. 2, 34), знайдена під час розкопок 1980 р. Близькі аналогії цій кераміці є в острівних пам'ятках Нижньої Наддніпряни, зокрема третьому шарі Стрільчої Скелі [Котова, 2006, рис. 15, 2—3; 16, 3—7].

Поодинокими фрагментами представлена кераміка, яку можна розглядати в контексті **дерев'яської культури** (або дерев'яського етапу середньостогівської культури). Зокрема, це частково реконструйований кубок з високими дещо жолобчастими вінцями, слабо опуклими боками (рис. 2, 30). Тісто дрібнопористе, щільне. Кубок орнаментований насічками по зрізу вінця. На шийці насічки розташовані вертикальними паралельними рядами. Аналогії цій посудині знаходимо серед керамічного комплексу поселення Дерев'як [Котова, 2013, с. 212, рис. 56, 4].

ДРУГИЙ КУЛЬТУРНИЙ ГОРИЗОНТ

Другий культурний горизонт помічений на глибині від 1,7—1,75 м до 1,9—1,95 м і пов'язаний з верхньою частиною чорноземного шару. У квадраті ІІ-1 нижній рівень залягання археологічного матеріалу знаходився на глибині 1,9 м, у південній частині розкопу — на глибині 2,1—2,2 м, а у східній (біля берегової кромки) глибина дорівнювала 2,3—2,45 м.

У східній половині квадрата ІІ та особливо у квадраті І на рівні давньої денної поверхні зафіксовані нечисленні уламки граніту, що лежали без будь-якої певної системи, а також п'ять вогнищ і різноманітні археологічні знахідки — фрагменти кераміки, вироби з кременю, подрібнені кістки тварин та ін. Знахідки кісток частіше траплялися у квадраті ІІ.

В цілому з другого горизонту походять — 223 фрагменти керамічних виробів, 14 крем'яних знарядь (у тому числі 2 кварцитових відщепи), декілька уламків стулок річкових черепашок і близько 630 уламків кісток тварин.

З другим культурним горизонтом пов'язані вогнища 2, 3, 7—9. Вогнище 2 виявлено за 3 м

від берегової лінії струмка. Воно являло собою невелику ямку з похилими краями діаметром 0,5 м і глибиною 0,05 м. Верхній край його знаходився на глибині 2,4 м. Дно у центрі пропалене на 0,05—0,06 м. Ямка заповнена невеликими грудками червонуватої пропаленої землі. Біля північного краю знайдено декілька вуглинок дерева, а в заповненні — 3 обпалених дрібних уламка кісток і камінь розміром 15 × 10 см.

Археологічний матеріал, безумовно пов'язаний з вогнищем 2, розташований дугоподібною смугою на схід і південь від нього. Зокрема, це фрагменти горщика з яйцеподібним тулубом, пласким дном і добре заглаженими сірими стінками, виготовлений з глини з домішкою товченої мушлі. Дрібні уламки цієї посудини знайдені поміж камінням у квадратах ІІ-18, ІІ-19 і ІІ-24.

Тут же виявлено фрагменти придонної частини посудини з черепашковою домішкою у масі, вірогідно від великого яйцеподібного горщика з заокругленим потовченим дном (рис. 2, 14). Зовні поверхня зглажена дрібнозубим гребінцем, сліди якого утворюють візерунок у вигляді заштрихованих полів. Такий посуд характерний для пам'яток **середньостогівської культури**.

Окрім середньостогівського посуду в районі вогнища 2 були виявлені нечисленні фрагменти трипільської кераміки, зокрема розписної томашівської групи (рис. 2, 18—20), а також типу Кукутеня С з домішкою товченої мушлі чи піску у тісті та поверхнею з чіткими слідами смугастого згладжування, причому, на вінцях розчоси направлені знизу наверх (рис. 2, 15—17). Такі горщики іноді по шийці прикрашені «серпочками» чи дрібними насічками — нігтьовими вдавленнями (рис. 2, 15, 17). Цікавий фрагмент просвердленого кружечка зі стінки такого типу посудини, виявлений у квадраті ІІ-9.

У квадраті ІІ-15 знайдено уламок антропоморфної ушатівської статуетки, орнаментованої дрібними наколами (рис. 2, 8). Всі названі предмети залягали серед значної кількості розкиданих довкола вогнища кісток тварин. До ушатівської культури можна віднести ще 6 фрагментів кераміки із домішкою дуже дрібно товченої мушлі.

Вогнище 3, аналогічне описаному, знаходилося у квадраті ІІ-11, біля західного борту розкопу на глибині 1,95 м. У заповненні на рівні дна знайдено 2 дрібних уламка кістки.

Навкруги вогнища розкидані нечисленні кістки тварин, уламки кераміки та ін. Поруч з вогнищем з півночі знайдений невеликий трикутний крем'яний наконечник стріли (рис. 3, 19) та два уламки денця трипільської посудини з каолінової глини.

Значне скупчення маловиразних фрагментів кераміки переважно від однієї розписної посудини томашівської групи (рис. 2, 18) зафіксоване за 1 м на південний схід від вогнища.

Решта три вогнища, пов'язані з другим горизонтом, знаходились у квадраті I. Своїм розташуванням вони немовби створювали трикутник, всередині якого накидані без будь-якої системи декілька невеликих каменів (граніт) розміром 0,2—0,4 м. В районі каміння, а також біля вогнища 8 відмічено найбільше скупчення уламків кісток тварин.

Вогнища 7 і 8 залягали на глибині 2,05 м відповідно у квадратах I-6 і I-16, на відстані 4 м одне від одного. Вони невеликих розмірів (діаметр 0,2—0,3 м) і являють собою скупчення грудочок пропаленого ґрунту червонуватого кольору. У вогнищах виявлено лише дрібні обпалені уламки кісток.

Вогнище 9 розташоване ближче до берега Ташлика, у 4,5 м на південний захід від вогнища 8, на глибині 2,15 м (більша глибина залягання пояснюється загальним нахилом шару на схід). Воно кругле у плані, діаметр 0,5—0,55 м. Максимальна товщина пропаленої землі у центрі вогнища дорівнює 0,12—0,13 м.

На південь від вогнища 9, у квадраті I-23 було невелике скупчення дрібних невиразних фрагментів кераміки з черепашковою домішкою у глині й згладженими гребінцем поверхнями. Найбільш виразні знахідки виявлені в центральній частині квадрата I — в районі описаного вище скупчення каміння, а також ближче до західного борту розкопу — в районі вогнищ 7 та 8.

Так, біля краю вогнища 8 зі сходу лежала частина посудини, роздавлена на 40 фрагментів. Це невеликий яйцеподібний горщик із круглим денцем з домішкою подрібненої мушлі у глині. Вінця прикрашені по зрізу ямками. Шийка й плічка орнаментовані відбитками дрібнозубого гребінцевого штампa й неглибокими ямками підтрикутної форми. Поверхня горщика зовні добре згладжена, зсередини з чіткими розчосами дрібнозубого гребінця (рис. 2, 9). Між вогнищами 7 і 8 виявлено фрагменти ще 3—4 подібних невеликих посудин, прикрашених лінійними й зигзаговими мотивами з відбитків гребінця й близьких за формою і розмірами (рис. 2, 11—13). Близькі аналогії цій посудині та фрагментам з гребінцевим орнаментом знаходимо у керамічних комплексах середньостогівських пам'яток [Котова, 2008, с. 188, рис. 15, 3; с. 200, рис. 27, 6; с. 201, рис. 28, 3]. Це дозволяє стверджувати, що західний варіант [Котова, 2006, с. 75] середньостогівської культури (за Н.С. Котовою) був розповсюджений до Степового Побужжя, яке було найзахіднішою окраїною цієї культури.

На цій же ділянці зібрано більшість крем'яних знарядь із вторинною обробкою, серед яких переважають скребки. Два скребки — кінцевого типу на пластинах завдовжки 3—4 см, у одного робочий край дещо скошений (рис. 3, 14, 15). З квадрата I-11 походять також два невеликих напівкруглих скребка на відщепі розмірами 2—2,6 см (рис. 3, 16, 17).

У 1980 р. у другому горизонті було виявлено ще одне вогнище діаметром 0,5—0,6 м, глибиною 0,2 м, в його заповненні була суміш глини, попелу та вугілля. В північному та західному напрямку від вогнища були розташовані скупчення кісток тварин та кераміки. Тут знайдено 24 фрагменти кераміки, 2 кремені та 40 уламків кісток тварин. Серед керамічних знахідок фрагменти трипільської розписної посудини (рис. 2, 33) та уламки посуду з домішкою мушлі, поверхня яких оздоблена розчосами.

Загалом з другим культурним горизонтом пов'язані керамічні знахідки фрагментів верхньої частини розписаної лицьовим орнаментом темно-коричневою фарбою амфори періоду Трипілья VI—В II (або ВІІ), які було виявлено у 1980 р. (рис. 2, 33), а також томашівської групи Трипілья СІ, усатівської та середньостогівської культур.

ТРЕТІЙ КУЛЬТУРНИЙ ГОРИЗОНТ

Знахідки третього культурного горизонту залягали в нижній частині гумусованого суглинку на глибині від 1,5 м до 1,65 м. Цей горизонт насичений матеріалом слабкіше за попередні. У ньому виявлено 55 маловиразних фрагменти кераміки, 2 кремені і поодинокі вироби з кістки й каменю. Основну масу знахідок становлять роздроблені кістки тварин (446). Культурні залишки скупчені переважно у квадраті II, а також III-5, III-20, IV-5. Знахідки у квадраті I представлені майже виключно кістками тварин.

З третім горизонтом пов'язане вогнище 6, розташоване на глибині 1,65 м яке являло собою невелику неглибоку (0,03—0,04 м) ямку, заповнену сірою золою всуміш з грудочками червонуватого пропеченого ґрунту. Найбільша концентрація археологічного матеріалу спостерігалася не поблизу вогнища, а на відстані 4—6 м від нього на північ та особливо на південний схід. Тут у квадраті II-17 серед кісток тварин виявлено астрагал вівці чи кози з дуже стертими і зашліфованими боковими поверхнями (рис. 2, 7). Подібні таранні кістки дрібної рогатої худоби, зашліфовані з латерального боку, розповсюджені в різних культурах доби міді-бронзи та розглядаються як предмети для гри [Панковский, 2013, с. 454]. У квадраті II-22 знайдено невеликий гранітний довгастий товчак квадратного перетину (рис. 2, 6). Єдине крем'яне знаряддя з вторинною обробкою являє собою комбінований скребковий і ріжучий інструмент (рис. 3, 27). Його виготовлено на первинному пластинчатому відщепі з гальковою кіркою на спинці. Ретуш нанесена як з черевця, так і зі спинки. Серед нечисельних керамічних знахідок уламок шийки горщика, прикрашений відбитками штампa прямокутної форми. В тісті домішка товченої мушлі (рис. 3, 27). Трапилися кілька дрібних фрагментів розписно-

го посуду томашівської групи Трипілля СІ та уламки кераміки типу Кукутень С.

У 1980 р. у третьому горизонті виявлено 32 фрагменти кераміки та 36 уламків кісток тварин. Керамічні залишки уявляли собою чорноглиняні вироби, ангобовані світложовтою глиною із домішкою крупної мушлі та розчосами з обох боків. Поодинокими були знахідки трипільської тонкостінної кераміки із домішкою піску та слюди.

Культурно-хронологічну атрибуцію третього шару певною мірою визначає чорноглиняна кераміка з домішкою крупних часток товченої мушлі в глині і розчосами широкозубого гребінця на обох поверхнях, яка може бути віднесена до раннього етапу ямної культури.

ЧЕТВЕРТИЙ КУЛЬТУРНИЙ ГОРИЗОНТ

Четвертий (верхній) культурний горизонт залягав у темному гумусованому суглинку на глибині 1,3—1,5 м. Найбільшу скупченість археологічного матеріалу зафіксовано в західній половині квадрата II, в той час як у квадраті I знахідки були майже зовсім відсутні.

У квадраті II-1 на глибині 1,5 м виявлено вогнище 1, яке являло собою овальне заглиблення розміром 0,7 × 0,55 м, глибиною 0,05 м, з пропаленим на 0,05—0,06 м дном, заповнене грудками пропаленого червонуватого ґрунту, попелом і дрібними вуглинками. У заповненні знайдено лусочку кременю, 24 дуже дрібні кістки, переважно обпалених, а також уламок придонної частини крупного товстостінного, вірогідно, круглодонного (або з приплюснутим дном) горщика з темної глини (9 фрагментів). Тісто досить крихке, поверхня зсередини згладжена гребінцем, зовні місцями також помітні вертикальні сліди смугастого згладжування (рис. 2, 4). Дрібні черепки від цієї посудини зустрічались на всій площі квадрата II, але більшість їх знаходилась за 1—2 м на південь від вогнища у вигляді невеликих скупчень. Тут же знайдено шило з розщепленої трубчастої кістки довжиною 8,3 см, невеликий нуклеус з негативами призматичних пластин на одній стороні і відщепів на решті (рис. 3, 23), крайовий зкол з аналогічного нуклеусу (рис. 3, 24), а також однолезовий крем'яний ніж, виготовлений на потовщеній пластині кременю трикутного перетину. Спинка знаряддя частково зберегла кірку, а частково оброблена для упору пальця притуплюючим ретушуванням. Ріжучий край оформлено двосторонньою (зустрічною) половою ретушю. Розміри виробу 6,6 × 2,6 см (рис. 3, 20). З інших знарядь необхідно відзначити 2 крем'яних скребка на пластинчатих відщепках (один з напівкруглим робочим краєм, інший бокового типу), знайдені у квадраті II-1 північніше вогнища (рис. 3, 21, 22), а також невеликий абразив з білого пісковика (в двох

уламках) з квадрату II-8, на південний схід від вогнища. Навколо вогнища, здебільшого на південь від нього, зосереджена також велика кількість сильно подрібнених кісток тварин, серед яких (квадрати II-11, II-12) зустрінуті фрагменти стулки черепашок *Unio*, уламки щелепи і астрагал вівці (кози). Концентрація знахідок у верхньому (четвертому) шарі Ташлика II, зокрема знарядь з кременю й кістки, крем'яних нуклеусів і сколів з них безпосередньо поблизу від вогнища 1 дозволяє припустити наявність тут тимчасової легкої будівлі або навісу з рослинних матеріалів. Загалом у верхньому горизонті пам'ятки зібрано 105 фрагментів кераміки, 14 кременів, 430 уламків кісток тварин.

Кераміка переважно невиразна. Крім вищеописаного фрагмента посудини з вогнища 1 слід відзначити кілька уламків стінок від другого крупного горщика з чорної щільної глини і зовнішньою темною стороною. Обидві поверхні мають чіткі сліди згладжування гребінцем. Зовні простежені і сліди вжиткового характеру (рис. 2, 2, 3). У добірці крем'яних знахідок, крім вже згаданих знарядь, присутні також кінцевий-боковий скребок на пластинчатому відщепі з квадрата II-19 (рис. 3, 25) і призматична пластинка (рис. 3, 26). Решта кременю — маловиразні відщепи і сколи без вторинної обробки.

З'ясування культурної належності третього і четвертого горизонтів ускладнюється невиразністю більшості матеріалу і сумісним заляганням різночасових артефактів. Це в першу чергу стосується верхнього горизонту, де на окремих ділянках виявлена не пов'язана з вогнищами різночасова кераміка від неолітичного часу до пізньобронзового.

Певну хронологічну прив'язку для верхнього шару Ташлика II дають знахідки, безпосередньо пов'язані з вогнищем 1. Перш за все це описані вище фрагменти придонної частини горщика (рис. 2, 4), що за характером маси й поверхні відповідають посудові групи Б верхнього шару Михайлівки [Лагодовська та ін., 1962]. У верхньому шарі Михайлівки знаходимо також аналогії вищезгаданому однолезовому крем'яному ножу (рис. 3, 20). Такі ножі призначені, за Г.Ф. Коробковою, для оброблення туш і м'яса тварин [Коробкова, Шапошникова, 2005, рис. 70, 1—5]. Дещо іншої (мигдалеподібної) форми ножі на широких пластинах близького розміру (5,0—6,0 × 2,5 см) з одним-двома ріжучими краями, обробленими з обох сторін такими ж крупними фасетками зустрічної ретуші, іноді траплялися у пізньоямних могилах Побужжя (Новогригорівка 1974 р. 1/24) [Шапошникова та ін., 1986, с. 46, рис. 17, 8, 9]. Аналогічні шила з заокругленим спрацьованим робочим кінцем з невеликої розщепленої трубчастої кістки зі збитим епіфізним потовщенням зустрічаються не тільки у Михайлівці, а й у деяких пізньоямних похованнях степової зони, у тому числі у Побужжі (Балабанівка 1/6). На думку дослідників

Таблиця 1. Розподіл знахідок по культурним горизонтам

Знахідки	Горизонт			
	I	II	III	IV
Вогнища	2	5	1	1
Фрагменти кераміки	440	223	кілька	105
Кремені	27	14	1	14
Кам'яні знаряддя	—	—	1	1
Вироби з кістки	—	—	1	1
Уламки кісток	607	630	411	430

згаданого поселення, такі шила використовувались вставленими у дерев'яні держачи [Лагодська та ін., 1962, с. 145].

Культурні горизонти насичено археологічними рештками не зовсім рівномірно. Найбільш інтенсивний культурний шар простежений у перших двох горизонтах (табл. 1), де виявлено відповідно по 2 та 5 вогнищ, 440 та 223 фрагмента кераміки, 607 та 630 уламків кісток. Ці горизонти в цілому відповідають добі енеоліту.

Підсумовуючи результати аналізу знахідок у різних горизонтах Ташлика II (табл. 2) зауважимо, що у першому горизонті виявлено матеріали різних періодів трипільської (Трипілля А—ВІ, Трипілля СІ, Трипілля фіналу СІ—СІІ), а також середньостогівської та дереївської культур. У другому горизонті визначено матеріали трипільської культури етапу СІ, усатівської та середньостогівської культур. Культурна належність третього горизонту за браком діагностич-

них знахідок визначається припустимо як ямна, раннього періоду, але знахідки кераміки томапівської групи Трипілля СІ трапляються й тут. У верхньому четвертому горизонті, окрім матеріалів ямної культури, на окремих ділянках виявлена не пов'язана з вогнищами різночасова кераміка від неоліту до ПБВ.

У табл. 2 представлений розподіл культурних горизонтів у тому вигляді, у якому вони могли би, вірогідно, існувати у відповідності з хронологічною послідовністю.

АБСОЛЮТНЕ ДАТУВАННЯ

В Київській лабораторії Інституту геохімії і фізики мінералів НАНУ було зроблене ізотопне датування за шістьма зразками кісток тварин, отриманими під час розкопок 1980 р. (табл. 3). В цілому отримані дати відповідають археологічним періодам, визначеним для горизонтів пам'ятки за матеріалом.

Втім, перевідкладеність геологічних та культурних шарів суттєво обмежує можливості використання отриманих дат.

ОСТЕОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ

Важливе значення для характеристики стоянок Ташлик II має аналіз багатої остеологічної колекції з Ташлика II (2078 уламків кісток), проведений О.П. Журавльовим та О.В. Губською [Журавлев, Губская, 1980, с. 34—35].

З усіх чотирьох шарів на визначення було подано 1883 уламка кісток. Стан остеологічної колекції поганий, тому на жаль вдалося визначити

Таблиця 2. Розподіл культур по горизонтам у Ташлику II

Культури, епохи	Горизонт			
	I	II	III	IV
Неоліт	Фінал буго-дністровської культури	—	—	Фінал буго-дністровської культури
Енеоліт	Трипілля А—ВІ	Середньостогівська	—	—
	Дереївська	—	—	—
	Трипілля СІ	Трипілля СІ	Трипілля СІ	Трипілля СІ
Ранній бронзовий вік	Трипілля СІ—СІІ	Усатівська	Ранній період ямної	—
	—	—	—	Пізній період ямної

Таблиця 3. Ізотопне датування кісток з розкопок Ташлика II у 1980 р.

Квадрат / глибина, м	Лабораторний номер	BP	Cal BC	Період
IV-4 / 1,25	Ki-10786	3910 ± 60	2377 ± 85	Ранній бронзовий вік
IV-24 / 1,75—1,95	Ki-10787	4730 ± 60	3486 ± 97	Фінал трипілля СІ
III-24 / 2,0—2,1	Ki-10788	4960 ± 50	3730 ± 57	Трипілля ВІІ
III-23 / 2,34	Ki-10789	6160 ± 60	5105 ± 84	Трипілля А
IV-8 / 2,0	Ki-10790	4700 ± 60	3451 ± 90	Початок трипілля СІ
II-21 / 2,4—2,6	Ki-10791	4630 ± 60	3421 ± 97	Початок трипілля СІ

Таблиця 4. Визначення остеологічних матеріалів

Вид	Кісток / особин	Горизонт							
		I		II		III		IV	
		Кісток	Особин	Кісток	Особин	Кісток	Особин	Кісток	Особин
Домашні тварини									
ВРХ	220 / 9	66	3	50	3	48	2	56	1
ДРХ	206 / 18	60	6	55	2	29	4	62	3
Кінь домашній	46 / 7	5	2	27	2	8	1	6	2
Собака	—	—	—	1	1	—	—	—	—
Дикі тварини									
Свиня дика	1 / 1	1	1	—	—	—	—	—	—
Сайга	1 / 1	—	—	1	1	1	1	—	—
Тур або зубр?	1 / 1	—	—	1	1	—	—	—	—
Кулан?	1 / 1	—	—	—	—	1	1	—	—
Тарпан?	1 / 1	—	—	—	—	1	1	—	—
Сліпак?	9 / 2	—	—	2	1	7	1	—	—
Барсук	1 / 1	—	—	1	1	—	—	—	—
Лисиця	2 / 1	2	1	—	—	—	—	—	—
Ведмідь ?	1 / 1	1	1	—	—	—	—	—	—
Не визначено	1395	471		462		316		146	
Всього кісток	1883	—		—		—		—	
<i>Homo sapiens</i>	—	1	—	—	—	—	—	—	—

лише четверту частину кісток (25,9 %), серед яких 1 належить людині, 2 — птахам, 485 — ссавцям (табл. 4). Незначна кількість вибірки визначених кісток не дає можливості проводити статистичні підрахунки. Втім, серед визначених кісток в цілому в усіх культурних горизонтах кількісно та за мінімальною кількістю осіб превалюють домашні тварини (34), а серед них по кількості кісток превалює ВРХ, а за кількістю особин — ДРХ. 7 особинами представлений кінь, 1 — собака. Дикі тварини представлені поодинокими кістками і особинами копитних та хутряних звірів.

У першому (нижньому) горизонті визначено мінімальну кількість кісток від 3 особин бика, 6 — ДРХ, 2 — коня, з диких — по одній особині кабана, лисиці та ведмедя (?). У другому горизонті виявлено ВРХ — 3 особини, а ДРХ та коня по 2 особини, з диких по 1 особині сайги, тура-зубра (?), сліпака та барсука. У третьому горизонті визначено кістки 2 биків, 4 — ДРХ, 1 коня, з диких — сайга, тарпан (?), кулан (?), сліпак. У четвертому горизонті наявні кістки 1 бика, 3 ДРХ, 2 коней, диких не виявлено, 2 кістки птахів. Таким чином, наскільки дозволяє судити обмежена кількість визначених кісток, домашні тварини та дика фауна у всіх чотирьох горизонтах Ташлика II були схожі. Привертає увагу відсутність кісток домашньої свині та наявність коня, що певною мірою відповідає як степовому ландшафту доби від неоліту до РБВ у Побужжі, так й інтерпретації культурних залишків як стоянок людей відповідних періодів.

ВИСНОВКИ

Аналіз артефактів, виявлених у чотирьох ґрунтових шарах Ташлика II підтверджує очевидну геологічну перевідкладеність простежених горизонтів.

У культурних горизонтах виявлене сумісне залягання різночасових артефактів (табл. 2). Феномен сумісного залягання різночасових артефактів є наслідком перевідкладення, що є поширеним на поселеннях Степового Побужжя.

Не зважаючи на те, що культурну стратиграфію у Ташлику II простежити не можливо, сам факт відвідування цієї місцевості людиною протягом тисячоліть — від доби неоліту до пізнього бронзового віку — викликає великий інтерес.

Всі чотири культурні горизонти мають певні спільні риси і характер знахідок, скупчення яких займають доволі обмежену площу у декілька квадратних метрів. Насиченість культурними рештками відносно невелика. Тут не простежено будь-яких об'єктів, окрім місць розпалення багаття (вогнищ) невеликих за розмірами. Знахідки концентруються навколо вогнищ. Типова фрагментарність кераміки, залягання частин посудин у вигляді скупчення фрагментів від різних частин одного горщика в двох і більше місцях. Насиченість чисельними знахідками (сотні) уламків кісток тварин, лише четверта частина яких підлягає визначенню. Такі особливості дозволяють визначити Ташлик II як стоянку різнокультурного та різночасового населення Степового Побужжя.

Такого типу стоянки у долинах річок типові для середньостогівської (дереївської) культури і зовсім не характерні для Триплля. Втім знахідки різних періодів та локально-хронологічних груп трипільської культури трапляються на багатошарових пам'ятках по берегах Південного Бугу разом із матеріалами різних хронологічних пластів [Товкайло, 2005; Товкайло, Фоменко, 2013, с. 185].

Артефакти першого та другого горизонтів Ташлика II маркують проникнення сюди у добу енеоліту певних груп населення середнього і пізнього періодів середньостогівської культури, а також трипільської культури етапів Триплля А—VI, VI—VII (VII) та томашівської локально-хронологічної групи (Триплля CI). Знахідки у Ташлику II середньостогівських матеріалів та дереївської¹ кераміки розширюють терени існування цих культур до Степового Побужжя, де раніше подібні пам'ятки не були відомі [Телегін та ін., 2001].

До початку РБВ можуть бути віднесені знахідки Триплля фіналу етапу CI—CII та усатівської культури. Стоянка усатівської культури, виявлена у Ташлику II, це перша поселенська пам'ятка у Степовому Побужжі. Знахідки окремих артефактів усатівської культури у Степовому Побужжі, виявлені роботами Миколаївської експедиції наприкінці 1970-х рр., гарно кореспондуються з новим відкриттям цієї експедиції — усатівського ґрунтового могильника в районі відомої багатошарової пам'ятки Гард на правому березі Південного Бугу [Товкайло, Фоменко, 2013].

Особливо важливим результатом розкопок у Ташлику II є встановлення поселенського місцезнаходження (стоянки) ямної культури. Вірогідно, відвідування Ташлика II невеликими групами людей протягом раннього (третього горизонт) та пізнього (четвертий — верхній горизонт) періодів ямної культури носило епізодичний характер, а залишена ними пам'ятка являла собою короткочасну або сезонну стоянку. Стаціонарні поселення ямних племен у Побужжі досі невідомі, а сліди подібних стоянок виявлені неподалік ще на двох багатошарових місцезнаходженнях. Перше (Ташлик III) розташоване в аналогічних топографічних умовах за 200 м нижче від Ташлика II по тій же балці, друге (Лідина Балка) — на краю надзаплавної тераси протилежного правого берега Південного Бугу, що утворилася у гирлі Лідиної балки, якраз навпроти впадіння Сухого Ташлика у річку. В культурних шарах виявлено нечисленні, проте діагностичні фрагменти крупних горщиків з домішкою піску у глині, шорсткою чи зі смугастим згладжуванням поверхнею, прикрашених відбитками гребінцевого штампів та видавлени-

ми з внутрішнього боку «перлинами», які мають прямі відповідності у середньому (ранньоямному) шарі Михайлівки [Шапошникова и др., 1980/6; Фоменко, Требух, 2010, с. 94—95, рис. 2, 1—8]. До речі, ранньоямний посуд, орнаментований у тій же манері, виявлений і у поодиноких підкуржаних похованнях Побужжя й Поінгулля (Привільне 1/4, Ковалівка IV 1/13, Ковалівка VII 4/14) [Шапошникова, Бочкарев, Корпусова, 1980, с. 24, рис. 4, 3; Ковпаненко, Фоменко, 1986, с. 12, рис. 1, 11, 13]. При цьому у похованні Привільне 1/4 разом знайдено два горщики — один круглодонний з гребінцевим декором, другий плоскодонний зі шнуровою орнаментациєю і добре заглаженою поверхнею, типовий вже для групи А верхнього шару Михайлівки [Шапошникова, Бочкарев, Корпусова, 1980, с. 24, рис. 4, 2]. Отже час існування описаних пам'яток, у тому числі стоянки третього горизонту Ташлика II, може визначатися раннім — початком пізнього періоду ямної культури. У хронологічній шкалі поховальних пам'яток південнобузького варіанту ямної культури вони складають нижню (найдавнішу) ланку [Шапошникова, Фоменко, Довженко, 1986, с. 51]. Стоянка четвертого шару Ташлика II, ймовірно, належить вже до часів масового розселення ямних племен у Степовому Правобережжі і зведення ними численних курганів. Отримана в Київській радіовуглецевій лабораторії калібрована дата верхнього шару Ташлика II (табл. 3) це підтверджує і може бути прийнятною, оскільки вкладається в рамки визначень для ямних поховань південнобузького варіанту другого етапу пізнього періоду: від 3990 ± 100 BP, або 2462 ± 156 cal BC (Ki-478), до 3830 ± 120 BP, або 2284 ± 171 cal BC (Ki-452), що вже відповідає початковій фазі контактів і співіснування пізньоямних і катакомбних племен у регіоні [Фоменко, 2004, с. 52].

Виявлені у Ташлику II матеріали різних культур доби міді — бронзи свідчать про те, що терени Степового Побужжя виступали у цей період контактною зоною між племенами з різним господарським устроєм.

Видейко М.Ю. Томашівська група // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. II. — С. 536.
Журавлев О.П., Губская О.В. Приложение // Шапошникова О.Г., Балускин А.М., Гребенников Ю.С. и др. Отчет о работе Николаевской (Ингульской) экспедиции за 1980 г. // НА ИА НАНУ. — 1980/6.

Зиньковская Н.Б. Кухонная керамика раннетрипольского поселения Александровка // Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья. — К., 1981. — С. 12—22.

Ковпаненко Г.Т., Фоменко В.М. Поховання доби енеоліту-ранньої бронзи на правобережжі Південного Бугу // Археологія. — 1986. — № 55. — С. 10—25.

Котова Н.С. Ранний энеолит степного Поднепровья и Приазовья. — Луганск, 2006. — 328 с.

Котова Н.С. Деревская культура и памятники нижнемихайловского типа. — Киев; Харьков, 2013. — 486 с.

Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог. — К., 2007. — 356 с.

1. У цьому випадку важливим є факт наявності матеріалів середньостогівського (раннього) та дереївського (пізнього) етапів середньостогівської культури за Д.Я. Телегіним (Телегін та ін. 2001, 6), які Н.С. Котова розглядає як послідовно існуючі середньостогівську та дереївську культури (Котова, 2006; Котова, 2013).

Коробкова Г.Ф., Шапошникова О.Г. Поселение Михайловка — эталонный памятник древнеямной культуры (экология, жилища, орудия труда, системы жизнеобеспечения, производственная структура). — СПб., 2005. — 316 с.

Лагодовська О.Ф., Шапошникова О.Г., Макаревич М.Л. Михайлівське поселення. — К., 1962. — 247 с.

Панковский В.Б. Индустрия скелетных материалов нижнего слоя Михайловки. Приложение 2 // Котова Н.С. Деревинская культура и памятники нижнемихайловского типа. — Киев; Харьков, 2013. — С. 449—483.

Телегин Д.Я., Нечитайло А.Л., Потехина И.Д., Панченко Ю.В. Среднепалеолитическая и неолитическая культуры Азово-Черноморского региона. — Луганск, 2001. — 152 с.

Товкайло М.Т., Фоменко В.М. Грунтовий могильник усаївського типу на Гарді // Північне Приазов'я в епоху кам'яного віку: Матеріали міжнар. наук. конф. до 100-річчя від дня народж. В.М. Даниленка. — Мелітополь, 2013. — С. 85—193.

Фоменко В.М. Поховання змішаного ямно-катакомбного типу в Буго-Інгулецькому межиріччі // Наук. зап. Теорія та історія культури. — К., 2004. — Т. 24. — С. 47—53.

Фоменко В.М., Требух О.О. Багатошарове поселення Лідина Балка на Південному Бугі // VIII Миколаївська обл. краєзнав. конф. «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». — Миколаїв, 2010. — С. 93—95.

Цыбесков В.П. Обряд акротиния в культуре трипольских племен // МАСП. — 1976. — Вып. 8. — С. 170—176.

Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Гребенников Ю.С. и др. Отчет о работе Ингульской экспедиции за 1978 г. // НА ІА НАНУ. — 1978/11.

Шапошникова О.Г., Балушкин А.М., Гребенников Ю.С. и др. Отчет Ингульской (Николаевской) экспедиции за 1979 г. // НА ІА НАНУ. — 1979/6.

Шапошникова О.Г., Балушкин А.М., Гребенников Ю.С. и др. Отчет о работе Николаевской (Ингульской) экспедиции за 1980 г. // НА ІА НАНУ. — 1980/6.

Шапошникова О.Г., Бочкарёв В.С., Корпусова В.Н. Курганная группа у с. Привольное // Археологические памятники Поингулья. — Киев, 1980. — С. 17—70.

Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Довженко Н.Д. Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант) // САИ. — Киев, 1986. — Вып. В1—3. — 158 с.

Шапошникова О.Г., Товкайло М.Т. Некоторые итоги исследования многослойного поселения Пугач на Южном Буге // Первобытная археология. Материалы и исследования. — Киев, 1989. — С. 86—97.

В. Н. Фоменко, Н. Б. Бурдо,
Л. А. Спіщина

МНОГОСЛОЙНЫЙ ПАМЯТНИК ТАШЛЫК II

Анализ археологических находок из разных горизонтов Ташлыка II подтверждает переотложенность слоев грунта, выявленных на памятнике. В культурных горизонтах обнаружено совместное залегание разновременных артефактов. В первом (нижнем)

горизонте присутствует керамика разных периодов Триполья: А—ВІ, ВІ—ВІІ (ВІІ), СІ, финала СІ — начала СІІ, а также деревинской культуры. Во втором слое найдены керамические изделия среднепалеолитической культуры, томашевской группы Триполья СІ, усаївской культуры. В третьем слое находки, характерные для раннего периода ямной культуры, сопровождались фрагментами керамики томашевской группы Триполья СІ. В четвертом горизонте наряду с предметами, относящимися к позднему периоду ямной культуры, присутствуют фрагменты керамики от неолита до бронзового века.

Исследования в Ташлыке II установили факт посещения этой местности в разные периоды носителями разных культур от неолита до раннего бронзового века, что позволяет рассматривать территорию Степного Побужья как контактную зону между населением с разным типом хозяйства. Трипольские материалы фиксируют наличие в Степном Побужье кратковременных стоянок разных этапов Триполья. Впервые здесь зафиксированы следы стоянки усаївской культуры. Наиболее важным результатом исследований является выявление поселенческого памятника — кратковременной стоянки — ямной культуры.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Ташлык, неолит, энеолит, трипольская, среднепалеолитическая, деревинская, ямная культуры, горизонты.

V. M. Fomenko, N. B. Burdo,
L. A. Spitsyna

TASHLYK II STRATIFIED SITE

The analysis of archaeological finds from various horizons of Tashlyk II confirms that the soil layers identified at the site were redeposited. Artefacts of different periods were revealed in the same cultural horizons. In the first (lower) horizon, there is ceramics from various periods of Trypillia: A—BI, BI—BII (BII), CI, final of CI — the beginning of CII, as well as of Dereivska culture. In the second layer, wares of Serednistih culture, Tomashivka group of Tripillia CI, and Usativska culture. In the third layer, finds typical for the Yamna culture early period were accompanied by pottery fragments of Tomashivka group of Trypillia CI. In the fourth horizon, along with items belonging to the late period of Yamna culture, there are fragments of pottery from the Neolithic to the Bronze Age.

Research at Tashlyk II established the fact that this area was visited by various cultures bearers since the Neolithic to the Early Bronze Age. Consequently, the territory of the Steppe in the Buh River area should be viewed as a contact zone between the populations with different types of economy. Trypillian materials record the short-term sites of various stages of the culture in the Buh River steppe region. Traces of Usativska culture locality were recorded for the first time here. The most important result of the study was the identification of a temporary settlement of Yamna culture.

K e y w o r d s: Tashlyk, Neolithic, Eneolithic, Trypillia, Seredniy Stih, Dereivska and Yamna cultures, horizons.

Одержано 05.12.2013

К. Н. Капустин, А. А. Чубур

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ БРЯНЩИНЫ (по материалам разведок В.И. Довженка 1954 г.)

Статья посвящена публикации материалов разведок В.И. Довженка с территории Стародубского р-на Брянской обл. в 1954 г.

Ключевые слова: Брянщина, археологические памятники, ранне-железный век, Древняя Русь.

В научных фондах ИА НАН Украины хранятся коллекции, собранные несколькими поколениями украинских ученых. Особый интерес для современных исследователей представляют материалы разведок конца 1940-х — начала 1950-х гг., которые вследствие как объективных, так и субъективных причин практически не использовались для написания научных работ. Публикация и повторная атрибуция найденных артефактов — важные инструменты для расширения источниковедческой базы, картографирования и последующей датировки археологических памятников определенных микро- и макрорегионов.

Учитывая вышесказанное, отметим коллекцию находок, собранную В.И. Довженком на территории Стародубского района Брянской области. Точной информации о целях, маршруте, времени проведения разведки, а также обследованных памятниках найти не удалось. Хранящиеся в фондах Института археологии материалы были завернуты в газеты «Брянский рабочий», датированные августом 1954 г. На пакетах карандашом указывалось место сбора находок, что позволило определить приблизительный маршрут экспедиции. Во время разведки обследовались памятники, расположенные в верховьях и среднем течении р. Бабынец (хут. Вишневецкий около г. Пятковского, пос. Гавриловка возле с. Сергеевск, поселения в окрестностях с. Крапивна;

урочищах Селище и Медвежий Луг, с. Мытнич, г. Стародуб), а также в окрестностях с. Рябцево (верховья р. Титва) (рис. 1).

Следует отметить, что впервые древности Стародубского района привлекли внимание исследователей в конце XIX — начале XX вв. За более чем сто лет научных изысканий памятники региона неоднократно изучались Д.Я. Самоквасовым (1891, 1908), Ф.М. Заверняевым (1956), О.Н. Мельниковской (1970), В.И. Кулаковым (1973), А.А. Узяновым (1970), Г.Н. Прониным (1973), В.П. Коваленко и А.В. Кузой (1981), А.С. Смирновым (1983, 1986—1987), А.В. Кашкиным (1985), Е.А. Шинаковым (1981—1983, 1985—1989), Н.Е. Ющенко (1987, 1994—1995), В.Н. Гурьяновым (2000-е гг.). В зависимости от потребностей науки и интере-

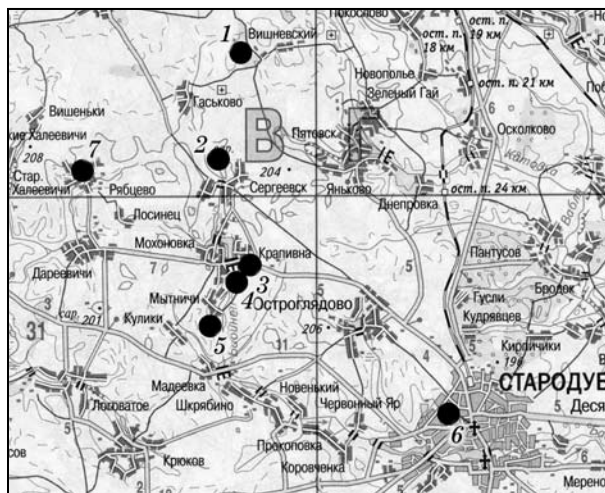

Рис. 1. Археологические памятники Стародубского р-на (по материалам разведок В.И. Довженка 1954 г.)

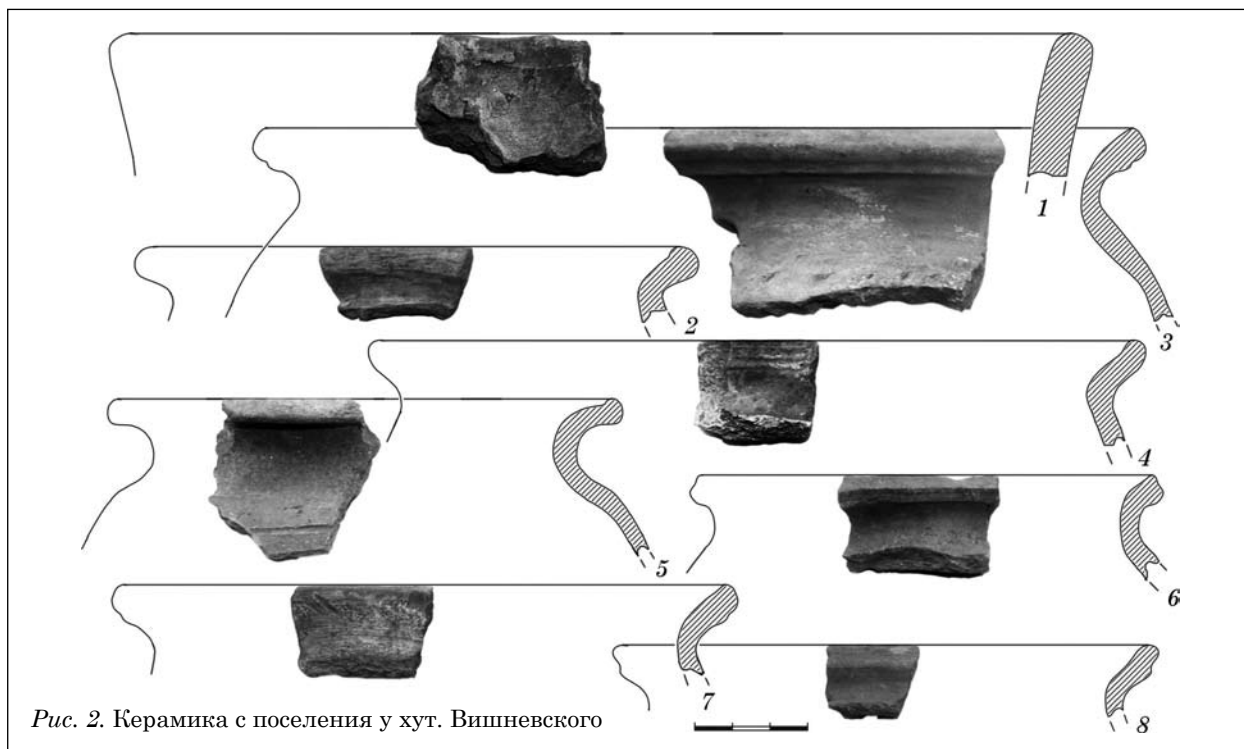

Рис. 2. Керамика с поселения у хут. Вишневого

сов конкретных исследователей разнились и цели экспедиций. Так, Г.Н. Пронин, А.А. Узянов и А.В. Кашкин занимались паспортизацией и картографированием археологического наследия; О.Н. Мельниковская (Деснинский отряд ИА АН СССР) обследовала памятники юхновской культуры раннего железного века; Е.А. Шинаков, В.П. Коваленко, А.В. Куза изучали преимущественно славяно-русские древности; курганы этого же времени исследовал Д.Я. Самоквасов.

Довольно значительные разведочные работы проводились в рамках выполнения хозяйственных договоров. А.С. Смирнов (Деснинская экспедиция ИА АН СССР) вел работы в зонах мелиорации, В.Н. Гурьянов (Брянский государственный университет) — в районах прокладки автострад и коммуникаций (в зоне таких работ производилась детальная сплошная разведка). Сплошная разведка проводилась также Ф.М. Заверняевым и Н.Е. Ющенко (Брянский краеведческий музей).

В целом же, согласно данным свода «Археологическая карта России» [Кашкин, 1993], по району выявлено в общей сложности 75 памятников. Следует отметить, что далеко не все памятники, обследованные экспедицией В.И. Довженко, вошли в этот свод. Такая ситуация сложилась вследствие того, что при его составлении использовались исключительно материалы отчетов, хранящихся в Институте археологии РАН. Заметим, что в указанный свод не вошли также памятники, выявленные в последние два десятилетия.

Возвращаясь к коллекции материалов, хранящейся в НФ ИА НАН Украины, отметим, что

она насчитывает 103 единицы хранения. Ниже мы детальнее рассмотрим находки с каждого, обследованного В.И. Довженко, памятника.

Итак, на поселении, расположенном у хут. Вишневого недалеко от г. Пятовск, собрано 27 фрагментов керамики: 22 — от изделий, сформованных на гончарном круге, 5 — лепных (рис. 2). Все они изготовлены из хорошо отмученной глины серого, темно-серого и серо-коричневого цветов с незначительной примесью песка и дресвы в тесте. Особенности профилировки верхних частей найденных гончарных изделий относятся к типам П-1 (округлые с круглой закраинкой), VI-4 (манжетовидные полукруглой формы с одной каннелурой), IV-11 (манжетовидные полуовальной формы, с горизонтально срезанным верхним краем и каннелурой с внешней стороны снизу) согласно типологии В.М. Тимощука и датируются XI — первой половиной XIII вв. [Тимошук, 2001, с. 67—71].

На территории памятника обнаружены также отдельные фрагменты стенок и венчик толстостенных лепных сосудов конца раннего железного века или раннего средневековья (возможно — киевской культуры) (рис. 2, 1).

Во время обследования поселения Гавриловка, расположенного у с. Сергеевск, собрано 8 фрагментов керамики, преимущественно древнерусского времени (рис. 3, 1—2). Найденные фрагменты принадлежат гончарным сосудам со слабо выраженной закраинкой с внутренней стороны и датируются XI—XII вв. [Возний, 2009, с. 227—231; Тимошук, 2001, с. 67—71]. Тут же найден фрагмент верхней части лепного горшка с сильно отогнутым венчиком, который вероятно датируется ранним

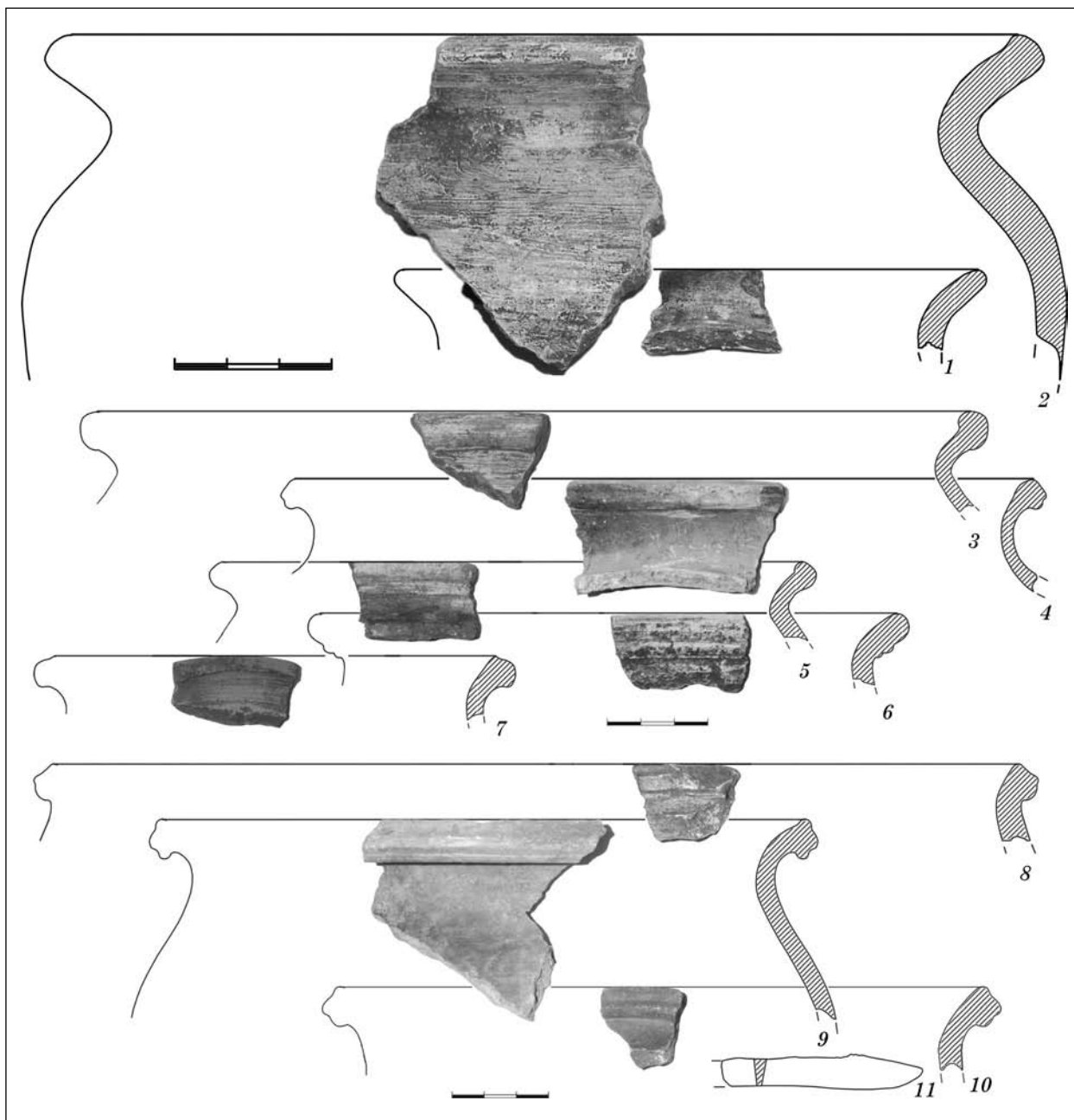

Рис. 3. Керамика с поселений Гавриловка (1, 2), Крапивна, ур. Селище (3—7), Мытниччи (8—11)

железным веком (почепский локальный вариант позднезарубинецкой культуры?) (рис. 3, 2).

Несколько памятников обследовано в окрестностях с. Крапивна. Первый находится в урочище Селище на Яцевичах в 1,5 км на восток от села. Во время обследования тут собраны фрагменты гончарных и лепных горшков, все они изготовлены из глины серого, серо-коричневого, коричневого цветов с примесью мелкозернистого песка и шамота в тесте (рис. 3, 3—7). Гончарные изделия относятся к сосудам типов I-1 (массивные валиковидные округлые в разрезе венчики), II-1 (округлые с круглой закраинкой), VI-4 (манжетовидные полукруглой формы с одной каннелурой) согласно типологии В.М. Тимощука и датируются XI—XIII вв.

[Возний, 2009, с. 222—231; Тимошук, 2001, с. 67—71]. Здесь найдены также несколько стенок лепных горшков раннего железного века или раннего средневековья (позднезарубинецкое или киево-колочинское время).

Второй памятник расположен в урочище Медвежий Луг. На его поверхности собраны фрагменты стенок лепных горшков (11 ед.). Они изготовлены из глины серо-коричневого цвета с примесью слюды и дресвы в тесте и датируются эпохой бронзы — раннего железа.

Отметим, что на юго-западной окраине с. Крапивна неоднократно обследовалось поселение XII—XIII вв., а также курганный могильник на территории кладбища. Вероятней всего, вместе с селищем на Яцевичах эти па-

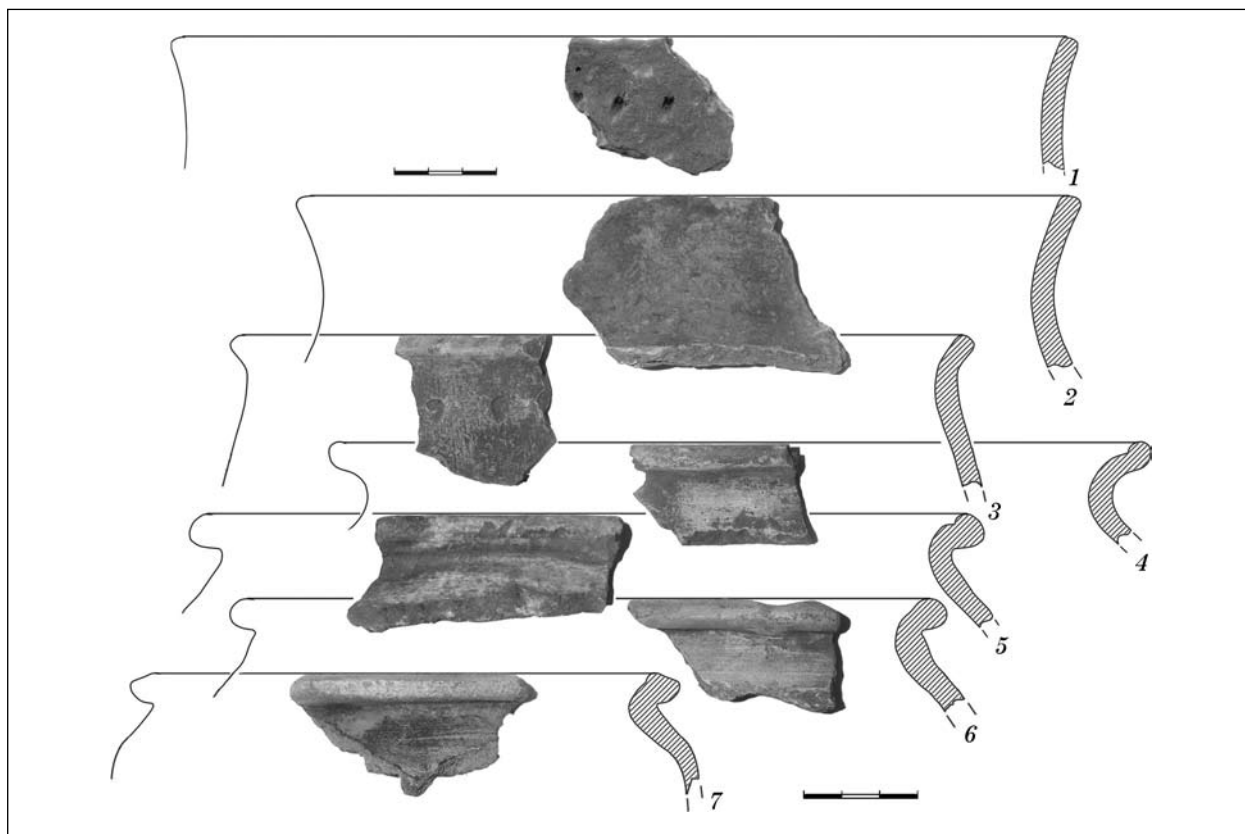

Рис. 4. Находки с территории Стародуба (1) и Рябцево (2—7)

мятники образуют небольшой куст древнерусских поселений [Кашкин, 1993, с. 214].

Во время обследования поселения, расположенного вблизи д. Мытнич, собрана коллекция керамики, включающая в себя фрагменты гончарных горшков древнерусского времени, а также лепных сосудов эпохи бронзы — раннего железа. Отсюда же происходит обломок железного ножа длиной 60 мм и шириной 11 мм. Можно предполагать, что речь идет о городище на северо-востоке деревни со слоями раннего железного века (юхновская культура) и XI—XIII вв., впоследствии переоткрытом в 1987 г. Н.Е. Ющенко [Ющенко, 1987].

В городе Стародуб экспедицией В.И. Довженка осмотрено поселение возле городской тюрьмы. На поверхности памятника собраны фрагменты лепных горшков, изготовленных из глины серо-коричневого цвета с примесью шамота в тесте. Вероятней всего они могут быть датированы эпохой бронзы. Других упоминаний о находках следов бронзового века на территории города до сей поры не существует.

В окрестностях с. Рябцево исследованы остатки еще одного поселения. На его поверхности собрано фрагменты гончарных изделий древнерусского времени и лепных сосудов эпохи бронзы. Верхние части горшков, изготовленные на гончарном круге, относятся к типам II-1 (округлые с круглой закраинкой), II-4 (округлые с ребром с внешней стороны) согласно типологии В.М. Тимошука и датируются XII — первой по-

ловиной XIII вв. [Возний, 2009, с. 227—231; Тимошук, 2001, с. 67—71].

В настоящее время в Рябцево известен куст древнерусских памятников, состоящий из городища — феодального замка (где помимо прочего найден один из уникальных для региона артефактов древнерусской эпиграфики — пряслице с процарапанным текстом «Чурила псал»), двух прилегающих к нему поселений и двух курганных некрополей [Кашкин, 1993, с. 223—224]. Скорее всего, на одном из указанных поселенческих памятников и был собран материал из коллекции В.И. Довженка.

Таким образом, за время разведки обследовано 7 разновременных памятников. В 5 случаях обнаружены многослойные поселения (Гавриловка, Рябцево, Крапивна, урочище Селище, хут. Вишневский, Мытнич), в 2 — однослойные (Стародуб, Крапивна — ур. Медвежий Луг). Находки древнерусского времени (керамика XI — первой половины XIII в.) собраны на поселениях Гавриловка, Рябцево, Крапивна, хут. Вишневский, Мытнич Стародубского р-на Брянской обл.

Дальнейшее изучение археологических материалов, собранных за время разведок 1940—1950-х гг., позволит уточнить хронологию известных памятников, определить культурно-хронологическую принадлежность до сих пор не изученных, а также детализировать наши представления об округе летописного Стародуба в X—XIII вв.

Возний І.П. Историко-культурный розвиток населення межириччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в Х—XIV ст. Ч. 1: Поселення. — Чернівці, 2009. — 592 с.

Заверняев Ф.М. Историко-археологические памятники Стародуба и его окрестностей // Брянский краевед. — Брянск, 1961. — Вып. 2—3. — С. 30—41.

Кашкин А.В. Археологическая карта России. Брянская область. — М., 1993. — 304 с.

Куза А.В. Отчет о раскопках городища у села Рябцево Стародубского района // Архив ИА РАН. — Д. № 10167.

Мельниковская О.Н. Отчет о работе Деснинского отряда // Архив ИА РАН — Д. № 4391.

Пронин Г.Н. Некоторые вопросы изучения памятников почепского типа // СА. — 1979. — № 1. — С. 47—62.

Самоквасов Д.Я. Северянская земля по городищам и могилам. — М., 1908. — 135 с.

Смирнов А.С. Деснинская экспедиция в 1977—1983 гг. // КСИА. — 1986. — Вып. 188. — С. 20—27.

Тимощук В.М. Деякі питання типології київської кухонної кераміки Х—XIII ст. // АЛІУ. — 2001. — № 2. — С. 67—71.

Шинаков Е.А. О работах в районе Стародуба // АО 1985 г. — М., 1987. — С. 118—119.

Шинаков Е.А., Ющенко Н.Е. Стародуб и его округа в конце Х—XII вв. (некоторые итоги изучения) // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова. — Чернівці, 1993. — С. 57—61.

Ющенко Н.Е. Отчет о разведках на территории Стародубского района // Архив ИА РАН — Д. № 12194.

Ющенко Н.Е. Археологическое изучение летописного Стародуба // АО 1987 г. — М., 1988. — С. 122—123.

К. М. Капустин, А. А. Чубур

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ БРЯНЩИНИ (за матеріалами розвід- ки В.Й. Довженка 1954 р.)

У наукових фондах Інституту археології зберігаються колекції матеріалів, зібрані кількома поколіннями

українських учених. Особливий інтерес становлять артефакти знайдені В.Й. Довженком на території Стародубського р-ну Брянської обл. у 1954 р. У ході робіт було обстежено 7 різночасових пам'яток. У 5 випадках зафіксовано багатопарові поселення (Гаврилівка, Рябцево, Крапивна, урочище Селище, хут. Вишневецький, Митничи), у 2 — одношарові (Стародуб, Крапивна, урочище Ведмежий Луг). На поселеннях Гаврилівка, Рябцево, Крапивна, хут. Вишневецький, Митничи виявлено фрагменти кераміки давньоруського часу (XI — першої половини XIII ст.).

К л ю ч о в і с л о в а: Брянщина, археологічні пам'ятки, ранньо-залізний вік, Давня Русь.

К. М. Капустин, А. А. Чубур

ARCHAEOLOGICAL SITES OF BRYANSK REGION (based on the research by V.I. Dovzhenok in 1954)

The scientific collections of the Institute of Archaeology contain artifacts assembled by several generations of Ukrainian scientists. Artefacts collected by V.I. Dovzhenok in Starodub Region of Bryansk Oblast in 1954 are of special interest. 7 archaeological sites of various periods were examined during the work of the expedition. In 5 cases multilayer settlements (Gavrylivka, Riabtsevo, Krapiyvna, Vishnevski hamlet, and Mytnychi) and in 2 — single-layer ones (Starodub, Krapiyvna, and Vedmyzhyi Luh tract) were registered. Fragments of pottery of Kyiv Rus period (from the 11th c. to the first half of the 12th c.) were found at the settlements of Gavrylivka, Riabtsevo, Krapiyvna, Vishnevski hamlet, and Mytnychi.

Key words: Bryansk region, archaeological sites, the Iron Age, Kyiv Rus.

Одержано 24.09.2013

О. В. Шелехань, О. Д. Козак

ДОСЛІДЖЕННЯ 2012 р. НА ГОРОДИЩІ БІЛЯ с. ДЕРЕШОВА У СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІСТРОВ'І

У статті висвітлено результати нових досліджень на городищі біля с. Дерешова Мурованокуриловецького р-ну Вінницької обл. Проаналізовано видобутий матеріал доби Трипілля, раннього та розвинутого середньовіччя. Подано антропологічний аналіз скелета жінки, похованої на території городища.

К л ю ч о в і с л о в а: городище, поховання, Трипілля, черняхівська культура, Київська Русь.

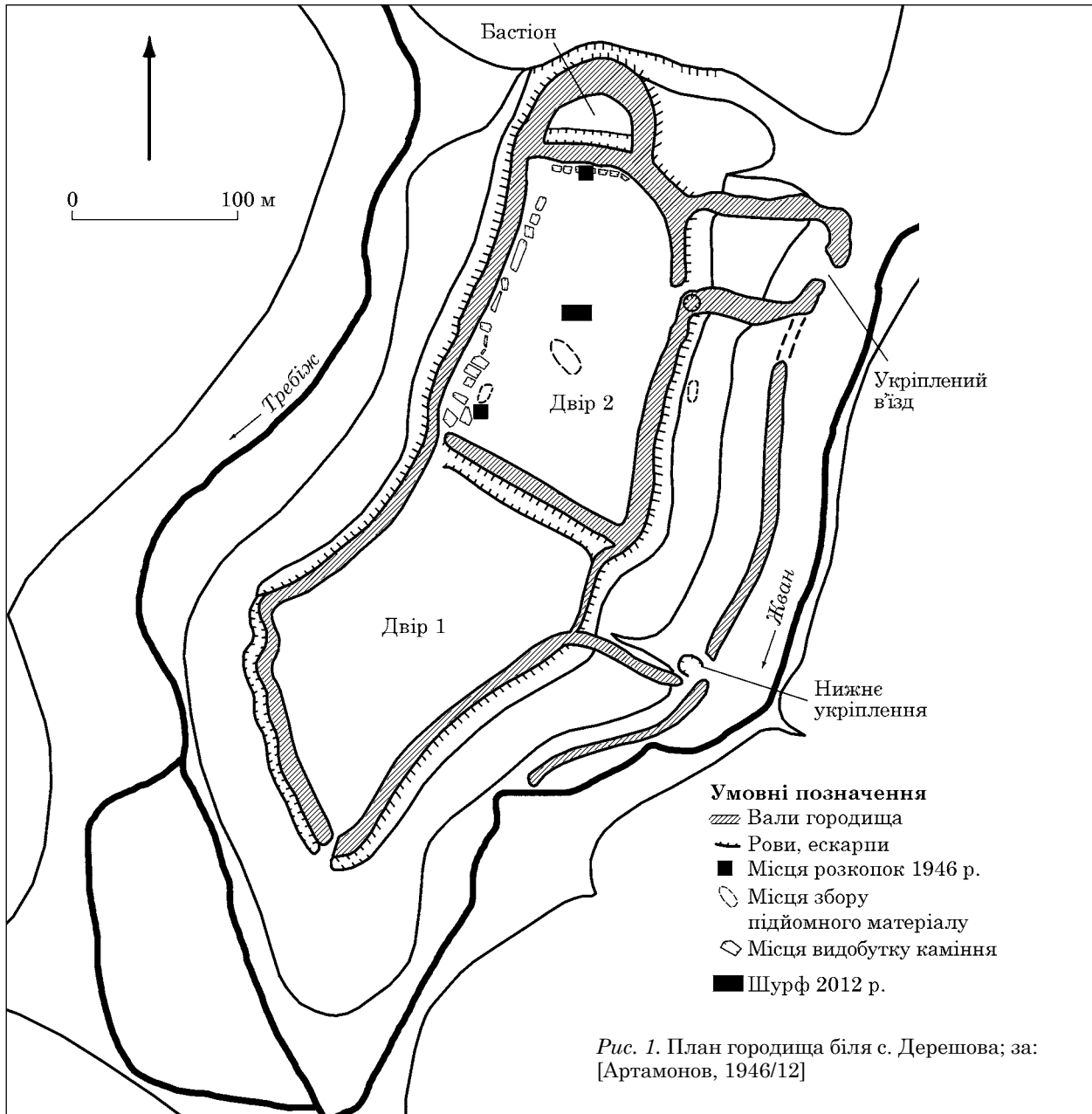
Дерешівське городище вже досить давно відоме в науковому середовищі, та досі воно не отримало належної уваги. Більш того, через спорадичність досліджень та фрагментарні дані відомі оцінки культурної належності городища є досить розбіжними.

Перша відома згадка про городище датується 1901 р. — часу опублікування Археологічної карти Подільської губернії. У праці Є.Й. Сіцинського можна знайти такі відомості: *«При соединении речек Теребижа и Жвана городище, называемое Замчысько... Мысль этой вершью пересекается двумя валами и рвомъ, далее по краямъ горы также идутъ валы и рвы. Отъ этой горы по откосу со стороны Жвана спускаются внизъ два вала; внизу они соединяются и идутъ низомъ кругомъ горы. Всего занимаетъ городище десятинъ 8—10. Валы въ некоторыхъ местахъ заключаютъ въ себе каменные плиты...»* [Сичинский, 2001, с. 78].

Зазначена робота несла виключно енциклопедичну функцію, тому жодних припущень щодо часу спорудження городища, висунуто не було. Можна лише зазначити, що в перерахунку на метричну систему, за даними Є.Й. Сіцинського площа городища становить 8,8—10,9 га.

Перша, і донедавна єдина, спроба археологічних пошуків на пам'ятці пов'язана з розвідками Південно-Подільської експедиції. Керівник робіт, М.І. Артамонов, зафіксував трипільські та давньослов'янські нашарування [Артамонов, 1946/12, с. 54]. Проте, оскільки вони не були належним чином інтерпретовані, у ряді коротких тезових повідомлень пам'ятка отримала доволі розбіжні характеристики. У збірці Коротких повідомлень ПМК дослідник пише, що Дерешівське городище має планування, приаманне скіфським укріпленням, що «свідчить про зв'язки трипільських та скіфських культур» [Артамонов, 1947, с. 72, 75—76]. Очевидно, ґрунтуючись на цьому повідомленні, А.О. Моруженко включила Дерешівське городище до класифікації скіфських укріплень. Дослідниця віднесла його до першого класу (на природному мисі) другого типу (вся площа городища охоплена укріпленнями) [Моруженко, 1969, с. 67].

Надалі, пам'ятка згадується лише у загальних працях. В. Гусев датує трипільський шар пам'ятки часом Трипілля ВП і пов'язує його виникнення з просуванням східно-трипільського населення у басейн Дністра [Гусев, 1995, с. 252]. Є.В. Махно зараховує городище біля с. Дерешова до переліку укріплень черняхівської культури. Ці висновки висунуто на основі опису кераміки у звіті [Артамонов, 1946/12, с. 83] та на основі аналізу зразків, що на той час зберігались у Ленінградському відділенні ПМК [Махно, 1960, с. 18]. Проте серед матеріалів Південно-подільської експедиції, які зберігаються у НФ ІА НАНУ (колекція № 31), з Дерешової представлені лише трипільські та давньоруські старожитності. Це може вказувати на те, що колекція була розділена ще автором розвідок. У енциклопедичній праці, присвяченій упорядженню даних щодо пам'яток культури

Вінниччини, Дерешівське городище знову було назване скіфським [Пам'ятки ..., 2011, с. 109]. Таким чином, метою візиту на Дерешівське городище було, перш за все, уточнення стратиграфічної та етнокультурної картини.

ВІЗУАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Городище має невеликі розміри. Розташоване на відстані кілометра на південний схід від околиці с. Дерешова Мурованокуріловецького р-ну Вінницької обл. Має складну систему оборонних споруд (рис. 1). Зведено у вигляді асиметричної трапеції, розташованої на вузькому видовженому мисі, котрий зі сходу обмежено руслом р. Жван, а із заходу — його правою притокою р. Требіж, що зливаються південніше городища. Зараз в цьому місці споруджено невеликий ставок. Ріки проті-

кають в глибоких каньйонах, що поросли сосновим, або мішаним лісом. Двадцятьма кілометрами південніше Жван впадає у Дністер. Таким чином, городище локалізується на території Західного Поділля. Цей регіон у різні часи ставав транзитним коридором та контактною зоною між мешканцями Східної та Центральної Європи.

Щодо зовнішньої характеристики укріплень, цінні спостереження були викладені у звіті робіт Південно-Подільської експедиції. [Артамонов, 1946/12, с. 49]. Цікавим фактом є участь відомого у майбутньому історика Л.Н. Гумільова¹. Згідно щоденнику експедиції, окрім керування окремими ділянками, він був задіяний головним чином на зйомці планів обстежених городищ.

1. Влітку 1946 р. Л.Н. Гумільов числився в аспірантурі Інституту сходознавства [Беляков, 2012, с. 202].

Характеристика фортифікаційних споруд також входила до завдань молодого дослідника [Артамонов, 1946/12/1040, арк. 73, 79]. Це не дивно, оскільки на той час він мав досвід роботи геолога-геотехнічної та геофізичної групи Норільського табору [Беляков, 2012, с. 158]. Обрис валів на плані, професійно знятим дослідником, достатньо повно збігаються з сучасними супутниковими знімками. З іншої сторони, перебування Л.Н. Гумільова у експедиції в Україні — майже невідома сторінка його біографії, на відміну від участі в інших археологічних експедиціях.

Під час первинного огляду городища, вдалося доповнити дані щодо деяких аспектів ведення його фортифікаційних споруд. Загальний периметр городища дорівнює близько 1,5 км. За попередніми даними, площа городища дорівнює близько 8 га. Кам'янисті схили мису височіють над долиною прилеглих річок, піднімаючи його над дзеркалом води приблизно на 20 м. Очевидним здається, що основними частинами, найбільш придатними для проживання, був двір 1 (так звана зовнішня частина за М.І. Артамоновим) та двір 2, що примикав до нього з півночі. Адже вони розміщені на найбільш рівній та піднесеній площині плато. Їх, в свою чергу, ми вважаємо за доцільне розділити через те, що вони явно споруджені у два прийоми: перший двір відділено від другого валом та ровом. У той же час, вони обнесені по периметру спільним валом. Останній візуально є продовженням укріплення двору 2 і в той же час перекриває вал двору 1.

На спорудження укріплень з північної сторони витрачено значні зусилля. Натомість зі східної та західної сторони, де городище обмежують стрімкі схили мису, давні фортифікатори обмежились невеликим валом висотою до 1 м. Не виключено, що свого часу тут мало місце ескарпування.

З півночі до внутрішнього двору примикає потужна споруда підковоподібної форми, яку можна вважати бастіоном, що прикривав городище з напільної сторони та в'їзд з долини річки [Губайдуллин, 2003, с. 25]. На сьогодні сумарна висота валу та глибина рову тут сягає 5 м. Периметр бастіону — близько 290 м. Скоріше за все, його було зведено пізніше основної частини, адже напівкруглий вал явно надбудований поверх валів другого двору, котрі не значною мірою підносились над площиною напільної частини мису. В той же час, насип бастіону значною мірою піднесений не тільки над сучасною денною поверхнею, але й над дощочними валами. На пізніший час зведення бастіону також вказує наявність рову внутрішнього двору, що опинився на його території.

На схід від основної частини городища, та нижче по схилу, системно валів оточено дві частину схилу та заплаву. Щодо північної, ми цілком погоджуємось з М.І. Артамоновим, котрий вважав її укріпленням в'їздом. Південна частина, більша за розміром, скоріш за все, закривала підхід до річки. У цьому місці вали відходять вусами від валів дворів, поступово зменшуючись. Подібна система

була зафіксована на Куземинському укріпленні Більського городища, котре дослідниками трактується як порт [Шрамко, 1987, с. 31]. Суттєва відмінність полягає у тому, що у нашому випадку, укріплення проходять не лише по схилу, а й вздовж ріки, повністю охоплюючи частину заплави. З цього боку лінія оборони мінімальна, представлена лише невеликим валом висотою до 1,5 м, що впритул підступав до русла ріки. Через це вузька смуга городища, що охопила заплаву, дещо заболочена. Натомість, основна площа нижнього укріплення є схилом, мало придатним для життя.

На сьогодні, майже уся площа городища вкрита лісом та пишною луговою рослинністю. Через це вдалося зібрати підйомний матеріал лише з незначної незадернованої частини городища. З другого двору походять невиразні фрагменти слабо обпаленої ліпної кераміки. На відвалах розкопок М.І. Артамонова були виявлені уламки кісток великої рогатої худоби. Вони належали одній тварині, віком до одного року¹. На схилі нижнього укріплення, де свого часу констатувалась стерильність культурного шару, знайдено дрібні фрагменти ліпної кераміки.

ШУРФОВКА ГОРОДИЩА

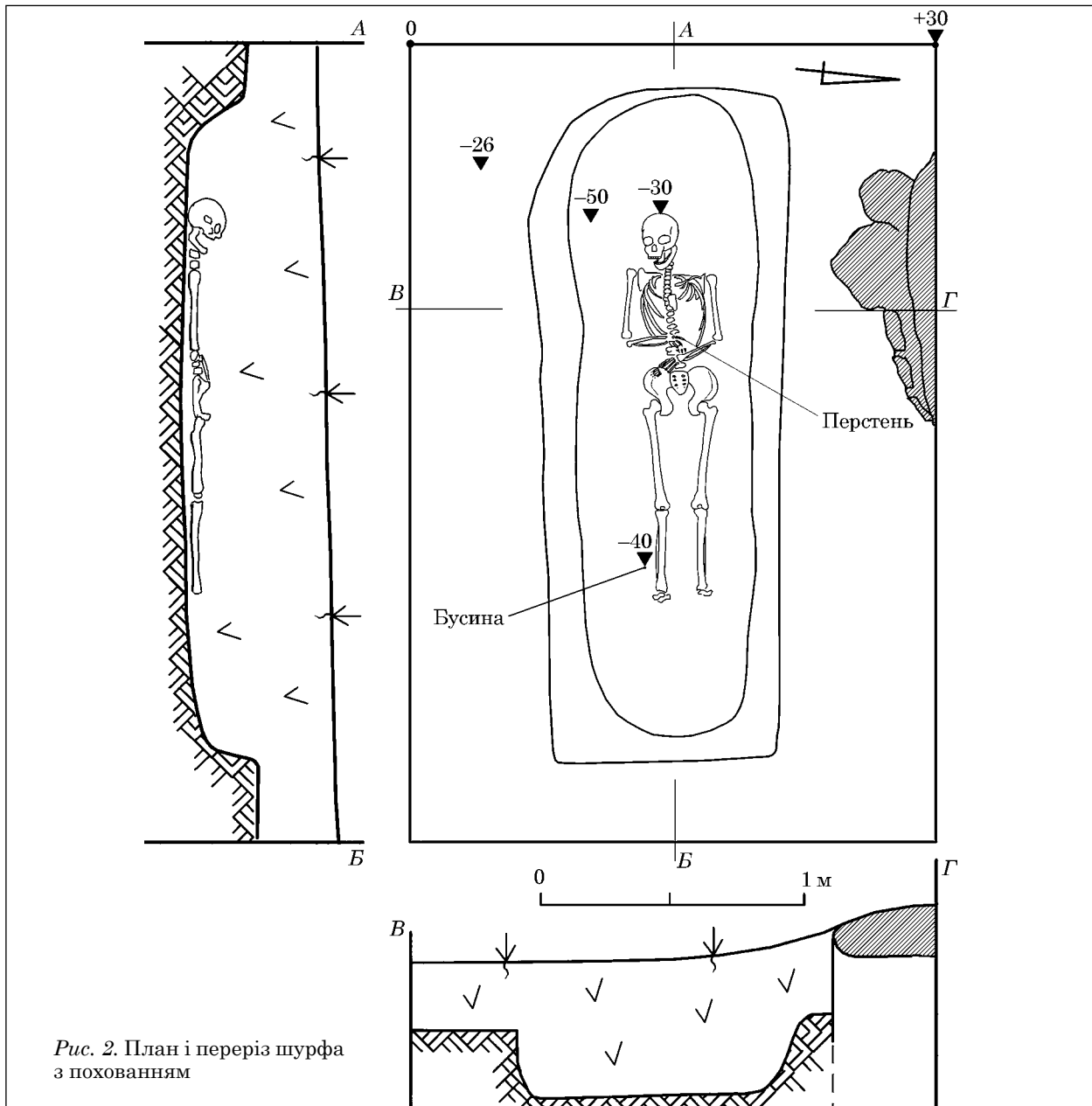
На центральній частині внутрішнього двору городища, найбільш піднесеній на мису, було закладено шурф. Первинно орієнтований за сторонами світу, розмірами 1 × 1 м, він «сів» на давнє поховання. На глибині 45 см від сучасної поверхні були зафіксовані кістки нижніх кінцівок людини, що лежали у анатомічному порядку. У пошуках плями могильної ями шурф розширено до розмірів 3 × 2 м (рис. 2). З метою оптимізації ходу роботи прирізки закладались не за сторонами світу, а за напрямом довгої осі поховання. Зачистка всього шурфу на рівні 35 см від сучасної поверхні показала, що обраний хід робіт є вдалим — шурф повністю розкрив пляму могильної ями.

У північній частині шурфу на рівні 30 см від сучасної поверхні було зафіксовано череп людини *in situ*. Північна бровка пройшла впритул до великої брили вапняку, котра хоч і потрапила частково до шурфу, не перекрила поховання.

Чорноземний культурний шар має потужність 25—30 см. Окрім знахідок, часто зустрічаються дрібні уламки кременю природного походження. Культурний шар підстелений темно-рудим суглинком, стерильним від знахідок. Основним компонентом культурного шару є фрагменти кераміки та глиняної обмазки. На деяких уламках обмазки простежуються відбитки тину. У меншій кількості представлені фрагменти кісток тварин.

Поховання впущене з рівня культурного шару і засипане ґрунтом з перевідкладеними культурними рештками. Пляма поховання фіксувалась з рівня похованого суглинку. За-

1. Щиро вдячні за визначення В.Л. Бондаренко.

гальна глибина могильної ями — 50 см від сучасної поверхні, 25 см — від похованої.

На відстані 50 см від західної стінки ями, на глибині 5 см від рівня похованого ґрунту виявлено череп жінки. Кістяк лежав на спині випростано, головою на захід. Руки зігнуті у ліктях. Праву кисть покладено на живіт, ліву — на таз. Вказівний палець правої руки прикрашала срібна каблучка з витого дроту із розклепаними кінцями. Череп лежав лицьовим відділом догори, трохи змістившись на правий бік. Нижня щелепа змістилась до низу. Ребра на лівій стороні частково зруйновані, ймовірно, землерийними тваринами. Відсутня права ключиця. Порядок кісток правого передпліччя також дещо порушений. Окрім каблучки, супровідного інвентарю не виявлено.

Заповнення могильної ями складається з перевідкладеного культурного шару. Фрагменти

кераміки та обмазки, не утворюючи скупчень, хаотично залягали у підвішеному стані. Тут виявлено переважно зразки кераміки аналогічні до зразків з культурного шару городища.

АНАЛІЗ ЗНАХІДОК З ШУРФА

У культурному шарі городища знайдено дванадцять дрібних фрагментів добре обпалених неорнаментованих стінок якісного ліпного посуду, із гладенькою поверхнею, яскраво-рудого кольору, з незначною кількістю домішок дрібних фракцій жорстви та шамоту у тісті. З оглядом на відсутність діагностуючих фрагментів, за характерними технологічними рисами кераміки, цю групу знахідок вважаємо за доцільне віднести до *трипільської культури*. З урахуванням матеріалів 1946 р., які знаходять аналогії з трипільським шаром поселення Ріпни-

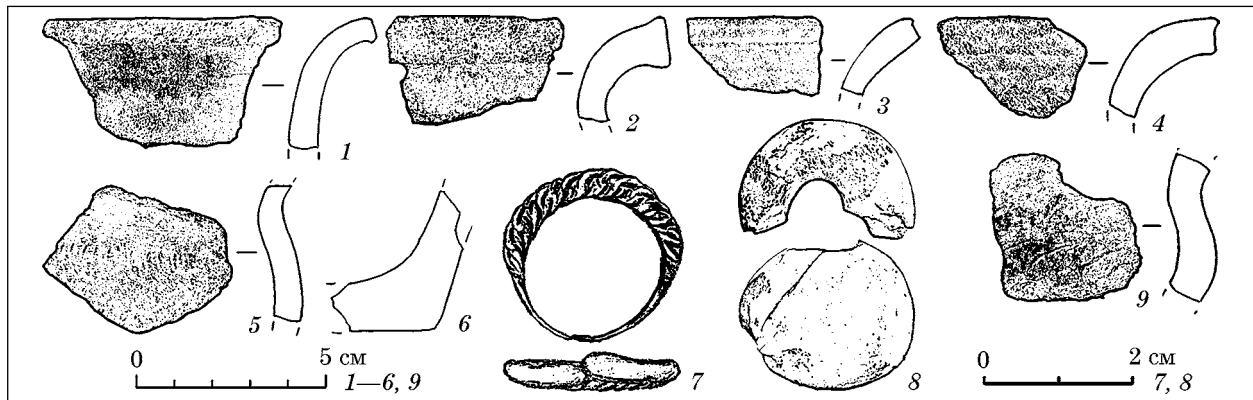

Рис. 3. Знахідки з шурфа: 1—6 — фрагменти кераміки з культурного шару городища; 7 — перстень; 8 — намистина; 9 — фрагмент кераміки із заповнення поховання

ця I [Рижов 2002, с. 27], вважаємо за доцільне слідом за С.В. Гусевим віднести ці знахідки до етапу ВІІ, (остання чверть IV тис. до н. е.).

Зразки *черняхівської кераміки* з культурного шару городища. До цієї групи можна віднести перш за все фрагмент бортика гончарного посуду з штампованим зубчастим орнаментом по плечу, сірого кольору, з домішками дрібних фракцій жорстви у тісті (рис. 3, 5). Також варто згадати про вибірку слабо обпалених неорнаментованих стінок ліпного посуду сірого кольору із шершавою поверхнею, з великою кількістю домішок крупних фракцій жорстви та шамоту у тісті (17 фрагментів), що також можуть розглядатись як черняхівські [Сымонович, 1993, с. 141].

Окрім цього, зафіксовано ряд дрібних фрагментів ліпного та гончарного посуду, орнаментованих паралельними прокресленими лініями. Оскільки вказаний характер оздоблення властивий виробам доволі широкого хронологічного діапазону, ці стінки можуть бути віднесені як до черняхівського горизонту, так і до давньоруського (останній розглянуто нижче).

Зразки давньоруської кераміки з культурного шару городища. По-перше, представлені чотирима вінцями гончарного посуду. Перший — відігнутий назовні, зі сплюсненим краєм, хвилястим рельєфним орнаментом на внутрішній поверхні, із заглаженою поверхнею, сірого кольору (рис. 3, 1). Другий — відігнутий назовні, зі сплюсненою закраїною, із заглаженою поверхнею, темно-рудого кольору (рис. 3, 2). Третій — відігнутий назовні, зі сплюсненою закраїною, із заглаженою поверхнею, сірого кольору (рис. 3, 3). Четвертий — відігнутий назовні, зі сплюсненою закраїною, хвилястим орнаментом на шийці, із заглаженою поверхнею, темно-рудого кольору (рис. 3, 4). Спільною ознакою цих екземплярів є наявність домішок дрібних фракцій жорстви у тісті

Зразки черняхівської кераміки із заповнення поховання. Перш за все вирізняється фрагмент шийки гончарного посуду (кубка?) з паличковими вдавленнями по бортику, рудого кольору, з домішками шамоту, жорстви та крупних фракцій слюди у тісті (рис. 3, 9). Зустрічаються

також фрагменти стінок слабо обпаленого ліпного посуду, орнаментованого зубчастим штампом, із шершавою поверхнею, рудого кольору, з домішками жорстви та шамоту у тісті.

Зразки кераміки давньоруського часу із заповнення поховання. Оскільки безпосередньо у похованні не виявлено інформативних фрагментів давньоруської кераміки, лише з певною долею ймовірності до неї можна віднести дрібні уламки стінок добре обпаленого гончарного посуду, (подекуди орнаментованого рельєфними паралельними рисками), із заглаженою поверхнею, бурого кольору, з домішками дрібних фракцій жорстви та шамоту у тісті.

Прикраси з поховання. Каблучка, зафіксована на вказівному пальці похованої, відноситься до типу плетених із пласкими розіmkнутими кінцями (рис. 3, 7). Подібні вироби датуються доволі широко. З Новгорода відомо сім плетених перснів, хронологічно розподілених від середини XII ст. до середини XIII ст. [Седова, 1981, с. 127; рис. 45, 16, 17; 48]. Виготовлений зі срібла. Спосіб плетіння аналогічний до виконання срібних браслетів кінця XI — початку XII ст. [Седова, 1981, с. 102; рис. 36, 8—10].

Фрагментовану пірофілітову намистину білого кольору з просвердленим отвором (рис. 3, 8) знайдено у заповненні поховання на глибині 40 см від денної поверхні. Виготовлена з каменю твердої породи. Отвір, судячи з характерних слідів, просвердлений. Очевидно, що вона потрапила у поховання не у складі поховального інвентарю, а вже у засипці могили.

АНАЛІЗ СКЕЛЕТУ

Знайдений скелет належить жінці 25—35 років.

Збереженість скелету добра, присутні майже всі кістки скелету, за виключенням декількох кісток стоп, незначної кількості фаланг, правої ключиці, та більшої частини ребер. Кістки мають добре збережену поверхню та тверду консистенцію.

Шви на черепі відкриті, за виключенням внутрішньої потиличної ділянки сагітального

шва. Треті мандибулярні моляри в стані оклюзії мають слабкі сліди стертості. На аурикулярній поверхні клубової кістки значні сліди спрацьованості, що супроводжуються запальним процесом. Спрацьований також і лобковий симфіз. Суглоби мають сліди початкових дегенеративних змін, хребет — значну ступінь остеохондрозу.

Виміри довгих кісток показали незначну правосторонню асиметрію у довжинах та широтних розмірах кісток рук, легку лівосторонню асиметрію у довжині кісток ніг. Найбільш масивними виявились ключиця й великі гомілкові кістки. Жінка мала відносно неширокі плечі (плечо-ключичний індекс складає 45,8), й відносно короткі ноги.

У великій гомілковій кістці дуже сильно розвинений пілястр, однак кістка має екстремальну платимерію.

Зріст, визначений за формулами різних дослідників коливається від 152 до 154,8 см.

Череп мезокранний (76,5), при середньому поздовжньому (130) та малому поперечному (170) діаметрі, має загалом малі розміри. Низький за абсолютними (123) та невисокий за відносними значеннями. Характеризується вузьким обличчям, широким чолом, малою верхньою (62) та великою повною висотою обличчя (115) (за рахунок високої нижньої щелепи (висота симфізу — 41)). Обличчя помірно профільоване на вищому (назомальний кут складає 138,5) і дуже сильно профільоване — на середньому рівні (зигмаксиллярний кут — 116), глибина іклової ямки сягає 4 мм. Перенісся середньовисоке, ніс лепторинний (44,5), низький та дуже вузький за абсолютними розмірами, передньоносова ость дуже сильно виступає (4 бали за Брока) орбіти мезоконхні (82,8), мають дуже малі абсолютні розміри (ширина 35, висота — 29 мм). Загалом череп південно-європеїдного типу.

У лямбдоподібному шві ліворуч присутня шовна кісточка, інша знаходиться трохи лівіше від т. лямбда, що стало причиною легкої батроцефалії — виступання потиличної кістки. Крім того, на черепі присутній персистуючий метопічний шов.

Тіло та рукоятка грудина зрослися, загалом грудина має виражені сліди остеопорозу, що може вказувати на більший вік, або на ендокринні аномалії (раннє старіння?).

Розвиток м'язів помірний, особливо сильно виявились розвинутими трапецеїподібний м'яз, широкий грудний м'яз, триголовий м'яз, (симетрично), двоголовий м'яз руки, міжкостні м'язи пальців, м'яз, що відводить великий палець лівої руки, великий сідничний, чотириголовий м'яз симетрично, та великий привідний м'яз правої ноги.

З морфологічних ознак слід відзначити звуження акроміального кінця ключиці, що поряд із змінами у додатковому суглобі плечових кісток може свідчити про значні навантаження на плечі. Окрім того, присутнє посилення верхньої площини клювоподібного виростку правої лопатки, що, поряд з іншими ознаками вказує

на часте перенесення вантажів на правому плечі. Так само спостерігається артроз хребтово-реберних фасеток з правої сторони.

Навантаження падали на правий ліктьовий суглоб. Тут спостерігаються легкі ознаки епіконділіту. Значний лівосторонній розвиток м'язу, що відводить великий палець, очевидно пов'язаний з травмою дистального епіфізу ліктьової кістки (перелом шилоподібного виростка). Загоєні тріщини присутні на дистальній суглобовій поверхні правого Мс1 та проксимальної суглобової поверхні проксимальної фаланги великого пальця правої руки. У мізинцях обох рук присутні артритні зміни між середньою та нігтьовою фалангами.

На ногах шорстка лінія формує значний пілястр, що поряд з іншими змінами свідчить про значні навантаження на ноги з дитинства. Екстремальний для жінки розвиток чотириголового м'язу стегна поряд з осифікацією ахілового сухожилля вказує на те, що їй доводилось багато ходити по схилах або бігати. Про навантаження на ноги свідчать також сліди варикозу глибоких вен на гомілкових та стегнових кістках.

У плесно-фаланговому суглобі другого пальця лівої ноги присутня загоєна тріщина. Наявні східні фасетки, на лівій нозі присутні сліди артрозу.

Загалом найбільші зміни знайдені у додаткових плечових, акроміо-ключичному правому, ліктьових, крижо-клубових та тазо-стегнових суглобах.

На тазі присутні запальні зміни у крижо-клубових суглобах (сакроіліїт), преаурикулярна борозна обмежена осифікаціями зв'язок. Лобковий симфіз має сліди спрацьованості, його передній край зруйновано численними цистами та розростаннями. Значно розвинута лобкова горбистість та гребінь м. Pectineus (гострий): верхня поверхня лобкової кістки формує площадку, шириною до 10—15 мм зі слідами тиску на неї зверху. Ентесопатії знайдені на великому привідному та сідничних м'язах. Можливо, такі зміни пов'язані з частими вагітностями.

В хребті спостерігаються значні зміни — остеохондроз, травми та артроз міжхребцевих суглобів у всіх відділах хребта. У декількох хребцях нижньогрудного та поперекового відділів на тілі 8—12 хребці присутні отвори з гострими краями — вони відкривають округлі цисти в спонгіозі і майже не мають слідів реактивного новоутворення.

На черепі знайдені сліди відносно свіжих геморагій на лобній кістці та ареал греноподібних вдавлень на правій скроневій кістці. У латеральних кутах орбіт — добре загоєні інтегровані геморагічні зміни. Носова перегородка викривлена вправо — ліва мушля збільшена, права вкрита гострими спікулами, що свідчить про можливий хронічний гайморит.

Зафіксовано артрит нижньощелепового суглоба справа. На щелепах відзначено пародонтоз, пародонтит — сліди гінгівіту та стоматиту.

Стертість зубів помірна — нормальна для віку. Карієс присутній на зубах 26 та 27. Зубний камінь розвинено дуже добре (до 3 балів), на максиллярних зубах — в основному на буккальній, на мандибулярних — на лінгвальній поверхнях. Гіпоплазія емалі присутня на мандибулярних різцях та іклах, відповідає віку 2—6 років.

Абсцеси на двох коренях першого моляру (26) мають свіжу ледь загоєну реактивну плівку навколо отворів. Це означає, що жінка загинула через досить короткий час після їх вскриття.

Аналіз здобутого матеріалу дозволяє зробити наступні спостереження. Багатошарові поселення, на котрих зустрічаються старожитності енеоліту та середньовіччя — звична річ для Поділля. Безперечно, ми не можемо пов'язувати появу укріпленого поселення біля с. Дерешова з діяльністю трипільських племен. Проблематичним наразі залишається питання фортифікаційного будівництва носіїв черняхівської культури. Оскільки на території городища наразі не виявлено нашарувань скіфського часу, єдиним можливим варіантом часу зведення його валів залишається розвинене середньовіччя. Хоча М.І. Артамонов припускав що мисовий характер укріплень ставить городище в один ряд зі спорудами раннього залізного віку, деякі характерні особливості дозволяють віднести його до часів Київської Русі. Це насамперед, «кокошникоподібний» вал з напільної сторони, укріплений в'їзд зі сторони річки, огороження пойми [Моргунов, 2007, с. 23—25]. Виявлене поховання жінки датується XII ст. Ймовірно воно було здійснене вже після функціонування городища і вказує на *terminus ante quem* існування пам'ятки.

Артамонов М.І. Археологические памятники Южной Подольи (по материалам Южно-Подольской экспедиции в 1946 г.) // НА ІА НАНУ. — 1946/12.

Артамонов М.І. Археологические исследования в Подольи в 1947 г. // НА ІА НАНУ. — 1947/13.

Артамонов М.І. Югоподольская экспедиция // КСИИМК. — 1947. — Вып. XXII. — С. 74—76.

Артамонов М.І. Археологические исследования в Южной Подольи в 1952—1953 гг. // КСИИМК. — 1955. — Вып. 59. — С. 100—116.

Артамонов М.І. Некоторые итоги пятилетних исследований Юго-Подольской экспедиции // КСИИМК. — 1955. — Вып. 4. — С. 84—87.

Беляков С.С. Гумилев, сын Гумилева. — М., 2012. — 797 с.

Гусев С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV — III тис. до н. е. — Вінниця, 1995. — 303 с.

Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблемы этноса. — Люблин, 2001. — 276 с.

Магомедов Б.В. Черняхівський шар поселення Ріпниця-1 // Ржищівський археодром. — К., 2002. — С. 42—54.

Махно Е.В. Памятники черняховской культуры на территории УССР // МИА. — 1960. — № 82. — С. 9—83.

Моргунов Ю.Ю. Фортификация Южной Руси: Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. — М., 2007. — 39 с.

Морузенко А.О. Городища скіфського часу на території лісостепу Східної Європи // Вісн. ХНУ. — 1969. — Вип. 3. — С. 65—73.

Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Словникова частина. — Вінниця, 2011. — 400 с.

Рижов С.М. Трипільський шар поселення Ріпниця-1 // Ржищівський археодром. — К., 2002. — С. 19—40.

Седова М.В. Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X—XV вв.). — М., 1981. — 198 с.

Сицинский Ю.Й. Археологическая карта Подольской губернии. — Кам'янець-Подільський, 2001. — 92 с.

Сымонович Э.А. Керамика // Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н. э. — первой половине I тысячелетия н. э. — М., 1993. — С. 140—143.

А. В. Шелехань, А. Д. Козак

ИССЛЕДОВАНИЯ 2012 г. НА ГОРОДИЩЕ У с. ДЕРЕШОВА В СРЕДНЕМ ПОДНЕСТРОВЬЕ

Хотя городище у с. Дерешова уже достаточно давно известно в литературе, до сих пор ему не было уделено достаточно внимания. Более того, из-за спорадичности исследований и фрагментарности публикаций, известные оценки культурной принадлежности городища весьма различны.

Последние исследования дали возможность утверждать о существовании по крайней мере трех слоев — трипольского времени, черняховской культуры и Киевской Руси. Возведение фортификационных сооружений можно соотносить именно с последними наслоениями. Вывявленное погребение женщины, скорее всего, связано с финалом функционирования городища (середина XII в.).

К л ю ч е в ы е с л о в а: городище, погребение, Триполье, черняховская культура, Киевская Русь.

O. V. Shelekhany, O. D. Kozak

RESEARCH AT HILL-FORT NEAR DERESHOVA IN THE DNISTER RIVER MIDDLE REGION IN 2012

Despite the fact that the hill-fort near Dereshova village is known in the literature for quite a long period, it is has not been sufficiently studied. Moreover, because of sporadic research and fragmentary publications, the known appraisals of its cultural definition vary.

New investigations allow the authors to state that at least three cultural layers exist here: of the Trypillian period, of Chernyakhiv culture, and of Kyiv Rus period. The fortifications building can be correlated with latest period. Woman's burial is apparently related with the end of the life at the hill-fort (the middle of the 12th c.).

K e y w o r d s: hill-fort, burial, Trypillya, Chernyakhivskaya culture, Kyiv Rus.

Одержано 4.09.2013

І. В. Карашевич

МАТЕРІАЛИ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ТА НОВОГО ЧАСУ ІЗ РОЗВІДОК В ОДЕСЬКІЙ ТА МИКОЛАЇВСЬКІЙ ОБЛАСТЯХ У 2010 р.

До наукового обігу вводиться комплекс матеріалів із авторських розвідок 2010 р. середньовічних міст-фортець, що зберігається в НФ ІА НАН України.

Ключові слова: Білгород-Дністровський, Кілія, Ізмаїл, Рені, середньовіччя, міста-фортеці.

У липні—серпні 2010 р. розвідувальна археологічна експедиція під керівництвом автора¹ провела обстеження на території Одеської та Миколаївської областей. Головним завданням експедиції було виявлення решток османських середньовічних пам'яток означеного регіону. Під час розвідувальних робіт вдалося зафіксувати залишки оборонних та культових споруд, рештки культурного шару на кількох об'єктах, та зібрати невелику добірку артефактів (43 од. зберігання), що зберігаються зараз у VI розділі НФ ІА НАН України (колекція № 1378).

Дана публікація репрезентує короткий огляд історичної топографії середньовічних міст зазначеного регіону, та невеличкої серії знахідок XIII—XVIII ст. Матеріали подано за територіальним принципом розташування.

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ В ОДЕСЬКІЙ ОБЛАСТІ

В історії дослідження османських пам'яток Північного Причорномор'я, і в тому числі території сучасної Одеської області можна виділити чотири етапи.

Перший етап (XVIII — середина XIX ст.) — вивчення території міжріччя Дунаю і Дністра в

1. Експедиція працювала в рамках Міжнародної Південної середньовічної експедиції під керівництвом д. і. н. С.О. Біляєвої.

османський період мав описовий характер та був пов'язаний з роботами молдавських, російських та німецьких вчених-енциклопедистів в межах інших тем досліджень [Паламарчук, 2008, с. 13].

На другому етапі (кінець XIX — 1940-і рр.) починається вивчення та збереження археологічних матеріалів доби турецької присутності. В першу чергу, це пов'язано з діяльністю Одеського товариства історії та старовини, яке існувало з 1839 до 1922 р. Також починається фіксація пам'яток в процесі картографування архітектурних залишків [Біляєва, Карашевич, 2006, с. 20]. Перша спроба такого картографування пам'яток Північно-Західного Причорномор'я була здійснена Одеською краєвою комісією, яка почала роботу у 1926 р. Комісія склала реєстр пам'яток архітектури, до якого поміж іншими увійшли і турецькі пам'ятки [Збірник ..., 1927].

Третій етап (кінець 1940-х — 1970-і рр.) розпочинається з фіксації архітектурно-археологічних пам'яток в процесі археологічних розвідок. До карти пам'яток середньовіччя, увійшли такі міста як Овідіополь, Білгород-Дністровський, Татарбунари, Кілія, Ізмаїл, Болград, Рені; населені пункти — Мологи, Роксолани, Маяки.

На четвертому етапі (кінець XX — початок XXI ст.) відмічається перехід до планомірних археологічних досліджень регіону, завдяки яким стало можливим вивчення найбільш видатних пам'яток фортифікації, міських структур, фіксація будівельних періодів та їх послідовність. Тією чи іншою мірою це стосується таких пам'яток, як міста-фортеці: Аккерман та Ізмаїл. Їх дослідження дозволяє перейти до більш глибокої оцінки їхньої матеріальної бази, що включає особливості фортифікації та планування.

Розвідку 2010 р. розпочато з середньовічних міст Дунайського регіону, а саме Рені, Ізмаїлу

та Кілії, які були складовими частинами Османської оборонної лінії на цих територіях.

Рені — місто розташоване на лівому березі р. Дунай. Перша згадка про місто відноситься до 1548 р., коли воно входило до складу Молдавського князівства [Історія ..., 1969, с. 700]. У 1621 р. султан Осман II, після невдалого походу на Подолію та поразки під Хотиним, відібрав у Молдовського князівства округу з м. Рені. У 1621—1821 рр. місто було підпорядковане Ізмаїльській райі та мало назву Тамарово [Історія ..., 1969, с. 700].

Місто має вигідне географічне розташування: наявність водних шляхів по Пруту, Дунаю та Чорному морю і сухопутних торгових шляхів в Добруджу, Молдову, Валахію, Польщу та інші країни Європи сприяла тому, що місто невдовзі стало центром ремесла та торгівлі.

Візуальний огляд місцевості дозволив зробити висновки про те, що містобудівельна вісь середньовічного Тамарово (Рені) має самостійну орієнтацію, яка не співпадає із сучасною. Це підтверджується тим, що найдавнішою будівлею у сучасному Рені є *храм Св. Георгія*, освячений, за свідченням священика, 150 р. т., а також меморіальною дошкою, яка повідомляє про перепоховання героїв русько-турецької війни. Залишки середньовічного міста знаходяться на території закритого порту¹. До того ж, нам стало відомо про локалізацію турецького кладовища по вул. Майській², яке було виявлене близько десяти років по тому під час будівництва «Клубу моряків».

Ізмаїл — місто розташоване на лівому березі Кілійського рукава Дунаю, за 80 км від Чорного моря.

Вісториико-географічному відношенні Ізмаїльська фортеця розташована в місцевості прямого контакту кочового світу і землеробських цивілізацій, на перетині військових і торговельних шляхів, поблизу переправи через Дунай, біля закруту, пристосованого для влаштування пристані [Добролюбський, 1990, с. 5].

Вважається що слов'яно-молдавське місто Сміл з кінця XIV ст. належало молдавському князівству і було захоплено та зруйновано турками під час походу султана Баязида II у 1484 р. Під назвою Ішмасиль (Почуй бог) віно згадується у 1501 р. Його подальша доля не відома [Добролюбський, 1990, с. 5]. За іншими даними місто було захоплене лише у 1538 р. під час каральних походів Сулеймана I Пишного на Молдову [Кирилюк, 1961, с. 9].

Більш вірогідними є свідчення про заснування турецького міста на століття пізніше, в кінці XVI ст. В цей час через посилення натиску запорізьких козаків на стратегічні пункти Османської імперії [Мохов, 1964, с. 281] турецький уряд будує додаткові укріплення на Ниж-

ньому Дунаї. Фортеця названа Ізмаїлом та невелике містечко були збудовані восени 1590 р. [Кіртоаге, 1988, с. 76].

Під час першої русько-турецької війни, після миру в Кючук-Кайнарджирі, султанський уряд був вимушений укріпити оборонну міць Ізмаїлу. Запрошені з Європи спеціалісти-фортифікатори оточили їх новими міцними кам'яними стінами. Фортеця мала укріплені капоніри, глибокі рови, наповнені водою. Фортецю будували французький інженер Де Лафіт Клове і німецький будівельник Ріхтер [Сапожников, 2002, с. 499]. На кінець XVIII ст. фортеця вважалася неприступною.

Після штурму 11 (22) грудня 1790 р. Ізмаїлом заволодів О.В. Суворов. За Ясським мирним договором 1791 р. місто було повернене Порті, а після Бухарестського миру 1812 р. перейшло до Росії. У 1856 р. за Паризьким трактатом бастиони фортеці були зірвані, а земляні вали зриті.

Розкопки на території міста вперше були проведені у 1989—1990 рр. під керівництвом А.О. Добролюбського. Також у 1990 р. на території Ізмаїлу працювала ще одна експедиція під керівництвом А. Росохацького. Пізніше у 1994—1995 рр. роботи з вивчення фортеці провели С.В. Гумашьян та О.В. Гудкова. Після довготривалої перерви у 2006—2007 рр. археологічні дослідження продовжив І.В. Сапожников.

Фортеця Ізмаїл знаходилась на лівому березі Дунаю між двома озерами, вузькою косою спускалося на південь та закінчувалося крутим обривом біля Дунаю. Глибокий та широкий яр ділив фортецю на дві частини: західна мала назву старої, а східна — нової фортеці.

Фортеця була значних розмірів (мала у своєму арсеналі 265 гармат, а також тридцяти тисячний гарнізон яничар) [Історія ..., 1969, с. 433]. Високий земляний вал оточував її у вигляді прямокутного трикутника, повернутого до річки. На сьогоднішній день більшість території забудована приватними садибами (*вул. Кріпосна*), на іншій її частині закладено міський парк. Кам'яних оборонних стін під час обстеження ми не виявили, проте зафіксували значні рештки земляних укріплень, які збереглися дотепер, хоча вкриті густою травою.

Під час огляду території фортеці по вул. Кріпосній біля будинку № 11 виявлено невелику траншею невідомого призначення, у відвалі якої було зафіксовано середньовічні матеріали.

На території фортеці також було оглянуто Малу мечеть (*вул. Кріпосна, 1*). Це єдина споруда турецької фортеці, що зберіглась до наших днів. Мечеть купольного типу, який був розповсюджений в мусульманській архітектурі з XIV ст. Складена із гарно оброблених блоків каміння — вапняку, квадратна в плані, має галерею з північної сторони та залишки мінарету зі східної [Пам'ятники ..., 1985, с. 268]. Стіни мечеті отиньковані, в південній стіні розташовано різний кам'яний міхраб. У 1973 р. в інтер'єрі цієї будівлі було відкрито діораму «Штурм фортеці Ізмаїл».

1. Рені прикордонне місто, та має статус Спеціальної економічної зони.

2. Висловлюю щиро подяку за консультацію та свідчення працівникам Ренійського краєзнавчого музею.

Кілія — місто розташоване на березі Кілійсько-го і Степового русла Дунаю. Мури Кілійської фортеці охоплювали весь сучасний центр міста і ділили його на три двори — зовнішній, внутрішній та цитадель. Цитадель знаходилась на березі лиману [Історія ..., 1969, с. 473]. У XIX—XX ст. фортеця була розібрана місцевими мешканцями, оскільки втратила своє значення і заважала росту міста.

На початок XX ст. від фортеці залишилися незначні ділянки рову та валу, які локалізуються у міському парку. Оглянути берег, де знаходилась цитадель фортеці, не вдалося. На цьому місці зараз знаходиться приватний млин. Під час візуального огляду в парку по вулиці Дунайській було виявлено траншею, яка перерізала тротуар. Під шаром асфальту зафіксовано шар цегли, яка була викладена на кшталт бруківки. Розміри цеглин — 16×14 см. В траншеї було виявлено матеріали доби середньовіччя та Нового часу.

Серед старих будівель в місті зберігся храм Св. Миколая XV—XVII ст. (вул. Дунайська, 4). Єдиної думки щодо часу побудови немає. Згідно напису над південним входом, церкву закладено 1647 р. Її побудовано із тесаного каміння-вапняку, зводи та арки — із тонкої цегли та плінфи. Прямокутна в плані, з напівкруглою апсидою, вона заглиблена на 2,1 м в землю [Мурзакевич, 1848, с. 487].

Останнім пунктом обстеження в Одеській обл. стали міста фортеці Дністровського регіону.

Білгород-Дністровський — (рум. Cetatea Albă; до 1944 р. — Аккерман, тур. Біла фортеця) місто районного значення в Одеській області, адміністративний центр Білгород-Дністровського р-ну.

Аккерман — найкраще досліджена фортеця цього регіону. Перші археологічні розкопки на її території пов'язані з ім'ям Е.Р. фон Штерна. У 1900—1912 рр. ним були проведені розкопки на території фортеці з метою пошуку непошкоджених шарів античного міста Тіри. В результаті було виявлено турецький культурний шар [Штерн, 1901; 1906; 1913]. З 1919 до 1937 р. (за часів перебування Бессарабії у складі Румунії) на території фортеці проводилися розкопки румунськими вченими [Nicorescu, 1924].

Після певної перерви у 1940—1941 рр. було поновлено археологічні розкопки під керівництвом В. Шахназарова. В ході дослідження ним було виявлено турецьке кладовище [Кравченко, 1986, с. 8]. У 1945 р. розкопки кладовища продовжила археологічна експедиція ІА УРСР під керівництвом Л.Д. Дмитрова [Дмитров, 1946, с. 2].

У 1977 р. Причорноморська експедиція ІА АН УРСР під керівництвом Г.Г. Мезенцевої розпочала розкопки в Цитаделі та Цивільному дворі фортеці, які внесли значні уточнення у планування її внутрішнього простору [Мезенцева, 1987, с. 369].

Початок планомірного вивчення османського Аккерману розпочато з відкриттям залишків турецької лазні (hamam) у Портовому дворі фортеці [Біляева, Ерсой, 2002, с. 28]. У 1999—2002

та 2004—2008 рр. Міжнародною Середньовічною експедицією ІА НАН України під керівництвом С.О. Біляєвої проведено часткове вивчення надлиманної лінії оборони, а саме барбакану в чотирьох дворах, а також геофізичні дослідження на території чотирьох дворів фортеці загальною площею близько 9 га [Біляева, 2007, с. 96]. В роботі по вивченню цих споруд брала участь і автор.

Метою розвідки в м. Білгороді-Дністровському було визначення територіальних меж середньовічного міста. Складність цього завдання полягає в тому, що територія міста поза встановленими межами пам'ятки «Городище Тіра — Білгород» недостатньо вивчена археологічно. Архітектурні пам'ятки середньовіччя і досі є малодослідженими.

Огляд міста було розпочато з території, що межує з гласисом Аккерманської фортеці:

Вул. Леона Попова (стара назва вул. *Портова*). Під фундаментом будівлі взуттєвої фабрики за даними картографії знаходилась велика турецька лазня. Там було зібрано незначну кількість підйомного матеріалу, а саме: фрагменти пічних кахлів та залізне ядро.

Далі по вул. Леона Попова, 13 знаходиться діюча церква Св. Іоанна Предтечі (грецька) XV ст. Будівля загального типу, з дзвіницею. Прямокутна в плані, однефна з напівкруглою апсидою, укріпленою контрфорсами. Дзвіниця прибудована пізніше, квадратна в плані, триархна [Пам'ятники ..., 1985, с. 267].

Вул. Кутузова, 1 (стара назва *Грецька*). За цією адресою знаходиться вірменська церква Пречистої Богородиці XIV ст. Будівля зального типу, в плані Т-подібна побудована із вапняку, побілена. В східній стіні апсида [Пам'ятники ..., 1985, с. 266—267].

Вул. Шабська (назва не змінилась). Буд. 51 — військові Олександрівські казарми, побудовані за проектом Неймана. Будівництво розпочато у 1820 р. і закінчено за царювання Миколи I у 1838 р. Після пожежі у 2008 р. казарми знаходяться у критичному стані.

Біля буд. 102а по вул. Шабській знаходиться кладовище (місцеве населення називає його грецьким). Під час огляду кладовища виявлено найстарішу могилу датовану 1928 р. — періодом Румунської присутності. У глибині кладовища виявлено склеп, побудований з місцевого каменю-вапняку жовтого кольору з фрагментами мармурових плит із візерунками (можливо, склеп було перенесено з іншого кладовища).

Вул. Шабська, 116 — підземна церква Іоанна Сучавського XIV—XVIII ст. Споруда зального типу, прямокутна в плані, орієнтована за віссю північ—південь [Пам'ятники ..., 1985, с. 267].

Вул. Першотравнева (стара назва *Софійська*). Вдоль берегової лінії лиману було виявлено значну кількість середньовічного матеріалу.

Вул. Плавні (назва не змінювалась). Обстежили берегову лінію. За свідченнями місцевого населення, під час обробки присадибних ді-

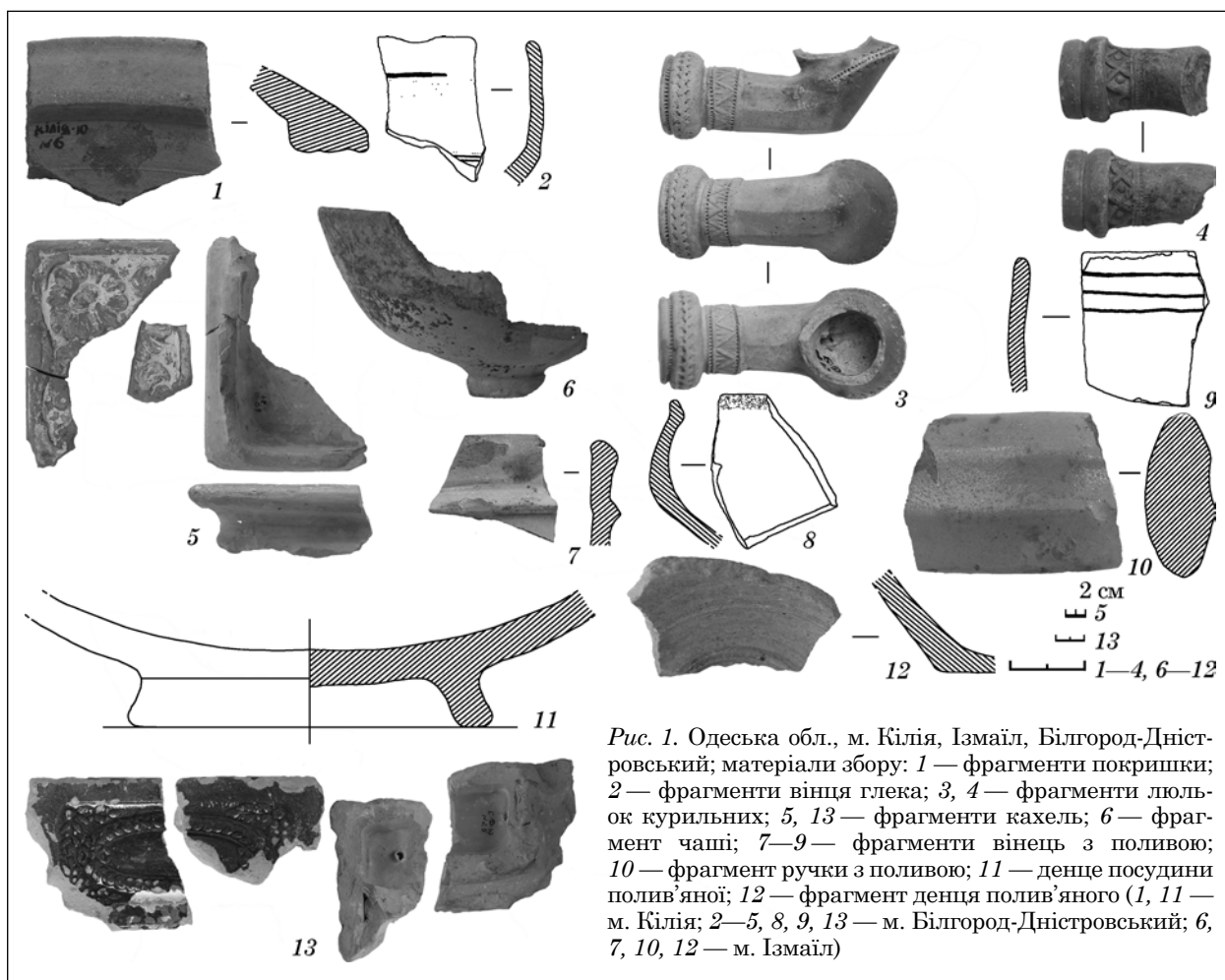

Рис. 1. Одеська обл., м. Кілія, Ізмаїл, Білгород-Дністровський; матеріали збору: 1 — фрагменти покритишки; 2 — фрагменти вінця глека; 3, 4 — фрагменти люльок курільних; 5, 13 — фрагменти кахель; 6 — фрагмент чаші; 7—9 — фрагменти вінця з поливою; 10 — фрагмент ручки з поливою; 11 — дно посудини полив'яної; 12 — фрагмент дна полив'яного (1, 11 — м. Кілія; 2—5, 8, 9, 13 — м. Білгород-Дністровський; 6, 7, 10, 12 — м. Ізмаїл)

лянок постійно знаходяться турецькі люльки, прикраси, монети та фрагменти різних типів посуду. Під час візуального огляду виявлено потужний середньовічний шар.

Овідіополь — с. м. т. районного значення в Одеській обл., адміністративний центр Овідіопільського р-ну. Розташований на східному березі Дністровського лиману. За історичними даними на місці Овідіополя розташовувалася турецька фортеця Хаджи-дере у 1769 р. зруйнована запорізькими козаками, а також місце переправи От-ярик [Evliya Çelebi, 2000, s. 87].

Було оглянуто берегову лінію, на жаль, жодного нагадування про укріплення чи переправу не знайдено. Берег з цього боку дуже крутий і піддається сильній ерозії.

Основні категорії речового матеріалу такі.

1. Вироби з глини.

Керамічні вироби складають найбільшу і найрізноманітнішу групу матеріалів, які знаходяться на території вищеописаних середньовічних міст. Їх умовно можна поділити на дві групи: кераміка без поливи, та кераміка з поливою.

В групі кераміки без поливи за призначенням вирізняються такі види посуду.

Кухонний посуд.

- фрагмент покритишки. Назовні вздовж краю заглиблений пояс, стінка плавно підіймається

вверх. Ліплена із грубого тіста червоного кольору з домішкою дрібних конкреції вапна. Розміри: $d = 24 \times 21$ см, товщ. в. — 2,1 см. (рис. 1, 1).

- фрагмент горла з вінцем тонкостінного глека, виготовленого із добре підготованої глини червоного кольору з домішкою слюди. Орнамент у вигляді вірзних горизонтальних поясів, прикрашених білою фарбою. Розміри: $d = 8$ см, товщ. в. — 0,3 см, товщ. ст. — 0,4 см 1 (рис. 1, 2).

Кераміка спеціального призначення.

- люльки сіроглиняної фрагмент з довгою гранованою втулкою. Верхня частина плоска, переходить в вузьку муфту, орнаментовану зверху відтиском зубчастого коліщатка. В середній частині муфти проходить штампований пояс великих зубців. Під муфтою широкий штампований пояс зигзагом, який обмежений зубчастими поясами. Чашечка зі сплюсненим дном і ребром, прикрашеним по краю неглибокими зубцями, обмеженими з двох сторін великими зубчастими поясами. Верхня циліндрична частина чашки відбита. Розміри: l загальна —

1. Для опису розмірів знахідок використано скорочення: d — діаметр; товщ. в. — товщина вінця, товщ. ст. — товщина стінки; l — довжина; h — висота, товщ. п. — товщина піддону.

6,1 см; l втулки — 3,5 см, d отвору — 0,9 см; d чашечки — 2,8 см (рис. 1, 3).

- фрагмент втулки люльки сіроглиняної. Довга кругла втулка з плоским краєм. Виділена плоскою муфтою з геометричним орнаментом у вигляді ромбів з точками в центрі. Поверхня заглажена, місцями підлощена. Розміри: l — 3,4 см, d отвору — 0,9 см (рис. 1, 4).
  - фрагмент втулки люльки червоноглиняної. Широка втулка з плоским краєм виділена плоскою муфтою з геометричним штампованим орнаментом. Поверхня заглажена, місцями підлощена. Розміри: 2,3 × 1,9 см, товщ. ст. — 0,4 см.
- Архітектурно-декоративна кераміка.*
- кахля пічна (в 3-х фр.) коробчастого типу зі слідами багаторазового використання. Орнаментована квітами. Розміри: 22 × 15 см, товщ. ст. — 1,7 см (рис. 1, 5).

Полив'яний посуд в колекції репрезентовано найкраще.

а. Монохромний полив'яний посуд.

До цієї групи посуду входять керамічні вироби із свинцевою прозорою поливою, колір черепків світло-червоний, рожевий, рідко червоний, гарно обпалений. Залежно від характеру домішок, доданих в поливу під час обпалу, колір глазурованого покриття має різні відтінки. Посуд представлений різними за формою посудинами, які різняться за призначенням.

Серед кухонного та столового посуду є глечики, миски, тарілки (посуд на кільцевому піддоні).

- фрагмент тонкостінної піали із повним археологічним профілем. Піала напівсферичної форми з округлим краєм на невисокому кільцевому піддоні. Глина гарно відмучена, світло-рожевого кольору з незначною домішкою дрібних конкрецій вапна та слюди. Уся внутрішня поверхня та верхня половина назовні вкрита жовто-коричнюватою поливою по білому ангобу. Всередині зберігся слід від триподу. Розміри: h — 5,2 см; d вінця — 10 см, товщ. в. — 0,3 см; d піддону — 0,5 см, h — 0,7 см, товщ. п. — 0,3 см; товщ. ст. — 0,3 × 0,6 см (рис. 1, 6).
- фрагмент вінця з округленим краєм на 1,4 см від краю назовні горизонтальний рельєфний пасок. Глина світло-рожева із домішкою шамоту. З обох сторін вкрите світло-жовтою поливою. Розміри: d вінця — 7 см, товщ. в. — 0,7 см; товщ. ст. — 0,5 см (рис. 1, 7).
- фрагмент вінця неглибокої тонкостінної піали з вертикальним скругленим краєм. Глина червона з домішкою вапна. По краю вінця і назовні вузька полоса темно-зеленої поливи, всередині колір поливи темно-оливковий. Розміри: товщ. в. — 0,4 см (рис. 1, 8).
- фрагмент вінця горловини глеку зі скругленим краєм. Назовні під краєм три ряди заглиблених поясів. Вінце з обох сторін вкрите темно-зеленою поливою. Глина рожева, гарно відмучена. Розміри: d вінця — 8 см, товщ. в. — 0,4 см, товщ. ст. — 0,3 см (рис. 1, 9).

- фрагмент середньої частини вертикальної ручки овальної в перетині. Назовні по центру позовжній широкий жолоб. Глина червона з домішкою дрібних конкрецій вапна, з обох сторін вкрита жовтою поливою. Розмір: 5,5 × 4,3 см; w — 4,2 см (рис. 1, 10).
  - денце миски на кільцевому піддоні, всередині вкрите поливою жовто-оливкового кольору. Назовні сліди білого ангобу. Розміри: 9,3 × 11,4 см, h — 3,2 см, товщ. ст. — 0,8 см; h піддону — 1,3 см, d піддону — 9 × 8 см (рис. 1, 11).
  - фрагмент денця посудини закритого типу. Денце плоске, стінка плавно розширюється до верху. Із зовнішньої сторони сліди білого ангобу. Зсередини вкрите світло-коричневою поливою. Розміри: h збереженої частини — 2,8 см, товщ. ст. — 0,5 см, d денця — 7 см (рис. 1, 12).
- Архітектурно-декоративна кераміка.*
- фрагмент кутової пічної кахлі коробчастого типу орнаментованої колоссям із коричневою поливою. Розміри: 8,5 × 10 см, w кута 6,8 см, h ніжки — 0,5 см, товщ. — 4,2 см (рис. 1, 13).

б. Поліхромний полив'яний посуд.

Представлений фрагментом стінки відкритої посудини. Всередині по темно-оливковому фону вертикальні світло-зелені полоси. Назовні верхня частина вкрита білим ангобом із зеленими краплями. Розміри: 5,6—7,1 см, товщ. ст. — 0,5 × 0,8 см.

в. Посуд полив'яний, декорований в техніці сграффіто.

Посуд представлений переважно відкритими формами — це миски, чаші на кільцевому піддоні різних розмірів. Всі види виробів добре відомі з розкопок в Аккермані [Кравченко, 1986, с. 20—88; Біляева, Ерсой, 2002, с. 28—30; Біляева, Фіалко, 2008, с. 62—70] і датуються кінцем XV — початком XVI ст.

Вся кераміка цієї групи виготовлена на гончарному крузі.

Фрагменти вінець стінок та денець посудин орнаментованих в техніці «сграффіто» вироблені з червоної глиняні різних відтінків — від світло-до темно-червоного, тісто добре відмучене з незначними домішками вапна. Орнамент репрезентовано кількома типами: геометричним, рослинним, в кількох випадках декор виконано з підглазурним розписом фарбами (зелений, брунатний). Цей тип посуду зустрічається в багатьох середньовічних містах, в тому числі — Кафі, Азаку, Сугдеї, Старому Орхе, Очакові [Баранов, Майко, 1998; Бирня, Рябой, 1998; Масловский, 2006].

- фрагмент вінця посудини. Стінка слабо профільована з легко означеним ребром. Вінце округле. З внутрішньої сторони вкрите світло-зеленою поливою. Назовні на такому ж фоні темно-зелені та коричневі плями. Під вінцем та по ребру по дві пари горизонтальних врізних пасків між ними дві хвилясті лінії. Глина світло-рожева із домішкою невеликих конкрецій вапна. Під ребром косі крупні пе-

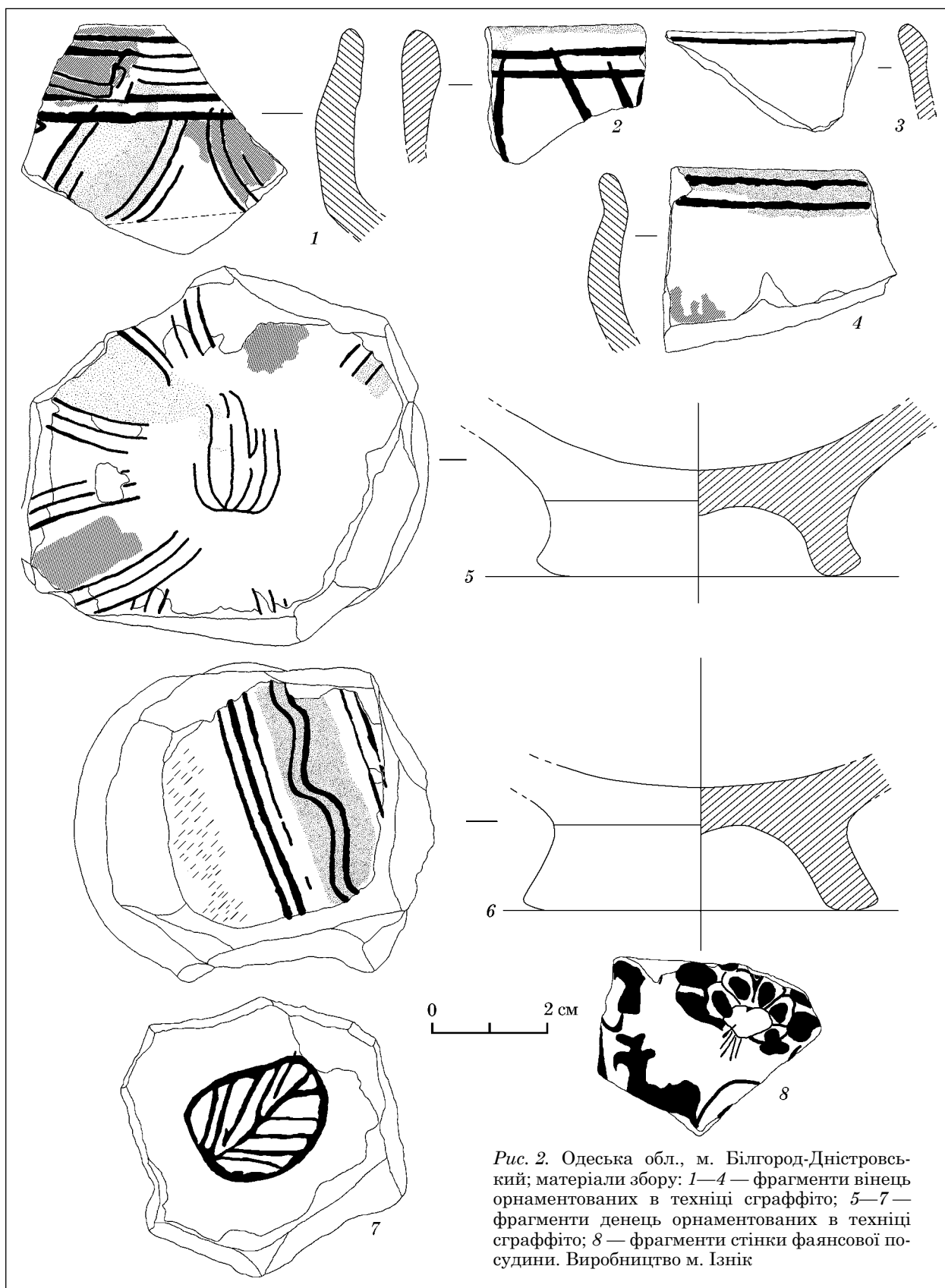

Рис. 2. Одеська обл., м. Білгород-Дністровський; матеріали збору: 1—4 — фрагменти вінець орнаментованих в техніці сграффіто; 5—7 — фрагменти донець орнаментованих в техніці сграффіто; 8 — фрагменти стінки фаянсової посудини. Виробництво м. Ізнік

люстки. Розмір: d — 14 см, товщ. в. — 0,5 см, товщ. ст. — 0,6—0,7 см (рис. 2, 1).

- фрагмент вінець посудини. Вертикальна стінка з трохи відведеним назовні закругленим краєм. Глина світло-рожева з домішкою

шамоту. Вкрите світло-зеленою поливою, а край вінець виділений темно-зеленою смугою. Орнаментоване всередині під краєм двома горизонтальними пасками. Назовні — горизонтальними і вертикальними пас-

ками. Розміри: d — 11 см, товщ. в. — 0,5 см, товщ. ст. — 0,4 см (рис. 2, 2).

- фрагмент вінця тонкостінної піали з округлим відігнутим назовні краєм. В середині вздовж краю горизонтальний пасок на оливковому фоні. Назовні полива темно-зеленого кольору. Глина червона з домішкою крупних конкрецій вапна. Розміри: d — 15 см, товщ. в. — 0,3 см, товщ. ст. — 0,4 см (рис. 2, 3).
- фрагмент вінця тонкостінної піали з округлим відігнутим назовні краєм. Всередині край вінця виділений двома врізними горизонтальними пасками по оливковому фоні. Назовні зелений переходить в більш світлий колір. Розмір: d — 18 см, товщ. в. — 0,4 см, товщ. ст. — 0,6 см (рис. 2, 4).
- денце на невисокому кільцевому піддоні. Глина світло-рожева із домішками шамоту. Зсередини вкрите поливою від світло- до темно-зеленого та коричневого кольору. Орнамент плоский. Композиція у вигляді чотирьох пелюсткової розетки з бутонем квіткі в центрі. Назовні денце вкрите ангобом. Розмір: h збереженої частини — 2,9 см, h піддону — 1,3 см, d — 6—5 см, товщ. ст. — 1,0 × 0,6 см (рис. 2, 5).
- денце на високому конічному піддоні. Глина червона з домішкою шамоту та крупних конкрецій вапна. Центральна частина вкрита поливою на світло-оливковому фоні коричневі та світло-зелені плями. Орнамент геометричний (прямі та хвилясті лінії). Назовні денце вкрите ангобом. Розміри: h збереженої частини — 2,3 см, h піддону — 1,4 см, d — 6 × 5 см, товщ. ст. — 0,7 см (рис. 2, 6).
- денце посудини на кільцевому піддоні. Глина світло-рожева з домішкою вапна, полива світло-оливкова. В центрі денця прокреслений орнамент у вигляді листка. Розмір: h збереженої частини — 2,3 см, товщ. — 1,0 см (рис. 2, 7).

Імпортна кераміка.

Фаянсовий посуд — фрагмент стінки тонкостінної чашечки з підглазурним розписом червоною, синьою та зеленою фарбами. Орнамент рослинний. Розмір: 3,9 × 2,9 см, товщ. ст. — 0,4 × 0,5 см. Центр виробництва м. Ізнік (рис. 2, 8).

Вироби зі скла. Фрагмент стінки посудини з молочного скла, на білому фоні широка синя полоса. Розміри: 2,1 × 2,3 см; товщ. — 0,3 см.

Вироби з металу. Залізний кований цвях. Шляпка плоска прямокутна, стержень чотирикутний в перетині трохи зігнутий у нижній частині, край зламаний. Розміри: l — 6,9 см; шляпка — 1,6 × 1,4 см, товщ. — 0,5 см; стержень — 0,9—0,7 × 1,1—0,8 см.

Гарматне ядро, d — 5,3 см.

Бронзова монета (не інформативна).

Вироби з каменю. Представлені крисальним кременем зі слідами обробки. Розмір: 2,1 × 2,4 см, товщ. — 0,9 см.

Кістяні вироби. Представлені ковзаном із зашліфованої трубчастої кістки великої ро-

гатої худоби, на кінцях наскрізні отвори. Один край зламаний. Розміри: l — 20,6 см, w — 3,5 × 3,1 см, товщ. — 2,1 см, d отвору — 0,9 см.

Виявлені матеріали за формами і технікою виробництва аналогічні знайденим під час розкопок в Ізмаїлі, Білгород-Дністровському, Очакові та інших містах які входили до складу Османської імперії.

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ В МИКОЛАЇВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Археологічні дослідження османських пам'яток в Миколаївській області розпочалися з розкопок в Очакові (1986 р.) та на Кінбурзькій косі (2009 р.) Південною середньовічною експедицією під керівництвом С.О. Біляєвої.

У 2010 р. з метою виявлення перспективних місць стаціонарних розкопок обстежена частина берегової смуги курортної зони в межах та околицях Очакова, деякі ділянки історичного центру, та берегова лінія в районі сс. Куцуруб, Саланчаки, Дніпровка та Аджигольська коса.

Берег Бузького лиману сформований лесом, покритим чорноземом потужністю від 0,4—0,7 м (культурного шару не виявлено), піддається сильній ерозії. Тим не менш, під час візуального огляду на березі зафіксовано значну кількість кераміки, обкатаної водою (переважна більшість — стінки червоноглиняних посудин, а також фрагменти амфор та чорнолакової кераміки). Таке враження, що вона походить з розмитого поселення, затопленого водами лиману. Основна маса виявлених матеріалів відносяться до XIV—XVIII ст.

Зібраний матеріал представлений наступними категоріями.

Вироби з глини.

- фрагмент вінця товстостінної посудини з округлим відігнутим назовні краєм. Глина сіра гарно відмучена з домішкою крупних конкрецій вапна. Поверхня підлощена, назовні орнаментована косими насічками. Розмір: d — 15 см, товщ. в. — 0,9 см, товщ. ст. — 1,0 см. (рис. 3, 1);
- фрагмент вінця таза. Край вінця виділений неглибоким жолобом. Глина рожева з домішкою шамоту. Вінце з обох сторін вкрите ангобом темно-коричневого кольору. Розмір: d — 29 см, товщ. ст. — 2,1 см (рис. 3, 2);
- фрагмент стінки глеку, орнаментованого трьома горизонтальними багаторядними прокресленими лініями по плечу. Глина червона з домішкою крупних конкрецій вапна. Розміри: товщ. ст. — 0,8 см (рис. 3, 3);
- фрагмент чашки люльки, по краю орнаментованої геометричним врізним орнаментом;
- фрагмент стінки тонкостінної посудини. Назовні вкритий коричневою поливою, в середині зеленою. Глина червона з домішкою вапна. Орнаментована лінійно-хвилястим орнаментом. Розмір: товщ. — 0,6 см (рис. 3, 4);

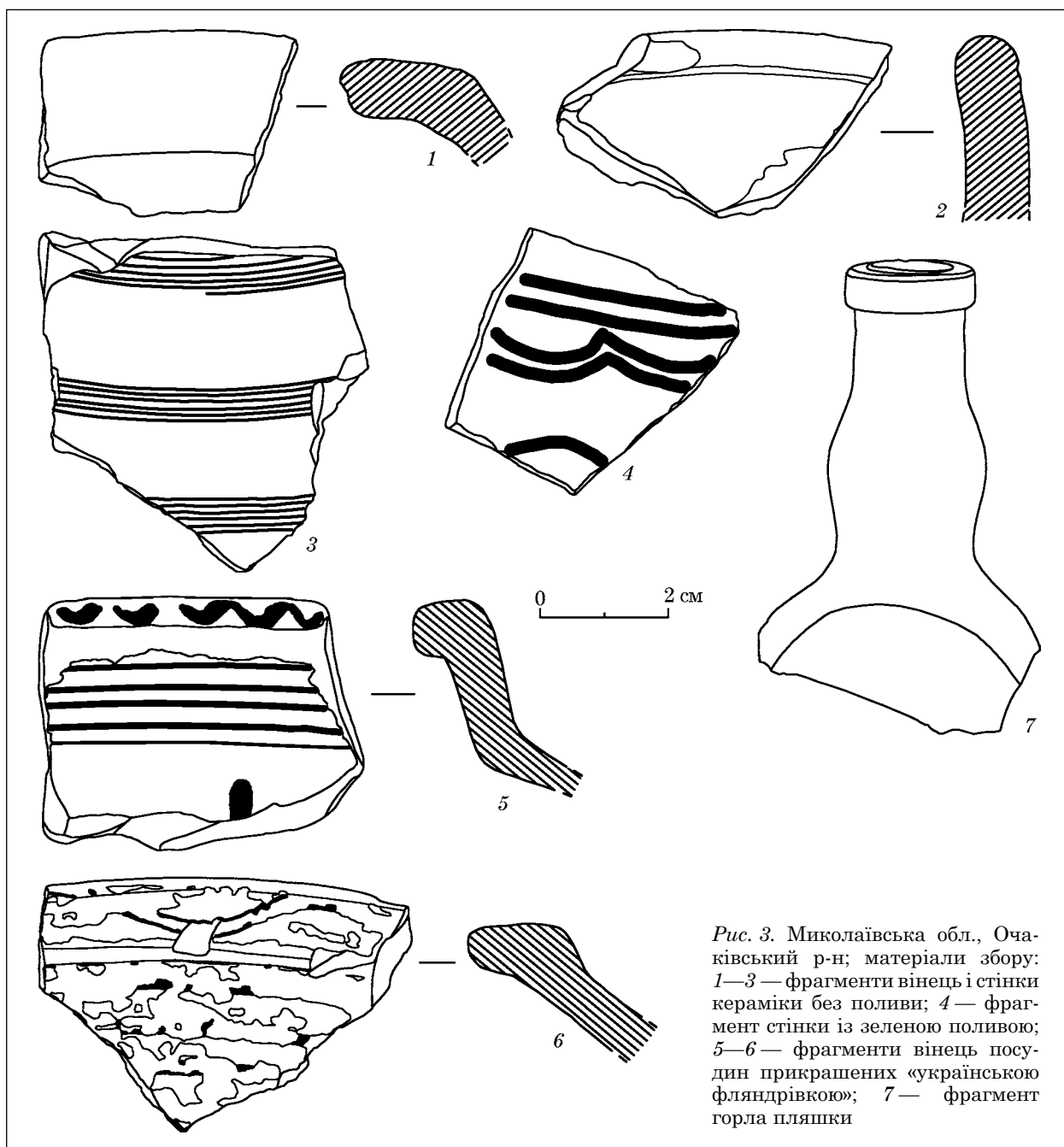

Рис. 3. Миколаївська обл., Очаківський р-н; матеріали збору: 1—3 — фрагменти вінець і стінки кераміки без поливи; 4 — фрагмент стінки із зеленою поливою; 5—6 — фрагменти вінець посудин прикрашених «українською фляндрівкою»; 7 — фрагмент горла пляшки

- фрагменти вінця тарілки, прикрашеної українською фляндрівкою. Має широкий бортик вінця, підкреслений вигином. Вінце зрізане, широке, загнуте назовні. Глина гарно відмучена рожева з домішкою вапна. Розміри: ширина бортика — 1,3 см, товщ. — 0,8 см, d — 21 см (рис. 3, 5);
- фрагмент вінця тарілки, прикрашеної українською фляндрівкою. Має широкий бортик. Глина гарно відмучена, рожевого кольору. Розміри: ширина бортика — 1,5 см, товщ. — 0,8 см, d — 23 см (рис. 3, 6).

Вироби зі скла. Верхня частина пляшки фігурної. Скло прозоре. Горло високе, вінце виділене широким полем. Розміри: h горла — 4,5 см, d вінця — $1,4 \times 2,1$ см (рис. 3, 7).

Під час археологічних розвідок 2010 р. було отримано нові цікаві результати щодо вивчення розвитку Північно-Західного Причорномор'я за доби середньовіччя та Нового часу. Вперше отримані фактологічні матеріали з міста Кілія. Виявлено особливості і відмінності розбудови середньовічних міст в залежності від їх стратегічного значення.

Баранов І.А., Майко В.В., Кузьминов О.В. Археологічні дослідження Сугдеї-Солдаї у 1998 р. // АВУ 1998 р. — 1998. — С. 52—53.

Біляева С., Ерсой Б. Дослідження карантинного двору Білгород-Дністровської фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2002. — Вип. 11. — С. 28—30.

Біляева С., Карашевич І. Деякі аспекти картографування та вивчення пам'яток турецької культури на території Північного Причорномор'я // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV—XVI ст.): Матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 10-літтю археол. дослідж. золотоординської пам'ятки с. Торговиця. — Кіровоград, 2006. — С. 19—27.

Біляева С.А., Фіалко Е.Е. Аккерманская керамика сграффито (по материалам раскопок 2004 г.) // РА. — 2008. — № 2. — С. 62—70.

Біляева С.О., Болтрик Ю.В., Карашевич І.В. та ін. Дослідження Міжнародної Південної Середньовічної експедиції у 2006 р. в Аккерманській фортеці (м. Білгород-Дністровський) // АДУ 2005—2007 рр. — К., 2007. — С. 96—98.

Быря П.П., Рябой Т.Ф. Некоторые данные о производстве поливной керамики в Старом Орхее // Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X—XVIII вв.: по материалам поливной керамики. Сб. тез. докл. Междунар. научн. конф. — Симферополь, 1998. — С. 54—55.

Дмитров Л.Д. Отчет о работе Белгород-Днестровской археологической экспедиции ИА АН УССР за 1945—1946 гг. // НА ІА НАНУ. — 1946/8.

Добролюбовский А.О., Дынник Н.И., Штербуль Н.А. Отчет о раскопках экспедиции «Измаильская крепость» в 1989 году // НА ІА НАНУ. — 1989/244.

Збірник матеріалів Одеської краєвої комісії для охорони пам'яток матеріальної культури та природи // Видання Одеської краєвої комісії для охорони пам'яток матеріальної культури та природи НКО УСРР — УпрНаука. — Одеса, 1927. — 46 с.

Історія міст і сіл УРСР. Одеська область. — К., 1969. — 910 с.

Кирилюк С. Измаил. Путеводитель. Краткий исторический очерк. — Одесса, 1961. — 74 с.

Киртоагэ И.Г. Административно-территориальное деление юга Днестровско-Прутского междуречья под турецким владычеством в XVI — первой половине XVII вв. // Социально-экономическая и политическая история Молдавии эпохи феодализма. — Кишинев, 1988. — С. 72—82.

Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII — XVI ст.). — Киев, 1986. — 128 с.

Масловский А.Н. Керамический комплекс Азака. Краткая характеристика // Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 2004 г. — Азов, 2006. — Вип. 21. — С. 309—473.

Мезенцева Г.Г., Иваненко И.А. Открытия в Белгороде-Днестровском // АО 1986 г. — М., 1987 — С. 369—370.

Мохов Н.А. Молдавия эпохи феодализма. — Кишинев, 1964. — 440 с.

Мурзакевич Н.Н. Килийская церковь Св. Николая и ее достопримечательности // ЗООИД. — Одесса, 1848. — Т. 2. — С. 484—488.

Паламарчук С.В. Забытая земля: историческая область Бессарабия. — Одесса, 2008. — 288 с.

Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. — Киев, 1983—1985. — Т. 3. — 326 с.

Сапожников И.В. Миссия Лаффита-Клаве в Очаковской области и Буджаке 1784—1789 гг. // Stratum plus. — 2001—2002. — № 6. — С. 493—592.

Штерн Э.Р. О последних раскопках в Аккермане (с приложением плана) // ЗООИД. — 1901. — Т. 23. — С. 1—32.

Штерн Э.Р. Раскопки в Аккермане летом 1912 г. // ЗООИД. — 1913. — Т. 31. — С. 92—101.

Штерн Э.Р. Экскурсия в Аккерман // ЗООИД. — 1906. — Т. 26. — С. 87—90.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi 5. Kitap Topkapı Sarayı Bağdat 307 Yazmasının Transkripsiyonu — Dizini. Hazırlayanlar: Yücel Dağlı — Seyit Ali Kahraman — İbrahim Sezgin. — İstanbul, 2000. — 323 s.

Nicorescu P. Scavi e scoperte a Tyras // Ephemeris Dacoromana. — 1924. — II. — P. 378 — 415.

И. В. Карашевич

МАТЕРИАЛЫ СРЕДНЕВЕКОВОГО ВРЕМЕНИ ИЗ РАЗВЕДОК В ОДЕССКОЙ И НИКОЛАЕВСКОЙ ОБЛАСТЯХ В 2010 г.

Археологические разведки 2010 г. на территории Одесской и Николаевской областей внесли некоторые изменения в представление об исторической топографии, планировки городов и поселений, жизни и быта, а также занятий их жителей. Вещественный материал хранящийся в Научных фондах Института археологии НАН Украины относится к XIV—XVIII вв. Основная масса находок датируется XVII в., а именно османским периодом.

Ключевые слова: Белгород-Днестровский, Килия, Измаил, Рени, средневековье, города-крепости.

I. V. Karashevych

MEDIAEVAL PERIOD MATERIALS FROM THE ARCHAEOLOGICAL EXPLORATION IN ODESSA AND MYKOLAIV OBLASTS IN 2010

Archaeological exploration in 2010 in Odesa and Mykolaiv Oblasts have contributed some changes into the idea of the historical topography, urban planning of cities and settlements, of everyday life, as well as their habitants' occupations. The material stored in scientific funds of the IA NAS of Ukraine is referred to the 14th—18th c. The bulk of the finds are dated back to the 17th c., namely to the Ottoman period.

Keywords: Bilhorod-Dnistrovskiy, Kiliya, Izmail, Reni, Middle Ages, fortress-town.

Одержано 21.10.2013

УДК: 903.23(477.72)"634"

А. А. Денисова

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ КЕРАМИКИ С «РАСЧЕСАМИ» ИЗ МИХАЙЛОВКИ I

В статье представлены результаты технико-технологического анализа группы керамики из нижнего культурного слоя Михайловского поселения, исследованного Никопольско-Гавриловской экспедицией под руководством Е.Ф. Лагодовской и О.Г. Шапошниковой в 1952—1963 гг.

К л ю ч е в ы е с л о в а: керамика, ракушка, обработка поверхности, формовочная масса, примеси, конструирование, илы.

С начала исследования многослойного поселения у с. Михайловка, его нижний горизонт, был обозначен как Михайловка I. Материалы этого горизонта стали основанием для выделения новой культуры, названной нижнемихайловской, которую В.Н. Даниленко отнес к особой азово-черноморской линии развития энеолита Причерноморья [Шапошникова, 1971; 1985; Даниленко, 1978]. Поселение располагалось на правом берегу реки Подпольная в Нововоронцовском р-не, Херсонской обл. Исследовалось в 1952—1953, 1960, 1963 гг. Никопольско-Гавриловской экспедицией под руководством Е.Ф. Лагодовской и О.Г. Шапошниковой. Материалы раскопок хранятся в составе коллекции № 231 НФ ИА НАН Украины.

На поселении прослежено 3 культурных слоя: верхний, представленный материалами ямной и катакомбной культур, средний — эпохой позднего энеолита и нижний средне-энеолитический. Керамика нижнего слоя настолько специфична, что исследователи единодушны во мнении о безусловном отличии ее от керамики верхних горизонтов [Лагодовська та ін., 1962, с. 30]. Большая часть керамической массы включает примесь ракушки и часто

достаточно больших размеров. Керамика относительно тонкостенная обработана расчесами, а внешняя поверхность еще и подлощена. Характерной особенностью ее является строгий стиль. Сосуды плоскодонные, темных тонов, без орнамента или же со скупым строгим орнаментом, что четко выделяет эту группу керамики от керамики других культурных горизонтов, в основном остроугольных и с пышным декоративным орнаментом [Лагодовская и др., 1952—1953, с. 24].

Интерес к группе керамики с расчесами, был вызван, прежде всего, способом обработки ее поверхности. Следует отметить, что керамика с расчесами встречается в материалах многих культур. Обычно, для характеристики способов обработки поверхности такой керамики используют термины «гребенчатый» или «зубчатый» штамп, не углубляясь в конкретику, с помощью чего, или каким способом обрабатывалась поверхность. Наблюдения автора позволяют заметить, что, например, расчесы на керамике ямной и катакомбной культур отличаются от тех же расчесов на керамике срубной культуры. А у этой группы, поверхность с расчесами еще и лощилась.

Следующий важный момент, такое заглаживание — это декор или прием, с помощью которого решается определенная технологическая задача. В то же время в процессе исследования интерес вызвал состав формовочной массы керамики.

Исследовались образцы керамики из двух жилищ 2 и 3. Исследование проводилось по методике разработанной А.А. Бобринским [Бобринский, 1978]. С помощью микроскопа изучались поверхности и изломы фрагментов. В основном это фрагменты неорнаментированной

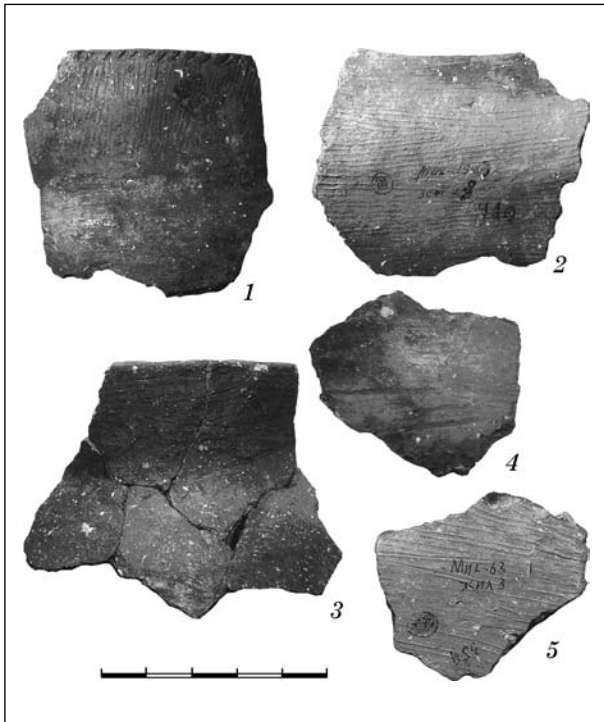

Рис. 1. Керамика с расчесами: 1, 2 — фрагменты сосуда № 410; 3 — фрагмент сосуда из землянки 2; 4, 5 — фрагменты стенок сосудов

ванных стенок сосудов и лишь четыре фрагмента представляют венчики, которые принадлежат трем разным сосудам. Два фрагмента венчика и четыре стенки принадлежат тонкостенному сосуду с прямостоящим венчиком. По краю венчика ребром створки морского моллюска нанесены насечки. От края сосуда до перехода шейки в тулово зафиксированы вертикальные расчесы (рис. 1, 1, 2). Внутренняя поверхность обработана горизонтальными расчесами. Вертикальные расчесы на внешней поверхности сглажены, не имеют четких очертаний, и не потому, что поверхность подверглась лощению. Они статичны и скорее напоминают отпечатки, чем расчесы. Масса черепка имеет на вид плотную структуру, при этом поверхность легко царапается и заглаживается.

Фрагмент венчика сосуда под № 415 склеен из трех частей. Он также представляет собой тонкостенный сосуд с прямостоящим венчиком. Внешняя поверхность его подлощена, внутренняя имеет невыразительные, сглаженные расчесы. Одна из склеенных частей еще в период существования памятника побывала в огне в окислительной среде. Внутренняя и внешняя поверхность ее светлее, чем у остальных, серо-бежевого цвета. Кроме того на поверхности видны пустоты от выгоревшей ракушки. Для того чтобы ракушка выгорела, фрагмент должен был пребывать в температурном режиме более 700° С и при определенном периоде времени. Фрагмент венчика третьего сосуда, не

имеет инвентарного номера, обозначим его как фрагмент из землянки 2. Тонкостенный сосуд с прямостоящим венчиком резко переходящим в плечо и подчеркнутым рядом небрежно нанесенных ракушкой насечек. По статическим отпечаткам на внутренней поверхности, скорее всего, этот сосуд конструировался при помощи формы-основы. Внешняя поверхность заглажена и подлощена (рис. 1, 3).

Остальные образцы представляют собой фрагменты стенок сосудов, имеют гребенчатую штриховку на внутренней поверхности, внешняя поверхность подлощена, исключение составляет лишь один фрагмент под № 361, его внешняя поверхность имеет следы заглаживания с очень слабой рельефностью, имеющие перекрестно-диагональное направление. Можно сказать поверхность небрежно подлощена (рис. 1, 4, 5).

Изучение поверхностей представленных образцов позволило установить, что расчесы имеют горизонтально-диагональное направление и короткие отрезки из 3—4 бороздок с одинаковой шириной между ними 1,5 или 2 мм. Часто они пересекаются друг с другом, иногда четкие, иногда размытые. Можно предположить, что орудием их нанесения послужила створка ракушки. Например, створка ракушки речного моллюска перловицы (*Unio*). Обработка поверхности ракушкой носила чисто технологический характер. Вероятно, сосуды конструировались с помощью форм-моделей. Ленты или лоскутки примазывались к форме, а с помощью ракушки поверхность выравнивалась и получала одинаковую толщину. В пользу предположения об использовании формы-емкости свидетельствует статичный характер отпечатков вертикальных расчесов от края венчика до основания шейки на поверхности сосуда № 410. Отпечатки на внутренней поверхности фрагмента тонкостенного сосуда из землянки 2 свидетельствуют об использовании формы-основы. Кроме того, толщина стенок, которая варьируется от 4—5 до 7 мм, сама форма сосудов, а также расчесы и состав формовочной массы являются косвенными признаками подтверждения предположения об использовании форм-моделей при конструировании сосудов. После высыхания формовочной массы, внешняя поверхность сосудов лощилась. Лощение — один из приемов уплотнения поверхности глиняных изделий, однако, очень часто использовалось и в качестве приема декорирования. В данном случае, лощение, скорее всего, использовалось как прием уплотнения внешней поверхности, тогда как уплотнение внутренней поверхности достигалось с помощью заглаживания ребром створки ракушки. Вероятно, и лощение производилось с помощью той же ракушки, только при этом использовалась внешняя поверхность створки ракушки.

Таблица. Состав примесей в керамическом тесте

Образец, №	Песок		Комочки глины	Бурый железняк	Стебли растений	Остатки растительных тканей	Обломки ракушки		Микроскопические целые ракушки	Другое
	крупный, 1—2 мм	мелкий, до 1 мм					крупные	мелкие		
415	—	+	+	+	—	+	+	+	+	—
410	+	+	+	+	+	+	+	+	—	Известняк с ракушкой
Земл. 2	+	—	+	+	—	+	+	+	—	Песок цветной, отпечаток водоросли
358	—	+	+	+	+	+	+	+	+	—
359	—	+	—	—	—	—	+	+	—	Ракушка с моллюском
360	—	+	—	+	+	+	+	+	+	—
361	—	—	—	—	—	—	—	+	—	Отпечаток плавника?
362	—	+	—	—	+	—	+	+	+	—
363	—	+	—	+	—	—	+	+	—	—
364	—	+	—	+	—	—	+	+	+	Известняк с ракушкой
365	—	+	—	—	+	+	+	+	—	Целая ракушка
370	—	+	—	+	—	—	+	+	+	—
372	+	+	—	+	—	+	+	+	+	Оолитовый известняк, окатанная морская ракушка
373	—	+	—	+	—	—	+	+	+	—
379	—	+	—	—	—	+	+	+	—	—

Идентификация исходного сырья и формовочных масс является одной из важных проблем при изучении керамики. Существуют виды примесей, которые могут быть как естественными компонентами исходного сырья, так и искусственно введенными добавками при составлении формовочных масс.

В составе проанализированных образцов зафиксированы песок, ракушка, обуглившиеся растительные остатки или их отпечатки (табл. 1). Песок очень мелкий, размерами до 0,1 мм. Он цветной или кварцевый и является естественной примесью исходного сырья. Что касается ракушки, то она имеет некоторые особенности. В одних образцах форма включений в основной массе окатанная, в других в основном остроугольная. Представлены как обломки, так и мелкие целые экземпляры. Причем в некоторых случаях, замечена просто россыпь микроскопических ракушек, вероятно, связанных с водорослями. Размеры включений ракушки варьируют от 1 до 6 мм, встречаются даже в пределах 10 мм. По определению В.Н. Даниленко в качестве примеси в керамике из Михайловки I использовались раковины *Unio* и *Mastra fabreana*, раковины пресноводных моллюсков [Лагодовская и др., 1952—1953, с. 23]. В результате данного исследования обнаружены и классифицированы также обломки морских ракушек. Их присутствие отмечено не только в формовочной массе, но и в отпечатках на поверхности.

Так, отпечатки створки раковины морского моллюска типа *Cerastoderma glaucum* (сердцевидка) и *Scapharca unaequivalis* (скафарка) нанесены по краю венчика тонкостенного горшка под № 410, такие же отпечатки присутствуют на фрагменте сосуда из землянки 2. Едва заметные, они обрамляют переход шейки в тулово. В одном случае зафиксирован обломок нижней части створки ракушки морского типа, в другом — нижняя часть ракушки речной.

Встречаются включения бурого железняка, комочки чистой глины, а в некоторых случаях и известняка. В формовочной массе всех образцов обнаружены растительные остатки. Они представлены как отпечатками, так и обуглившимися остатками растительных тканей, а также круглыми в сечении отпечатками, идущими вглубь, вертикально поверхности излома. В единичном случае обнаружен крупный обуглившийся фрагмент, возможно, кусочек коры.

Попробуем проанализировать полученную информацию. Формовочная масса представленных образцов включает примеси как минерального так и органического происхождения. К минеральным частицам относятся: тонкодисперсные глинистые частицы, песок мелкой фракции, бурый железняк, комочки чистой глины, известняк. К примесям органического происхождения принадлежат обломки ракушек моллюсков и растительные остатки. Песок, включения бурого железняка, комочки

чистой глины, скорее всего, являются естественной примесью исходного сырья. Вопрос вызывают ракушка и растительные остатки. Единого критерия для различения естественных и искусственных органических примесей в древней керамике на настоящий момент нет. Эта задача должна решаться конкретно, применительно к каждому виду органических примесей. Ответ может быть получен только в том случае, если будет установлено, какое пластическое сырье использовалось в качестве исходного сырья. До недавнего времени считалось, что, начиная с неолита и до наших дней, повсеместно в качестве пластического сырья использовались глины. Но в последние два десятилетия, в ходе анализа древней гончарной технологии по методике А.А. Бобринского, обнаружилось факты, которые явно противоречили сложившимся представлениям о глине, как единственном сырье для производства древней посуды.

Впервые об использовании илов в первобытном гончарстве было заявлено А.А. Бобринским и И.Н. Васильевой в 1990-х гг. Основой данного предположения послужили факты присутствия в формовочных массах неолитической керамики разнообразных естественных примесей, не встречающихся совместно в природной глине. К ним относятся: следы тончайших растительных волокон от водорослей, мелкие обломки тончайших раковин моллюсков, обитавших в озерных и речных водоемах, многочисленные округлые комочки не растворившейся, высокопластичной глины и большое количество мелкого разноцветного песка [Васильева, 1994; Бобринский, Васильева, 1998]. Ил — тонкозернистый, водонасыщенный, консолидированный осадок современных водоемов. В естественных условиях обладает текучестью, при высушивании обретает свойства твердого тела. Ил представляет начальную стадию формирования многих осадочных горных пород [Геологический ..., 1978, с. 284]. Неолитическая керамика, содержащая значительное количество обломков раковин моллюсков, показывает формирование определенной традиции отбора илистого сырья с большой концентрацией раковины. На базе этой традиции, возможно, впоследствии формируется и распространяется в энеолите традиция специального дробления ракушки как искусственной добавки к исходному сырью [Бобринский, Васильева, 1998, с. 204].

Казалось бы, присутствие в формовочной массе исследуемых образцов целых микроскопических ракушек, мелкого песка, включений бурого железняка, комочков чистой глины, а также растительных остатков, могут служить свидетельством применения ила в качестве

пластического сырья при изготовлении исследуемой керамики. Однако, для квалификации исходного сырья, как ил, необходимо опираться на совокупность всех выявленных признаков. Одним из признаков, подтверждающих использование ила в качестве исходного сырья, является тот факт, что наиболее возможным способом конструирования сосудов из этого вида сырья является лоскутный налп. Подсушенный до определенного состояния, ил в виде лоскутков примазывается к поверхности твердой основы или емкости. Что подтверждается результатами экспериментальных исследований [Бобринский, Васильева, 1998, с. 204]. Располагая в основной массе стенками небольших размеров, невозможно что-либо сказать о способах, а тем более о программе конструирования сосудов. Однако в двух случаях оказалось возможным установить факт применения при конструировании форм-моделей. Фрагмент под № 410, вероятно, конструировался в форме-емкости, а фрагмент сосуда из землянки 2 с помощью формы-основы.

Предполагается, что посуда изготовленная из ила не подвергалась термической обработке. Такие утилитарные свойства как прочность, влагонепроницаемость, достигались за счет присутствия в составе илов растительных и животных материалов органического происхождения, которые представляют собой клейкую массу разложившихся мелких растительных частиц и микроорганизмов [Бобринский, Васильева, 1998, с. 211, 212]. Анализируя представленную керамику, благодаря ее черному цвету и «особенностям» поведения органических примесей можно констатировать, что обжиг был низкотемпературный и связанный с восстановительной средой, в результате чего поверхность обычно приобретает темный или черный цвет. Диапазон температуры обжига колеблется от 250° С до 700° С. Растительные остатки начинают обугливаться после 250°С, а ракушка после 700° С. [Актуальные ..., 1999, с. 93]. Исследуемые формовочные массы содержат остатки обуглившихся растительных тканей, а ракушка присутствует в неизменном виде.

Исходя из вышеизложенного, по совокупности выявленных признаков можно предположить, что в качестве исходного сырья при изготовлении анализируемой керамики, использовались илы. При этом они выполняют функцию сырья-связки между растительной органикой и дробленой раковиной. А традиция использования илистых видов сырья для изготовления посуды является реликтом гончарной технологии периода неолита.

Актуальные проблемы изучения древнего гончарства. — Самара, 1999. — 232 с.

Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. — М., 1978. — 272 с.

Васильева И.Н. Илы как исходное сырье для древнейшей керамики Поволжья // Тез. докл. междунар. конф. по применению естественно-научных методов в археологии. — СПб, 1994. — С. 111.

Бобринский А.А., Васильева И.Н. О некоторых особенностях пластического сырья в истории гончарства // Проблемы древней истории Северного Прикаспия. — Самара, 1998. — С. 193—217.

Даниленко В.Н. Энеолит Украины. Этноисторическое исследование. — Киев, 1978. — 176 с.

Лагодовская Е.Ф. Отчет о раскопках Михайловского поселения Никопольско-Гавриловской экспедицией в 1952—53 гг. // НА ІА НАНУ. — 1952—1953/1.

Шапошникова О.Г. Пам'ятки типу нижнього шару Михайлівки // Археологія УРСР. — К., 1971. — Т. I. — С. 250—258.

Шапошникова О.Г. Памятники нижнемихайловского типа // Археология УССР. — Киев, 1985. — Т. I. — С. 324—331.

А. О. Денисова

ПРО ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ КЕРАМІКИ З «РОЗЧОСАМИ» З МИХАЙЛІВКИ I

Дослідження групи кераміки з розчосами з нижнього шару Михайлівки I дозволило виявити, що обробка поверхні цієї кераміки мала суто технологічний характер. За допомогою раковин мушлі ущільнювалася поверхня посудини, яка конструю-

валася за допомогою форм-моделей. Потім зовнішня поверхня підлашувалася, імовірно за допомогою тієї ж мушлі. Аналіз складу формувальних мас дозволив висунути припущення, що у якості вихідної сировини під час виготовлення кераміки використовувалися річкові мули, або сапропелі. Ця традиція використання мулу у якості вихідної сировини є реліктом догончарного виробництва доби неоліту.

К л ю ч о в і с л о в а: кераміка, раковина, обробка поверхні, формувальна маса, домішки, конструювання, мули.

A. O. Denysova

ABOUT SOME PECULIARITIES OF «SCRATCHED RAW» CERAMICS FROM MYKHAILIVKA I

The analysis of a group of scratched ceramics from the lower layer at Mykhailivka I settlement allowed the author to determine that treating of this ceramics' surface was exceptionally technologic. Pottery was constructed with moulding model and condensed with help of a mollusk shell. After that, external surface was polished, probably by the same shell. The analysis of loam allows assuming that silt or sapropels were used as source material for ceramics production. The tradition of silt usage as a raw material is a relict of the prepottery manufacture in the Neolithic Period.

K e y w o r d s: ceramics, mollusk shell, surface treatment, moulding masses, admixtures, physical modeling, silt.

Одержано 29.08.2013

ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕНЬ БІЛЯ с. РАШКІВ

У статті наведено детальні результати палеоетноботанічного дослідження матеріалів зі слов'янських поселень Рашків I і Рашків III з вказівкою номерів фрагментів кераміки та місцезнаходжень на них відбитків рослинного походження. Результати публікуються вперше.

Ключові слова: Рашків, слов'яни, празька культура, райковецька культура, палеоетноботанічні дослідження, відбитки рослин.

Об'єктивними свідками давнього землеробства є викопні рештки культурних рослин, головним чином, обвуглені зернівки та насіння або їх відбитки на глиняному посуді та в обмазці. Додавання рослинної маси та підсіпка під сирий посуд були характерними для племен, що виготовляли посуд ручним способом. Відбитки зернівок чи насінин у вигляді порожнин утворюються після випалу у глиняному тісті, з якого виготовлено кераміку чи обмазку. Ці порожнини добре зберігають форму та морфологічні особливості зернівок [Янушевич, Маркевич, 1970, с. 87—90]. Відбитки на кераміці є надійним джерелом інформації, бо визначення їх віку забезпечується датуванням посуду та стратиграфічним розташуванням, в якому цей посуд знайшли.

Рештки культурних рослин привертала увагу спостережливих дослідників здавна, можливо з самого початку становлення археології як науки. Перші згадки про знахідку обвуглених зернівок на території України належать видатному досліднику В.В. Хвойці. На початку XX ст. при розкопках під Києвом біля сс. Халеп'є та Верем'є він звернув увагу на обвуглені рослинні рештки: «весь пол был покрыт толстым слоем золы, между которым местами лежали

кучами поджаренные зерна пшеницы» [Хвойка, 1901, с. 773]. Професійне визначення решток було проведено спочатку консерватором Київського ботанічного саду А.М. Оксером, а згодом, у 1930 р., професором К.А. Фляксбергером з Ленінграду [Коршак, 1935, с. 16]. Та в більшості випадків археологи визначали викопні рештки рослин самостійно і визначення, не перевірені спеціалістами, публікувались, що сформувало неабияку проблему подальших висновків та інтерпретацій археологами [Пашкевич, 2005а].

Розпочаті автором в Інституті археології НАН України у 1970-х рр. палеоетноботанічні дослідження завдяки тому, що у фондах Інституту археології зберігається величезна кількість кераміки, ґрунтувались, переважно на вивченні відбитків рослинного походження. Досліджувались також обвуглені рештки, але їх кількість була зовсім незначною, за винятком матеріалів, зібраних археологами під час розкопок давньоруських міст та поселень.

Завдяки багаторічним дослідженням отримана послідовна картина появи та поширення культурних рослин на території України, починаючи від часів неоліту, коли з'явилися тут перші землеробські племена і до середньовіччя включно [Пашкевич, 1992]. Більша частина отриманих даних опублікована [Пашкевич, 1991а—г; 2000а—в; 2005а, б; 2010; Пашкевич, Відейко, 2006; Пашкевич, Милан, 2010; Горбаненко, Пашкевич, 2010; Михайлина, Пашкевич, Пивоваров, 2007; Pashkevich, 2001; 2004; 2005; 2012]. Обмаль видавничих можливостей привела до того, що матеріали в публікаціях надавались переважно в узагальненому вигляді. Настав час подати їх детальніше, з нумерацією розкопів, номерів відбитків і їх місцез-

находженням на посуді (стінка, деще, вінчик). Останнє має значення під час визначення ролі культурної рослини в асортименті носіїв певної археологічної культури. Перш за все, це стосується знахідок відбитків проса посівного. Відбитки цього злаку інколи у значній кількості фіксуються на денцях глиняних посудин. Походження їх можна пояснити використанням зернівок проса у якості підсипки на формувальну підставку при виготовленні посуду. А.В. Гейко вважає, що підсипка могла виконувати також функції своєрідних шарикопідшипників при формуванні кераміки, коли посуд повертали навколо своєї осі [Пашкевич, Гейко, 1998]. Враховуючи це, значну кількість відбитків проса на зовнішній поверхні денця слід, очевидно, виключати з підрахованої загальної суми відбитків.

У цій статті буде йти мова про палеоботанічне дослідження матеріалів з розкопок поселень біля с. Рашків (Чернівецька обл.), де зафіксовано пражку і райковецьку слов'янські археологічні культури. Об'єктами дослідження були відбитки зернівок та інших рослинних решток на фрагментах кераміки та в обмазці.

Поселення пражської культури **Рашків III** (V—VII ст.) досліджувалось у 1970 та 1975—1978 рр. археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом В.Д. Барана. Нами переглянуто матеріали з колекцій 878, 922, 947.

Пам'ятки пражської культури розповсюджені від Прип'яті і Середнього Дніпра на північному сході до Дунаю на півдні і межириччя Ельби і Заале на заході [Давня ..., 2000, с. 69].

Для палеоетноботанічного дослідження оглянуто 1250 фрагментів ліпної кераміки. На них виявлено відбитки зернівок проса звичайного — 108 од., що набагато переважає інші. Крім них зафіксовано відбитки зернівок жита — 8; ячменю плівчастого — 7; ячменю голозерного — 1; пшениці голозерної — 5; пшениці двозернянки — 2 та відбитки насіння гороху — 2, конопель — 1 і льону — 1 (табл. 1). Знайдено також відбитки зернівок бур'яну стокосусу, а також зафіксовано відбитки зернівок злаків, визначення яких неможливе. Відбитки зернівок проса зустрічаються у більшості випадків на зовнішній та внутрішній поверхнях стінок, у зламах, на вінцях посудин. На зовнішній поверхні денця зафіксовано тільки поодинокі відбитки проса. Знайдено їх тут всього у 10 випадках зі 108 і лише 1 раз (на фр. № 55) зафіксовано 4 відбитки на зовнішній поверхні денця. Таким чином, можна вважати, що таке розташування відбитків проса відповідає його використанню в якості рослинної добавки в глиняне тісто при приготуванні кераміки, а не в якості підсипки. Очевидно, що це відображає його важливе значення для носіїв пражської культури.

Просозвичайне — одна з важливих круп'яних культур, висококалорійне зерно якої має добрі

смакові властивості і високу харчову цінність. За кількістю білків (12—14 %) та вуглеводів (69 %) пшона (обтовчене просо) займає одне з перших місць серед інших круп, а за кількістю олії (1—3,5 %) поступається лише вівсу та чумизі. За кількістю білків просо перевищує рис та ячмінь. До корисних властивостей проса (пшона) належать також швидкість та легкість приготування їжі з його зернівок, приемний смак, висока поживність, добра засвоюваність.

Найвищі врожаї проса отримують у посівах на цілині або пласту багаторічних трав [Растениеводство, 1986, с. 129—130]. Погано переносить забур'янення, тому в минулому давало добрі врожаї лише на місцях, звільнених від лісу (підсіка) чи від степової рослинності (пілина). До того ж зерно, зібране з підсік, було більш чистим від бур'янів, мало добру схожість, морозостійкість. Можливо з цих причин на території Правобережної України довго, аж до початку XX ст., існувало підсічне землеробство і просо тоді було однією з головних зернових культур.

На території України, починаючи з епохи бронзи, просо мало важливе значення серед вирощуваних зернових культур. Палеоетноботанічні дослідження свідчать, що таке значення проса залишалось протягом тривалого часу, починаючи з кінця I тис. до н. е., а згодом, в середині I тис. ця зернова рослина стала однією із найважливіших в асортименті поряд з такими невимогливими рослинами як ячмінь плівчастий та пшениця двозернянка [Янушевич, 1976, с. 157; 1986, с. 16, 158—159; Пашкевич, Янушевич, 1978, с. 88—91; Пашкевич, Терпиловський, 1981, с. 99—100; Пашкевич, Петрашенко, 1982, с. 47—49; Козак, Пашкевич, 1985, с. 23; Петрашенко, Пашкевич, 1992, с. 198—208; Пашкевич, 1989, с. 31—32; 1998, с. 44—47].

Поселення райковецької культури **Рашків I** належить до пам'яток останньої чверті I тис. н. е. (кінець VII — X ст.). Поселення досліджувалось археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом В.Д. Барана в 1970, 1972—1979 рр. Нами переглянуто матеріали з колекцій 766, 851, 875.

Ареал райковецької культури на території України в цілому співпадає з пражкою культурою і займає все Правобережжя від Дніпра до Вісли і від Прип'яті до Карпат та Буковини [Давня ..., 2000, с. 82].

У ході палеоетноботанічних досліджень переглянуто 5337 фрагментів ліпного посуду, 7 цілих горщиків та 19 цілих форм, дві жаровні та 3 кг обмазки з розкопок 1973—1975 рр. Відбитки знайдено на зовнішній та внутрішній поверхнях стінок, на вінцях, на денцях. На деяких стінках видно сліди загладжування соломкою. В обмазці видно значну кількість рослинної домішки у вигляді колоскових плівок, уламків соломин, зернівок, зрідка — колосків або їх частин.

ISSN 2227-4952. Археологія і давня історія України, 2014, вип. 1 (12)

[illegible]

П р и м і т к а. Тут і в табл. 2: *Avena* sp. — овес, не визначений до виду; *Bromus* sp. — стоколос, не визначений до виду; *Cannabis* sp. — коноплі, не визначені до виду; *Cerealia* — злак, не визначено; *Hordeum vulgare* — ячмінь посівний, ячмінь культурний; *H. vulgare* var. *coeleste* — ячмінь голозерний; *Linum usitatissimum* — льон звичайний; *Panicum miliaceum* — просо посівне, просо звичайне; *Pisum sativum* — горох посівний, горох звичайний; *Secale cereale* — жито посівне, жито звичайне; *Triticum* sp. — пшениця, не визначена до виду; *T. aestivum* s. l. — пшениця голозерні; *T. dicoccum* — пшениця двозернянка, полба. * Скорочення: р. — розкол; ж. — житло; я. — яма; сл. — споруда; вогн. — вогнище. Нумерація об'єктів дана за польовими номерами.

Таблиця 2. Результати палеоетнobotанічного дослідження матеріалів з розкопок поселення райковецької культури Рашків I у 1973—1975 рр.

Місце знахідки	Назва предмета	Переглянута кількість	Відбитки рослинних решток			Місце знахідки	Назва предмета	Переглянута кількість	Відбитки рослинних решток		
			Фрагмент, №	Приналежність (кількість)	Місцезнаходження				Фрагмент, №	Приналежність (кількість)	Місцезнаходження
Я. 20 Ж. 18 Ж. 12 Ж. 20	Горщик	3 2 1 76 61 421	4143	<i>Cerealia</i> (1)	Дно зовні	1973 Ж. 7		1072	<i>Secale cereale</i> (1)	Стінка зовні	
			4042	<i>Triticum aestivum</i> s. l. (1)	Стінка всередині			1084	<i>Panicum miliaceum</i> (1)	Стінка всередині	
			4438	<i>Cerealia</i> (1)	Стінка зовні			1097	<i>Panicum miliaceum</i> (1)	Дно всередині	
			4017	<i>Panicum miliaceum</i> (1)	Стінка зовні			1633	<i>Triticum aestivum</i> s. l. (1)	»	
			4039	<i>Secale cereale</i> (1)	»			636	<i>Panicum miliaceum</i> (1)	Стінка всередині	
			123	<i>Secale cereale</i> (1)	Стінка всередині			1688	<i>Panicum miliaceum</i> (1)	Стінка зовні	
			312	<i>Hordeum vulgare</i> (1)	»				<i>Secale cereale</i> (1)	»	
			609	<i>Triticum aestivum</i> s. l. (1)	Стінка зовні			1933	<i>Panicum miliaceum</i> (1)	»	
			820	<i>Panicum miliaceum</i> (1)	Дно зовні			2310	<i>Triticum aestivum</i> s. l. (1)	Злам	
			882	<i>Triticum aestivum</i> s. l. (1)	Дно всередині			2737	<i>Avena</i> sp. (1)	Дно зовні	
Я. 9 Р. 1	Кераміка, фрагменти	1 76 61 421	917	<i>Panicum miliaceum</i> (1)	Стінка зовні	Ж. 2, я. 5 Р. 2		2968	<i>Cerealia</i> (1)	Стінка зовні	
			949	<i>Secale cereale</i> (1)	Дно зовні			2970	<i>Panicum miliaceum</i> (1)	Дно зовні	
			985	<i>Pisum sativum</i> (1?)	Стінка зовні			1783	<i>Panicum miliaceum</i> (1)	»	
			1019	<i>Panicum miliaceum</i> (1)	Дно зовні				<i>Secale cereale</i> (4)	»	
			—	<i>Cerealia</i> (1)	Стінка всередині				<i>Avena</i> sp. (1)	»	
			—	—	»				<i>Panicum miliaceum</i> (1)	»	
			735	Колосок <i>Triticum</i> sp.	—				<i>Secale cereale</i> (1)	»	
			736	<i>Secale cereale</i> (1)	—			Ж. 14, 25 Богн. 10	3016	<i>Secale cereale</i> (1)	Стінка всередині
			737	<i>Hordeum vulgare</i> (2)	—				3056	<i>Panicum miliaceum</i> (1)	»
			740	<i>Secale cereale</i> (1)	—				1309	<i>Secale cereale</i> (2)	»
Ж. 15	Кераміка, фрагменти	104 195 95 49 89	2551	<i>Panicum miliaceum</i> (1)	Стінка зовні	Ж. 6 Ж. 10, 11 Я. 13 Ж. 22		1952	<i>Panicum miliaceum</i> (1)	Стінка зовні	
			4000	<i>Cerealia</i> (1)	Стінка всередині			1669	<i>Hordeum vulgare</i> (1)	»	
			525	<i>Secale cereale</i> (1)	Стінка зовні			3892	<i>Cerealia</i> (1)	Дно зовні	
			4148	<i>Cannabis</i> sp. (2)	—			1153	Частина колоска	Стінка всередині	
			—	<i>Cerealia</i> (1)	Стінка зовні			1654	<i>Panicum miliaceum</i> (1), пшівки	Дно зовні	
Я. 8 Ж. 16, 17, 19 Ж. 2 Ж. 7		195 95 49 89	4000	<i>Cerealia</i> (1)	Стінка всередині	Ж. 2, я. 5 Р. 2		2909	<i>Cerealia</i> (1)	Дно зовні	
			525	<i>Secale cereale</i> (1)	Стінка зовні			2038	<i>Panicum miliaceum</i> (1)	Стінка зовні	
			4148	<i>Cannabis</i> sp. (2)	—			3042	<i>Panicum miliaceum</i> (1)	Дно зовні	
			—	<i>Cerealia</i> (1)	Стінка зовні			4240	<i>Panicum miliaceum</i> (1)	»	
			1053	Пшівка колоска	—				<i>Secale cereale</i> (1)	Дно всередині	
			1067	<i>Panicum miliaceum</i> (1)	Стінка всередині			4471	<i>Panicum miliaceum</i> (8)	Дно зовні	

Закінчення табл. 2.

Місце знахідки	Назва предмета	Перегляд кльк-ксть	Відбитки рослинних решток		Місце знахідки	Назва предмета	Перегляд кльк-ксть	Відбитки рослинних решток		Місце знаходження
			Фрагмент, №	Приналежність (кількість)				Фрагмент, №	Приналежність (кількість)	
Р. 1—3, вогн. Ж. 12		38	—	—	Ж. 18	Ровал	12	4916	<i>Secale cereale</i> (2)	Дно зовні Стінка всередині
		208	2082	<i>Panicum miliaceum</i> (1)			3	3186	<i>Panicum miliaceum</i> (1)	
			2695	<i>Secale cereale</i> (1)				3188	Солома	
			2972	<i>Panicum miliaceum</i> (1)			36	3985	<i>Panicum miliaceum</i> (1)	
Ж. 18		110	4217	<i>Panicum miliaceum</i> (1)			—	—	—	Дно зовні
Ж. 33, 35, 40, я. 37—39 Ж. 32, 43, 46, я. 58 Ж. 34 Ж. 45 Я. 40, 41 Я. 43—47, 49 Я. 48, вогн. 35, 38 Я. біля горна 1 Ж. 44 Ж. 35 Ж. 36—38 Ж. 39, я. 54, 56 Р. 1, підмат Ж. 48 Я. 50, 53	Кераміка, фрагменти	41	—	—	Р. 2		102	1031	<i>Panicum miliaceum</i> (4)	Дно зовні » Стінка зовні » » » » » » » Стінка зовні — Стінка зовні Стінка всередині Дно зовні Стінка зовні » » Стінка всередині
		33	—	—				1032	<i>Secale cereale</i> (1)	
		60	—	—				481	<i>Panicum miliaceum</i> (1)	
		29	835	<i>Avena</i> sp. (1)				1084	<i>Panicum miliaceum</i> (1)	
		18	1228	<i>Panicum miliaceum</i> (1)				315	<i>Panicum miliaceum</i> (1)	
		33	—	Солома				—	<i>Panicum miliaceum</i> (1)	
		19	751	<i>Panicum miliaceum</i> (1)				1151	<i>Panicum miliaceum</i> (1)	
		51	710	<i>Panicum miliaceum</i> (1)				861	<i>Triticum aestivum</i> s. l. (1)	
		100	1183	<i>Hordeum vulgare</i> (1)				—	—	
		54	—	Солома				—	—	
		41	—	—				550	<i>Panicum miliaceum</i> (1)	
		28	439	<i>Panicum miliaceum</i> (1)				914	<i>Panicum miliaceum</i> (1)	
Р. 4 Ж. 51, 57 Я. 102, 103, 107—109, 111—114, 118—120, 125 Я. 94—97 Я. 93 Ж. 76, 78 Ж. 74, 75, 77 Ж. 67, 69, 70, 71 Ж. 65, 66 Ж. 62 Р. 4, вогн. 58	Жаровня Кераміка, фрагменти	94	787	Рослинні домішки <i>Secale cereale</i> (1)	Р. 4, вогн. 58 Ж. 60	Ровал Кераміка, фрагменти	1	—	<i>Cerealia</i> (2)	— Стінка зовні Стінка всередині Стінка зовні » » Дно зовні » » Стінка зовні Дно зовні Стінка зовні Дно всередині Стінка зовні Стінка всередині Стінка зовні » » Дно всередині Дно зовні Винчик зовні —
		67	562	<i>Panicum miliaceum</i> (1)			4	752	<i>Secale cereale</i> (1)	
		50	355	<i>Cannabis</i> sp. (1)			15	433	Колосок (1?)	
			407	<i>Hordeum vulgare</i> (1)			30	472	<i>Panicum miliaceum</i> (1)	
			498	<i>Panicum miliaceum</i> (1)				475	<i>Hordeum vulgare</i> var. <i>coeleste</i> (1)	
			518	<i>Panicum miliaceum</i> (1)				6N6	<i>Panicum miliaceum</i> (5)	
		115	755	<i>Triticum aestivum</i> s. l. (1)			23	513	<i>Panicum miliaceum</i> (37)	
			6N6	<i>Panicum miliaceum</i> (1)			34	812	<i>Panicum miliaceum</i> (1)	
			643	<i>Secale cereale</i> (1)			55	852	<i>Panicum miliaceum</i> (1)	
		60	319	<i>Hordeum vulgare</i> (1)			26	11	<i>Cerealia</i> (1)	
			346	<i>Cerealia</i> (1)				6	<i>Hordeum vulgare</i> var. <i>coeleste</i> (1?)	
		48	294	<i>Triticum aestivum</i> s. l. (1)				557	<i>Triticum aestivum</i> s. l. (1)	
		47	—	<i>Cerealia</i> (1)			10	239	<i>Panicum miliaceum</i> (1)	
		44	—	—			10	—	<i>Hordeum vulgare</i> (1)	
		52	—	—			30	629	<i>Secale cereale</i> (2)	
		28	95	<i>Panicum miliaceum</i> (1)			—	—	<i>Cerealia</i> (1)	

У глиняній масі жаровень також є значна домішка рослинної суміші. Абсолютну перевагу серед зафіксованих відбитків мають відбитки зернівок проса. Якщо таких відбитків нараховано 117, то відбитки інших рослин значно поступаються кількістю. Так, було визначено 28 відбитків зернівок жита, 11 — пшениці м'якої, 9 — ячменя плівчастого, 2 — ячменя голозерного, 1 — пшениці двозернянки, 4 — вівса, не визначеного до виду, і 3 відбитки насінин коноплі (табл. 2).

Значна кількість відбитків зернівок проса зафіксована тричі: 38 відбитків на фрагменті денця без № з ями 66; 8 відбитків на денці фр. № 4471 та 24 відбитки на зовнішній поверхні стінки фр. № 952.

Про склад рослин, що був відомим носіям райковецької культури, свідчать, крім відбитків зернівок та насіння з поселення Рашків І, знахідки обугленого матеріалу з поселень Григорівка, Монастирок, Пастирське городище, Ревне, Стадники. Зернівки та насіння знаходили в різних об'єктах і в різній кількості. В деяких об'єктах нараховувались сотні зернівок, в інших — лише поодинокі. Склад цих знахідок досить різноманітний і в сумі зі складом відбитків на фрагментах кераміки і обмазки дає уяву про асортимент. Його складали зернові культури — пшениці плівчасті (однзернянка, двозернянка, спельта), пшениці голозерні, ячмінь плівчастий, жито, просо, овес, з бобових — горох та сочевиця, з технічних — льон.

Просо, враховуючи кількість знахідок, займало одне з провідних місць. Велика кількість відбитків зернівок проса на трьох фрагментах кераміки з поселення Рашків І, яку можна зарахувати як підсипку, не змінює загальної картини. Підтвердження цьому є переважання обуглених зернівок проса в знахідках на поселенні Григорівка. На другому місці там — знахідки зернівок жита та ячменя плівчастого, на третьому — пшениці голозерні та плівчасті, льон. Зернівки проса у великій кількості знайдено в матеріалах з поселення Монастирок, переважно, у грудках. Зафіксовані там також зернівки пшениці двозернянки, ячменя плівчастого, жита, насіння льону. В знахідках з Пастирського городища переважають зернівки проса.

Отже, на прикладі поселення Рашків бачимо, що детальне подання палеоетноботанічних даних з вказівкою місцезнаходження відбитків дає можливість вирішувати питання значення тієї чи іншої культурної рослини в складі вирощуваних рослин.

Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.). — К., 2010. — 316 с.

Давня історія України. — К., 2000. — Т. 3. — 695 с.

Козак Д.Н., Пашкевич Г.О. Про землеробство племен Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя на

рубежі та в перших віках нашої ери // Археологія. — 1985. — № 50. — С. 18—27.

Коршак К.Ю. Землеробство давніх родових громад Середнього Подніпров'я // Наук. зап. ПМК. — 1935. — Кн. 5—6. — С. 9—55.

Михайлина Л.П., Пашкевич Г.О., Пивоваров С.В. Рільництво слов'яно-руського населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра // Археологія. — 2007. — № 2. — С. 57—66.

Пашкевич Г.О. Культурні рослини зарубинецького часу // УБЖ. — 1989. — Т. 46, № 3. — С. 30—34.

Пашкевич Г.А. Палеоетноботанические находки на территории Украины (неолит—бронза). Каталог. — Киев, 1991а. — 48 с.

Пашкевич Г.А. Палеоетноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н. э. — II тыс. н. э. Каталог 1. — Киев, 1991б. — 48 с.

Пашкевич Г.А. Палеоетноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н. э. — II тыс. н. э. Каталог 2. — Киев, 1991в. — 47 с.

Пашкевич Г.А. Палеоетноботанические находки на территории Украины. Древняя Русь. Каталог. — Киев, 1991г. — 45 с.

Пашкевич Г.А. Культурные растения Украины от неолита до средневековья (по палеоетноботаническим материалам): Дисс. ... д-ра биол. наук в форме науч. докл. — Киев, 1992. — 48 с.

Пашкевич Г.О. Палеоботанічні дослідження матеріалів Пастирського городища // Археологія. — 1998. — № 3. — С. 40—51.

Пашкевич Г.А. Земледелие в Степи и Лесостепи Восточной Европы в неолите—бронзовом веке (палеоетноботанические свидетельства) // Stratum plus. — 2000а. — № 2. — С. 404—418.

Пашкевич Г.А. Палеоетноботанические исследования скифских памятников степной зоны Северного Причерноморья // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э. Палеоэкология, антропология и археология. — М., 2000б. — С. 101—109.

Пашкевич Г.А. Палеоботанічні дослідження зарубинецької та черняхівської культур // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження). — К., 2000в. — С. 74—90.

Пашкевич Г.О. Археологія та палеоетноботаніка // Археологія. — 2005а. — № 2. — С. 80—88.

Пашкевич Г.А. Палеоетноботанические исследования Ольвии и ее окружи // Stratum plus. — 2003—2004. — № 3. — С. 13—76.

Пашкевич Г.О. Палеоетноботанічні дослідження давньоруського часу та середньовіччя на території України // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — К., 2010. — С. 477—483 (АДІУ. — Вип. 1).

Пашкевич Г.О., Відейко М.Ю. Рільництво племен трипільської культури. — К., 2006 — 146 с.

Пашкевич Г.О., Гейко А.В. Палеоботанічні дослідження та деякі питання виготовлення кераміки скіфського часу з Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя // АЛІУ. — 1998. — № 1—2. — С. 38—40.

Пашкевич Г.О., Милян Т.Р. Палеоботанічні знахідки з поселення вельбарської культури Йосипівка III у Побужжі. — Львів, 2010. — 64 с.

Пашкевич Г.О., Петрашенко В.О. Землеробство і скотарство в Середньому Подніпров'ї у VIII—X ст. // Археологія. — 1982. — № 41. — С. 46—62.

Пашкевич Г.А., Терпиловский Р.В. Сельское хозяйство деснинских племен III — V вв. // Использование методов естественных наук в археологии. — Киев, 1981. — С. 93—113.

Пашкевич Г.А., Янушевич З.В. Палеоботаническое исследование раннеславянского слоя городища у хут. Монастырек // Использование методов естественных наук в археологии. — Киев, 1978. — С. 86—96.

Петрашенко В.А., Пашкевич Г.А. К изучению земледелия Руси по материалам поселения у с. Григоровка на среднем Днепре // СА. — 1992. — № 1. — С. 198—210.

Растениеводство. — М., 1986. — 512 с.

Хвойка В.В. Каменный век Среднего Приднепровья // Тр. XI АС. — 1901. — Т. 1. — С. 736—812.

Янушевич З.В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. — Кишинев, 1976. — 214 с.

Янушевич З.В. Культурные растения Северного Причерноморья. Палеоэтноботанические исследования. — Кишинев, 1986. — 92 с.

Янушевич З.В., Маркевич В.И. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Прутско-Днестровского междуречья // Интродукция культурных растений. — Кишинев, 1970. — С. 83—110.

Pashkevich G.A. Archaeobotanical Studies on the Northern Coast of the Black Sea // Eurasia Antiqua. — Berlin, 2001. — В. 7. — P. 511—567.

Pashkevich G.A. Paleoethnobotanical Investigations at Chersonesos // The Study of Ancient Territories. Chersonesos & Metaponto. 2004 Annual Report. — Austin. — 2004. — P. 19—26.

Pashkevich G.A. Palaeoethnobotanical Evidence of Tripolye Culture // Cucuteni. 120 ans des recherches. Le temps du bilan. — Piatra-Neamț, 2005. — P. 231—245 (Bibliotheca memoriae antiquitatis series. — Vol. 16).

Pashkevich G.A. Environment and Economic Activities of Neolithic and Bronze Age Populations of the Northern Pontic Area // Elsevier. Quaternary International. — 2012. — Vol. 261. — P. 176—182.

Г. А. Пашкевич

ПАЛЕОЭТНОБОТАНИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОСЕЛЕНИЙ У с. РАШКОВ

Детальная подача результатов палеоэтноботанических исследований славянских поселений у с. Рашков Черновицкой обл. с указанием номеров раскопов, номеров фрагментов с отпечатками и их местонахождением на посуде. Публикуется впервые.

Ключевые слова: Рашков, славяне, пражская культура, райковецкая культура, палеоэтноботанические исследования, отпечатки растений.

G. O. Pashkevych

PALAEOETHNOBOTANICAL RESEARCH AT THE SETTLEMENTS NEAR THE VILLAGE OF RASHKIV

The article presents in detail the results of palaeoethnobotanical research at the Slavic settlements near the village of Rashkiv in Chernivtsi Oblast specifying the numbers of excavation sections, numbers of fragments with imprints and their localization on the vessels. It is published for the first time.

Key words: Rashkiv, the Slavs, Prague culture, Raikovetska culture, palaeobotanical research, plants imprints.

Одержано 10.09.2013

До статті
Т. М. Шевченко
«РЕКОНСТРУКЦІЯ МАЛОАЗІЙСЬКОГО
ЗОБРАЖЕННЯ МАТЕРІ БОГІВ З ОЛЬВІЇ»

Рис. 3. Фігурки Матері богів на троні, знайдені в Ольвії: а — реконструкція зображення привізної теракоти; б — місцева фігурка, за А.С. Русяєвою

К статье
Н. А. Сон, А. В. Буйских
«*TEGULA ROMANA* ИЗ ПОСЕЛЕНИЯ КОЗЫРКА БЛИЗ ОЛЬВИИ
(к вопросу о римской строительной традиции в Северо-Западном Причерноморье)»

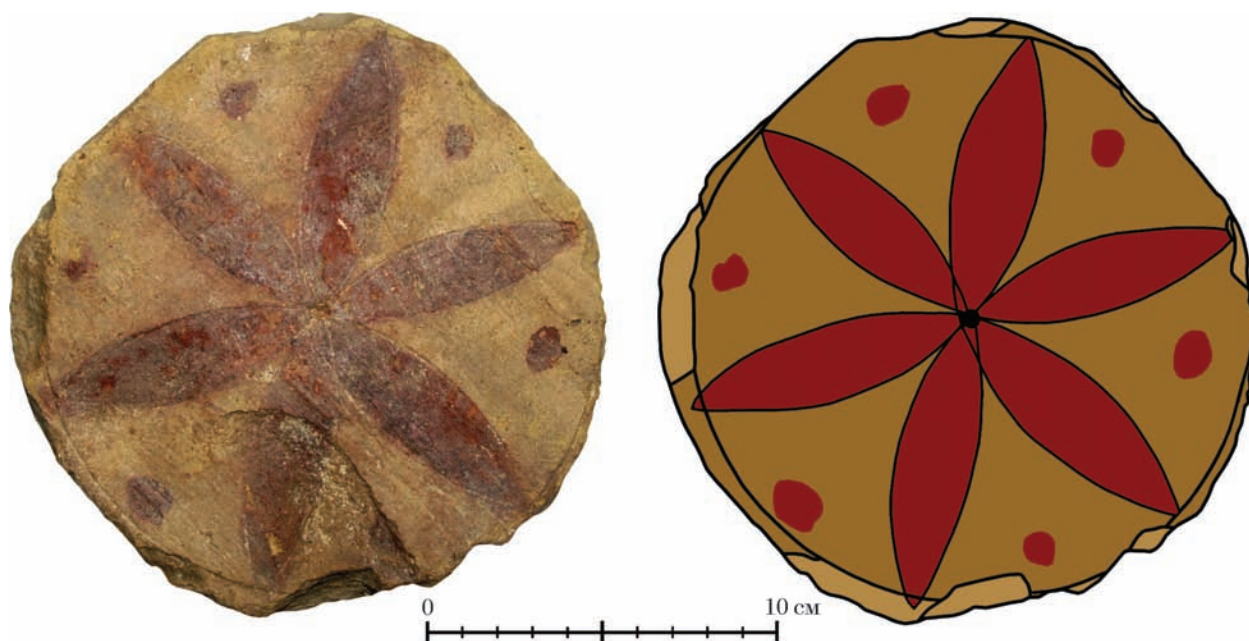

Рис. 1. Кирпич с розеттой. НФ ИА НАНУ, Коз-56/404

До статті
О. О. Мельник
«ЦВИНТАР СТАРОКІЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ
В ІМ'Я ЖИВОНАЧАЛЬНОЇ ТРІЦІ»

До статті
Д. В. Ступака, Г. А. Хлопачева
«ОБРОБЛЕНИЙ БИВЕНЬ ЗІ СТОЯНКИ ОБОЛОННЯ»

С. А. Горбаненко

ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНІ МАТЕРІАЛИ З НФ ІА НАН УКРАЇНИ ЗІ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК

До наукового обігу введено нові дані з палеоетноботаніки з 8 слов'янських пам'яток I тис. н. е. Серед матеріалів поселення Сокильці виявлено обгорілі рештки зернівок культурних рослин, що виявилися «суржилом» пшениці карликової та жита. Проведено статистичний аналіз ПБС з 6 пам'яток другої половини I тис. н. е.: 2 празької культури, 4 райковецької культури.

К л ю ч о в і с л о в а: палеоетноботаніка, культурні рослини, статистичний аналіз.

З метою поповнення палеоетноботанічної бази даних ранньослов'янського часу нами переглянуто колекції з 8 пам'яток I тис. н. е. (рис. 1)¹. Коротку інформацію про колекції з пам'яток, що зберігаються в Наукових фондах ІА НАН України, опубліковано у відповідному каталозі [Каталог ..., 2007]. Зняття відбитків проводилося за загальноживаною методикою, вперше використаною в СРСР З.В. Янушевич [Янушевич, Маркевич, 1970]. Надалі матеріал проаналізовано завдяки його порівнянню з раніше визначеними аналогічними зразками, широким колом публікацій на цю тему; відбитки зернівок бур'янів визначено за атласом-визначником бур'янів [Веселовський, 1988]. Результати визначень зведено в таблицю (табл.) За результатами аналізу складено палеоетноботанічний спектр (ПБС) зернівок культурних рослин за кількістю (базові поняття див.: [Кравченко, Пашкевич, 1985]), а також зроблено його перерахунок за масою [Горбаненко, 2012]. За незначної кількості даних (менше 20 зернівок злакових культурних рослин) перерахунок на відсотки не проводився.

1. Нумерація на карті (рис. 1), в таблиці й по тексті збігаються.

Ігнатівка I, Ia, II (Гнатівка), поселення (Києво-Святошинський р-н, Київська обл.) знаходяться, імовірно, на лівому березі невеликого потічка, лівої притоки р. Ірпін. Відомі за результатами досліджень археологічної експедиції на основі кружка юних археологів у м. Київ під керівництвом О.М. Кухарської, в основному за результатами розвідок і розкопок (1 сезон) 1990 (Ігнатівка I, Ia), 1991 (Ігнатівка II), 1994 (Ігнатівка Ia, II) рр. Матеріали підготовлено до передачі в НФ ІА НАН України.

1. Ігнатівка II, зарубинецька культура. Виявлено 4 окремих відбитки зернівок злакових культурних рослин (див. табл., рис. 2); така кількість унеможливує проведення статистичного аналізу. Крім випадкових знахідок відбитків, виявлено просо на денцях: 1 з 5 відбитками, 2 з понад 2 десятками відбитків кожне².

2. Ігнатівка Ia, пізньозарубинецька пам'ятка. Виявлено 12 окремих відбитків, серед яких 8 належить зернівкам злакових культурних рослин, 1 — зернобобовим, 1 — технічним, 2 — бур'янам (див. табл., рис. 2); така кількість уне-

2. Крім того, з поселення проаналізовано зразок ґрунту з давньоруської печі (XII ст.) споруди 2 розкопу 2.

Колір зразка — темно-сірий (зола?); маса біля 2 кг. Після промивки залишилось 4,5 мл чорного осаду, що складався з обуглених уламків соломи, дрібних вугликів, кори і кількох зернівок і насінин. Склад їх такий: просо (*Panicum miliaceum*) — 2; лобода біла (*Chenopodium album*) — 1; гірчак перцевий (*Polygonum hydropiper*) — 1; капуста, або хрестоцвіт (*Brassicaceae*) — 1; гречка берізкоподібна (*Polygonum convolvulus*) — 1; щавель кислий або звичайний (*Rumex acetosella*) — 1; бобові (*Vicia* sp.) — 1.

Аналіз Г.О. Пашкевич; письмове повідомлення.

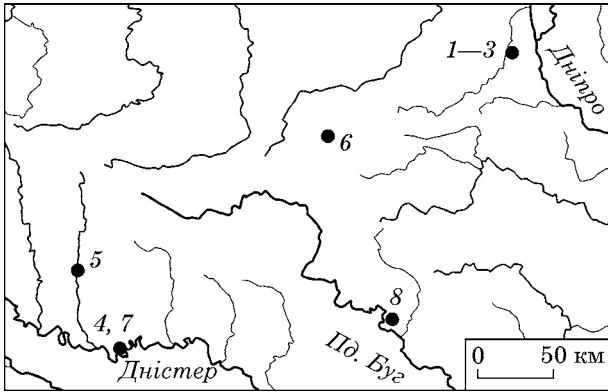

Рис. 1. Карта-схема пам'яток з визначеними палеоетноботанічними матеріалами: 1, 2, 3 — Ігнатівка II, Ia, I; 4 — Лука-Каветчинська; 5 — Іванківці; 6 — Лука-Райковецька; 7 — Сокіл; 8 — Соکیلці

можливого проведення статистичного аналізу. Крім випадкових знахідок відбитків, виявлено просо: 2 випадки по 2 відбитки, 1 — 3 відбитки, обмазка з 3 відбитками, 1 розвал (кількість не підраховувалася), денця: 1 з 3 відбитками, 1 з 4 відбитками, 2 з придонними частинами, у тому числі всередині — понад 2 десятків відбитків на кожному.

3. *Ігнатівка I*, київська культура. Виявлено 8 окремих відбитків, серед яких 6 належить зернівкам злакових культурних рослин, 1 — зернобобовим, 1 — бур'янам (див. табл., рис. 2); така кількість унеможливує проведення статистичного аналізу. Крім випадкових знахідок відбитків, виявлено просо: 3 відбитки на 1 фрагменті, 1 дно, рясно вкрите відбитками.

4. *Лука-Каветчинська* (ур. Лука) (Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл.). Поселення з матеріалами черняхівської, празької куль-

тур, давньоруського часу. Переглянуто частини колекцій № 828, 889, 898, 1065, що репрезентують празьку культуру. Археологічні дослідження проведено Сокільським загonom Дністровської новобудовної експедиції під керівництвом Л.В. Вакуленко, О.М. Приходнюка у 1974—1977 рр. [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 44—88]. Виявлено 72 окремих відбитки, серед яких 68 належить зернівкам злакових культурних рослин, 2 — зернобобовим, 2 — бур'янам (див. табл.), що дає змогу провести статистичний аналіз. Крім випадкових знахідок відбитків, виявлено просо: 6 фрагментів стінок горщиків з відбитками від 3—5 до десятка (житла 6, 8, 13, 29; ями 11, 23); 15 денців горщиків з різною кількістю відбитків (житла 2, 3, 5—7, 13, 20, 21, 29); фрагмент сковорідки з великою кількістю відходів (плівок) і зернівок (житло 2).

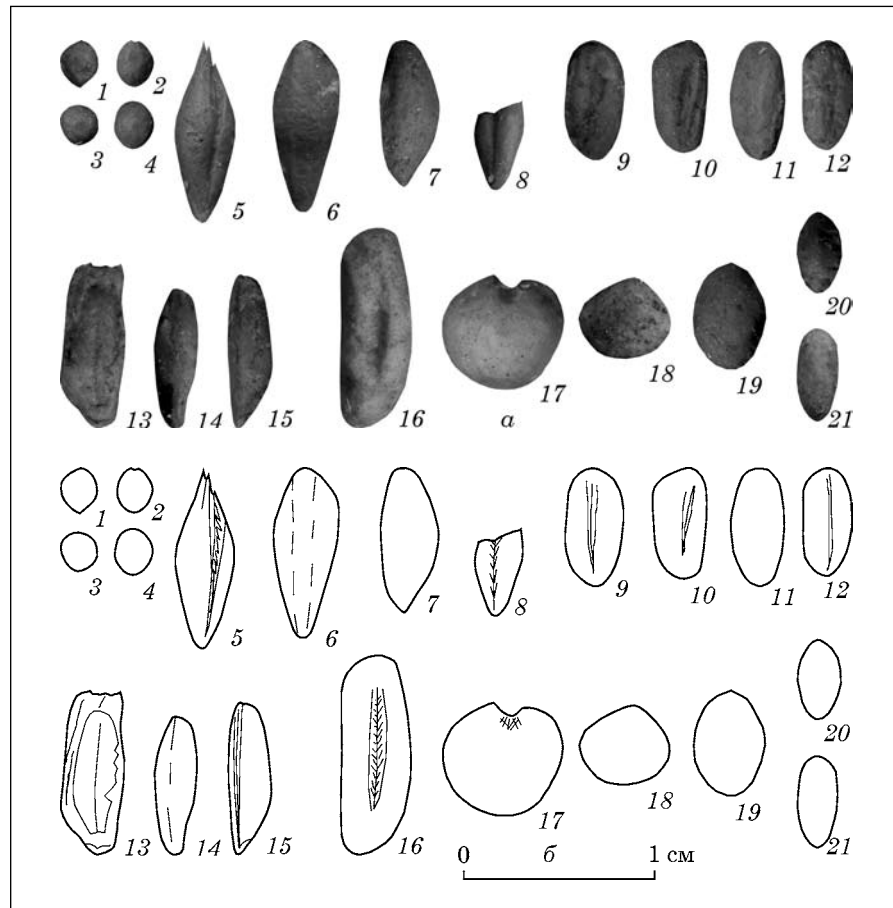
5. *Іванківці* (Городоцький р-н, Хмельницька обл.). Поселення черняхівської, райковецької культур. Переглянуто частини колекцій № 196, 240, що репрезентують матеріали райковецької культури. Археологічні дослідження проведено Дністровською експедицією під керівництвом М.Ю. Брайчевського (1951 р.), В.Й. Довженка, М.Ю. Брайчевського (1952 р.). Виявлено 5 окремих відбитків зернівок злакових культурних рослин (див. табл.); така кількість унеможливує проведення статистичного аналізу. Крім випадкових знахідок відбитків (див. табл.), виявлено відбитки проса (кількість не підраховувалася) на 2 фрагментах стінок горщиків.

6. *Лука-Райковецька* (Бердичівський р-н, Житомирська обл.). Поселення. Переглянуто колекцію № 51 (вироби з глини райковецької культури), отриману, археологічною експедицією під керівництвом В.К. Гончарова у 1946—1948 рр. у ході розкопок. Виявлено 115 окремих

Таблиця. Визначення зерен і насіння культурних і бур'янових рослин з колекцій матеріалів слов'янських пам'яток у НФ ІА НАН України

№	Пам'ятка	Культурні рослини											Бур'яни			Всього
		Злакові								Бобові		Технічні				
		Просо	Пшениця дво-зернянка	Пшениця одно-зернянка	Пшениці голозерні	Ячмінь плівчастий	Жито	Овес	Не визначено	Горих	Вика	Коноплі	Стоколос	Мийний	Не визначено	
1	Ігнатівка II	3	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4
2	Ігнатівка Ia	3	2	—	—	1	3	—	—	—	1	1	—	1	—	12
3	Ігнатівка I	1	2	—	—	2	—	1	—	1	—	—	—	—	1	8
4	Лука-Каветчинська	28	10	—	6	11	10	3	—	2	—	—	2	—	—	72
5	Іванківці	3	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5
6	Лука-Райковецька	33	17	1	17	18	17	6	1	—	2	—	3	—	—	115
7	Сокіл	19	10	—	8	8	9	2	—	3	—	—	4	—	—	63
8	Соکیلці	7	2	—	4	4	3	1	1	—	1	—	—	—	—	23

Рис. 2. Відбитки зернівок і насіння культурних рослин і бур'янів з поселень Ігнатівка I, Іа, II: а — пластилінові моделі, б — прорисовки; 1—4 — просо, 5—8 — ячмінь півчастий, 9—12 — пшениця двозернянка, 13—15 — жито, 16 — овес; 17 — горох посівний, 18 — вика ервілія; 19 — коноплі, 20 — мишій, 21 — бур'ян, не визначено (1, 5—9, 13—15, 18, 19, 20 — Ігнатівка Іа; 2—4, 10, 11 — Ігнатівка II; 12, 16, 17, 21 — Ігнатівка I)

відбитків, серед яких 110 належить зернівкам злакових культурних рослин (1 відбиток не визначено), 2 — зернобобовим, 3 — бур'янам (див. табл.), що дає змогу провести статистичний аналіз. Крім визначених культурних рослин, що випадково потрапили до виробів з глини, виявлено численні відбитки проса (кількість не підраховувалася): на 8 денцях і двох фрагментах стінок; також на одному фрагменті обмазки виявлено скупчення відбитків зернівок, що, можливо, відповідає суцвіттю проса.

7. *Сокіл (ур. Острови)* (Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл.). Багатошарове поселення з матеріалами поєншти-лукашівської, черняхівської, райковецької культур, давньоруського часу. Переглянуто частини колекцій № 905, 906, 957, 958, 1062, що репрезентують райковецьку культуру. Археологічні дослідження проведено Сокільським загonom Дністровської новобудовної експедиції під керівництвом Л.В. Вакуленко, О.М. Приходнюка у 1974, 1975, 1977, 1979 рр. [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 89—98]. Виявлено 63 окремих відбитки, серед яких 56 належить зернівкам злакових культурних рослин, 3 — зернобобовим, 4 — бур'янам (див. табл.), що дає змогу провести статистичний аналіз. Крім випадкових знахідок відбитків, виявлено просо: 4 фрагменти стінок горщиків; 5 денець горщиків з різною кількістю відбитків (кількість не підраховувалася).

8. *Сокільці (ур. Острів)* (Гайсинський р-н, Вінницька обл.). Багатошарова пам'ятка з матеріалами райковецької культури і двох періодів забудови часів Молдавського князівства: XIV—XV і XVI—XVII ст. Переглянуто колекцію № 701 (вироби з глини райковецької культури), отриману Південнобузькою експедицією під керівництвом В.М. Даниленка у 1957 р. у ході розкопок. Виявлено 23 окремі відбитки, серед яких 22 належить зернівкам злакових культурних рослин (1 відбиток не визначено), 1 — зернобобовим (див. табл.), що дає змогу провести статистичний аналіз. Крім визначених культурних рослин, що випадково потрапили до виробів з глини (див. табл.), також виявлено 2 денця горщиків з відбитками проса, та 1 фрагмент кераміки з його численними відбитками (кількість не підраховувалася).

Крім того, серед матеріалів колекції виявлено коробку з обгорілими макрорештками зернівок злакових культурних рослин. У супровідній етикетці зазначено, що матеріал походить з комплексу I і відноситься до середньовічних шарів пам'ятки. Встановити точніше походження знахідки виявилось неможливим: ні у звіті В.М. Даниленка [Даниленко, 1957—1958/5], ні у публікації [Кучера, 1965] не згадано ні про комплекс I, ні про знахідки збіжжя. Відібрані матеріали виявилися сумішшю зернівок жита

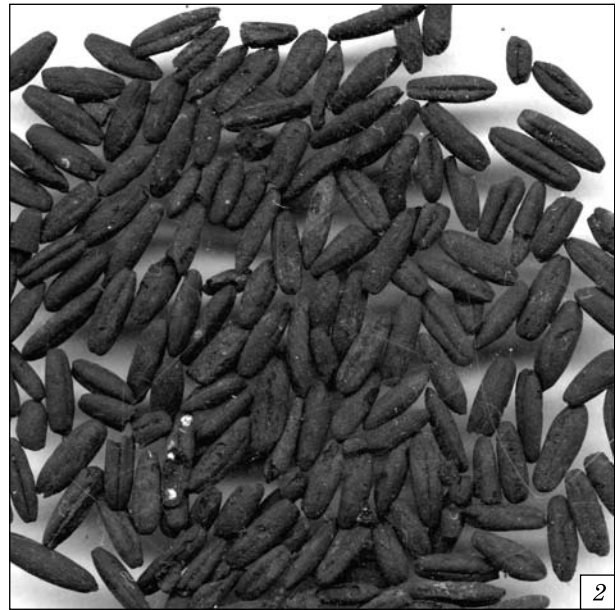
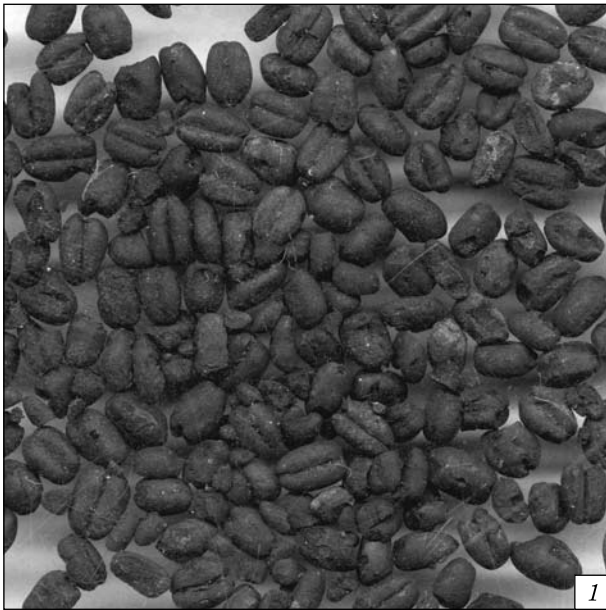

Рис. 3. Зернівки злакових культурних рослин з середньовічного комплексу І Сокільців: 1 — пшениця карликова; 2 — жито (М: 2 : 1)

і пшениці карликової (*Triticum compactum*) (рис. 3).

Як зазначала З.В. Янушевич (для Прото-Дністровського межиріччя), у значних кількостях жито з'явилося лише в середньовіччі. Велику кількість обгорілого зерна (іноді навіть до 90 %) виявлено на поселенні Скімауци (IX—XII ст.). Але на більшості середньовічних пам'яток жито виявляють не у чистому вигляді, а в суміші з різними видами пшениці. На поселенні Лозово золотоординського часу до суміші збіжжя входили жито і карликова пшениця; на поселенні Стинкауци (молдовський період) виявлено суміш із пшениць: м'якої (*T. aestivum*), карликової і двозернянки, до якої входило 30 % жита; в Сороках (пам'ятка того самого часу) до складу суміші з м'якої і карликової пшениць (*T. aestivum* s. l.) також входило близько 30 % жита. Дослідниця зазначила також, що, ймовірно, ці знахідки демонструють врожай з посівів суржику — суміші пшениці й жита [Янушевич, 1976, с. 138]. Себто, знахідку з Сокільців можна зарахувати як ще один пункт, на якому вирощували суміш суржику. До речі, близькі аналогії частині кераміки з Сокільців М.П. Кучера вбачає в матеріалах з Молдовського поселення XII—XIV ст. біля с. Лукашівка, а саме — з-поміж матеріалів XIV ст. [Кучера, 1965, с. 210].

* * *

Крім проаналізованих нами даних, що мають статистично необхідний мінімум (Лука-Каветчинська, Лука-Райковецька, Сокіл, Сокільці), до статистичного аналізу залучено також матеріали з поселень Рашків III і Рашків I, наведені у статті Г.О. Пашкевич у цьому збірнику.

Описуваний матеріал також отримано завдяки дослідженню відбитків зернівок і насіння культурних і бур'янових рослин на виробках з глини. Відповідно, дані проаналізовано аналогічним чином.

- Для розуміння складу **зернового господарства** у жителів поселень, матеріали з яких було залучено до дослідження, складено ПБС основних злакових культур: проса, ячменю плівчастого, пшениці двозернянки, пшениць голозерних, жита, вівса. Інші культурні рослини не враховано як такі, що могли бути супутніми до інших посівів (ячмінь голозерний, пшениця однозернянка), або не становлять сегмента зернового господарства (зернобобові, технічні культурні рослини).
- До складу ПБС основних злакових не включено відбитки зернівок проса на денцях горщиків, а також кілька відбитків однакових зернівок на одному фрагменті кераміки.

Матеріали з інших синхронних пам'яток до аналізу не залучено як такі, що не становлять статистичного мінімуму (празька культура: Тетерівка I), або умови знахідки палеоетноботанічного матеріалу — обгорілих решток — унеможливають проведення статистичного аналізу, оскільки представляють скупчення певних культурних рослин, а не становлять випадкової вибірки¹ (райковецька культура: Монастирок, Ревне ІБ, Стадники) (див.: [Пашкевич, Горбаненко, 2010, табл. 9; 12; Горбаненко, Пашкевич, 2010, табл. 2.9; 2.12]; посилання на джерела див. там само). Оскільки матеріали з Григорівки [Горбаненко, Пашкевич, 2010, рис. 6.16—6.19] і Пастирського [Горбаненко,

1. Деякі методичні зауваження див., напр.: [Лебедева, 2008].

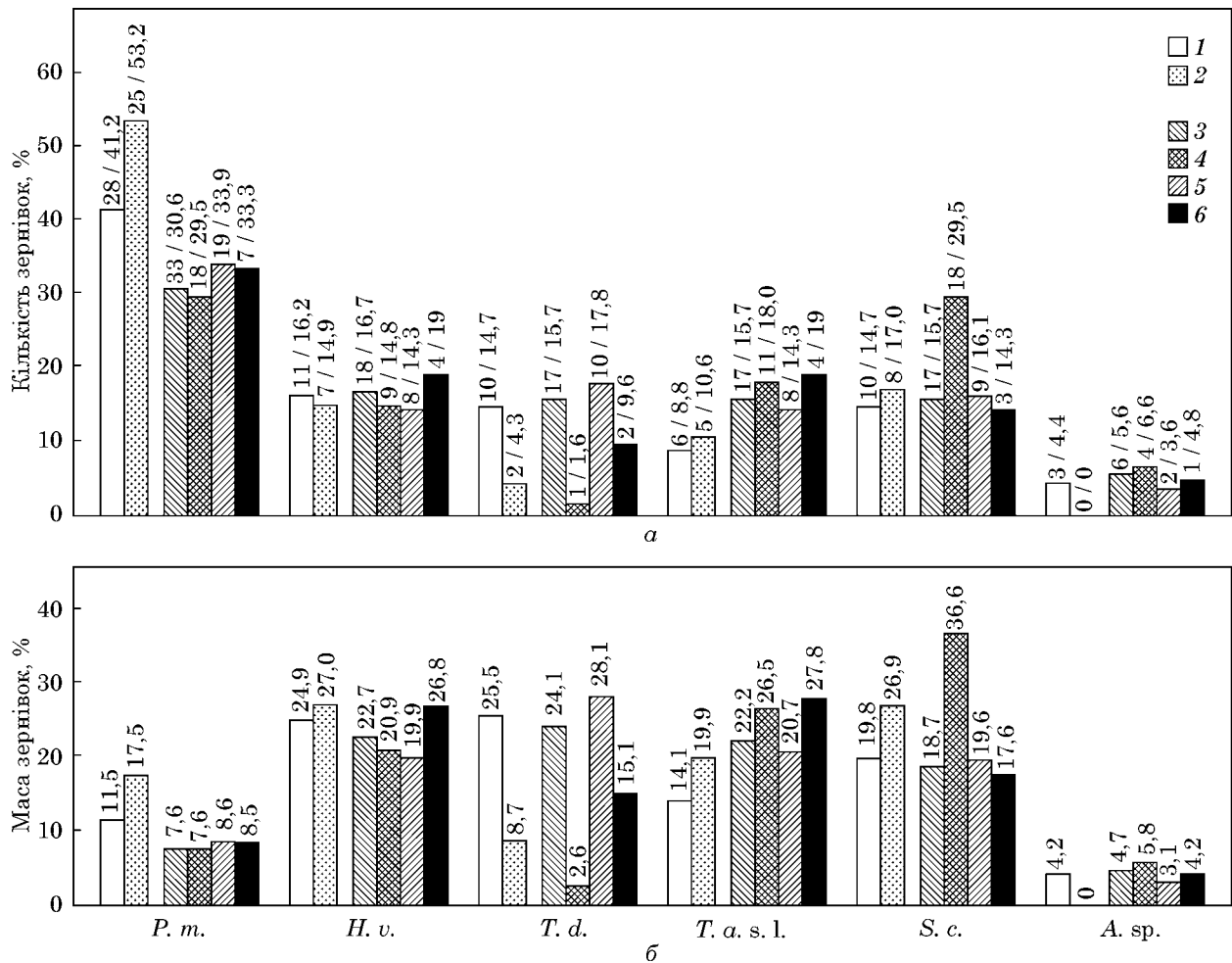

Рис. 4. Палеоетноботанічні спектри злакових зернових культур: а — за кількістю відбитків (над стовпчиками дано: кількість, %); б — за масою (над стовпчиками дано, %); 1 — Лука-Каветчинська; 2 — Рашків ІІІ; 3 — Лука-Райковецька; 4 — Рашків І; 5 — Сокилі; 6 — Сокильці. **Скорочення:** *P. m.* — *Panicum miliaceum* (просо), *H. v.* — *Hordeum vulgare* (ячмінь півчастий), *T. d.* — *Triticum dicoccon* (пшениця двозернянка), *T. a. s. l.* — *Triticum aestivum* s. l. (пшениця голозерня), *S. c.* — *Secale cereale* (жито), *A. sp.* — *Avena sp.* (овес)

Журавльов, Пашкевич, 2008, с. 69—74] тим чи іншим чином вже були піддані статистичному аналізу, до цієї публікації їх також не включено.

З проаналізованого нами матеріалу включено показники всіх основних злакових (див. табл.). З даних, отриманих Г.О. Пашкевич, не враховано 83 відбитки зернівок проса для поселення Рашків ІІІ; 91 відбиток проса і 10 відбитків жита для поселення Рашків І (див. статтю Г.О. Пашкевич у цій збірці, табл. 1; 2). За кількісними показниками перше місце з відносним переважанням у всіх випадках посідає просо; помітно також, що матеріали третьої чверті І тис. н. е. (празької культури) мають показники, вищі за дані останньої чверті І тис. н. е., навіть на поселеннях, що знаходилися близько одне до одного (рис. 4, а).

Однак, не вважаємо за необхідне ретельно аналізувати кількісні показники, оскільки вони не сприяють розумінню співвідношення складових у зерновому господарстві дав-

ніх мешканців, і навіть навпаки — негативно впливають на інтерпретації проаналізованих матеріалів¹. Подальший аналіз проведено з урахуванням різниці в масах зернівок, де за основу взято зернівку проса як найменшу; для всіх інших зернівок встановлено індекс перерахунку маси² (зернівка ... культурної рослини = n зернівок проса). Результати розрахунку такі (детально див.: [Горбаненко, Колода, 2013, с. 41]):

1. У науковій літературі, після наведення факту (**кількісного** переважання проса над іншими культурами) дуже часто можна прочитати фрази на кшталт: «Отже, просо відігравало найважливішу роль...». При цьому дослідники не беруть до уваги співвідношення мас зернівок різних культурних рослин.

2. Перерахунок отриманих палеоетноботанічних результатів з кількісних показників на відсоткові дані за масою було застосовано вченими і для матеріалів з празького поселення Розтоки (Чехія) (див.: [Kuna et al., 2013]).

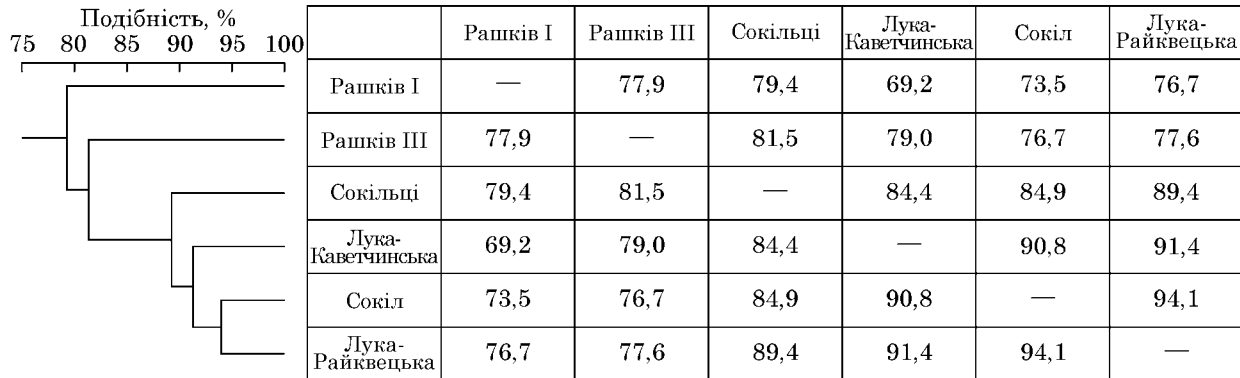

Рис. 5. Кластерний аналіз подібності палеоетноботанічних спектрів основних злакових культур. У таблиці наведено ступінь подібності, %

просо 1,
ячмінь півчастий 5,5,
пшениця двозернянка 6,2,
пшениці голозерні 5,7,
жито 4,8,
овес ..... 3,4.

За показниками, отриманими таким чином, помітні певні особливості у ПБС з проаналізованих пам'яток (рис. 4, б). Для обох періодів зафіксовано незначну частку вівса (на поселенні Рашків ІІІ — 0 %; на інших поселеннях — 3,1—5,8 %). За співставлення даних двох хронологічних періодів одразу помітна більша частка проса на празьких пам'ятках у порівнянні з райківськими; на обох празьких пам'ятках зафіксовано дещо більші частки ячменю півчастого; лише на райківському поселенні Сокільці цей показник вищий, але вони базуються на найменшій кількості даних, що збільшує імовірність статистичної похибки. Обидві ці культури є найдавнішими, вирощуваними на території сучасної України. Вони належать до невибагливих рослин, що дають стабільно, але зазвичай незначні врожаї. Зауважимо, що за перерахунками за масою для празького поселення Розтоки (Чехія) вчені також отримали близькі показники проса і ячменю півчастого [Kuna et al., 2013, p. 91].

Цікаво звернути увагу на пари поселень різних хронологічних періодів, що знаходилися неподалік одне від одного. Насамперед, привертають увагу низькі показники пшениці двозернянки у парі Рашків ІІІ — Рашків І. У першому випадку, вочевидь, цей показник компенсувався пшеницями голозерними і житом; у другому — житом. Нагадаємо, що обидві ці культури вважаються показниками прогресивного землеробства з глибокою оранкою; також за високого агротехнічного рівня вони дають врожаї, кращі за інші зернові. Це добре узгоджується з тим, що поселення мали значні розміри, існували впродовж тривалого часу і на них одночасно могла проживати досить велика кількість людей [Баран В., 1988; Баран Я., 2004], що, відповідно, потребува-

ло високого розвитку сільського господарства для забезпечення життєдіяльності. Коефіцієнт подібності показників ПБС пам'яток становить 77,9 % (рис. 5).

Також високий показник подібності демонструє пара Лука-Каветчинська — Сокіл: 90,8 % (рис. 5). Обидва приклади можуть слугувати підтвердженням певної спадкоємності землеробських традицій їхніх мешканців. Тут необхідно зазначити, що і дослідники комплексу коло с. Рашків, і дослідники слов'янських поселень поблизу с. Сокіл стверджують, що між дослідженими пам'ятками (переселення у першому випадку, великий ступінь подібності матеріальної культури у другому) існувала спадкоємність.

* * *

Отже, визначено матеріали з 8 слов'янських пам'яток на території сучасної Правобережної України. Для низки пам'яток отримано статистично недостатні дані, що унеможливило подальший аналіз. Це поселення Ігнатівка ІІ зарубинецької культури, пізньозарубинецька пам'ятка Ігнатівка Іа, Ігнатівка І київської культури, а також пам'ятка райківської культури Іванківці.

Серед матеріалів пам'ятки Сокільці виявлено обгорілі рештки зернівок пшениці карликової і жита. Судячи з аналогій, які знаходимо в матеріалах середньовічних пам'яток сучасної Молдови, проаналізованих З.В. Янушевич, це спільні посіви так званого суржику, частіше за все — суміші саме м'яких голозерних пшениць і жита.

Для матеріалів, кількість злакових зернових у яких перевищують 20 одиниць, проведено статистичний аналіз. До нього залучено дані з Луки-Каветчинської (празька культура), а також Луки-Райківської, Сокола, Сокільців (райківська культура). Разом з цими пам'ятками для порівняльного аналізу залучено також дані з поселень Рашків ІІІ (празька культура) і Рашків І (райківська культура), повну публікацію яких здійснила Г.О. Пашкевич у цій збірці. Загаль-

ними висновками статистичного аналізу можуть слугувати такі положення. При хронологічному порівняльному аналізі помітно, що на полях біля празьких поселень вирощували проса (і ячменю плівчастого) більше, ніж на райковецьких. Порівняння даних з пар поселень різних хронологічних періодів, що знаходилися неподалік одне від одного (Рашків III — Рашків I; Лука-Каветчинська — Сокол), дає змогу помітити певну спадкоємність у зерновому господарстві, а відтак — можна стверджувати і про деяку спадковість власне землеробських традицій.

Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). — Киев, 1988. — 160 с.

Баран Я.В. Слов'янська община. — Київ; Чернівці, 2004. — 192 с.

Вакуленко Л.В., Приходнюк О.М. Славянские поселения I тыс. н. э. — Киев, 1984. — 108 с.

Веселовський І.В., Лисенко А.К., Манько Ю.П. Атлас-визначник бур'янів. — К., 1988. — 72 с.

Горбаненко С.А., Журавльов О.П., Пашкевич Г.О. Сільське господарство жителів Пастирського городища. — К., 2008. — 188 с.

Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.). — К., 2010. — 316 с.

Горбаненко С.А. Сельское хозяйство до образования Киевской Руси // Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства: Материалы междунар. науч. конф., посвящ. 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902—1968) (3—5 декабря 2012 г., Санкт-Петербург). — СПб., 2012. — С. 106—109.

Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжжі. — К., 2013. — 238 с.

Даниленко В.Н. Археологические исследования на Южном Буге 1957—58 гг. // НА ІА НАНУ. — 1957—1958/5.

Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог / Н.В. Блажевич, Н.Б. Бурдо, І.С. Вітрик та ін. — К., 2007. — 356 с.

Кравченко Н.М., Пашкевич Г.О. Некоторые проблемы палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.) // Археология и методы исторических конструкций. — К., 1985. — С. 177—190.

Кучера М.П. Середньовічне городище біля с. Соколиць на Південному Бугі // Археологія. — 1965. — Т. XIX. — С. 201—214.

Лебедева Е.Ю. Археоботаническая реконструкция древнего земледелия (методические критерии) // OPUS: междисциплинарные исследования в археологии. — М., 2008. — Вып. 6. — С. 86—109.

Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Каталог палеоботаничних матеріалів пам'яток слов'янських культур // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Матеріали та дослідження. — 2010. — С. 105—123. — (АДІУ. — Вып. 3).

Янушевич З.В., Маркевич В.И. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Пруто-Днестровского междуречья // Интродукция культурных растений. — Кишинев, 1970. — С. 83—110.

Янушевич З.В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. — Кишинев, 1976. — 214 с.

Kuna M., Hajnalová M., Kovačiková L. et al. Raně středověký areál v Roztokách z pohledu ekofaktů // Památky archeologické. — 2013. — Р. 59—147.

С. А. Горбаненко

ПАЛЕОЭТНОБОТАНИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ ИЗ НФ ИА НАН УКРАИНЫ СО СЛАВЯНСКИХ ПАМЯТНИКОВ

В научный оборот введены новые данные по палеоэтноботанике с 8 славянских памятников I тыс. н. э. (рис. 1). Часть материалов из-за незначительного количества не представляет статистического интереса (табл.).

На поселении Соколы обнаружена смесь зерновок пшеницы карликовой (*Triticum compactum*) и ржи (*Secale cereale*) (рис. 3): сурожь, характерная для посевов в средневековое время в Днестро-Прутском междуречье.

Проведен статистический анализ ПБС 6 памятников второй половины I тыс. н. э.: 2 пражской культуры, 4 райковецкой культуры (рис. 4; 5). Основные выводы следующие. Носители пражской культуры выращивали несколько больше проса (*Panicum miliaceum*) и ячменя пленчатого (*Hordeum vulgare*), чем носители райковецкой культуры. Также заметна определенная преемственность между ПБС памятников третьей и четвертой четвертей I тыс. н. э., находящимися невдалеке друг от друга (Рашков III — Рашков I; Лука-Каветчинская — Сокол).

Ключевые слова: палеоэтноботаника, культурные растения, статистический анализ.

S. A. Gorbanenko

PALAEOETHNOBOTANICAL MATERIALS FROM SCIENTIFIC FUNDS OF THE IA NAS OF UKRAINE FROM SLAVIC SITES

New palaeoethnobotanical materials from 8 Slavic sites of the I millennium BC are introduced to the scientific circulation. Some materials do not present statistical interest due to the small quantity.

Found at settlement Sokoltsi is the mixture of seeds of specific wheat (*Triticum compactum*) and rye (*Secale cereale*): so called «surzhik» typical for sowing in the medieval period at the area between the Dnister and Prut Rivers.

A statistical analysis of the palaeobotanic spectrum at 6 sites of the second half of the I millennium BC: 2 Prague culture and 4 Raykovetska culture sites. The main conclusions are as follows. The Prague culture population grew of millet (*Panicum miliaceum*) and barley (*Hordeum vulgare*) slightly more than Raykovetska culture bearers. Also noticed is a certain continuity between the palaeobotanic spectrum of sites dated by the third and fourth quarters of the I millennium BC and located not far from each other (Rashkiv III — Rashkiv I; Luka Kavetchinska — Sokol).

Keywords: palaeoethnobotany, cultivated plants, statistical analysis.

Одержано 29.12.2013

АНДРОЩУК Ф., ЗОЦЕНКО В. СКАНДИНАВСКИЕ ДРЕВНОСТИ ЮЖНОЙ РУСИ: КАТАЛОГ

Paris: ACHByz, 2012. — 367 с.

Рецензируемая книга принадлежит к разряду давно ожидаемых результатов международного научного проекта «Скандинавские древности на территории Руси. VIII—XIII вв.», посвященного сбору и каталогизации предметов скандинавского круга с древнерусских археологических памятников или найденных в ареале политического и культурного влияния Древней Руси.

Перед нами фактически первая работа, в которой ставится и решается путем создания каталога проблема выделения скандинавских древностей Южной Руси, традиционно остро актуальная в контексте противостояния историографических направлений «норманизма» и «антинорманизма», а следовательно, книге гарантировано чрезвычайно пристальное и даже придирчивое внимание со стороны представителей обоих лагерей. Особенно важна работа для исследователей археологии Древней Руси IX—X вв., позволяя оценить количественный и качественный состав потенциальных «северных» элементов как составляющей в формировании древнерусской археологической культуры. Именно на этих аспектах книги, отраженных в её названии, уже успели акцентировать внимание авторы оперативно появившихся рецензий [Плавинский, 2012; Плавінський, 2012; Ясновська, 2013]. Данный обзор преследует другую цель — рассмотреть содержание книги, в первую очередь, как каталога.

В отличие от каталогов музейных выставок, привлекающих внимание преимущественно качественными фотографиями, но не всегда точностью описаний, тематические каталоги, составленные специалистами в узких проблемах, пользуются особой популярностью среди археологов в качестве настольных справочников. К таким, безусловно, со временем должна попасть и рецензируемая книга, что вызывает закономер-

ный практический вопрос о полноте и точности каталожных статей, адекватности атрибуций и датировок. Интерес авторов тем более предметен, поскольку значительную часть позиций каталога составляют предметы из НФ ИА НАН Украины.

Каталог построен и структурирован по географическому принципу, он состоит из 7 основных частей: введения (Ф.А. Андрощук) и 6 разделов (Ф.А. Андрощук и В.Н. Зоценко), охватывающих зоны Правобережного Среднего Поднепровья (I), территории к западу (IV) и востоку (V) от Днепра, Нижнего Поднепровья (II) и Крыма (III), а также район Среднего Поднепровья без точного места на-

ходки (VI). Каталог сопровождается двумя приложениями с публикацией новых находок из Шестовицкого могильника (В.П. Коваленко, А.П. Моця, Ю.Н. Сытый) и поселения (В.М. Скороход), впервые вводимых в научный оборот. Как отмечается во Введении, решение о публикации отдельного каталога скандинавских древностей с территории современной Украины было принято после задержки в подготовке российской части проекта, чем и объясняется некоторое географическое несоответствие содержания каталога границам Южной Руси. Внутри разделов предметы сгруппированы по памятникам и комплексам, а не по категориям находок. Авторы каталога часто дают краткое описание контекста находки в конкретном комплексе, чего не скажешь о самих памятниках и местонахождениях — принцип справочника в данном аспекте выдержан не до конца.

Введение посвящено формулировке критериев определения «скандинавских древностей» Южной Руси, отобранных для каталога, с краткой характеристикой их специфики. Впрочем, довольно быстро мы убеждаемся, что термин «скандинавский» для авторов является условным (с. 29), а главным критерием отбора предметов для каталога является наличие параллелей форме и соответствий стилистическим и технологическим традициям в материальной культуре всего Севера Европы (с. 36). Это предполагает значительно более широкий круг аналогий, а также неизбежно поднимает проблему центров производства и соотношения оригинала — копии — подражания, с выделением специфических «местных» вариантов, не представленных вне Руси.

Последняя проблема уже обсуждалась в литературе на примере наконечников ножен мечей [Ениосова, 1994; Каинов, 2009]. Так, наиболее распространенные на юге Руси наконечники ножен типа I-2 по П. Паульсену или группы В по Н.В. Ениосовой (кат. № 93; 118, 120; 156; 166; 189; 208) не содержат специфически скандинавского декора и относятся к технологически простым, доступным для изготовления любому ювелиру. Анализ же «щитообразных» подвесок позволил выделить две четкие группы, находки которых концентрируются соответственно в Швеции и Руси [Новикова, 1998, рис. 4]. Подобные предметы проблематично считать импортом или продукцией скандинавских мастеров на Руси — корректнее говорить о «предметах скандинавского круга влияния». На Гнёздовском поселении зафиксированы остатки производства на месте древнерусскими мастерами фибул, подвесок, амулетов и т.д. и без заметных видоизменений, с сохранением исходных «скандинавских» признаков [Ениосова, 1998; 2001].

К сожалению, лаконизм вступительной части и отсутствие каких-либо выводов или заключения в конце книги не позволяют непосредственно из текста понять позицию авторов каталога по данному вопросу. Проблема копирования, подражания и местной доработки импортных предметов поднимается только для мечей «каролингского типа» в самой Скандинавии, с выводом о возможности изготовления рукоятей части мечей скандинавскими

мастерами уже на территории Руси (с. 25—29). Но в каталоге, например, фигурирует клинок из котлована плотины Днепростроя (кат. № 79) вообще без рукояти с европейским клеймом в виде крестом, дату которого Ф.А. Андрощук называет неопределенной (с. 124). Т.е. фактически в каталоге просто собраны все известные авторам южнорусские мечи X — начала XI в., невзирая на наличие или отсутствие собственно скандинавских черт.

Продукцией скандинавских кузнецов Ф.А. Андрощук считает предметы, выполненные в технике трехслойного пакетирования (с. 31—32), правда, заносая непосредственно в каталог только ножи из погребений Шестовицы (кат. № 123; 124; 156; 176; 177; 196; 206). Для такой осторожности действительно есть основания, ведь специалисты по древнерусскому железоделательному ремеслу считают скандинавской (или «североевропейской») по происхождению технологическую традицию трехслойного пакета, а не все изготовленные таким способом предметы [Вознесенская, 2010, с. 90—91]. Об исключительной монополии Севера на трехслойный пакет речь также не идет — например, данный технологический прием использовался салтовскими кузнецами VIII—IX вв. для орудий труда, хотя не для ножей; хорошо знакомым им было и фосфористое железо [Толмачева, 1990].

У славян Днепровского Левобережья ножи, изготовленные трехслойным пакетированием, появляются еще в волынцевской культуре VIII — начала IX в., о чем свидетельствует находка из жилища на поселении Волынцево, а на роменском этапе доля предметов в этой технике уже достигала 19—21 % [Вознесенская, 1990, с. 390—392; рис. 85; Терехова, Розанова, Завьялов, Толмачева, 1997, с. 208—213; рис. 8]. Выше показатели, чем в материалах Шестовицы (31 %), по данным Г.А. Вознесенской, для юга в X—XI вв. демонстрируют материалы Вышгорода и Старокиевской горы Киева (41 %). На севере же Руси в X—XI вв. трехслойный пакет вообще относится к доминирующей технологии [Розанова, 1990, с. 94—95], т.е. предположение о её использовании только кузнецами — скандинавами влечет сомнительный вывод о существовании некой «этнической монополии» на профессию. Показательно также присутствие в Гнёздове, Киеве и Вышгороде заготовок из трехслойного пакета и отдельно — из твердой стали [Вознесенская, Недопако, Паньков, 1996, с. 130; Розанова, Пушкина, 2001, с. 81]. Более уверенно об импортном характере предметов свидетельствует редкая технология пятислойного пакета, наблюдаемая на ножах со Старокиевской горы [Вознесенская, 1981, с. 273; 2005, с. 101—102], впрочем, в рецензируемом каталоге не представленных.

Из кузнечных изделий Ф.А. Андрощук и В.Н. Зоценко отнесли к «скандинавским древностям» только пакетные ножи и предметы вооружения (мечи, наконечники копий и стрел, умбоны и миниатюрный топорик), тогда как в приложениях других авторов каталога фигурируют железная «вилка», топор, лодейные заклепки (кат. № 255; 258; 274; 275; 280—282). Спектр подобных железных находок, относимых в литературе к

«скандинавским», конечно же, гораздо шире, что справедливо отмечено во Введении (с. 32).

Избирательность наблюдаем в каталоге и с целым рядом других категорий предметов, но уже без разьяснения её принципов. Например, в случае с подковообразными фибулами. Несмотря на нехарактерность данного типа украшений для восточнославянских культур VIII—IX вв. южнорусского ареала, в каталог внесены только три фибулы с зооморфными окончаниями (кат. № 41; 73; 96) и одна с полиэдрами на концах (кат. № 193). Если фибулы с простым декором отбирались только достоверно из комплексов X в., то, скажем, почему в каталоге не нашлось места фибулам из погребений 110 и 123 Киева [Каргер, 1958, табл. XVI, 7; XXVII], черниговского кургана Гульбище или захоронений Седнева [Самоковасов, 1916, рис. 56, № 3194; 66, № 3509; 68, № 3542]? Аналогичная ситуация с серебряными бусинами из рубленого дрота — в каталоге фигурирует лишь одна (кат. № 198).

Авторы используют из коллекции Ханенко подковообразную фибулу из Сахновки (кат. № 73), но не кольцевую фибулу с медвежьими головками с того же памятника [Ханенко, Ханенко, 1902, табл. XVIII, № 304]. Из комплекса жилища 1 на селище Монастирѣк в каталоге фигурирует ланцетовидный наконечник стрелы (кат. № 69), но не блеснообразная застежка [Максимов, Петрашенко, 1988, рис. 54, 3]. Стоило бы также поместить в работе обоснование отбора в качестве «скандинавских» лишь части известных южнорусских гребней X в. и роговых острий (кочедыков) с окончаниями в виде головок животных.

В каталоге нет сканной фибулы типа «Терслев» из Седнева [Самоковасов, 1916, рис. 61, № 3446], зато в качестве матрицы для такой фибулы интерпретирована и внесена в перечень матрица из «Княжей горы» (кат. № 72). Низкий рельеф данной матрицы свидетельствует, что она предназначена для оттиска бляшек из тонкой золотой и серебряной фольги, а происходит она из набора [Ханенко, Ханенко, 1902, № 270—172], аналогичного более яркому набору матриц конца XII — первой половины XIII в. из Чернигова [Моця, Казаков, 2011, с. 151—156]. О чистой случайности сходства говорит полное отсутствие фибул типа «Терслев» с прессованным декором основы среди находок Южной Руси, то есть продукции этой гипотетической мастерской, реконструированной В. Дучко [Duczko, 2004, p. 226—227].

Критерии отбора оселков для каталога не оговариваются, поэтому читателю остается непонятным, что же является характерным «скандинавским» признаком: морфология, конструкция, материал? Так, в подборку вошли два оселка с металлическим кольцом из Монастырька и к. 12 Шестовицы (кат. № 67; 122), но в каталоге отсутствуют аналогичные оселки из Черной могилы и Седнева [Самоковасов, 1916, рис. 27, № 3319, 3320; 64, № 3481]; есть «полосатые оселки» X в. без кольца из п. 125 Киева (кат. № 13) и к. 98 Шестовицы (кат. № 197), а также из объектов XII в. Киева и Лескового (кат. № 37; 231), но нет «полосатого оселка» из черниговского кургана Безымянный [Самоковасов, 1916, рис. 60, № 3236].

Если в случае с «полосатыми оселками» авторы, очевидно, разделяют представление о скандинавском происхождении их материала — «полосатого сланца»¹, единственным основанием отнесения именно к «скандинавским древностям» вполне ординарных оселков из Шестовицких захоронений (кат. № 157; 259; 260) может служить разве что их находка в комплексе с другими предметами скандинавского круга, хотя такой принцип отбора не афиширован во Введении.

Для гнёздовских оселков было действительно проведено специальное исследование с определением пород камней, их состава и происхождения, трасологии и функционального назначения, позволившее предполагать скандинавский импорт части предметов [Бычкова, Енисова, Нилус, Пушкина, 2008], но даже научного геологического определения минерала южнорусских точильных камней, как и фрагмента каменной сосуда (кат. № 3), авторы рецензируемого каталога не приводят.

На примере комплекса знаменитой Черной Могилы видим, что в каталог внесены два меча (кат. № 218; 219), но не скрамасакс и наконечники копий [Самоковасов, 1916, рис. 8, 30], нет гребня, а из набора для скандинавской игры *hnefatafl* присутствует лишь фигурка «короля» (кат. № 220) без костяных «пешек» и игральных костей [Самоковасов, 1916, рис. 36, № 3391, 3403; 42, № 3424, 3425, 3430, 3431]. Приходится только догадываться, что это является следствием «раскола» проекта, в котором каталогизация материалов из коллекции ГИМ (Москва) изначально возлагалась на других исследователей.

Вопрос присутствия среди древностей юга Руси упомянутых выше наборов для игры *hnefatafl* (др.-русс. «тавлеи») авторами каталога обходится. Возможно, такая позиция обусловлена нерешенностью самой проблемы происхождения игры, или же проблемой центров производства игровых фигурок, подавляющее большинство которых для X в. изготовлены из стекла. Впрочем, контекст подобных находок игровых наборов в древнерусских комплексах, сопровождавшихся обычно торговым и военным инвентарем, как и их широкая распространенность в скандинавском регионе, всё же свидетельствуют о необходимости рассмотрения данной категории артефактов в контексте культурных маркеров североευропейского круга. В исследуемом регионе наборы для *hnefatafl* присутствуют в богатых мужских погребениях X в.: п. 108 Киева [Каргер, 1958, с. 171, табл. XIV], Чёрной Могиле [Самоковасов, 1916, с. 32—33, рис. 38, № 3415; 42, № 3424, 3425, 3429—3431], к. 24, 33, 98 Шестовицы [Смоличев, 1926, л. 10б. — 2; Станкевич, 1962, с. 24—25; Блѣфельд, 1977, с. 123—124, 127], Седневе [Бранденбург, 1908, с. 198, № 310; Самоковасов, 1908, с. 204, № 3567; 1916, с. 58, рис. 69], причем, кроме стеклянных фишек, представлены фигурки из кости и камня. Ещё более уверенно о скандинавском происхождении игровых прина-

1. Весь сланец на границах пластов обычно «полосатый» с прожилками; главное же отличие таких предметов состоит в способе разрезания заготовки поперек пласта, а не вдоль.

длежностей можно говорить в случае с фигурками «луковичной» и «грушевидной» формы и костями, из моржового клыка, происходящими из слоя XII в. Киевского Подола [Сагайдак, Хамайко, Вергун, 2008, с. 137—145].

Отдельной сложной проблемой каталога являются «анахроничные» предметы из древнерусских кладов горизонта монгольского погрома Руси 1238—1240 гг. (кат. № 47—54, 222, 223) и кладов XI—XII вв. (кат. № 106, 107).

Г.Ф. Корзухина справедливо сравнила позолоченные серебряные крестообразные подвески (кат. № 47—53) из киевского клада 1903 г. на территории Михайловского монастыря [Ханенко, Ханенко, 1907, с. 36—39] с золотыми подвесками клада из Хидденсе (конец X в.) и аналогичными из кладов Готланда первой половины XI в. [Корзухина, 1954, с. 66; рис. 13], но предположению об использовании михайловских подвесок 150—200 лет решительно противоречит их хорошее состояние сохранности. Паяные серебряные украшения с зернью за такой долгий промежуток были бы многократно деформированы, сломаны или потеряли бы часть зерни, как это и наблюдается в кладах Готланда XI в. [Stenberger, 1947, abb. 174, 10; 181, 2; 185, 3; 192, 3; 223, 2; 1958, abb. 47, 10, 11]. Хорошо знали о ломкости михайловских украшений и их владельцы — все крестообразные подвески из данного комплекса усилены специально напаянными с тыльной стороны пластинами.

Такая бережливость выглядит странной для статусных предметов убора, поскольку двухстолетнее (если не дольше!) ношение одних и тех же украшений вряд ли добавляло роду престижа. Интересно, что подвесок стиля Хидденсе нет в древнерусских кладах X—XI вв., а близкая подвеска с мордовского п. 6 Ефаевского могильника происходит из комплекса конца XIII — XIV вв. [Беговаткин, 2010, с. 10; рис. 1, 1], т. е. михайловский клад 1903 г. не является исключением. Происхождение украшений данного типа подсказывает набор византийских подвесок из Египта, украшавший литургическую утварь [Benazeth, 1992, p. 287]. Не исключено, что присутствие подвесок стиля Хидденсе в кладах середины XIII в. также связано не с неожиданной реанимацией скандинавской моды рубежа X—XI вв., а скорее с другим способом их использования в Руси, соответствующим собственно византийской церковной традиции.

Иная ситуация с древнерусскими браслетами и гривнами XI—XIII вв., выполненными в русле схем плетения, заданных ещё североевропейскими образцами X—XI вв. Браслет со схематическими звериными головками на концах из клада 1841 г. с Михайловской горы Киева (кат. № 54) является уже крайне отдаленным «родственником» готландских XI в. [Stenberger, 1947, abb. 242; 247, 1; 250, 30; Наследие ..., 1996, с. 69—70], заметно отличаясь от них способом плетения (исключение — замкнутый браслет из Клинца: [Stenberger, 1947, abb. 407]) и отсутствием любых орнаментальных мотивов в оформлении головок-окончаний. Готландским действительно близки браслеты с Княжей горы [Черненко, 2007, рис. 20,

3] и из Кремлевского клада [Наследие ..., 1996, с. 108, 116], причём последний включал и ряд других предметов, имеющих аналогии в кладах X — первой половины XI в. Но, например, три браслета из клада в Женне в Венгрии, украшенные на концах головками львов, считаются южно-русской продукцией [The Ancient ..., 1996, p. 378], т. е. речь всё же идет о заимствовании формы и технологии, их адаптации и успешном дальнейшем развитии древнерусскими ювелирами.

Браслет из Михайловского клада 1997 г. [Ivakin, 2007, fig. 19, 4] ближе по технике плетения скандинавским, чем браслет клада 1841 г. (кат. № 54), при этом он декорирован концах плоскими звериными головками, подобными завершениям цепи из польского клада в Боруцине [Rauhut, 1955, tab. XI]. Последняя также приводилась как аналогия скандинавским [Stenberger, 1958, abb. 49; 50], но характерный растительный декор окончаний с мотивом трилистника все же относит изделие к кругу серебряной торевтики юга Восточной Европы, формировавшейся под византийским влиянием; об этом же свидетельствует и сам тип предмета (плетеная цепь), имеющий римско-византийские корни, в противовес традиционному украшению Севера — гривне. Плоские звериные головки окончаний цепей в стиле Боруцинского клада представлены в кладах XI—XII вв. из Мироновского фольварка (с. Владимировка, Мироновский р-н Киевской обл.) [Гущин, 1936, табл. X, 7] и Киевском клада 1876 г. из усадьбы Лескова горизонта погрома 1240 г. [Кондаков, 1896, рис. 76]. Головки на концах цепи из клада нач. XII в. из Альменниге [Наследие ..., 1996, с. 63] являются ближайшей аналогией цепи из черниговского клада 1883 г., фигурирующей в качестве «скандинавского» изделия в рецензируемом каталоге (кат. № 222), но ювелиры севера Европы в каждом случае модифицируют «звериные» окончания цепей под местные вкусы.

Из трех упомянутых в каталоге поздних кладов: киевских 1841 и 1903 гг. и черниговского 1883 г., только последний может принадлежать к концу XII — началу XIII в., тогда как дата кладов с территории Михайловского монастыря несомненно привязана к событиям 1240 г., когда киевляне массово пытались найти последний приют в монастыре и Десятинной церкви, закапывая свои украшения и деньги вблизи храмов. Изъятие из таких закрытых комплексов отдельных украшений на основании аналогий XI в. методологически не оправдано, корректнее говорить не о 200-летнем использовании предметов, а о долгом бытовании и воспроизведении отдельных типов. Для ответа же на вопрос: имели ли отношение к изготовлению украшений кат. № 47—54, 106—108, 222, 223 непосредственно скандинавские мастера, или же речь идет только о повторении распространенных северных типов русскими ювелирами, безусловно, необходимы глубокие технологические исследования артефактов.

Некоторые позиции (кат. № 74, 121, 258, 283) вообще вызывают сомнения в целесообразности их появления в данном каталоге. Круглая подвеска из Сахновки (кат. № 74) с симметричным изобра-

жением переплетенных хвостами грифонов [Ханенко, Ханенко, 1902, с. 35; табл. VII, № 374] скорее относится ко времени романских влияний на Руси (XII в.). Пирофиллитовое пряслице XII в. из Звенигорода (кат. № 121) с надписью «SIXRID» в стиле «руники» печально известных Прильвицких идолов удивило Е.А. Мельникову невозможным для XI—XII вв. использованием руны старшего алфавита [Мельникова, 2001, с. 209—212]. Несмотря на уникальность подобной находки в контексте региона и даты комплекса, у авторов каталога никаких предостережений на её счет не возникает. К сожалению, археолог всегда должен учитывать фактор «студенческих шуток», одним из наиболее распространенных среди которых является царапание знаков и надписей, в т. ч. и на только что найденных артефактах.

Топор (кат. № 258) в каталоге, очевидно, фигурирует не более чем в качестве сопутствующего инвентаря из шестовицкого погребения, поскольку его скандинавское происхождение обосновать откровенно сложно. А вот пластинчатый браслет с расширенными концами и надчеканкой в стиле «волчий зуб» (кат. № 283) явно не имеет отношения к изделиям севера Европы, где полностью доминировала форма браслетов с заузженными концами. Тип браслета с расширенными концами в более ранней версии с прокованным ребром и декором мелкой надчеканкой был основным на Левобережье Днепра в VIII—IX вв., а в X—XI вв. аналогичные шестовицкому плоские пластинчатые браслеты с различными видами надчеканки особенно популярны у радимичей [Богомольников, 2004, рис. 20, 15—17].

Наконец, наиболее серьезной проблемой комплектации каталога следует признать наличие предметов из «частных коллекций». Все позиции (кат. № 75—77, 95, 96, 98, 99, 108, 109, 115—118, 225, 226, 228, 229, 232, 233, 236, 237, 242) внесены Ф.А. Андрощуком, не объясняющим в книге ни принципов работы с такими артефактами (личное изучение предмета, знакомство по фотографии?), ни источник для локализации находки (коллекционеры, грабители, другие информаторы?). «Частные коллекции» каталога всегда анонимны (указан только город), что прозрачно говорит об их комплектации незаконным способом. Номера же каталога № 232, 233, 236, 242 и вовсе заимствованы из интернет-аукционов. Такие номера не выделены в отдельный раздел и не даже занесены в раздел VI к находкам с неопределенным местом находки, а разбросаны между реальными археологическими артефактами и музейными экспонатами, т. е. фактически приравнены к ним в научном смысле.

Кроме неизбежного вопроса о профессиональной этике археолога, который во всем мире обязан категорически избегать сотрудничества с грабителями археологических памятников и коллекционерами с сомнительной репутацией, возникает и чисто научная проблема: какова степень достоверность представленной информации? Уверенность, с которой автор без кавычек и замечаний повторяет в каталоге «легенды» грабителей, просто пора-

жает! Учитывая сознательное сокрытие «рыбных мест» грабителями от своих же «коллег по цеху» и археологов, а также распространенное перемещение находок из одного региона в другой, где они более редкие, для повышения цены на черном рынке, как можно проверить, действительно ли предмет происходит из указанного пункта? Или что он вообще найден на территории Украины? Какая часть таких предметов проверена автором на предмет подлинности и каким именно методом? И наконец, как быть с общенаучным принципом проверяемости результатов исследования, если предмет никогда не исследовался и хранится неизвестно где? Или автор данных статей каталога, по пресловутому примеру отдельных экс-коллег, видит будущее археологии лишь в издании фотографий с грабительских сайтов?

Минимум для трети предметов авторами не установлено место хранения, причем это почему-то касается и экспонатов из тех учреждений, коллекции которых хорошо описаны, и обрабатывались для каталога: НФ ИА НАНУ (Киев), ЧОИМ им. В.В. Тарновского (Чернигов), ГИМ (Москва), ДНИМ им. Д.И. Яворницкого (Днепропетровск); часть названий учреждений указаны неточно. В тексте каталога авторами так и не был исправлен целый ряд ошибочных инвентарных номеров предметов из Научных фондов ИА НАНУ (кат. № 124, 147, 214, 161, 173, 206, 208), хотя их перечень предоставлялся редакции в процессе подготовки издания книги. Удивление вызывает также формулировка «временно до передачи в музей [какой?] — Фонды Института археологии НАН Украины». За около 80 лет существования фондов ИА НАНУ право академического института формировать научные коллекции по профилю специализации, насколько нам известно, никогда официально не подвергалось сомнению. Кто же непосредственно касается внесенных в каталог предметов из Научных фондов ИА НАНУ, то все они переданы именно на постоянное хранение.

Библиография в статьях каталога крайне лаконична, учтены преимущественно новые публикации, а сами ссылки не всегда выверены. Недостаток ссылок на первоисточники приводит даже к ситуации утверждения о первой публикации предмета (кат. № 74), изданного более века назад [Ханенко, Ханенко, 1902, с. 35; табл. VII, № 374].

Для целого ряда предметов (кат. № 5, 9, 10, 13, 16, 17, 54, 97, 102, 103, 149, 156, 161, 171, 174, 194—198, 203, 205, 211, 213, 215, 217, 221—225, 232—234, 236, 237, 245, 256—261) не приведены размеры, порой без объективных на то причин. Учитывая, что на фотографиях каталога нет масштабов, а подгонка «1 : 1» весьма приблизительна, размеры целесообразно было бы указать даже для фрагментов вещей.

Определение материала предметов в каталоге исключительно визуальное, причем термин «бронза» у авторов покрывает также медь и латуни, а «железо» — пакетные изделия из железа и стали. Остается только догадываться, как именно определен материал предметов нелегальных интернет-аукционов.

Больше всего проблем с локализацией находок в каталоге, как это ни странно, приходится на Киев. В частности, не слишком удачной идеей выглядит попытка привязать захоронения древнерусского могильника II на плато и террасах к современным домам подольской ул. Кирилловской (кат. № 5—14). Кроме неточности целого ряда номеров, механическое перенесение таких пунктов на карту приводит к ошибочной локализации курганов у подножия горы (с. 33; рис. 7, 1; такая же проблема: [Ивакин, 2011, рис. 3]).

Меч (кат. № 15), отнесенный А.М. Кирпичниковым к п. 117 по М.К. Каргеру [Каргер, 1958, с. 190—191; Кирпичников, 1966, с. 80—81; № 51; рис. 6, 2], представлен в каталоге с неточной ссылкой как случайная находка на могильнике II. Фибулы (кат. № 16, 17) из находки 1936 г. «у т. н. Боричева спуска» [Каргер, 1958, с. 218] локализованы в каталоге возле Андреевского спуска, тогда как в 1930-е гг., до выхода статьи Д.И. Блительда [Блительда, 1948], «Боричевым» традиционно считали Михайловский спуск. Именно здесь, в усадьбе взорванной Трехсвятительской церкви (а не возле Андреевского спуска), в 1936 г. действительно проводились масштабные земляные и строительные работы, которые и могли привести к разрушению могил X в. При локализации п. 112 (с. 66) авторами повторяется ошибочная информация М.К. Каргера о его расположении на северо-запад от Десятинной церкви [Каргер, 1958, с. 178], тогда как указанное камерное захоронение находилось на северо-восток от церкви, и даже за «восточным» дворцом, примыкая к его фундаментам с востока (см.: [Михайлов, Ёлшин, 2004, рис. 2]). Усадьба Кривцова (кат. № 41) располагалась не по адресу «ул. Большая Житомирская, 2», а на углу Владимирской и Десятинной улиц (бывшие Десятинная и Трехсвятительская) [Хойновский, 1893, рис. 1] на месте современного д. № 1 ул. Владимирской; усадьба же Сикорских (с. 101) на самом деле находилась по адресу ул. Ярославов вал, 15-Б. На карте каталога неточно обозначены не только указанные пункты, но и ряд других позиций (рис. 7, 13—15).

Судя по тексту статей (кат. № 70—72), авторы каталога воспринимают коллекцию «Княжая гора» из собрания Ханенко (сейчас в НМИУ) буквально как происходящую с древнерусского городища у с. Пекари, тогда как на самом деле речь идет о разновременных материалах от эпохи бронзы до позднего средневековья из Среднего Поднепровья, которые только продавались коллекционерам под маркой «Княжей горы». В достоверных коллекциях из раскопок и разведок на самом городище отсутствуют не только предметы скандинавского круга, но и вообще материалы X в.

Близкая ситуация с коллекцией священника с. Вишенки Остерского уезда Ф.П. Яновского (в каталоге — кат. № 238), части которой сейчас хранятся в НМИУ (Киев), ГИМ (Москва) и фондах ИА НАНУ. Пункт находок традиционно привязывается непосредственно к самому с. Вишенки, хотя Ф.П. Яновский был крупнейшим коллекционером всей округи, а слабую конкуренцию ему в собирании древностей здесь составлял только Н.Ф. Беляшевский.

Бывшее с. Монастырѣк совсем не тождественно с. Луковица (с. 110), а археологический памятник «городище Монастырѣк» на данный момент расположен на территории Государственного историко-культурного заповедника «Трахтемиров». Для отнесения места находки булавки (кат. № 84) к Звонецкому порогу нет никаких оснований, очевидно, она искусственно объединена с финской коньковой подвеской № 299 каталога коллекции А.Н. Поля [Мельник, 1893, с. 96, 99; табл. X, № 299]. Курган «Игорева могила» находится не в г. Коростень (с. 155), а к востоку от с. Немировка Коростенского района.

В передаче контекста предметов авторы каталога почему-то не различают разрушенные погребения, подъемный материал, незаконные раскопки и скупку предметов коллекционерами, покрывая все термином «случайная находка». Информация об обстоятельствах находок также часто включает моменты, не соответствующие действительности.

Так, мечи из котлована плотины Днепрогэса (кат. № 79—83) найдены в 1928 г. не под правым берегом Днепра возле колонии Кичкас (с. 124), а между о. Черным и левым берегом Днепра, принадлежавшим тогда к землям с. Вознесенки. В качестве контекста находки передан ошибочный перечень из публикации Н.А. Чернышева [Чернышев, 1963, с. 211], не соответствующий дневникам В.А. Гринченко, производившим археологическое наблюдение за строительством. Не лишне было бы указать также, что в настоящее время это территория г. Запорожье, а один из мечей (кат. № 79) сохранился в фондах ДНИМ им. Д.И. Яворницкого (Днепропетровск).

Пинцет и браслет (кат. № 28, 29), по каталогу, происходят из раскопок Десятинной церкви Д.В. Милеева 1907 г., тогда как раскопки им были начаты лишь в 1908 г., а в 1907 г. велись работы В.В. Хвойки на усадьбе Петровского. Фрагмент рогового изделия с резьбой (кат. № 27) из новых раскопок на усадьбе Десятинной церкви (2006 г.) на самом деле происходит не из кремации (с. 70), а из подкурганной угольной прослойки над ингумационным погребением. Наконечник копья (кат. № 30) не «депасспортизирован» (с. 73), а, согласно публикации, происходит из материалов раскопок 1936 г. Ф.Н. Мовчановского [Церква ..., 1996, с. 189]. Если у авторов имеется другая информация, это следовало бы оговорить.

В соответствии с каталогом, меч с инкрустированной рукоятью (кат. № 66) найден в Днепре во время строительства Московского моста в 1976 г., хотя в этом году мост уже был введен в эксплуатацию, а в публикации П.П. Толочко, которая почему-то не упоминается Ф.А. Андрощуком, приводятся совсем другие данные: меч обнаружен в 1971 г. на Оболони во время геологического бурения по трассе метрополитена [Толочко, 1980, с. 29]. Если упомянутая в каталоге привязка к Московскому мосту имеет какой-то смысл, то речь идет о районе современной станции м. Петровка.

Ребро с изображением дракона (кат. № 239), обстоятельства находки которого авторам не известны (с. 307), происходит из раскопок В.Е. Козловской

1910 г. роменско-древнерусского городища у оз. Буромка вблизи Сосниці [Козловская, 1912, с. 141]. Кресаловидная подвеска (кат. № 240) приписана к раскопкам В.М. Щербаковским курганного могильника у с. Денисы (с. 308), тогда как возле с. Денисы нет курганного могильника, а в 1914 г. В.М. Щербаковский производил работы на Леплявском курганном могильнике. Возле же с. Большой Букрин на самом деле нет городищ (с. 348).

Атрибуция предметов и приведенные аналогии в большинстве случаев корректны, но все же к ряду номеров каталога возникают замечания.

Крестообразная накладка сумочки из михайловского п. 49/1999 г. в Киеве (кат. № 46) сравнивается в каталоге с подвесками-крестиками типов 1.2.2 и 1.2.6 по Й. Штекеру (с. 92), хотя с типом 1.2.6 её вообще ничего не связывает, а с типом 1.2.2 — лишь форма равностороннего креста. Схема декора накладки с выделенной центральной осью креста и её обрамлением позолоченной псевдозернью скорее заставляет обратить внимание на литые крестики типа 1.4.3 [Staecker, 1999, s. 110—116], более известные в древнерусских материалах как «крестообразные подвески скандинавского типа» [Фехнер, 1968]. Один из таких крестиков присутствует и в самом п. 49/1999 г. [Ivakin, 2007, fig. 10, 21; pl. 6], а ближайшим по схеме декора к накладке является крестик из клада 1993 г. в Гнёздове [Пушкина, 1996, рис. IV, 1]. Крестообразная подвеска из к. 78 Шестовицы (кат. № 182) также не имеет ничего общего с типом 1.2.2 — в каталоге Й. Штекера ей близки (но не аналогичны) только подвески типа 1.2.4 [Staecker, 1999, s. 98—101].

Пинцет из Киева (кат. № 28) совсем не является аналогией пинцету из п. 860В Бирки (с. 72) — последний представлен типом с ровной нижней частью и изогнутой верхней [Arbman, 1940, taf. 171, 11], известным, в частности, и в Шестовице [Коваленко, Моця, Сытый, 2003 рис. 11, 32]. Втульчатое тесло из к. 36 Шестовицы (кат. № 141) с шириной рабочей части в 7,5 см в каталоге ошибочно интерпретировано как «зубило», то есть как металлообрабатывающий инструмент, а походный набор кузнечных инструментов (клещи, напильник, молоток с наковаленкой — кат. № 142—145) превратился в «набор ювелирных инструментов» (с. 192—193). «Железная гривна» из к. 138 Шестовицы (кат. № 207) диаметром всего 6 см, безусловно, является браслетом.

Нечищенный обломок железного изделия из вала городища Шестовицы (кат. № 276) атрибутировать вообще сложно, но если это действительно амулет скандинавского круга, то его подвеску проблематично считать «копьем» (с. 354). По соотношению размеров подвески с кольцом и способу ее крепления, данный предмет скорее можно сравнить с миниатюрными железными имитациями кос [Arbman, 1940, taf. 108, 3; Новикова, 1991, рис. 5, 1].

Т. н. «полосатые оселки» (кат. № 13; 37; 197; 231), согласно исследованию гнёздовских образцов, не пригодны к использованию в качестве точильных камней из-за неоднородной структуры, включающей прослойки различной твердости [Бычкова, Ениосова, Нилус, Пушкина, 2008,

с. 313], поэтому полировка поверхности таких предметов и их функциональное предназначение нуждаются в ином объяснении. По наличию кольца или отверстия для подвешивания, до установления их реальной функции, данные предметы корректнее называть «привесками».

Бронзовая золоченая статуетка из Чёрной могилы (кат. № 220) атрибутирована в каталоге как «фигурка бога Тора» (с. 289), хотя изображение человека здесь весьма детальное (кафтан, пояс), а найдена она в комплексе с костяными игральными фигурками и костями. Аналогичные фигурки присутствуют и в ряде скандинавских комплексов с игральными принадлежностями. Это вырезанный из китовой кости сидящий человек из Бальдурсхеймура (Исландия), янтарная полуфигура человечка из Рохолте (Дания), вырезанный из моржового клыка сидящий человек из Лунда (Швеция) [Les Vikings, 1992, p. 387, cat. n° 71, 602, p. 203, fig. 3] и др. Во всех случаях персонажи изображены сидящими, иногда, как в случае с фигуркой из Лунда, на декорированном стуле (троне?), и все они держат в руках собственную бороду, заплетенную в одну или две косы. Этот образ близок средневековым изображениям шахматных королей Северной Европы, а для комплексов эпохи викингов фигурки уверенно интерпретируются как «короли» наборов игры *hnefatafl* [Les Vikings, 1992, cat. n° 71, 77, 602; Whittaker, 2006, p. 107—108; Graham-Campbell, 1980, n° 99—101, p. 513, n° 99]. Учитывая, что на территории Южной Руси известны и другие находки атропоморфных фигурок в комплексах с игральными принадлежностями (см.: [Хамайко, 2012]), есть все основания отнести и черниговскую находку никак не предметам скандинавского культа, а к «королям» популярной в «дружинной» среде русов X в. настольной игре скандинавского происхождения, наглядная демонстрирующей былинные «тавлеи золоченые».

Целая серия наконечников стрел из каталога (кат. № 87, 89, 91, 129—134), отнесенная к «ланцетовидным» [Wegraeus, 1986, s. 21—44], однозначно таковыми не являются — это бронебойные четырехгранные или «пиловидные» наконечники. Наконечники копий из Коростеня (кат. № 101) и курганов 41, 58 Шестовицы (кат. № 164, 151) отнесены к типу Е по Я. Петерсену, хотя главным типобразующим признаком типа Е сам Я. Петерсен называл короткую втулку [Petersen, 1919, s. 26]. Показывая сходство по длине их втулки с типом К, а по соотношению длины втулки и пера — с типом М, такие наконечники просто не вписываются в типологию Я. Петерсена. Аналогично с наконечником из Бондарей (кат. № 235), который отличается от типа G [Petersen, 1919, fig. 17; 18] листовидной формой пера.

Меч из Черкасс (кат. № 78) по форме навершия не может принадлежать к типу V по Я. Петерсену — ему ближе всего тип W [Petersen, 1919, s. 156—158]. Меч из Бичевой (кат. № 114) относится к типу В по А.М. Кирпичникову [Кирпичников, 1966, с. 26], и, скорее, к типу С по Я. Петерсену, поскольку последний выделяет два похожих типа В и С с различными пропорциями навершия

[Petersen, 1919, s. 61—63, 66—70]. Меч из к. 83 Шестовицы (кат. № 184) отличается от типа Н в направлении типа I по Я. Петерсену узкой нижней частью наверх; одновременно его верхняя часть не подтреугольная в плане, а сглаженная, подобно типу U особому по А.М. Кирпичникову [Кирпичников, 1966, с. 32—33]. Принадлежность к типу Н нераставленного меча из камерного захоронения 2006 г. в Шестовице (кат. № 253) на данный момент не может быть установленной.

Киевская круглая фибула из п. 124 (кат. № 8) сравнивается в каталоге со щитком кольца из Норвегии (с. 50), но последний лишь выполнен в стиле сканнских фибул с четырьмя симметричными медвежьими головками, представленными в т. ч. и в Руси экземпляром из камерного п. I Пскова [Jakovleva, 2004, p. 19]. Литые копии фибул данной группы из Бирки И. Янссон выделил в группу II [Jansson, 1984, fig. 8, 2], киевский же экземпляр, судя по потере четкой личины медведя, выполнен как сканная имитация.

Другая фибула (кат. № 26) с переплетенным сканном декором из п. 122 Киева не относится к группе I литых круглых фибул по И. Янссону (с. 69), а должна быть отнесена в его типологии к группе V сканнских [Jansson, 1984, s. 65]. Правда, логика авторов в последнем случае понятна — существующие типологии круглых фибул не универсальны, и не учитывают то обстоятельство, что литые фибулы во многих случаях являются лишь дешевыми копиями дорогих сканнских изделий, а сама схема декора повторяется еще и на подвесках с ушком. Ярким примером последнего является перенос названия «тип Терслев» на фибулы [Duczko, 1985, p. 82; Ениосова, 2008], хотя в самом кладе из Терслева присутствуют только золотые подвески, аналогичные серебряным подвескам Гнёздовского клада 1867 г. [Гущин, 1936, табл. IV, 19—25]. Несмотря на уже устоявшуюся историографическую традицию, корректнее все же говорить не о «типе», а о «стиле Терслев» в котором декорированы функционально различные предметы: подвески и круглые фибулы, а также их литые подражания.

В отличие от фибулы из п. 122, маленькие сканнские киевские фибулы стиля «Терслев» (кат. № 43, 44) с подобными литыми из Бирки (группа IV, тип A2) авторами каталога не сравниваются, зато в приложении ближайшей аналогии им почему-то называется литая фибула из Шестовицы (кат. № 262) (с. 347). Последняя к сканному типу «Терслев», отношения не имеет и объединяет элементы фибул вариантов ПА-В по И. Янссону [Jansson, 1984, fig. 8, 2], представленных каталоге экземплярами из Шестовицкого могильника (кат. № 163, 175). Ошибочно определена и техника изготовления двух фибул из новых исследований в Шестовице (кат. № 261, 262), обе выполнены литьем — на них нет ни тиснения, ни зерни, ни скани, как это утверждается авторами приложений (с. 346, 347). К стилю «Терслев» зато следовало бы отнести сканную подвеску из к. 78 Шестовицы (кат. № 179) (ср.: [Duczko, 1985, fig. 23; 25; 26]).

Подвеска из к. 7 черниговского могильника «в Березках» (кат. № 221), декорированная шес-

тью сканнскими волютами, сравнивается авторами каталога с 4-х волютным вариантом из Бирки (с. 290). Литую версию такой подвески из п. 119 Бирки И. Кальмер выделил в тип «Сёдерби», тогда как литую версию с 6-ти волютным декором из п. 967 — в отдельный тип «Бирка 967» [Callmer, 1989, s. 22]. Утверждение авторов приложения о принадлежности литых подвесок из Шестовицкого погребения 2011 г. (кат. № 263—266) к типу «Сёдерби» (с. 348) ошибочно — подвески имитируют 6-ти волютную схему декора типа «Бирка 967», отличаясь от них только направлением завитков снизу вверх. Аналогичная «перевернутая» сканная версия 6-ти волютной подвески известна из раскопок Владимирских курганов [Спицын, 1905, рис. 173] — не исключено, что такая модификация присуща только территории Руси.

Более уверенно о древнерусском характере украшения можно говорить в случае с подвеской из раскопок Шестовицкого городища (кат. № 277). Отсутствие умбоновидного выступа, и даже просто выделения центра надчеканкой, не позволяют называть её обычной «щитообразной» (с. 355). В отличие от скандинавских подвесок, мотив «сегнерова колеса» здесь в зеркальном отображении, подобно подвескам Васьково и Максимова [Новикова, 1998, рис. 2, 15, 16], а двухрядная круговая надчеканка узким инструментом вообще не характерна для щитообразных подвесок — создается впечатление, что в качестве заготовки для данной имитации был взят уже готовый монетовидный кружок с надчеканкой. Остатки кустарного производства щитообразных подвесок прослежены, в частности, на Гнёздовском поселении [Ениосова, 2001, с. 134]. К локальным, характерным пока только для территории Руси, изделиям принадлежит также наконечник меча из Шестовицкого камерного захоронения 2006 г. (кат. № 252) варианта А-2-3а по Н.В. Ениосовой или типа Гн-III-2 по С.Ю. Каинову [Каинов, 2009, с. 97]. Впрочем, как уже отмечалось выше, проблема «вещей-гибридов» авторами каталога обходится, а каталогизированию подвергнут широкий спектр предметов североευропейского культурного круга влияния.

Каталог хорошо иллюстрирован; при его составлении использованы как новые фотографии предметов, так и заимствованные из публикаций и архивов фото и рисунки, но при этом не всегда понятно, почему для части сохранившихся предметов предпочтение отдается старым изображениям невысокого качества. Несколько фотографий неудачно обрезаны при верстке (кат. № 21, 32), но в каталоге наблюдаем и целый блок более серьезных ошибок, допущенных при иллюстрировании находок из Шестовицкого могильника.

Напильник (кат. № 142) — фото не соответствует рисунку [Черненко, 2007, рис. 37, 4]; на нем лишь обломок напильника, искусственно увеличенный до общих размеров всего предмета, тогда как масштаб молотка (кат. № 144), наоборот, уменьшен. Вместо изображения наконечника стрелы из п. 2 кургана 38 (кат. № 147) представлено фото стрелы из землянки 1 городища (кат. № 213). Фото «а» рогового острия (кат.

№ 158) — зеркальное изображение; на рис. 19 левое изображение скрамасакса (кат. № 251) также зеркальное; на фото шила (кат. № 172) — ошибочный масштаб обоих изображений (см.: [Блифельд 1977, табл. XVII, 12]); ножи кат. № 176 и 177 — перепутаны фото. На рис. 6 приложения I к деталям сбруи добавлен ремешок с наконечником, принадлежавший сумочке (с. 325), а к рис. 9 подпись с опечаткой, меняющей смысл: «Решмы упряжки» (вместо «упряжи»); хотя, впрочем, судя по находке седла в комплексе, речь шла о сбруе совсем не упряжного, а верхового коня.

Недоработки и досадные неточности в каталоге, очевидно, разочаруют читателя, надеявшегося получить готовый подручный справочник. Однако мы не будем спешить с резкой оценкой, зная, какие сложности ожидали авторов и редакторов каталога на длинном пути подготовки издания. Следует учесть, что к работе над книгой были привлечены специалисты с различными подходами и видением проблемы, объединить которых единой целью уже было непростой задачей.

К величайшему сожалению, одному из основных авторов — В.Н. Зоценко, так и не судилось принять участие в финальной стадии формирования, доработки и редактирования книги, что привнесло дополнительные проблемы и эмоциональную составляющую. Ещё одним фактором, повлиявшим на восприятие каталога, стало его издание ранее публикации анонсированных обобщающих монографий В.Н. Зоценко и Ф.А. Андрощука, посвященных древнерусско-скандинавским проблемам, в которых многие спорные или непонятные моменты авторских взглядов и интерпретаций, вероятно, были бы подробно прояснены.

Отдавая должное французским коллегам за нелёгкий труд издания русскоязычной книги в Париже, нельзя не заметить, что каталог, по существу, остаётся малодоступным для широкой заинтересованной аудитории на родине авторов. Поэтому выражаем надежду, что данная рецензия лишь послужит дополнительным стимулом к подготовке второго, исправленного издания столь актуальной и нужной работы.

А.В. КОМАР, Н.В. ХАМАЙКО

Беговаткин А.А. О некоторых атрибутах дружинной среды второй половины X — первой половины XI в. в западной части Среднего Поволжья // Научный Татарстан. — 2010. — № 4. — С. 10—18.

Блифельд Д.И. До питання про Боричів узвіз стародавнього Києва // Археологія. — 1948. — Т. II. — С. 130—144.

Блифельд Д.И. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. — К., 1977. — 235 с.

Богомольников В.В. Радимичи: по материалам курганов X—XII вв. — Гомель, 2004. — 226 с.

Бранденбург Н.Е. Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга 1888—1902 гг. — СПб., 1908. — 225 с.

Бычкова Я.В., Ениосова Н.В., Нилус И.М., Пушкина Т.А. Точильные камни под микроскопом: новые данные об использовании и происхождении оселков из Гнездова // Тр. II (XVIII) Всеросс. АС. — М., 2008. — Т. 2. — С. 312—314.

Вознесенская Г.А. Кузнечное ремесло // Новое в археологии Киева. — Киев, 1981. — С. 267—284.

Вознесенская Г.А. Кузнечное ремесло // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — Киев, 1990. — С. 382—393.

Вознесенская Г.А. Железообработка на поселении в Шестовице. Технологические традиции // Археология и естественнонаучные методы. — М., 2005. — С. 101—113.

Вознесенская Г.А. Археометаллография в изучении кузнечного производства Южной Руси // Проблемы давньоруської та середньовічної археології. — К., 2010. — С. 88—93 (АДІУ. — Вип. 1).

Вознесенська Г.О., Недопако Д.П., Паньков С.П. Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі. — К., 1996. — 188 с.

Гуцин А.С. Памятники художественного ремесла древней Руси 10—13 вв. — Л., 1936. — 112 с.

Ениосова Н.В. Ажурные наконечники ножен мечей X—XI вв. на территории Восточной Европы // История и эволюция древних вещей. — М., 1994. — С. 100—121.

Ениосова Н.В. Литейные формы Гнёздова // Историческая археология. Традиции и перспективы (к 80-летию со дня рождения Д.А. Авдусина). — М., 1998. — С. 67—81.

Ениосова Н.В. О производстве скандинавских подвесок-амулетов в Гнёздове // XIV конф. по изуч. Скандинав. стран и Финляндии. Тезисы. — Москва; Архангельск, 2001. — С. 133—135.

Ениосова Н.В. Фибулы типа «Терслев» на территории Древней Руси // XVI конф. по изуч. Скандинав. стран и Финляндии. — Москва; Архангельск, 2008. — Ч. I. — С. 193—196.

Каинов С.Ю. Наконечники ножен мечей из Гнездова // Acta Militaria Mediaevalia. — Krakow; Sanok, 2009. — Vol. V. — S. 79—110.

Каргер М.К. Древний Киев. — М.; Л., 1958. — Т. 1. — 580 с.

Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. — М.; Л., 1966. — Вип. 1: Мечи и сабли IX—XIII вв. (САИ. — Вип. Е1—36). — 176 с.

Коваленко В., Моця А., Сытый Ю. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998—2002 гг. // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—XI ст. — Чернівці, 2003. — С. 51—83.

Козловская В. Остатки славянского городища и дюнная стоянка неолитической эпохи на озере Буромке, Черниговской губ., Сосницкого уезда // ИТУ-АК. — 1912. — Т. 47. — С. 135—151.

Кондаков Н. Русские клады. Исследование древностей великокняжеского периода. — СПб., 1896. — Т. 1. — 214 с.

Корзухина Г.Ф. Русские клады IX—XIII вв. — М., 1954. — 230 с.

Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — Киев, 1988. — 146 с.

Мельник К. Каталог коллекции древностей А.Н. Поля, в Екатеринославе. — Киев, 1893. — Вип. 1. — 217 с.

Мельникова Е.А. Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпретации. Тексты, перевод, комментарий. — М., 2001. — 496 с.

Михайлов К.А., Ёлишин Д.Д. Новые архивные материалы по археологическому изучению древнего Киева // Археологические вести. — СПб., 2004 — № 11. — С. 226—232.

- Моця О., Казаков А. Давньоруський Чернігів. — К., 2011. — 314 с.
- Наследие варягов. Диалог культур. — М., 1996. — 120 с.
- Новикова Г.Л. Скандинавские амулеты из Гнёздова // Смоленск и Гнёздово (к истории древнерусского города). — М., 1991. — С. 175—199.
- Новикова Г.Л. Щитообразные подвески из Северной и Восточной Европы // Историческая археология: Традиции и перспективы. — М., 1998. — С. 165—174.
- Плавинский Н. [Рец.]: Андрощук Ф.А., Зоценко В. Н. Скандинавские древности Южной Руси (Paris: Ukrainian National Committee for Byzantine Studies, 2012), 368 с. // Ruthenica. — Киев, 2012. — Т. XI. — С. 218—221.
- Плавинські М. Навукові каталог «Скандинавські старожитності Паўднёвай Русі»: Андрощук Ф.А., Зоценко В.Н. Скандинавские древности Южной Руси. Paris, 2012. 368 с. // Acta Archaeologica Albaruthenica. — Минск, 2012. — Vol. VIII. — С. 123—128.
- Пушкина Т.А. Новый гнёздовский клад // Древнейшие государства Восточной Европы. 1994. Новое в нумизматике. — М., 1996. — С. 171—186.
- Розанова Л.С. Своеобразие технологии кузнечного производства Южной и Северной Руси в домонгольский период // Проблемы археологии Южной Руси. — Киев, 1990. — С. 92—96.
- Розанова Л.С., Пушкина Т.А. Производственные традиции в железообрабатывающем ремесле Гнездова // Археол. сб. Гнездово. 125 лет исследования памятника. — М., 2001. — С. 77—82 (Тр. ГИМ. — Вып. 124).
- Сагайдак М.А., Хамайко Н.В., Вергун О.И. Новые находки древнерусских игральнических фигурок из Киева // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. 2. — С. 137—145.
- Самокасов Д.Я. Могильные древности Северянской Черниговщины. — М., 1916. — 101 с.
- Смолічев П.І. Реестр вещей, найденных при раскопках северянских могил возле с. Шестовицы в июле—августе 1926 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. 6. — № 31.
- Спицын А.А. Владимирские Курганы // Изв. ИАК. — СПб., 1905. — Вып. 15. — С. 84—172.
- Станкевич Я.В. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 года // КСИА. — 1962. — Вып. 87. — С. 6—30.
- Терехова Н.Н., Розанова Л.С., Завьялов В.И., Толмачева М.М. Очерки по истории древней железообработки в Восточной Европе. — М., 1997. — 315 с.
- Толмачева М.М. Обработка черного металла в Хазарском каганате: (по материалам памятников междуречья Дона и Северного Донца): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — М., 1990. — 19 с.
- Толочко П.П. Новые археологические исследования Киева (1963—1978 гг.) // Новое в археологии Киева. — Киев, 1981. — С. 7—36.
- Фехнер М.В. Крестовидные привески «скандинавского» типа // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 210—214.
- Хамайко Н.В. Тавлейные короли X в. // Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Материалы междунар. конф., посвящ. 110-й годовщине со дня рожд. И.И. Ляпушкина. — СПб., 2012. — С. 284—288.
- Ханенко Б., Ханенко В. Древности Приднепровья. — Киев, 1902. — Вып. V. — 104 с.
- Ханенко Б., Ханенко В. Древности Приднепровья и побережья Черного моря. — Киев, 1907. — Вып. VI. — 86 с.
- Хойновский И.А. Раскопки Великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весной 1892 года. — Киев, 1893. — 111 с.
- Церква Богородиці Десятинна в Києві. — К., 1996. — 223 с.
- Черненко О. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896—1948 pp.) // Скарбниця української культури. — Чернігів, 2007. — Вип. 9 (спецвип. 1). — 135 с.
- Чернышев Н.А. О технике и происхождении «франкских» мечей, найденных на Днепрострое в 1928 г. // Скандинавский сборник. — Таллин, 1963. — Т. VI. — С. 211—226.
- Ясновська Л.В. [Рец.]: Андрощук Ф., Зоценко В. Скандинавские древности Южной Руси. Каталог. — Paris, 2012. — 368 p. — (Occasional Monographs — 3) // Археологія. — 2013. — № 2. — С. 126—131.
- Arbman H. Birka I: Untersuchungen und Studien. Die Gräber: Taffeln. — Uppsala; Stockholm, 1940. — 282 S.
- Arbman H. Birka I: Untersuchungen und Studien. Die Gräber: Text. — Uppsala; Stockholm, 1943. — 529 S.
- Benazeth D. L'art du métal au début de l'ère chrétienne. — Paris, 1992. — 304 p.
- Callmer J. Gegossene Schmuckhänger mit nordischer ornamentik // Birka II: 3. Systematische Analysen der Gräberfunde. — Stockholm, 1989. — P. 19—42.
- Duczko W. The Filigree and Granulation Work of the Viking Period: an Analysis of the Material from Björkö. — Stockholm, 1985. — 118 p.
- Duczko W. Runde Silberblachanhänger mit punziertem Muster // Birka II: 3. Systematische Analysen der Gräberfunde. — Stockholm, 1989. — S. 9—18.
- Duczko W. Viking Rus: Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe. — Leiden; Boston, 2004 — 290 p.
- Graham-Campbell J. Viking Artefacts. — London, 1980. — 312 p.
- Ivakin H. Excavations at St. Michael Golden Domes Monastery in Kiev // Kiev — Cherson — Constantinople: Ukrainian Papers at the XXth Internat. Congr. of Byzantine Studies (19—25 August 2001, Paris). — Kiev; Simferopol; Paris, 2007. — P. 177—220.
- Jansson I. Kleine Rundspangen // Birka II: 1. Systematische Analysen der Gräberfunde. — Stockholm, 1984. — S. 58—74.
- Jakovleva Je.A. New Burial Finds in Central Pskov from the Time of Princess Olga // Olga & Ingegerd — Vikingarfurstinor i öst. — (Historiska nyheter. Spes. Num. 2004—2005). — Stockholm, 2004. — P. 19—20.
- Les Vikings. Les Scandinaves et l'Europe 800—1200. — Paris, 1992. — 428 p.
- Petersen J. De Norske Vikingesverd. — Kristiania, 1919. — 231 s.
- Rauhut L. Wczesnośredniowieczny skarb ze wsi Borucin, pow. Aleksandrów Kujawski // Wiadomości archeologiczne. — 1955. — T. XXII, 1. — S. 55—64.
- Staecker J. Rex regum et dominus dominorum: die wikingzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Schweden. — Lund, 1999. — 621 s.
- Stenberger M. Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit. I. — Stockholm, 1958. — 418 s.
- Stenberger M. Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit. II. — Lund, 1947. — 383 s.
- The Ancient Hungarians. — Budapest, 1996. — 477 p.
- Wegraeus E. Die Pfeilspitzen von Birka // Birka II: 2. Systematische Analysen der Gräberfunde. — Stockholm, 1986. — S. 21—34.
- Whittaker H. Game-boards and Gaming-pieces in the Northern European Iron Age // Nordlit. — 2006. — № 20. — P. 103—112.

Одержано 11.10.2013

НАШІ АВТОРИ

БІЛИНСЬКИЙ Олег Олегович — магістрант кафедри археології Національного університету «Києво-Могилянська академія».

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України.

БУРДО Наталія Борисівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ГОТУН Ігор Анатолійович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ДЕНИСОВА Антоніна Олексіївна — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

КАПУСТІН Кирило Миколайович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

КАРАШЕВИЧ Ірина Володимирівна — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

КОЗАК Олександра Денисівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

КОМАР Олексій Вікторович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

КОТОВА Надія Сергіївна — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

МЕЛЬНИК Олена Олександрівна — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ПАШКЕВИЧ Галина Олександрівна — доктор біологічних наук, старший науковий співробітник Інституту геологічних наук НАН України.

СОН Наталія Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

СПИЦИНА Лариса Анатоліївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України.

СТУПАК Дмитро Вікторович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

СУХОНОС Андрій Михайлович — лаборант I категорії Північної експедиції Інституту археології НАН України.

ФІАЛКО Олена Євгенівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ФОМЕНКО Віктор Миколайович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ХАМАЙКО Наталя Віталіївна — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ХЛОПАЧЕВ Геннадій Адольфович — кандидат історичних наук, зав. відділом археології Музею антропології і етнографії ім. Петра Великого (кунсткамера) РАН.

ЧУБУР Артур Артурович — кандидат історичних наук, доцент кафедри Вітчизняної історії Брянського державного університету імені академіка І.Г. Петровського.

ШЕВЧЕНКО Тетяна Миколаївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ШЕЙКО Ірина Миколаївна — магістр історії, аспірантка кафедри археології НаУКМА, лаборант I категорії Інституту археології НАН України.

ШЕЛЕХАНЬ Олександр Володимирович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні
АДІУ	— Археологія і давня історія України
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України
АМ ИА НАН України	— Археологический музей Института археологии Национальной академии наук Украины
АН УРСР	— Академія наук УРСР
АН УССР	— Академия наук УССР
АО	— Археологические открытия
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР
БИ	— Боспорские исследования
БФ	— Боспорский феномен
ВГУ	— Воронежский государственный университет
ВДИ	— Вестник древней истории
ГАЗ	— Гістарычна-археалагічны зборнік
ГИМ	— Государственный исторический музей
ДБ	— Древности Боспора
ДНИМ	— Днепропетровский национальный исторический музей им. Д.И. Яворницкого
ЗООИД	— Записки Одесского общества истории и древностей
ИА АН СССР	— Институт археологии Академии наук СССР
ИАК	— Императорская археологическая комиссия
ІА НАН України	— Інститут археології Національної академії наук України
ІА РАН	— Институт археологии Российской академии наук
ІМК	— Інститут історії матеріальної культури
ІТУАК	— Известия Таврической ученой архивной комиссии
КГУ	— Курский государственный университет
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии
КСИИМК	— Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики
МАСП	— Материалы по археологии Северного Причерноморья
МАР	— Материалы по археологии России
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР

Список сокращень

НА	— Научный архив
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НІКЗ «Чигирин»	— Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»
НКО УСРР — УпрНаука	— Народний комісаріат освіти, Українська Соціалістична Радянська Республіка — Управління Науковими Установами України
НМИУ	— Национальный музей истории Украины
НФ ІА НАН України	— Наукові фонди Інституту археології Національної академії наук України
НФ ІА НАН України	— Научные фонды Института археологии Национальной академии наук Украины
ОАК	— Отчеты Императорской Археологической Комиссии
РА	— Российская археология
РАН	— Российская академия наук
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СГМИИ	— Сообщения Государственного музея изобразительных искусств им. А.С. Пушкина
Тр. ... АС	— Труды ... археологического съезда
Тр. ГИМ	— Труды Государственного исторического музея
УБЖ	— Український ботанічний журнал
ХНУ	— Харківський національний університет
ХСб	— Херсонесский сборник
ЦДІАУК	— Центральний державний історичний архів України у м. Києві
ЧОИМ	— Черниговский областной исторический музей им. В.В. Тарновского
АА	— Archäologischer Anzeiger
АЖА	— American Journal of Archaeology
ВABesh	— Annual Papers on Mediterranean Archaeology
BAR	— British Archaeological Reports
ВСН	— Bulletin de Correspondance hellénique
BSA	— Annual of the British School at Athens
СССА	— Corpus cultus Cybelae Attidisque
ІА NAS of Ukraine	— The Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine